

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

THE LIFE
OF
Rao Bahadur
RANCHORELAL CHHOTALAL, C.I.E.,

(For some time a Member of the Council of the Governor of Bombay for making
Laws and Regulations only, and President of
the Ahmedabad Municipality)

BY
BHAGWANLAL R. BADSHAH.

BOMBAY :
PRINTED AT THE "TIMES OF INDIA" STEAM PRESS.

1899.

[ALL RIGHTS RESERVED.]

DS
475.2

.5185

E14

1999

3.11.11 3.11.11

11

11.11.11 11.11.11

11.11.11 11.11.11

11.11.11 11.11.11

11.11.11 11.11.11 11.11.11 11.11.11

11.11.11 11.11.11 11.11.11

11.11.11 11.11.11

11

11.11.11 11.11.11 11.11.11

11.11.11 11.11.11

11.11.11 11.11.11 11.11.11 11.11.11

11.11.11

11.11.11

11.11.11 11.11.11

11.11.11

DEDICATION

(WITH PERMISSION)

TO

THE HON'BLE H. E. M. JAMES, C.S.I.,

Member of the Executive Council of Government of Bombay,

POONA.

DEAR SIR,

The propriety of dedicating this work to you will be recognised by the public when I remind them that you were an intimate personal friend of the late Rao Bahadur Ranchorelal Chhotalal, C.I.E. On his lamented demise you wrote of him, "I have seldom met in any country a gentleman for whom I had so much respect and regard—a gentleman toiling unselfishly for public good and loyal to Government."

You were Collector of Ahmedabad when Mr. Ranchorelal initiated those great works of Water-supply and Drainage which will always be connected with his name, and he constantly acknowledged the support which he received from you in the arduous task of convincing his fellow-citizens of the need for those improvements as well as in the detailed work of carrying them out, and also in furthering some of his more purely philanthropic enterprises.

I therefore beg respectfully to dedicate this memorial of your old friend and fellow-worker to you.

I am, dear Sir,

Your most obliged and grateful Servant,
BHAGWANLAL R. BADSHAH.

49, BHAW STREET,
AHMEDABAD, 21st August, 1899.

P R E F A C E .

THE following memoir has been written with a view to give the public a true estimate of the character and work of Rao Bahadur Ranchorelal Chhotalal, C.I.E., whose brilliant and philanthropic career deserves imitation. At the same time the writer hopes that it may serve as a memorial to the citizens of Ahmedabad of the various lasting benefits bestowed by him upon their City. That this book is adequate to his worth, the writer is by no means vain enough to believe.

Some details of the life of Mr. Ranchorelal, be it known, were written during his life time, as the writer had the privilege of personal conversation with him on various occasions, as well as frequent opportunities of seeing and judging the able and tactful manner in which he discharged his public duties. The account thus written during his life time, say, some four chapters, was put on one side for three years at least, as the writer was unfortunately unable from ill-health to continue it, until at length, on the death of Mr. Ranchorelal, some eminent persons persuaded him to resume this work.

Owing to part of the book being written while Mr. Ranchorelal was still a Member of the Legislative Council, the prefix "Honourable" may be found in some places where the use of it is not

strictly accurate, but this, the writer hopes, his readers will excuse.

The English correspondence in Chapter IV. is inserted, as a translation simply might not convey the force of the original. The writer must apologise for the repetition of the same correspondence in the English sketch attached, due to an after-thought suggested when the work of publication was half completed and when, therefore, it was too late to make an alteration.

In conclusion, the writer has to express his thanks to the Managers of the *Times of India* Steam Press for the efficient, prompt and very obliging manner in which they have carried out the printing of the work.

BHAGWANLAL R. BADSHAH.

49, BHAW STREET,
AHMEDABAD, 21st August, 1899.

Rao Bahadur RANCHORELAL CHHOTALAL, C.I.E.

A SHORT SKETCH OF HIS LIFE.

The hero of our narrative was the third child and the only son of his parents. His grandfather Udeshanker was son-in-law to Anandram Musraff, the Divan of the then reigning Nabab of Ahmedabad. Anandram Musraff lived at the Mandvi's Pole in Ahmedabad. He belonged to the (Sathodra) Nagar Brahmin caste, a caste well known for intelligence, enterprise, and loyalty to the State. There existed unfortunate differences between the Nabab and his two sons. The Nabab's sons suspected Anandram to be at the bottom of this mischief, and so they plotted against his life. Accordingly, two ruffians were hired for this purpose. They entered the house of Anandram stealthily, and stabbed him to death just as he was coming down the staircase of his house about nightfall. Great was the excitement when the news of the murder spread in the town. The murderers were discovered and their confessions obtained. The Nabab expressed his sorrow and sympathy to the daughter and son-in-law of his deceased Divan, and took them under his care and protection. Afterwards, when the Government of Ahmedabad was transferred to the Gayakwad of Baroda, the Nabab was shifted to Patan, which town, together with Radhanpur and Sami, was placed under his possession. With the Nabab, Udeshanker with his family also removed to Patan, where his son Chhotalal, the father of the subject of this narrative, was born in the year 1837. When Chhotalal was eighteen years old he lost his father. At the death of Udeshanker his faithful wife Prankor, the daughter of

Anandram Musraff, prepared to burn herself alive with the corpse of her dear husband according to the then prevailing custom of Sutee. Advice and attempts to dissuade her were of no avail, and so, after blessing her two sons Lalbhai and Chhotalal, she leaped desperately into the funeral pyre of her husband and was burnt to death. The practice of Sutee had been prohibited by the Mogul Emperor Akbar, it seems, but it had not been altogether rooted out. Perhaps, option or something like option was given to widows, and a majority took advantage of the option. As rare cases occurred, the Mogul Emperor did not regard them much. But even these rare cases were too much for the sympathetic and humane nature of our benign English Rulers, and Lord William Bentinck, in his regime as Governor General of India, abolished this cruel custom by legislation.

A monument is erected at Patan to the memory of this heroine, and Ranchorelal was always impressed with pious reverence for his goddesslike grandmother, as he called her, whenever he remembered her. She is still known in the family of Ranchorelal by the name of "Satima." Later on, the possession of Patan also was transferred to the Gayakwad of Baroda. But Chhotalal stayed there with his family. He found an employment under Vithoba Divan, the Viceroy of Patan, and served him as his Private Secretary. As he was a Persian Scholar, he was best fitted to perform the office of enlisting new recruits who were generally Arabs. By the virtue of his office he was called Baxi, a title which his descendants inherited. This was a lucrative post. Vithoba Divan was appointed afterwards Viceroy of Amreli, and Chhotalal accompanied him thither with his family. From Amreli shortly afterwards Vithoba Divan was transferred to Baroda. Then Chhotalal also had to remove to Baroda. In Baroda Chhotalal applied himself to the study of physic, and by practice he soon obtained mastery over that science. He studied it

only for study's sake, and not for the sake of making money by it. Not inclined to practise the profession with a mercenary motive, he practised it for benevolent purposes. The queen of the then reigning Gayakwad, Maharaja Siyajirao, asked several times the medical advice of Chhotalal, and took medicines given or prescribed by him. He enjoined a strict regimen to all who came in contact with him in virtue of his profession. Regimen was always the rule with his family, and the effects of this rule are still traceable in the house of Ranchorelal. There is a tradition in Ahmedabad in connection with this that Ranchorelal's eldest sister cooked supper for the family, and before she cooked it she would always ask the members of the family what number of cakes each would eat. If anybody declared a number unsuitable to the then existing state of his health, he was immediately checked by Chhotalal and corrected. Whatever may be the effect of this strict observance of the rules of hygiene on other members of the family, its effect upon the health of Chhotalal and Ranchorelal was marvellous.

When Chhotalal retired from service, he came to Ahmedabad where a great calamity awaited him. Soon after his arrival in Ahmedabad his eldest daughter Jamnabai *alias* Motiben became a widow at a very young age. This was a most trying blow to Chhotalal and his wife Labhbai. Life became insupportable to them, and they got wearied of this world. They left Ahmedabad and retired to Benares with the intention of ending their lives there. But as time rolled on, their distress was alleviated. At Benares a daughter was born to them and they named her Kasiben after Benares which is also called Kasi. The birth of this daughter obliged Chhotalal and his wife to return to Ahmedabad. Soon after their arrival in Ahmedabad they contemplated a pilgrimage to the hills of Girnar and Abu. At Girnar, while strolling on in search of holy idols, they lost their way. A strange story is told

in connection with this incident and consequently in connection with the birth of our hero. It is said that as they strolled along they saw a cave at a distance and approached it. In the cave they saw a Sage absorbed in spiritual contemplation. He could not be aroused from his trance, so they had to wait. The trance over, the Sage perceived the helpless creatures. He showed sympathy and gave them water to drink. He intuitively knew that they were distressed pilgrims and that Chhotalal was without a son. Chhotalal and his wife prostrated themselves before him and wept pitiously, which moved the Sage. He blessed them and said that a son would be born to them who would make a name. Strange to say, a son was born to Chhotalal after this incident, and this son was our Rao Bahadur Ranchorelal Chhotalal, C.I.E.

Ranchorelal was born on the 29th of April 1823, in Ahmedabad, in house No. 112, at Bhana Sadavarat Pole near Kalumia's Takia. This house has changed owners since, and a part of it is in ruins. It is strange Ranchorelal never paid a tribute of respectful visit to this house where he was born, nor did he try to obtain possession of it by purchase. Six years after the birth of Ranchorelal Chhotalal removed to the present house at Desai's Pole.

The birth of a son was a matter of great joy to Chhotalal. Ranchorelal was the delight of all. He endeared himself to all by his quietness. In boyhood he was of a shy and timid disposition, and always harmless and placid in manners. He would not venture out of the house without an attendant. He joined no play or game. If he was ever inclined to play, he would ask his mother to call the street boys in to play with him.

Ranchorelal was married at the very early age of seven to Jethibai, the younger daughter of Bapuji Mahasukhrail, or Bapooji Sistedar, as he was otherwise called. Ranchorelal and Jethibai formed a very fortunate pair and

lived a very happy life. It was a very strange coincidence that both possessed, to an equal degree, magnanimity of mind, quiet and patient disposition and affable manners. Ranchorelal was very happy with his faithful wife, and the wife with her noble husband.

Little of importance is known about the school life of Ranchorelal. He took his vernacular education at the school of the revered Tuljaram Mehtajee. He studied Persian with the late Rao Bahadur Bholanath Sarabhai, under Mr. Sarabhai, the father of the latter. The late Rao Bahadur Bholanath was an intimate friend of Ranchorelal. Ranchorelal received the elements of his English education also under Mr. Sarabhai. Afterwards, for further study, he attended the Subscription English School, a private school established by a Portuguese gentleman.

After taking this much education, which was considered a good education at that time, he entered Government service as a clerk on Rs. 20 per mensem in the Customs Department at Gogo in the Ahmedabad District. He was fond of the study of ethics and indulged freely in discussions on religious subjects with his companions in the service. There was with him in the Customs Department, an old man, Shivshanker, who, tired of the persistent discussions of this lad Ranchorelal, wrote to his father Chhotalal to say that he should warn his son against indulging himself in religious discussions; otherwise, he added, the lad would turn out an atheist. This spirit of arguing and discussing in Ranchorelal grew with his years. His opponents were very often found to bow to his convincing arguments.

In the Customs Department, Ranchorelal displayed his talents and abilities to the great satisfaction of his superior officers. His vivid energies and intelligent work attracted the special notice of the European officers under whom

he served, and he came into prominence on account of his activity and assiduity. He soon reaped the fruits of this display of talents. The post of Daftardar to the Political Agent of Revakantha was about this time reduced from Rs. 300 to Rs. 150, and the old incumbent was pensioned off. The then Political Agent wrote to his friend, the Collector of Customs, to inquire if he knew any intelligent young man fit for the vacancy thus caused under him. Then Ranchorelal's name was proposed, and he was soon called up to the new post. He discharged the duties of this post very ably, to the credit both of himself and of the kind officer who had recommended him. His new superior, Mr. Mansfield, was greatly satisfied with Ranchorelal's good work. But good work always excites the envy of shallow understanding. It is still the lot of all good and honest men in every department. Unscrupulous persons are generally afraid of an honest man, and his straightforward ways appear intolerable to them; so they are always on the look out for an opportunity to get him into trouble quite wantonly. They never scruple to attain their end by any kind of sinful mischief. You will find some such instances even in the class of educated men. They make it their business to write, or to get written, anonymous or pseudonymous petitions. They even stoop so low as to send anonymous letters containing abuses or other ignominious contents to the man whom they make their butt, and to try to pass off such letters and petitions as written by boys, little knowing that by such conduct they are bringing shame and disgrace on the body from whom they received their certificates and diplomas. Owing to their wicked nature, they cannot bear to see the rise of others. Not even the head of their office is safe from them if he ventures to interfere with their ways. Purity is repugnant to the impure. A weak man though he may despise the hateful conduct of such miscreants is obliged to side with them or even to

join with them actively in the mischief-making for fear that they might turn against him too, if he happened to displease them. Scarcely any department is free from such plagues. So Ranchorelal fell a victim to the envy of one of the members of this dishonorable class of men. This person, who was a native of Nadiad, held the post of British Daftardar to the Political Agent of Baroda. He was smart and shrewd, but almost illiterate. He was quite innocent of the English language. The head-quarter station of Ranchorelal's office also was Baroda. So Ranchorelal used to call upon the Political Agent of Baroda occasionally while at Head-quarters. As he possessed a good command over the English language, he became helpful to the Political Agent of Baroda, the superior officer of his adversary. This excited his envy. He wished to stop Ranchorelal's interviews with his superior officer. Ranchorelal's obliging nature did not allow him to be dissuaded from giving the help wanted by the sahib of his adversary. Then a plot was contrived to ruin him. Some evidence was got up to accuse Ranchorelal of receiving annual grants from the Rajah of Lunawada. Major Fulljames, the superior officer of Ranchorelal, investigated the case, but he soon found out during the course of his investigation that the case was a got-up one. Then, for some time, the clouds hanging over Ranchorelal appeared to have been scattered away. But when Major Fulljames retired from that office and Mr. Wallace succeeded him, his adversary renewed his attempts, and with redoubled force. Mr. Wallace sent up the papers of the case trumped up against Ranchorelal to the Bombay Government. The Bombay Government ordered a regular trial of the case. Mr. Hebbart, the Sessions Judge of Ahmedabad, was deputed to try this case, and he held the trial at Pavagad where Ranchorelal was then holding the post of Assistant Political Agent. In this trial also nothing came out to substantiate the charges against Ranchorelal. Then his

adversary was disappointed, though he did not give up his attempts altogether. He directed his plot next against the friends and followers of Ranchorelal, and alleged that part of the offence took place in the Kaira District. Now Kaira was his adversary's own district. There he was able to collect any amount of evidence, and was successful in procuring the conviction of the friends and followers of Ranchorelal. But in appeal to the High Court of Bombay the conviction preposterously procured was quashed. This worry was too much for the mild disposition of Ranchorelal. These circumstances forced him to relinquish service, and to betake himself to his long cherished project of Mill industry. He was constantly pondering upon this project while he was in service, and this worry made him take a firm and determined step. He set about forming a company, and was soon successful. A Spinning and Weaving Company was formed with a starting capital of Rs. 1,00,000, and 20 shares each of Rs. 5,000 were issued. He himself became the Manager of the Mill, and conducted it with so much ability and thrift, that it became a first rate success. The company earned large profits, and the mill was accordingly greatly enlarged and extended. In a few years then other capitalists of Ahmedabad were induced to follow in the footsteps of Ranchorelal, and at present we see some twenty Cotton Mills working in Ahmedabad. Hence he has been rightly called the father of the mill industry in Gujarat. The following is the account of the origin of the Mill industry in India supplied by Ranchorelal himself :—

COTTON MANUFACTURES IN THE BOMBAY PRESIDENCY.

General Observations.

INDIA has been from the earliest times the home of cotton industry. The old Vaidic hymns testify to the existence of rich cotton garments which Aryan ladies wore on oc-

casions of grand sacrificial rites and in their household religious ceremonies. The Sanskrit word for cotton is 'Karpasum,' from which the current Gujarati 'Kapas' and the Marathi 'Kapus' are derived. The English word 'Cotton' is but the prolonged form of the Arabic word 'Kütüm.' Dr. Vincent states, on the authority of Periplus, that even before the call of Abraham, caravans travelled Asia from Bussarah to Medina, and thence through Petra to Egypt and Tyre, keeping up extensive communication between Egypt and India. In the book of Esther, it is related that Queen Esther's white and blue hangings at Persipolis are at any rate attributed to India, and that in the book the word used to express cotton is 'Karpás' (the Sanskrit Karpasum). The Ramayen and the Mahabharat abound with descriptions of the rich vestments (Vastras) of the Aryan ladies of the time on Swayamvars and other festive occasions. Coming down to the period of the Puranas and the dramatic and poetical literature of later times, we meet with abundant evidence of the high state to which the art of making cloth from cotton and silk had attained. It is a fact that in early years the art of weaving was carried from India to Egypt and Assyria. Ptolemy mentions seven places near Thana which carried on the foreign trade of India with Egypt, and goods were carried from the top of the Sahyádri eastward in waggons across the Deccan to Paithan and from Paithan ten miles further east to Sagar—the greatest mart of Southern India. Goods from ports on the coast of Madras and the Coast of Bengal also collected at Sagar. Ptolemy also mentions Massolia which can be no other than the modern Masulipatam near the mouth of the Krishna as a place where the finest Muslins were made. The trade in cloth between Masulipatam and Thana was kept up till modern times. It was not until the thirteenth century that the cotton plant was introduced into Southern Europe where its wool was first used to make paper.

Its manufacture into cloth in imitation of the fabrics of Egypt and India was first attempted by the Italian States in the thirteenth century.

From the States of Italy, the art was carried to the lower countries, and thence it passed over to England in the seventeenth century. About the middle of the seventeenth century it appears that Chintzes and other cloths from Masulipatam passed through Golconda by Chanda, Nasik, and the Thul pass to Thana ports. About the time, Masulipatam is described as a very populous city where the trade of Europe and China met, and where there was a great concourse of merchants from Cambay, Surat, Goa, and other places on the West Coast. What is at present known as Bandari turbans, made of dark spotted cloth, and now worn by Bombay Prabhus, Musalmans and Parsis, is Masali Bandari cloth, which was probably adopted by these classes from the old Hindu Thana traders. The establishment of the East India Company and the Company's exports of cotton cloth into England resulted in the supply of a large quantity of Indian cotton goods for the use of the higher and middle classes of Englishmen. In 1641 attempts were made to turn out "Manchester cotton" made of wool in imitation of Indian cotton. But Manchester did not succeed in attempting to compete successfully with the printed calicos of India on Free Trade principle. Gradually the wearing of Indian Chintzes became so general in England that it drew the attention of the woollen and flannel manufacturers. DeFoe, in a number of the *Weekly Review*, January 1708, expressed the common opinion of the time in bitterly lamenting the large importation of Indian goods into Great Britain, exactly after the manner in which the imports of Manchester and English manufactures of all kinds have been viewed in India. The famous looms of Dacca have produced and still produce that exquisite texture which even English Machinery of the nineteenth century has

not been able to rival. Muslins are chiefly of three qualities, varying according to the degree of fineness. They are known as Malmut-khas or king's Muslins. Their usual price is £1 per yard. Dacca, however, is not the only place for fine Muslins, though its position in the moist climate of the Sunderbuns places is at an advantage. Chandranagore is another place for fine manufactures. There the work of weaving is all done in underground shops for the sake of moisture. Some persons do not believe in the influence of climate and ascribe the superiority of Dacca Muslins to skill, but skill without climate will not do much. In the dry air of the Deccan, the yarn is spun in closed cellars, of which the floors are continually watered.

For a long time the idea had taken hold of Native capitalists in Bombay and other cities in Gujarat, that cotton spinning in India by the aid of machinery imported from England must turn out profitable. Raw cotton in pressed bales exported from Bombay was made into yarns and cloth in Lancashire and re-exported in manufactured goods to India. In spite of all charges for freight, insurance commission on raw and manufactured goods shipped to and from England, the price at which Manchester goods were sold in India, left a sufficient margin to cover all charges. If this could be done, they argued, while the raw material was carried across seven thousand miles to and back from England, why should not the manufacture of cotton in India pay? Cotton was at the Indian Mill-owners' doors, labour, though less skilful, was cheap. The saving in the conveyance of raw cotton to England and its reconveyance to India in the shape of twist and piece-goods was a decided advantage. But though the advantages in favour of cotton spinning in India greatly preponderated, yet no serious attempt was made until about the year 1847, when an enterprising Hindu gentleman, Mr. (now Rao Bahadur) Ranchorelal Chhotalal, C. I. E., the present successful mill-owner of Ahmedabad conceived

the idea of putting up a small cotton spinning factory at Ahmedabad. But Mr. Ranchhodlal had no information before him on which to proceed. He knew, however, of one gentleman who took interest in all matters of industrial enterprise. This was Major Fulljames, Commandant of the Gujarat Irregular Horse. Of his own accord, Major Fulljames obtained a detailed estimate of the first cost as well as of the out-turn and working charges of a moderately sized mill through his brother. In a letter he wrote to Messrs. Bryan Duncun & Co. of London, Major Fulljames described who the promoters of the concern were, and on what terms the machinery was to be ordered out and the mill completed.

The letter states that : ' A Company of Natives are anxious to establish a Cotton Spinning and Weaving Manufactory, and have begged me to write to you on the subject, as they wish, before ordering out the machinery, to ascertain the terms on which you will supply the same as well as guarantee that the machinery you send out will, when erected in India, under the superintendence of the European machinist you may select, perform the full amount of work stipulated for. These native gentlemen being totally unacquainted with machinery, either theoretically or practically, it becomes a matter of the greatest importance to them, when embarking in such an undertaking, that they should possess a guarantee that the machinery supplied will perform all that it is stated it is capable to do ; and for this purpose they would wish that the price of the machinery should be deposited in the Oriental Bank, the Bank of Bombay, or any other respectable firm in India until the machinery has been erected and put to work and has turned out the quantity of work stipulated for in a given time. They would agree to pay for the loss of interest of money so long as held in deposit, and to allow you to select such European Superintendents as may be necessary for the erection of machinery as well as for working it after completion. The Company will undertake to erect a suitable building for the machinery to any plan you may send ; but it should be borne in mind that land is

very cheap in India so that there is no necessity to have other than ground floor buildings. Upper storeys are very inadvisable and expensive in India. The Company are in possession of estimates you furnished my brother, Mr. Thomas Fulljames, on the 28th July 1847, for a Company at Surat, who, after much discussion, abandoned the scheme. The present parties are anxious to know the exact amounts for which, with the prices therein, you will agree to supply the best machinery and the quantity of work such machinery will turn out under a guarantee as above detailed. The machinery they expect should be of the latest patents and best improvements, and that the Europeans selected should be industrious, well-behaved and sober men who have been well instructed in weaving and spinning, &c. ; for, the success of the scheme will depend on their skill and good conduct. The indentures these machinists should subscribe to ought to be very concise, and I would suggest that their salary should increase annually up to a certain sum—the average not exceeding what you formerly mentioned ; but should there be any difficulty on this point, your former terms may be fixed. The parties should be requested to serve not under three years. The Company is only answerable for their wages while in India in the Company's service. In the event of continued sickness, and the parties unable to perform their duties, or gross misconduct, the parties should be liable to discharge from the Company's service. On the order being sent you for the machinery, one-half the cost will be deposited in Bombay in the hands of the firm selected, and the other half on the bills of lading being received in India that the machinery has been despatched, from which date the Company will agree to pay interest, or, if preferred, a certain fixed sum in addition to the prime cost of machinery. They propose to erect the machinery near the banks of the Narbudda river and in the immediate neighbourhood of extensive cotton growing districts. Wood fuel will be used for generating the steam, coal at present being very expensive in India and to be had with difficulty.'

Major Fulljames was for many years Commandant of the Gujarat Bheel Corps, called by the natives, 'Bheel Pultan.'

From this post he rose to the position of Commandant of the Gujarat Irregular Horse. When young he was employed by Government to examine the geological Strata of Gujarat. He had a turn for practical science, and was especially fond of practical mechanics.

By natives he was called 'Sardi Saheb' from his frequent handling of Sardi or boring machines. His practical sagacity was evinced in his construction of the sluice gates in the Khari river near Mehemedabad, in the Kaira district of Gujarat, and utilizing the river water in irrigating rice fields in the Jayatalpur sub-division of the Dushkrori paraganas. He also induced certain native gentlemen in Ahmedabad to construct a tramway from Dhollera to the Khoon Bunder. He got up the Joint Stock Company for the purpose, and became its Secretary till he went to Baroda to assume the office of Political Agent, Rewa Kantha. Whilst at Baroda he induced the Gaikwar authorities to construct sluice-gates in the Vishwamitri river. This enabled the people to enjoy the benefit of the river water all throughout the year. In his tours through the Rewa Kantha territory, he took notes of all he observed of the geological features of the country and submitted valuable reports to Government, embodying the results of his geological researches. This survey of the districts led him to discover the existence of iron ore in three places in the Rewa Kantha districts—(1) in Leemodra in the Rajpeepla State, (2) in the Narukote purgana, and (3) in Shivarajpur near Pavagad. He also pointed out localities containing coal deposits.

It was proposed to erect the mill on the banks of the Narbuda at Broach in the heart of one of the best cotton growing districts of Gujarat. Messrs. Bryan Duncan and Co. stipulated that if the inquiry did not result in an order for machinery, they would charge for their trouble. And so it turned out that Major Fulljames had to pay Messrs.

Bryan Duncan and Co. from his own pocket. The estimate they sent showed that cotton spinning and weaving would, if well managed, pay. In 1849, Mr. Ranchorelal sent from Baroda a Gujarati version of the above estimate to be published in a vernacular weekly at Ahmedabad, to explain the matter to the rich capitalists and traders of the city. Mr. Bhogilal Pranvalaodass made some efforts which, however, proved unsuccessful. He at last wrote to Mr. Ranchorelal to say that the Shettias of Ahmedabad feared to embark their capital in an untried industry, remarking that if cotton mill was a paying industry, it was not likely to suffer for want of patronage, but was sure to obtain all the necessary capital from the shrewd and business-like people of Bombay. No further attempt in the direction of starting a cotton mill was made until the end of 1851, when Mr. Runchroelal Chhotalal had an opportunity of bringing the subject to the notice of Mr. James Landon, an American gentleman who had established a Steam Cotton Ginning Factory at Broach. Mr. Ranchorelal was introduced to Mr. Landon by Rao Bahadur Jagjivandas Khusuldas, the late pensioned Deputy Collector of Surat, and Rao Bahadur Umedram Runchoredas, until lately, District Deputy Collector of Surat. Mr. Ranchhodlal sent to Mr. Landon the estimate obtained by Major Fulljames and asked his opinion on the subject. In reply, Mr. Landon said he was not personally acquainted with cotton spinning, but would refer the matter to friends in England for their opinion after the ginning season was over. This Mr. Landon did. After a few months Mr. Landon got a reply from England. He wrote to Mr. Ranchorelal to say that he was satisfied the project was a promising one, and that if Mr. Ranchorelal could get half the capital required, he would arrange for the other half. He said he would also undertake the contract to erect the building and start the machinery for a specific sum, and would also manage the mills on certain terms. He concluded by saying that

he would give a good security for the due performance of his undertaking. On receipt of this proposal, Mr. Ranchorelal tried and succeeded in getting the consent of certain respectable persons to subscribe half the capital. Among the gentlemen who promised to help the formation of the Company were the well-known firms of Gopalrao Mairal and Samal Bechar of Baroda, the Raja of Rajpeepla, and the late Mr. Gowrishankar Udayashankar, C.S.I., of Bhavanagar. As a test of his faith in the concern, Mr. Ranchorelal induced his father to take shares in it. Thus the requisite capital was subscribed on the faith of Mr. Landon undertaking the contract for building the mill and putting up the machinery for a specific sum, and upon his arranging with a respectable firm in Bombay to stand as security for the due performance of the contract. Mr. Landon offered to get Messrs. Leckie & Co., of Bombay, to guarantee him. Accordingly, a memorandum and Articles of Association were drawn up. The capital of the Company was to be Rs. 5,00,000, divided into shares of Rs. 5,000 each. On the execution of the guarantee by Messrs. Leckie & Co., the money was to be paid to Mr. Landon or Messrs. Leckie & Co., and Mr. Landon was to go to England to purchase the machinery for the mill. Thus all was ready and the share-holders consented to sign the deed of partnership provided the guarantee stipulated for by them was forthcoming. Mr. Ranchorelal, accompanied by the Munim or Agent of the firm of Samal Bechar of Baroda, went to Broach and inquired for the security or guarantee of Messrs. Leckie & Co. All that Mr. Landon was prepared to produce was a letter from Messrs. Leckie & Co., informing the share-holders that the money paid by them would be handed over to Mr. Landon in London for the purchase of machinery ; but if the money was not required by Mr. Landon, it would be returned to the shareholders. This letter did not look like security for the due performance of

the contract. Mr. Landon, indeed, urged that Mr. Ranchorelal and the Baroda shareholders 'can certainly have no reasonable excuse for further delay, as Messrs. Leckie & Co. have expressed their entire willingness to guarantee the performance of my contract if they were not prohibited from doing so by the terms of their own deed of partnership. This is, in effect, the same as if they had so guaranteed it as my own transactions with the house have been from first to last, to nearly five times the amount of the whole of the stock of this Company, and therefore from their knowledge of me, what they say would be equivalent, with any reasonable person's, to any guarantee that it would be given. Under no circumstance will it be consistent with my own character to offer any further assurance, and I may add that it is only the Baroda shareholders that have required even this from me.' The Baroda shareholders, however, stuck fast and insisted upon a proper guarantee being given for the safety of their money. Mr. Landon wrote to Mr. Ranchorelal again as follows :—

'I wrote you a note yesterday morning by a cossid, under a sense of the injury that would be done to me, the other shareholders, and still more to the best interests of this country by the refusal of the Baroda shareholders to sign the deed and pay up their shares to the Company on the alleged ground of not having sufficient security for the performance of the contract on my part for the supply of the machinery, buildings, &c. In their demand for further security in this behalf, they seem to leave out of sight altogether, the facts that I am myself the largest shareholder in the Company, that nearly one-fifth of entire cost of the machinery and buildings are to be paid for with my own money ; that in addition to this my own unincumbered property here is of more value than one-half of the amount of the whole contract, and that I am to have the management of the concern when in operation, and last, though not least, my own character is vouched for by one of the first houses in

Bombay. And these facts combined are and would be to any but the most stultified and prejudiced mind a sufficient guarantee for the faithful performance of any contract. Nor can I understand why they should be deemed insufficient by your friends (as they have proved satisfactory to all the other shareholders) if you have brought them properly to their notice. They have gone so far in the matter that they cannot recede without giving a death blow to all enterprise of the kind for at least many years. As I have not yet heard their final decision, I write this to request that you will make another effort to induce them to fulfil their engagements, and thereby enable us to carry out one of the most important objects for the promotion and development of the prosperity of this country!'

He thus once more urged upon Mr. Ranchorelal to get the Baroda shareholders to pay up their money, but these shareholders held that they would be risking the funds until they had a clear guarantee from Messrs. Leckie & Co. as to the safety of the money. Major Fulljames, too, did not consider it desirable for the shareholders to leave the funds entirely in the hands of Mr. Landon without a full assurance as to their safety. There was also another clause in the deed of partnership of the Company which required modification. It related to the sale of shares in the Company. The clause provided that no sale of a share or shares could be effected without the sanction of the manager. This could not be allowed to pass into agreement.

The manager, so thought the Baroda shareholders, should have no power of this sort. He should be considered the servant of the Company, and should, as such, have no power to prevent any one selling his share, if he thought fit to do so. He was, in fact, as the deed of agreement put it, the shareholders' master.

This was sure to give rise to misunderstanding. The result was that Mr. Landon had to give up the native

proprietary and look for help as regards capital from other quarters. But Mr. Landon persevered, and at last established a cotton mill at Broach.

The Broach mills started with 17,000 spindles, but no looms. In 1863, the mills were registered under the Limited Liability Act with a capital of Rs. 4,00,000 divided into 800 shares of Rs. 500 each, paid up. But while Broach was thus provided with a cotton mill, Bombay did not long remain without one. An enterprising gentleman, Mr. Cowasji Nanabhoy Davar, started the first cotton mill in Bombay on the joint stock principle. It was called the Bombay Spinning and Weaving Company. The capital of the Company was Rs. 5,00,000, divided into 100 shares of Rs. 5,000 each. Mr. Cawasji Nanabhoy Davar, as the original promoter of the concern, was the first manager of the mill. He received a commission of 5 per cent. on the proceeds of yarn sold. The mill began to work in February 1856. About 500 persons were employed in it under the direction of three Europeans. The mills began work with 29,000 spindles, but no looms. The capital consisted of 100 shares of Rs. 5,000 each fully paid up. At this time Indian operatives were entirely new to the work, and it was not until many months after that the hands got trained to the various processes in the scutching, blowing, carding and spinning rooms. Hence, it was nearly two years after that, that the shareholders were able to get a first dividend of Rs. 600 per share. The second dividend was of Rs. 400 for the half year (January to June) 1859; the dividend for the remaining half of the year being of Rs. 600, making up a total of Rs. 1,000 or half the amount paid up on each share returned to the shareholders in one year. This was enough to tempt capitalists to launch into fresh concerns of the kind. Accordingly, the Oriental Spinning and Weaving Company was formed in 1856 with a capital of Rs. 20,00,000 divided into 800 shares of Rs. 2,500 each.

The year 1860 witnessed the starting of two other mills. The Bombay Royal Spinning and Weaving Company and the Great Eastern Mills; and in 1865, the Albert Mills.

Speaking of the Ahmedabad Cotton Spinning and Weaving Company, Mr. Ranchorelal Chhotalal, one of the earliest pioneers of cotton mill industry in this Presidency, remarks:—"The foundation of our mill was laid down in 1859, and the quantity of machinery ordered was only 2,500 Throstle spindles. Our Agent in England was Mr. Dadabhai Naoroji to whom I was introduced by my lamented friend, Mr. Merwanji Nassarwanji Bhownagri. At the time we established our mill at Ahmedabad, there was no railway communication, and we had to bring all our machinery, engines, and boilers to Bombay by boats, whence we brought the whole stuff by country bullock-carts. The people in Ahmedabad did not know at the time what a steam engine or a cotton machine was, and we had to teach and train up every body. At that time there was no skilled labour available at Bombay, and so we had to struggle with our local resources the best way we could. We had the first consignment of our machinery from England lost in sea, and the first European manager we brought from England was carried away by cholera. Notwithstanding all these difficulties, we were able to commence cotton spinning in 1861, and, through the favour of Providence, I think, we have succeeded beyond our sanguine expectations."

The above details were written most probably by Ranchorelal himself.

It has been observed before that Ranchorelal had received his early lessons of industrial arts from Major Fulljames. Major Fulljames had impressed upon his mind that some parts of the Rewa Kantha District had coal

and iron mines. Consequently when he saw that he could safely divert his attention and energies from his cotton factory, he applied himself to the discovery of such mines, and set up a company for that purpose under the name of “The Gujarat Coal and Iron Company, Limited.” He and Messrs. Navroji Pestonji Vakil and Jangirji Pestonji Vakil became the Secretaries of the Company.

The following gentlemen became the Directors of the Company :—

Shet Sarabhai Muganbhai—Mill-owner and Banker.

Shet Mansukbhai Bhagubhai—Mill-owner and Banker.

Shet Narotamdass Gulabchund—Banker.

Shet Trikamlal Jamnadass—Banker.

Rao Bahadur Ranchorelal Chhotalal—Mill-owner and Chairman of the Ahmedabad Municipality.

Khan Bahadur Navrojee Pestonjee of Messrs. Navrojee Pestonjee & Co.

Among the Shareholders, there were such eminent persons, as—

Rao Bahadur Bechurdass Ambaidass, C.S.I.

Rao Bahadur Bholanath Sarabhai—Late Sub-Judge of Kaira.

T. W. Wood, Esquire,—Agent, B. B. & C. I. Ry.

The following correspondence will at least show his earnest endeavours for the business he had taken in hand, though unfortunately the Company had to be wound up on account of the refusal of Government to grant him some

concessions he had asked for on behalf of the Gujarat Coal and Iron Company :—

AHMEDABAD, *8th September* 1884.

To

J. K. SPENCE, ESQUIRE,
Collector and Magistrate,
PANCH MAHALS,
GODHRA.

SIR,

Guzerat, as you are aware, is a rich and fertile country ; its people are industrious and enterprising, and its resources are capable of much development, but in these days of progress and competition nothing can be done without steam, for which purpose cheap and good fuel is necessary; if coal could therefore be found any where in Guzerat, it would add materially to the prosperity of the country. A Company has therefore been formed in Ahmedabad for the purpose of exploring coal and other minerals in Guzerat and the necessary capital has been subscribed :—

This Company will have necessarily to lay out much money in the beginning upon the bare chance of finding the minerals. They are confident, however, that should the enterprise prove successful, they will be amply rewarded for their trouble and expense, and the benefit to the Company and to Government will also be great and lasting.

It is the intention of the Company to carry on their investigations in Kathiawar and other places in British and Native States. They desire, however, for the present to confine their operations to the Panch Mahals should Government be pleased to grant them terms commensurate with the benefits that such an undertaking is calculated to confer upon the country.

The existence of good iron ore in the Panch Mahals is known to us. We are, however, advised that the founding of iron works without the presence of coal on the spot would be hazardous. Charcoal may be substituted if wood fuel could be had in sufficiently large quantities and at a very low rate.

The Panch Mahals abound in fuel. This at some distance from a railway line commands but a nominal value. Still as the forests belong to Government, the feasibility or otherwise of such a plan will rest entirely with them. We shall feel much obliged therefore by your kindly informing us at what rate and upon what conditions the Forest Department will supply all the fuel that this Company may require for making charcoal and for other purposes of the Company generally in the following positions, *i. e.*, within a radius of 10 miles from a railway station ; within a radius of 20 miles from a railway station ; within a radius of 30 miles and over from a railway station.

For the purpose of this Company the terms that they deem it necessary to secure and which, they solicit you will kindly recommend the Government to grant, are:—

The exclusive right for 15 years of mining within a radius of 25 miles from the localities where the Company may be able to discover any valuable minerals from time to time. Immunity from transit and other duties, Municipal and Local Funds excepted.

In return, the Company will agree to pay to Government rent at the rate of Rs. 5, same as that charged for the auriferous lands of Madras per acre for all land actually occupied, excavated, or undermined by them. We await your kind and favourable reply. We are confident that we shall receive from Government all the encouragement that the merits of our enterprise deserve.

We beg to remain,

Sir,

Your most obedient Servants,

(Sd.) RANCHORELAL CHHOTALAL,

(„) NAVROJI PESTONJI & Co.,

(„) JEHANGIRJI PESTONJI & Co.,

Secretaries, Treasurers & Agents,

Guzerat Coal and Iron Company, Ltd.

No. 3354 of 1884.

From

THE COLLECTOR,

PANCH MAHALS ;

To

MESSRS. NAVROJI PESTONJI & Co.,

AHMEDABAD.

GODHRA, 1st October 1884.

GENTLEMEN,

In answer to your letter of 8th instant, I have the honour to inform you that it opens up questions which it would be impossible for me to deal with in any way unless they were explained in very much greater detail than you have furnished. I should advise your placing the matter in the hands of an experienced legal adviser for submission to Government. I have no authority to deal with such enormously wide questions, and certainly have not the leisure to help you to elaborate a scheme.

2. With regard to your questions as to the price of firewood, I beg to inform you that the price of firewood does not always depend upon its distance from a railway station. You would have to pay the market value whenever you wanted the wood, though, you might perhaps enter into a contract for a supply at fixed rates for a limited period. It would be impossible to fix a rate for any such period as 15 years. The average rate for mixed hard and soft wood, supplied cut in the forest, is at present about one rupee per candy of 784 lbs. This is a matter you would have to settle with the Forest Department.

3. I am not at present prepared to recommend that you should have the exclusive right of mining any where or for any period. I must know all about your company and its constitution and purposes before I can even consider the

idea of granting you the most limited mining rights. No transit duties are now levied in British Territory. In Native States the levy will depend upon the chiefs.

I have the honour to be,
Gentlemen,
Your most obedient servant,
(Sd.) J. K. SPENCE,
Collector, Panch Mahals.

THE GUZERAT COAL AND IRON COMPANY,
LIMITED.

To

J. K. SPENCE, Esq.,
Collector and Magistrate,
PANCH MAHALS, GODHRA.

SIR,

We have the honour to acknowledge receipt of your letter No. 3354 of the 1st instant, and in reply respectfully to submit the following observations for your consideration.

We are given to understand that it is the policy of Government to grant liberal terms to persons wishing to undertake mining operations, and that for certain tracts there are standing rules made by Government for this purpose, for instance, for the auriferous tracts in the Madras Presidency. We wished therefore to represent the matter mentioned in our application to you of the 8th ultimo, to the Commissioner, N.D., and Government. We deemed it proper, however, to make the representation through the local officers who are the proper channels.

As explained in our former application, we are induced to spend some money for the search of coal and other minerals that may be in the province, and have formed a Joint Stock Company duly registered under Act VI of 1882.

You are no doubt aware that such attempts of exploration are generally attended with risk, and our Company may loose a good deal of money before they can discover any valuable mineral, or they may be altogether unsuccessful; and it's therefore we think fair that the parties who take the first risk should have exclusive right of working within a certain area for a certain period: that asked by us is one of fifteen years only. Unless some such privilege is secured, no one would like to attempt such uncertain and riskful work, and we hope that when the matter is fully represented to Government, they would be pleased to grant the concessions asked.

With regard to the price of the firewood for the *bonâ fide* operations of our Company, we think that it would be fair to fix the price after taking the last 10 years' average of the price realized by the Forest Department in the particular locality where the Company might deem it desirable to carry on their operations.

As desired, we have much pleasure, as per memo. annexed, in furnishing you with the information you desire to have in respect to the constitution, &c., of our Company.

We have the honour to be,

Sir,

Your most obedient servants,

(Sd.) RANCHORELAL CHHOTALAL,

(,,) NAVROJI PESTONJI & Co.,

(,,) JEHANGIRJI PESTONJI & Co.,

Secretaries, Treasurers & Agents,

Gujerat Coal and Iron Company, Ld.

MEMO.

The objects for which the Company is established are—

To acquire, purchase, or take on lease for any term or terms of years, any land with or without buildings thereon, situated in or about Guzerat, at such price or rent, and

under such and subject to such terms and conditions as to title or otherwise as may be thought fit, and to erect, construct, or build such machinery, engines, apparatus, and works thereon as may be necessary for the purpose of, and well adapted to the working of mines of coal, iron, and other minerals.

The liability of the shareholders is limited.

The Directors are—

Shet Sarabhai Maganbhai, Mill-owner and Banker.

Shet Mansukhbhai Bhagubhai, Mill-owner and Banker.

Shet Narotamdas Gulabchand, Banker.

Shet Trikamlal Jamnadas, Banker.

Rao Bahadur Ranchorelal Chhotalal, Mill-owner (Chairman of the Ahmedabad Municipality).

Khan Sahib Navrojee Pestontji, of Messrs. Navrojee Pestonji & Co.

Shareholders—

Rao Bahadur Bechardas Ambaidas, C. S. I.

Rao Bahadur Bholanath Sarabhai, late sub-judge of Kaira.

T.W. Wood, Esq., Agent, B.B. & C.I.Ry. and others.

THE GUJERAT COAL AND IRON COMPANY, LD.,

AHMEDABAD, *18th November 1884.*

To

J. K. SPENCE, ESQ.,

COLLECTOR AND MAGISTRATE,

PANCH MAHALS,

GODHRA.

SIR,

We trust you have received our letter dated the 12th October 1884, and that you have kindly forwarded the same on to Government.

The Season for work is advancing, hence the necessity to trouble you with this letter again, a liberty which we beg you will excuse and oblige.

Your most obedient Servants,
 (Sd.) RANCHORELAL CHHOTALAL,
 („) NAVROJI PESTONJI & Co.,
 („) JANGIRJI PESTONJI VAKIL & Co.,
 Secretaries, Treasurers & Agents,
 Gujerat Coal and Iron Company, Ld.

No. 4018 of 1884.

CAMP KATHLA, 24th November 1884.

In reply to their letter of the 18th instant, the Secretaries, and Agents to the Guzerat Coal and Iron Company, Limited, are informed that their application has been submitted to the Commissioner for the orders of Government.

(Sd.) J. K. SPENCE,
 Collector, Panch Mahals.

No. 4425 of 1884.

In reply to their application of the 12th October last, the Secretaries to the Guzerat Coal and Iron Company, Limited, are informed that Government are willing to aid the project, but are unable to grant a monopoly or exclusive rights over large areas to the exclusion of other possible enterprises and make the following amongst other conditions :—

1. No rent will be charged in the first instance for prospecting in Government Waste and Forest Lands in the District, provided the operations are conducted subject to regulation (as damage done, &c.) by the District Forest Officer.
2. Any wood cut down by the Company must be purchased, and any damage to private or public property must be paid for.

3. The Collector and the District Forest Officer shall have full authority to stop or limit the prospecting operations or to bar them on any land for sufficient reasons or to forbid any particular damage, such as cutting timber, &c.

4. If the Company in prospecting come upon iron ore or coal, or any material of value, Government will let to the Company the land (Government waste or forest) required for such working at Rs. 5 per acre on a long lease, provided Government may decline to lease any ground such as valuable forest reserves, &c.

5. The Company shall employ on each acre of land taken on lease not less than 5 labourers in *bonâ fide* mining operations in the manner Government may approve.

6. The Company will have to pay any expenditure that Government may have to incur for administrative arrangements, special police, &c., in consequence of the lease.

The Company is precluded from conducting mining operations on occupied lands (1) without acquiring the interest of or otherwise settling with the occupants, and (2) without obtaining the permission of the Collector.

7. The applicants are also informed that a supply of wood can be secured from the Forest Department at reasonable rates fixed for reasonable periods, and that no transit duties are levied by the British Government, but that no guarantee can be given against their levy by Native States.

8. If the applicants are willing to abide by these conditions, they may depute a legally constituted Agent to meet the undersigned to carry out any necessary preliminaries.

(Sd.) J. K. SPENCE,

Collector of Panch Mahals.

CAMP VADASINOR, 23rd December 1884.

From

RANCHHODLAL CHHOTALAL,
 NAVROJI PESTONJI & Co.,
 JANGIRJI PESTONJI VAKIL & Co.,
Secretaries, Treasurers & Agents,
Gujerat Coal and Iron Company, Ltd.,
Ahmedabad.

To

J. K. SPENCE, Esq.,
 COLLECTOR & MAGISTRATE, PANCH MAHALS,
 GODHRA.

DATED AHMEDABAD, 17th January 1885.

SIR,

We are much obliged to you for your memorandum No. 4425 of 23rd December 1884, informing us that Government are willing to aid the project, but are unable to grant a monopoly, or exclusive right over large areas with exclusion of other possible enterprises. In reply, we beg respectfully to submit that our Company has been formed to explore for coal, iron, and other minerals. Explorations, it is well-known, are attended with much risk and expense; should the Company not find anything worth having at all, the time and money spent by them will be lost. It is but fair, therefore, we venture to submit, that should they be able to find anything, reasonable time be allowed to them to mature their plans, erect their works, create markets for their materials, and earn a fair dividend for their share-holders, who, on the bare chance of finding some mineral or other, shall have laid out their money. This can only be done by securing to

the Company immunity for a reasonable time and within a reasonable area, from competition with other people who have not in the first instance like themselves been under the necessity to lay out large sums of money in order to discover the localities where the minerals lay, to say nothing of the time, trouble, and risk involved in the undertaking :—

The protection which we solicit may be extended to us, embraces a radius of 25 miles only, and extend merely to 25 years. Should Government, however, consider this a large area, we shall be glad to submit to a reduction thereof on your kindly conveying to us the pleasure of Government on the subject. We respectfully trust, however, that in deciding upon the question, Government will be pleased graciously to bear in mind the possible loss that a growing industry may suffer by a closer contact.

Fifteen years are, we find, absolutely necessary for the establishment of a new industry of the magnitude contemplated by our Company.

We solicit, therefore, the favour of your kindly recommending Government to accede to our prayers.

In your memorandum under reply, you are pleased further to state that Government are willing to make the following amongst other conditions :—

1. No rent will be charged in the first instance for prospecting in Government waste and forest lands in the district, provided the operations are conducted subject to regulations (as to damage done, &c.) by the Collector and the District Forest Officer.

2. Any wood cut down by the Company must be purchased, and any damage to private or public property must be paid for.

3. The Collector and the District Forest Officer shall have full authority to stop or limit the prospecting opera-

tions or to bar them on any land for sufficient reasons, or to forbid any particular damage such as cutting timber, &c.

4. If the Company, in prospecting, come upon iron ore or coal, or any material of value, Government will let to the Company the land (Government waste or forest) required for such working at Rs. 5 per Acre on a long lease, provided Government may decline to lease any ground such as valuable forest reserves, &c.

5. The Company shall employ on each acre of land taken on lease not less than 5 labourers in *bonâ fide* mining operations in the manner Government may approve.

6. The Company will have to pay to Government any expenditure that Government may have to incur for administrative arrangements, special police, &c., in consequence of the lease.

7. The Company is precluded from conducting mining operations on occupied lands, (1) without acquiring the interest of or otherwise settling with the occupants, and (2) without obtaining the permission of the Collector.

8. The applicants are also informed that a supply of wood can be secured from the Forest Department at reasonable rates fixed for reasonable periods, and that no transit duties are levied by the British Government, but that no guarantee can be given against their levy by Native States.

With regard to these conditions we beg to intimate that we agree to them all. We beg, however, that the following words be added to—

Condition 4th.

“Unless the Company agree to pay fair compensation for the same.”

Condition 7th.

“ Formal ” (before the word permission.)

As soon as these terms between the Government and ourselves are settled, we will lose no time to carry out the necessary preliminaries as kindly desired by you.

We have the honor to be,

Sir,

Your most obedient servants,

(Sd.) RANCHORELAL CHHOTALAL,

(,,) NAVROJI PESTONJI & Co.,

(,,) JANGIRJI PESTONJI & Co.,

Secretaries, Treasurers & Agents,

Guzerat Coal and Iron Company, Ld.

No. 656 of 1885.

CAMP VEGALPORE, 20th February 1885.

In reply to their letter dated 17th January, the Secretaries and Treasurers of the Guzerat Coal and Iron Company are informed that Government have declined to grant them any concession in the direction of a monopoly over a certain tract of country, or for a special term of years, and that no modification of the orders formerly issued will be made.

(Sd.) J. K. SPENCE,

Collector, Panch Mahals.

THE GUZERAT COAL AND IRON COMPANY, LD.,

AHMEDABAD, 14th May 1885.

To

HIS EXCELLENCY THE RIGHT HONOURABLE
SIR FREDERICK TEMPLE HAMIL-
TON TEMPLE BLACKWOOD, EARL
OF DUFFERIN, K.P.G.C., B.G.G.M.G., P.C.,
F.R.S., D.C.L.,

Viceroy and Governor-General of India,

CALCUTTA.

HUMBLY SHEWETH—

That your Lordship's Memorialists, Secretaries, Treasurers and Agents of the Guzerat Coal and Iron Company, a Company formed to explore for coal and other valuable minerals in Guzerat, beg most humbly to submit that for want of cheap and good fuel, the resources of this province which are capable of much development have until now remained almost dormant, and no manufacture of any magnitude or diversity can be undertaken. The leading Merchants, Bankers, and others of Ahmedabad, therefore, formed themselves into Joint Stock Company duly registered under Act VI. of 1882 for the express purpose of making explorations for coal and other minerals, and applied to the Government of Bombay for permission to make the necessary investigations.

In making the application to the Government of Bombay, your Lordship's Memorialists submitted that as explorations are attended with such risk and expense, and that should the Company not find any mineral worth working for, all the time and money spent by them would be lost. They beg that in case coal or any other mineral be found, reasonable time be allowed to them to mature their plans, erect their works, create markets for their

minerals, and earn a fair dividend for their shareholders, who, on the bare chance of finding some mineral or other, shall have laid out their money, and this can only be done by securing to the Company immunity for a reasonable time, and within a reasonable area from competition with other people who have not had in the first instance with themselves to lay out large sums of money in order to discover the localities where the minerals lay, to say nothing of the time, trouble, and risk involved in the undertaking.

The Government of Bombay having declined to extend this protection to your Lordship's Memorialists, a Meeting of the Shareholders was convened in the city on the 22nd March 1885, to discuss the matter prior to winding-up the Company, when it was resolved that, in the first instance, an appeal be made to your Lordship's Government as the shareholders were confident your Lordship's Government will take a just and fair view of the case, and extend to them such protection as the merits of the case deserve.

Your Lordship's Memorialists beg most respectfully to submit the correspondence for your Lordship's kind and favourable consideration, humbly trusting that your Lordship will be graciously pleased to support your Memorialists in carrying out their investigations, and thus confer a boon upon the inhabitants of this province, and your Memorialists will as in duty bound ever pray.

Your Lordship's most obedient
and humble servants,

(Sd.) RANCHORELAL CHOTALAL,
(,,) NAVROJI PESTONJI & Co.,
(,,) JANGIRJI PESTONJI,
Secretaries, Treasurers & Agents,
Guzerat Coal and Iron Company, Ltd.

As Ranchorelal's request was not granted, the Company had to be wound up. This was unfortunate for Guzerat, for there are strong reasons to calculate that as his powers were equal to the admirable project he had undertaken, the soil of India would have disclosed numbers of Coal

and Iron mines in her bosom, if the work had been carried on with steady perseverance. Even now it would be worth while to resume the work of discovery if one could be found, with the patience and perseverance of that Grand Old Man of Guzerat.

In the industrial life of Ranchorelal, some characteristics are worthy of note. One is that though he held a very lucrative post in Government service, he was long revolving upon industrial works, and preferred commercial pursuits to Government service. When the idea of Mill industry suggested itself to him, he was quite safe in his service and had no enemies to fear. 2nd.—That he was the first in the whole of India to whom the idea of the practicability of introducing Mill industry into India suggested itself. 3rd.—It was always his invariable principle never to take up any work without mature consideration ; and when a work was taken up, to accomplish it at all hazards. 4th.—He would never jump into any job rashly and hastily, even if it seemed to offer a very handsome income, without first taking the necessary precautions and safeguards. He was quite sure that the establishment of a cotton factory was a very profitable job, and everything was ready for its establishment ; but as the security offered by Mr. Landon, of Broach, did not appear to him to be sufficient, he retraced his steps. 5th.—He never allowed himself to be dazzled with the high position of anybody, in an affair which did not suit his mind or which appeared to him eventually harmful. 6th.—When he thought it worth while to enter into any subject, he would study that subject in all its parts, and would soon become an expert therein. 7th.—He always took care to keep his partners and followers contented, and would spare no pains to justify the confidence placed in him. 8th.—When once a work was undertaken, no amount of inconvenience or difficulty would frighten him off.

When Ranchorelal perceived that his Cotton Factories could work well without him under the care of his son and grandson, he thought that it was high time for him to enter into Public life, and to do unselfish work for the public good.

Before the introduction of the system of Local Self-Government, Ahmedabad had like other cities its members nominated by Government for its Municipal management which was presided over generally by Collectors. Generally big men were nominated, and some of them were illiterate. Ranchorelal was one of the big folks, and so he was always nominated as a member of the Municipality. He was first appointed in the year 1869. But till the year 1883, nothing remarkable transpired. In the year 1883, he was appointed permanent Chairman of the Municipality of Ahmedabad; and in the year 1885 he was appointed President, which was considered a great honour done both to Ahmedabad and to himself, and indeed, none was more fitted to occupy that post. In the mofussil of the Bombay Presidency, only Ahmedabad and Poona are fortunate enough to enjoy the honour of seeing their respective Municipalities presided over by Native Gentlemen.

Ranchorelal had a hobby for hygiene, which he had inherited from his father. When he became the President of the Municipality, he thought he was responsible for the defective sanitation of Ahmedabad, and for the high rate of death there. He earnestly set himself about making inquiries into the causes of death, and having studied the causes, he expressed his opinion in the following way and suggested the Water-supply and Drainage schemes :—

MEMO.

In the Bombay Presidency, the principal cities or towns,

which in extent of population and in importance nearly equal each other, are Ahmedabad, Surat and Poona, and I therefore beg to show the mortuary returns of these towns as per the following statement :—

Year.	Total No. of Deaths in Poona Popn. 99,622.	Total No. of deaths in Surat Popn. 1,07,154.	Total No. of deaths in Ahmedabad Popn. 1,27,210.
1880	2,101	2,474	5,632
1881	2,537	2,478	6,933
1882	2,171	4,357	5,061
1883	2,751	3,302	5,090
1884	2,181	3,062	6,123
Total.	11,741	15,673	28,839
Average per annum.	2,348	3,134	5,767
Ratio of deaths per 1000 of population.	23.57	29.3	45.2

It would appear from the above statement that the Ahmedabad rate of mortality is nearly double that of Poona and as compared with Surat it is more than one and half times. If our rate of mortality had been equal to Poona or Surat, we should have saved in 5 years the lives of 13,917 or 10,234 human beings respectively. The question is a serious one and deserves the attention of all the well wishers of Ahmedabad.

By referring to the Report of the Sanitary Commissioner for the year 1884, I find that the deaths from *fever* are a good deal more in Ahmedabad than those in Poona and

Surat. The rate of deaths from fever per 1,000 of population is as follows :—

Ahmedabad	32·30
Surat	17·54
Poona	10·19

This easily accounts for the higher figure of mortality in Ahmedabad.

We cannot say that the country round Ahmedabad is so as to give more fevers, for we observe in the same statement of the Sanitary Commissioner that the rate of fever deaths in the Ahmedabad Cantonment was only 8·05 per 1,000.

It is therefore our duty to find out the cause of this excessive rate of fever deaths and try to remedy it if possible.

The opinion of the highest Sanitary authority is that “the direct production of malarial fevers of various types” “is the most obvious result of want of drainage,” and I think this cause is fully applicable to Ahmedabad, and the remedy proposed to remove this cause is to secure abundant supply of good water with efficient system of drainage to carry away all the sewage water out of the city.

I think it advisable to send a copy of this short memo. for the information to all the Commissioners, as well as to the Press, stating, that I shall feel much obliged if they will be pleased to favour me with their views on the subject.

RANCHORELAL CHHOTALAL,

President, A. M.

Ahmedabad,
1st December 1885.

Then he consulted the opinions of several experts on this subject, and after sifting them he took his own course.

Some important correspondence in this connection is quoted below :—

No. 45 of 1886.

AHMEDABAD,
22nd January 1886.

From

THE PRESIDENT,

Municipality, Ahmedabad,

To

DOCTOR THOMAS BLANEY,

Bombay.

SIR,—The city of Ahmedabad suffers under a heavy death-rate. The last five years' death-rate was more than 45 per thousand while that of the last year was upwards of 49 per 1,000. The death-rate from fever alone was last year more than 32 per 1,000.

The city of Ahmedabad is a walled town, the area encircled within the walls is 2 square miles, giving a population of more than 56,700 persons per one mile. There is no system of drainage for house sullage water. The total number of houses in the town are upwards of 43,000 ; out of these about 9,000 houses discharge their house sewage into a bottomless pit (called Khalcoova) dug near each house ; and the rest, about 33,000, throw the filthy water including urine in the streets. The water in the pits is absorbed by the surrounding ground which must become damp and unwholesome, while the land in the street upon which the filthy water is thrown becomes saturated with it, giving rise to foul air.

Under these circumstances this Municipality has been advised to have a modern under-ground sewage system coupled with the water-supply scheme.

When this scheme is being discussed some of the members of our Corporation have mentioned your name as an authority whose opinion is against the sewerage sys-

tem, and have pointed out your letter to the editor of the *Bombay Gazette* published in its issue of the 4th instant as showing the unfavourable result produced in Camateepura where the system has been tried. I am, therefore, induced to trouble you with the following few queries, and shall feel much obliged if you will kindly be pleased to enlighten me on the subject :—

- 1st. Whether the Camateepura Drain is used only for the sullage water or whether the nightsoil is also made to pass through it?
- 2nd. Whether there is sufficient supply of water to flush the drain or not
- 3rd. Whether the flow of water in the Drain continues free or whether it is ever obstructed at the other end?
- 4th. Whether the surface and subsoil of Camateepura is rendered drier or not since the introduction of the drainage?
- 5th. If the result of the experiment in Camateepura is unfavourable how is it that the work of Drainage is carried on in other parts of Bombay at present?
- 6th. Whether you will approve of the system prevailing in Ahmedabad of discharging the water in a bottomless pit near a dwelling house and of throwing the foul water in the street? If you do not approve it what would you kindly advise to do instead.
- 7th. If the foul water of the house could be carried away from the town by covered and water-tight drain, is it not reasonable that it should ensure more healthiness than what could be expected when this foul water is being stored in a cess-pit near the house for years or when it is daily thrown in front of one's house?

In conclusion I beg to apologize for the liberty I have taken to address you on this subject. My object is to obtain all available information regarding the drainage and water supply schemes which are under the consideration of this Municipality, and, as the question is of a considerable importance to the public, I trust you will kindly excuse me for the trouble I have given you.—I have the honor to be, &c.,

(Signed) RUNCHORELAL CHOTALAL,
President, A. M.

P.S.—If you think the Drainage system carried out in other parts of Bombay than Camateepura is doing good you will be pleased to let me know your opinion on the subject.—Yours obediently, &c.,

(Signed) RUNCHORELAL CHOTALAL,
President, A. M.

True Copy.
RUNCHORELAL CHOTALAL,
President, A. M.

Dr. Blaney's Reply.

9, CLARE ROAD, BYCULLA.

Bombay, 25th January 1886.

RUNCHORELAL CHOTALAL, ESQUIRE,
Chairman, Ahmedabad Municipality.

SIR,—I hasten to reply to your letter of the 22nd instant which came to hand yesterday.

To reply to each of your specified questions in detail would not only serve no useful purpose, but would probably be misleading, as the questions themselves are such as in legal language would be called leading questions. The question upon which you seek definite opinion is one of immense importance to vast masses of population in

this country and it is a question which is yet in the developmental and experimental stage. During the five-and-twenty years that I have been endeavouring to educate myself in Indian sewerage I have seen no works of underground or closed sewerage which are in every way entitled to be called *sanitary works*, not one in which public health has been decidedly improved or the prevailing mortality reduced, although my education and predilection have been decidedly in favour of such works. We find many persons professing themselves competent to teach scientific sewerage to the people of this country and willing to spend the revenues of an empire upon such works, but up to the present we lack good practical results though much money has hitherto been expended in India. This clearly points to the fact that we have not yet emerged from the stage of experiment with this class of work. There is room still for very careful study, and great caution in prosecuting such works, and there is still more room for coming to the task with unbiased judgment. Even if it were proved that underground sewerage had been made a decided sanitary success, still towns and cities have their own peculiarities, and these peculiarities must be locally studied. As an illustration of this fact let me say that I took up a sanitary journal the other day and found that in 59 towns in England there were at least eight systems of house ventilation in existence. This refers to but one of the many parts of a sewerage system. The system of sewerage most appropriate for Ahmedabad must be studied in your town and not in Bombay. There appears to me to be two classes of sewerists in this country both holding strong views on the matter. One of these classes say they know all about the subject and have nothing to learn : consequently they learn nothing. They are ready to sketch out a most complete system and to execute it and regard careful experiment as nonsense. The other class confess their want of knowledge and regard the climate, the people, and their diseases as

very important factors which are at present imperfectly understood. These persons contend that, in the absence of authentic proof of the sanitary success of underground sewerage in this country, Municipalities are only entitled to proceed experimentally, taking any given town section by section and noting carefully the sanitary results of the new sewerage in that section. If these results are unsatisfactory, defects can be ascertained and remedied, and when successfully remedied then the system is established and every previous objector will be silenced. Bombay is at present adopting this very plan in the new sewerage system that is being laid down in the Fort section of the City. The Camateepura section in Bombay has been twice sewered, and each time with increasing insanitary results. It will be observed therefore that Indian sewerage is not the simple subject which theorists would have us believe. If I were a representative of the people of Ahmedabad I would certainly accept a scheme of sewerage from a competent Engineer, and would give my vote in favour of executing sewerage works in a complete district of the city and await the result. This proceeding would necessitate sanction of the main sewer of the city as well, as it would be by that channel that the sewage of the experimental district would have to travel. At the same time I would give my vote to the sanction of a complete water-supply scheme for the same district. It has been rather the fashion in India to execute underground sewers first, and think about the water-supply afterwards : a clear case of putting the cart before the horse. And regarding the water-supply I would say, as I have said of your sewerage system, the quantity necessary for preventing the occurrence of rapid decomposition in the sewers and how it should be used, in the main sewers, in the subsidiary pipe-sewers, in the house-connections, and in the top storeys of the highest houses, should all be locally studied and supplied after very careful thought—the golden rule should be

this :—Always make the error of an excessive not of a deficient supply. An excessive supply will come of use with an increase of population, a defective supply may be followed by disaster. I cannot afford the time to say all I would desire to say about a water-supply for sewers, but I would offer one instance of the practical working of a sewer in Bombay. This sewer, newly constructed, was only 9 days in use when some native labourers were sent down into it to clean it out. The gradient of the sewer was 3 feet to the mile. The men worked onwards from the street surface ventilation and had got to a spot about 15 feet distant from the ventilator and were engaged filling and handing up baskets of sludge when suddenly four of them fell into the sludge in the sewer and died. This sewer affords a practical example of the necessity of a very large water-supply for flushing purposes. If this new ovoid and well constructed sewer would get into this dangerous state in the short space of 9 days, does it not prove the necessity of complete daily, or more than daily, flushing, and also the necessity of constant vigilant and intelligent supervision? I need not tell you, Sir, what are the habits and customs of the natives of this country in regard to damaged house-connections, or how the house-connections may be damaged and will be left neglected. Against this danger there must be provided an efficient inspecting staff to examine the connections of every house every day. It is too often assumed that everything connected with an underground sewerage system works automatically. By trusting for safety to this fallacy sewerage systems in this country are likely to be discredited; that is to say the system might itself be good while its working may be destructive to health. It will never, I trust, be argued that if a man neglects his household sewers he should be allowed to perish. This doctrine is not only inhuman, but if carried out in India it would be disastrous. It is most certainly the duty of Municipalities, when sanctioning sanitary works, to see that in their prac-

tical results they are sanitary. If they are not sanitary they are not only useless but useful for evil, and as such they are a cruel waste of public money. If you complain of the existing rate of mortality as excessive it behoves you to execute only such works as you are well assured will reduce that mortality. This goes without saying, it is when sanctioning very large works of doubtful utility that great financial errors may be committed. But that is not all, worse errors remain, for the financial error can only occur jointly with a sanitary error, and a sanitary error signifies an unnecessary loss of human life. I repeat finally that underground sewerage in India is still a vast sanitary problem and I say this in the face of all objectors.

As you have done me the honour of soliciting my opinion on your proposed system of sewerage, may I ask you to be kind enough to submit my letter to your colleagues in the Municipality?—I have the honour to be,

(Signed) THOMAS BLANEY.

Col. Ducat's Letter to Runchorelal.

Poona, 19th March 1886.

MY DEAR MR. RANCHORELAL,—I have your letter of the 16th and am glad you have sent copies of my report to Government.

I see a G. R. has been issued in the General Dept. calling for copies of my report from the Municipalities concerned with their reports on the same. I suppose Government want to know what action will be taken to carry out the recommendations I have made.

I have not seen any account of the death of the cooly reported in the copy of the *Advocate of India* to which

you refer, but similar cases are so common that I have little hesitation in saying that the death was caused by *want of ventilation* in the sewer. It is not enough to open a man-hole cover ; this will not necessarily cause a current of fresh air to pass through the sewer, but a series of ventilators on the sewer should be always open when the movement of the air above will cause currents in the sewer and keep the air safe for men to breathe. A death of this kind is no proof of the danger of *sewer gas* as similar deaths occur in any unventilated chamber. It is only a few weeks since the captain of a ship and some men with him lost their lives by going down into the hold of the ship which was wrecked off the Madras Coast, the air had got confined and poisonous. A very convincing case occurred some years ago at Kolhapur. The old water-supply wells gave beautifully pure water to the town, but the channel was not properly ventilated. Four men were sent into the channel to clear out silt and were all killed close to a manhole though the channel contained nothing but the *purest* drinking water. There was in this case absolutely no organic impurity in the channel, but the air had become deadly to human beings from want of ventilation. Few buildings above ground are sufficiently air-tight to become so deadly as this, but any long-closed-up underground chamber will be found so, even though there be no moisture in it, so that the common cry of "Sewer Gas" has no application whatever. The cry of "Sewer Gas" in the mouths of ignorant people is often made to answer for faulty construction and want of ventilation in sewers. I have been down a sewer in London, which is not one of the latest or best sewered towns, but there is not the least danger nor should there be in any well-constructed sewer. But in Ahmedabad you would not need any sewer big enough for a man to go into. You would want nothing larger than a large stoneware pipe which can be cleared, if necessary, by clearing tools and flushed out clean by a small sudden flush of water through it.

Hoping these notes may be useful to you with your
Fellow-Commissioners,—I remain, &c.,

WALTER M. DUCAT.

Mr. Doig's Report and Estimates

No.

OF 1886.

Irrigation Department.

From

S. B. DOIG, ESQ., M. INST. C.E.,
Executive Engineer for Irrigation,
Guzerat.

To

J. H. E. HART, ESQ., C.E.,
Chief Engineer for Irrigation,
Poona.
Executive Engineer's Office, I. G.,
Camp Mohunpur, 29th April 1886.

SIR,—I have the honour to acknowledge the receipt of
your No. 1152, dated the 12th instant, and its accompani-
ment.

2. The different schemes, which from time to time
have been submitted by my predecessors and myself on the
subject of the water-supply of Ahmedabad, have not, as
far as I am aware, ever been supposed to go closely into
the question, but have merely been suggestions backed by
rough estimates based on the expressed wishes of the
Collector or the Municipality as to the quantity of water
required per head of the population and the pressure at
which the supply was to be delivered. To do more than
the above would require that a person's whole time and
attention should be devoted to the subject.

3. The Municipality have now had the services of a skilful Government Engineer placed entirely at their disposal for a period of two months, the result being a very able and exhaustive report from which the Municipality should have no difficulty in determining which is the most economical and suitable course to adopt.

4. Colonel Ducat in alluding to my proposal regarding the adoption of a gravitation scheme from the Khari river says that I have adopted Mr. Reynold's figures as to the cost of distribution inside the City and that these are altogether inadequate.

I adopted that officer's figures as I concluded that the distribution as proposed and estimated for by him must have been roughly based on the wishes of the Municipality.

Colonel Ducat, however, in his report has proposed and estimated for an elaborate and comparatively high-pressure service, and I therefore conclude that the Municipality have altered their former views on this subject.

5. It is I think evident that the cost of the distribution inside the City must be the same whether the supply be derived from the "Sabarmati" or the Khari rivers.

Colonel Ducat's estimate for such distribution is, for a low-pressure service Rs. 12,00,000 (see Scheme No. 3) and for a high-pressure service Rs. 9,21,000 (Scheme No. 2) ; it therefore depends entirely on the wish of the Municipality what the cost of this portion of any water-supply Scheme is to be.

6. The point that has always seemed to me to be the one on which the whole question hung was this, *viz.*, which is the most economical source for the Municipality to draw their supply from : the "Sabarmati" or the river "Khari"?

I have always warmly advocated the latter, and I think Colonel Ducat's report and figures confirm my view of the question.

7. I will begin with the "Sabarmti," and, adopting Colonel Ducat's figures for the two schemes as far as the City wall, we get—

Pumping well in river	Rs	7,000
3 Pumping Engines, &c.....	,,	90,000
Engine House	,,	25,000
Masonry Duct complete	,,	45,000
Receiving Reservoirs in the City	,,	45,000

ADD—

Interest for one year during—

Construction at 5 per cent.	Rs.	10,600
Establishment for 2 years at Rs. 1,500 per month	Rs.	36,000
Total ...	Rs.	2,58,600

For the Khari river as the source we have—

Well and head works at Raipur	Rs.	7,000
Masonry Duct	,,	4,00,000
Storage Reservoir in City... ..	,,	45,000
Total... ..	Rs.	4,52,000

ADD—

Interest for one year during—

Construction at 5 per cent.	Rs.	22,600
Establishment for 2 years at Rs. 1,500 per mensem	,,	36,000
Total	Rs.	5,10,000

Colonel Ducat in his Khari Scheme provides for a storage reservoir to contain one whole day's supply for the

City, costing Rs. 1,50,000, while in his Scheme No. 2 he provides for one containing only half a day's supply for the whole City, costing Rs. 45,000.

I fail to see why any difference should be made ; if half a day's supply is sufficient in one case when there are engines liable to accident, it should also suffice in the other where nothing can go wrong. I have therefore entered for the Khari Scheme the cost of smaller reservoir. Again, he adds the cost of establishment for a period of 2 years in one, while he adds it for a period of $2\frac{1}{2}$ years in the other. I see no reason for this difference either and have consequently entered the same figures for both schemes.

8. The comparative cost and value of these two sources of supply will be seen from the following table :—

Items.	Scheme No. 2.	Scheme No. 3.
	Rs.	Rs.
First cost of works	2,58,600	5,10,600
Interest on outlay at 5 per cent.	12,930	25,530
Pumping charges	10,950
Depreciation of Machinery.....	4,200
Maintenance Establishment	1,000	100
Total annual cost ...	29,080	25,630

Colonel Ducat enters nothing in his comparative statement for maintenance.

The two engines with their respective boilers will require at least 2 stokers, say, at Rs. 10 each per mensem, besides a foreman on, say, Rs. 50 per mensem, making a total monthly charge of Rs. 70 or annual charge of Rs. 840; so that allowing for cost of oil, lights, cotton-waste, &c., the total annual charge will not be less than Rs. 1,000.

For the Khari Scheme one chowkidar on Rs. 8 per mensem will be required to watch the Head Works. Again Colonel Ducat in his Khari Scheme enters the sum of Rs. 13,000 as the probable Government charge for water.

At the time he questioned me on this subject I was under the impression that he intended utilizing the Khari cut channel to carry his duct along, but from his report he appears not to do so.

I do not see, therefore, how Government can charge the Municipality anything for the water, as the Khari is a natural river and the water in it is not derived from any irrigation work, and past records show clearly that the supply required can always be obtained from the natural supply. I have, therefore, omitted this item.

I have entered nothing for repairs to the Masonry Duct, as if properly and carefully constructed at first, and buried as it will be some 8 or 10 feet underground for nearly half its length, the repairs, except in case of an earthquake, should be practically *nil*.

The Khari river is consequently without doubt the most economical source for the Municipality to draw their water-supply from.

9. The question of distribution, once the supply is brought to the City walls, depends, as before stated, on the wishes of the Municipality.

If a high pressure and widely distributed service, as proposed by Colonel Ducat for his Scheme No. 2, is the

wish of the Municipality, then the figures for such a scheme drawing its supply from the Khari river will be as follows :—

Well and head works at Raipur	Rs. 7,000
Masonry Duct	„ 4,00,000
Storage Reservoir	„ 45,000
3 Pumping Engines	„ 2,70,000
Engine House	„ 50,000
6 Water Towers, &c.	„ 1,80,000
Rising Mains	„ 1,21,000
Pipe Service	„ 3,00,000

TOTAL... Rs. 13,73,000

ADD

Interest for one year at 5 per cent.....	Rs. 68,650
Establishment for 2 years at Rs. 1,500 per mensem	„ 36,000

TOTAL... Rs. 14,77,650

If a low pressure and widely distributed service, as estimated for by Colonel Ducat in his Scheme No. 3, satisfies the Municipality, then the figures will be as follows :—

Well and head works at Raipur	Rs. 7,000
Masonry Duct	„ 4,00,000
Reservoir	„ 45,000
Pipe Service	„ 12,50,000

TOTAL... Rs. 17,02,000

ADD

Interest for one year at 5 per cent.....	Rs. 85,000
Establishment for 2 years at Rs. 1,500 per mensem	„ 36,000

TOTAL ... Rs. 18,23,000

The figures given in this last statement are the same as given by Colonel Ducat except those for the reservoirs and establishment, which I have reduced for reasons already given.

10. The three schemes when compared with one another will be as follows :—

Items.	Scheme No. 2.	Scheme No. 3.	Scheme No. 4.
First cost of works	12,25,650	18,23,000	14,77,650
Interest on outlay at 5 per ct.	61,282	91,150	73,882
Pumping charges	42,700	—	31,025
Depreciation of Machinery ...	16,800	—	12,600
Maintenance charges	2,000	100	1,100
Total annual charges...	1,22,782	91,250	1,18,607

Thus an ample low pressure supply can from Scheme No. 3 be obtained by gravitation from the “Khari river,” the annual cost of which will be Rs. 31,532 less than Scheme No. 2, the one recommended by Colonel Ducat, and Rs. 27,357 less than Scheme No. 4. A high pressure service can be obtained from the same source by Scheme No. 4, the annual cost of which will be Rs. 4,000 less than Scheme No. 2.

11. These figures, I think, speak for themselves and they are Colonel Ducat's own figures with alterations only in two instances.

Personally I would recommend Scheme No. 3, which would work I think easier and more satisfactorily.

With an ample supply obtainable by the inhabitants on the ground floor of their dwellings, I think the number of applications for its delivery on their upper storeys would be very few.

There remains only the question of a fire service ; if the Municipality think this is worth the extra annual cost, then Scheme No. 4 would be the best.

12. The levels of the City of Ahmedabad are so favourable for a sewage scheme that there is no difficulty about it

with the exception of its disposal. This is a question I have not got into, but the first glance at the map illustrating Colonel Ducat's scheme shows the sewage farm in close proximity to the City and to the windward of it, in direction of the prevailing winds. I should think this would cause an *insufferable* nuisance besides the syphon across the river would always be a source of danger in flood years.—I have the honor to be, &c.,

(Signed) S. B. DOIG, M. INST. C.E.,
Executive Engineer for
Irrigation, Guzerat District.

(True copy.)

S. B. Doig,
Ex. Engineer for Irrigation, Guzerat.

Col. Ducat's Protest.

BOMBAY, 3rd June 1886.

DEAR SIR,—In returning the accompaniments to your letter of the 5th May I must apologize for the delay that has occurred in answering your letter, but I have been so fully engaged in giving over my office in Poona and taking charge of this office in Bombay that it has not been possible to me to write sooner.

2. Mr. Doig in reviewing my Report admits that he writes as a strong partizan, and I fear his prejudice in favour of the Khārī source of supply has warped his judgment. I wrote as a stranger to Ahmedabad and without any bias for any scheme, but recommended your obtaining your supply from the Sabarmati for its many obvious advantages.

3. Mr. Doig has not suggested any alterations in my estimates for the Sabarmati schemes, but fails to see why I propose a storage for one whole day's supply for the Khari scheme and only half a day's supply for the Sabar-

mati scheme. The answer is I think obvious. The source of supply in one case is 10 miles distant and a block in the channel, accidental or wilful, might not be discovered and rectified for so many hours that one whole day's supply is the very least that could safely be allowed ; in the other case the channel is about one mile only and any obstruction in it must be detected with very little delay, and could be rectified soon as workmen and tools would not have to be sent for. If the accident occurred at the pumps, there is a spare pump provided, and there would only be the delay of getting up steam if ever that.

4. Mr. Doig once more objects to my changing the cost of establishment for 2 years only in the case of the Sabarmati scheme and for $2\frac{1}{2}$ years in the Khari scheme, but, if Mr. Doig will look at the relative amounts of local work, masonry, that has to be done in each case, he must admit that I have not unduly over-weighted the Khari scheme. In the Sabarmati scheme the local work is about Rs. 1,22,600 against Rs. 5,50,000 in the Khari scheme.

5. It is not necessary I think for me to go through all Mr. Doig's figures and calculations in detail, because I think he is wrong in his assumption that Government will make no charge for Khari water because we don't propose to use the Government Khari cut. The dry season's supply from the Khari will certainly not suffice for the city of Ahmedabad and for the Government Irrigation Works also, and does Mr. Doig suppose that Government will allow the city to cut off all the dry season's supply and trench largely in the cold weather supply also without making any charge for the loss that would accrue to them? When I had received a statement of the charge Government had declared their intention of making for this water, I should certainly have advised the city very badly if I had allowed them to lose sight of an item of Rs. 15,000 per annum, and this sum I think they must certainly still be prepared to pay if

they draw their supply from the Khari and this will change Mr. Doig's problematical saving of Rs. 4,000 a year into a certain excess of Rs. 11,000 over the Sabarmati scheme, assuming all Mr. Doig's other calculations to be correct, which I cannot admit. Nothing that Mr. Doig has written has changed my views regarding the water-supply of Ahmedabad and it should tend to give the Municipal Commissioners confidence in my proposals to know that a professional gentleman of Mr. Doig's great local knowledge and experience, writing as he says he does with a strong prejudice in favour of another scheme, has been unable to find a weak point in the scheme I have recommended.

6. I am sorry that Mr. Doig should have added 12th para. regarding the sewage farm ; as to that I could produce abundant proof that a sewage farm so situated would be no nuisance and that many farms in England are placed nearer to towns and private mansions without any offence ; still a statement of the kind, based though it may be on a want of practical knowledge of the working of a sewage farm, does harm and raises opposition. And exactly the same remark holds good regarding the syphon, which is not an original idea of my own but is derived from the well-known case at Dantzic, and which is so sound in principle as to cause no doubt or anxiety to any practical Engineer; though suspicion cast on it may influence non-professional men who have never seen a work of the kind.

7. I return the drawings and estimates of the pumping engines and am very glad to learn that the cost of them is less than any estimates which, I hope and think, will be found generally ample for all charges.

I remain, Dear Sir,

Yours, &c.,

(Signed) WALTER M. DUCAT.

Runchorelal's Judgment upon the Opinions of these two Experts.

AHMEDABAD, 14th June 1886.

MEMORANDUM

Regarding Mr. Doig's remarks about Colonel Ducat's report on the Ahmedabad water-supply.

Mr. Doig is in favour of the Kharee water scheme, on the ground that it is more economical and therefore brings forward the scheme No. 4 as stated in the 10 para. of his report in addition to scheme No. 3 described by Colonel Ducat.

For the reasons given at page 77 of the Report, the scheme No. 3 is rightly superseded by scheme No. 2.

The initial pressure in scheme No. 3 is only 13 feet, while in scheme No. 2 it is 80, and the consequence is, that by scheme No. 3 the pipes being very large and expensive, they cannot be taken into all the Poles in the city, and so the house connections cannot be so general; and even those that are made will be very costly to the house holder; while in scheme No. 2 the Service will be general and connections very cheap. In addition to the above the high pressure will be of great use for fire service, a point not to be lost sight of. Under these circumstances the scheme No. 3 is not to be recommended, and therefore we should consider the scheme No. 4 brought forward by Mr. Doig.

In this scheme the water is to be brought from the Kharee to Ahmedabad, and here it is to be pumped in the same way as in scheme No. 2.

The first cost of scheme No. 4 is Rs. 14,77,650.

The annual cost is said to be Rs. 1,18,607.

Colonel Ducat does not accept these figures. He says we must have a larger reservoir in the case of the Kharee

intake, which will be $10\frac{1}{2}$ miles distant from the city. In case of any accident, it will take longer time to repair the channel from the Kharee than what would require in the case of the Saburmattee which is only little more than one mile from the city. So if we allow Col. Ducat's estimate for reservoir, we should add more than Rs. 100,000 in the first cost and Rs. 5,000 as interest in the annual cost, which will turn the table.

Even if we suppose that the smaller Reservoir estimated by Mr. Doig will do, the difference in favour of scheme No. 4 over scheme No. 2 is only Rs. 4,000 per annum. But against this we have to bear in mind that an annual charge of Rs. 15,000 most likely to be demanded by Government is omitted by Mr. Doig. If this charge be required, there would be an excess of Rs. 11,000, instead of a saving of Rs. 4,000 per annum.

Besides of what Col. Ducat has mentioned in favour of scheme No. 2, I beg to show the following advantages:—

1. From the estimates I have received, I find that the Engines, Boilers, and Pumps for which Col. Ducat has estimated Rs. 90,000 we can get them for less than Rs. 40,000 giving us a saving of Rs. 50,000, in the first cost. This will reduce the annual interest by Rs. 2,500-0
2. Mr. Doig has put Rs. 4,200 as depreciation of machinery for Rs. 90,000, but if the machinery could be got for Rs. 40,000 the depreciation can be only Rs. 1,864 thus making a saving of Rs. 2,336-0
3. Mr. Doig has put Rs. 10,950 as pumping charges on the estimate of Col. Ducat that the consumption of coal will be at 3 lbs. per H. power per hour. But I can say from the estimates received as well as from experience that the consumption of coal in the best modern Engines will be at lbs. 2 per H. power and thus we can save about one third of the estimated cost, *viz.*, $10,950 \div 3 =$ Rs. 3,650-0

Total... Rs. 8,486-0

Thus it is almost certain that the figures given in the 8 para. of Mr. Doig's as the cost of scheme No. 2 at Rs. 29,080 will be reduced by Rs. 8,486, leaving only Rs. 20,594, which is much less than Mr. Doig's estimate for bringing water from the Kharee to the City wall.

Annual cost of bringing water from the Kharee
without any payment to Government and al-
lowing smaller reservoir than what is recom-
mended by Col. Ducat Rs. 25,630

Annual cost of bringing water from the Kharee
with the same size of reservoir as recommend-
ed by Col. Ducat (Rs. 25,630 + Rs. 5,250 =
Rs. 30,880) Rs. 30,880

Annual cost as above with Govt. charge of
Rs. 15,000 will be Rs. 45,880

While the annual cost of the Kharee project to bring water to the city wall will be as above, the annual cost of bringing water from the Saburmattee to the city walls will be as shown in the preceding para. only Rs. 20,594 ; thus showing a great saving in favour of the Saburmattee project.

In case we require less than 20 gallons per head, we can pump less quantity and save coal in the case of the Saburmattee project, while no saving can be got in the Kharee project.

The Kharee project requires larger capital for the first cost, and it is therefore a matter for consideration that in case we have to pay a higher rate of interest, it will go against the Kharee project.

In addition to the above financial considerations it is to be borne in mind that the Kharee is a much smaller river than the Saburmattee, and there is the risk of deficiency of water, which is not to be apprehended in the case of the Saburmattee.

As regards the quality of water there is nothing to prefer the Kharee water. It will be seen from page 70 of Col.

Ducat's report that after repeated examinations of the water from both rivers for a long period, Dr. Lyons states that "on the whole it would seem as far as these "analysis go, that of the two waters, it would be better to "take that of the Saburmattee River."

Under all these circumstances I am humbly of opinion that it will be more advantageous for the Municipality to adopt Col. Ducat's scheme No. 2 to take water from the Saburmattee River.

With regard to Mr. Doig's remarks about the Drainage scheme, I am inclined to give greater weight to Col. Ducat's observations. Fresh Sewage water given promptly to vegetation will not create nuisance at a distance of about a mile. As regards the Syphon Col. Ducat's views are in accordance with Baldwin Latham's work on Sanitary Engineering.

RUNCHORELAL CHOTALAL,
President, Ahmedabad Municipality.

After this Runchorelal called a special meeting of the members of the Municipality and moved a proposal for Waterworks in Ahmedabad, but it was rejected by a great majority. Then he wrote to Sir T. C. Hope at Calcutta soliciting the favour of his opinion on the subjects of Water Supply and Drainage in Ahmedabad. Sir T. C. Hope very kindly took trouble to write out an elaborate reply to Runchorelal's inquiry. The following is the text of Sir Hope's reply :—

AHMEDABAD

WATER-SUPPLY AND SEWERAGE SCHEMES.

Rao Bahadur Runchorelal Chotalal, C.I.E., the President of the Ahmedabad Municipality, has forwarded to me

various documents on the above subject, and has done me the honor of requesting my opinion as to whether, “ by the adoption of water-supply and drainage schemes, the sanitary condition of Calcutta is greatly improved and the mortality is much reduced,” and whether “ the introduction of the water-supply and drainage schemes, as recommended by Colonel Ducat, is desirable or not.” Not having the advantages of personal acquaintance with the present working of the existing municipal arrangements relating to these matters, or of discussion with the advocates and opponents of the proposals put forward, I feel considerable difficulty in complying with the President’s request in a manner either satisfactory to myself or likely to be helpful to him and his fellow citizens. I will, however, make an attempt to do so, promising that I speak in no official capacity, but as a friend deeply interested in the welfare of a city of which I was for some time the Collector and Magistrate, and which was the centre of my earlier educational labours in Gujerat.

2. It must be obvious to every moderately educated and reflecting person that a general mortality of 53 per cent. and an infant mortality of 33·3 per cent., together with the establishment of cholera as an endemic scourge, are facts which justify extensive and costly remedial measures on the part of the responsible city authorities. Nor does there seem any reason to doubt the Sanitary Commissioner’s assertion that the introduction of pure water and an efficient removal of sullage water and other impurities would produce an immediate fall in the death rate, and an eventual reduction to something near half of its present ratio.

At the same time, it cannot be too constantly remembered that in Europe sanitary systems, differing essentially in principle, have each their advocates among experts, and their practical illustrations of which success and failure is alleged ; while in India such matters can hardly be said to

have anywhere proceeded beyond the stage of experiment, and we have also to deal with climatic conditions rendering simple deductions from European experience hazardous, together with, on the part of the people, an absence of intelligence and hearty co-operation, and a poverty which can ill bear the risks of a costly experiment.

3. *Water-supply*.—I feel no doubt that the Sabarmati is preferable to the Khari river as the source of water-supply, but whether the site selected is sufficiently above important sources of contamination is more questionable. A site above the Sudder Bazaar would of course be safer ; but as the Sanitary Commissioner appears to think that the natural filtration, together with the precautions on the part of the military authorities which are contemplated, will render the Dudeswar site sufficiently unobjectionable, the Municipality might adopt it.

4. In respect of the disposal of the water when obtained from the river, Schemes No. 1 and No. 2 have each their advantages. Economy alone must probably give the preference to No. 2, and it has other obvious recommendations, although the supply of water to the upper stories of houses is more of a luxury than a necessity, and the absence of a three days' supply reservoir is a very serious defect. Whichever scheme be adopted, however, the liability to earthquakes, of which the city abounds in evidences, and I remember one which rent a massive bastion tower from top to bottom, indicates the superiority, in all the works, of iron over masonry, as well as the expediency of constituting the reservoirs in distinct sections, each of moderate size.

5. Upon the strictly professional details of the schemes I abstain from offering an opinion. I have, however, consulted a friend—one of the ablest and most experienced Irrigation Engineers in India,—and he has favored me with the following remarks :—

“The main error that I notice in the scheme is the assumption that *one* well, of 25 feet internal diameter, sunk in the sandy bed of the Sabarmati to a depth of 12 to 15 feet below summer level, will yield the necessary supply for the city, 2,600,000 gallons per day.

I do not know what is the character of the floods in the Sabarmati ; but if of considerable depth and volume, submerging the ground on which the well is to be sunk, and attaining a mean velocity of 6 feet a second, then on the very first occasion of the main current of the flood setting on the well it will disappear : there can be no doubt about that. The scour of such a flood would certainly extend to 25 feet below the bed, and might go down to 40 feet.

But *one* well would not yield the 20th part of the required supply—possibly not the 50th part. Lahore is supplied with water in precisely the same manner as it is proposed by Colonel Ducat to supply Ahmedabad, and the yield of the Lahore wells is far in excess of that of any others of which I have any record. Four wells, each 20 feet internal diameter, yield 385,000 gallons per diem, or $\frac{385,000}{314 \cdot 16 \times 4}$ = say, 307 gallons per diem per square foot of area of well

bottom. At this rate of
* Area of 25 feet well. yield, we should require

* $\frac{2,600,000}{490 \cdot 8 \times 307} = 17$ wells to supply the demands of Ahmedabad, and these wells should be *at least* 300 feet apart (the distance apart from the Lahore wells which are, in my opinion, too close to each other), and should be sunk to such a depth as to ensure perfect stability in the event of their being attacked by flood scour. These modifications and the necessary connections between the wells will involve no small additions to the estimated cost.

But, as before stated, the yield of the Lahore wells is *most exceptionally* favourable. They are sunk in the low ground adjoining the stream of the Ravi, a snow-fed river of which the volume augments in the hot weather, amounting to a large powerful river, sweeping along sand, but otherwise free from impurities. The wells are protected from flood scour by the railway bridge and embankment, so that they are not carried down to any great depth, and the fullest advantage is derived from the stream of the great river close by.

From the description of the Sabarmati and of its sandy bed, which is given in the papers, I am almost certain that it would be extremely misleading to accept the Lahore data as applicable to Ahmedabad. The rate at which the pumping has to be carried on for a water-supply scheme constitutes the great difficulty in drawing the supply from wells sunk in very light sandy soil. If the "draw" is too rapid, sand begins to blow into the well, which then either chokes or settles. In light sandy soil in Upper India I find, from the record of some experiments which I possess, that if the velocity of in-flow exceeds that due to a head of 7 to 10 feet, sand begins to blow into the well; so that most probably a 25 feet well in the bed of the Sabarmati could not be relied on to furnish more than

s. ft. ft. gall.

$(490 \cdot 8 \times 10 \times 6 \cdot 25 =) 30,675$ gallons in 12 hours, allowing 2 hours for pumping down 10 feet and 10 hours for well to refill. At this rate of supply we should require $\frac{1,300,000}{30,675} = 42$ wells to furnish 2,600,000 gallons in 24 hours, and 80 odd wells to supply the full demands of Ahmedabad in 12 hours.

And another point must also be borne in mind.

Results obtained from experimental pumping con-

tinued for a few hours, or even days, at a single well, give no reliable data for estimating the continuous yield through a series of years of a group of wells. The draw of one well interferes undoubtedly with the supply of its neighbour, and *I conjecture* also that long continued draw, by sucking the finer particles of clay into the interstices of the sand around the well, gradually diminishes inflow. If the Lahore wells were to yield at the rate deducible from the experimental pumping made before commencement of work, they should yield 825,000 instead of 385,000 gallons in 24 hours. The five 30 feet wells which supply Umballa yielded, in February 1884, 180,522 gallons a day; two 30 feet wells having yielded, in February 1882, 114,000 gallons a day.

I am afraid that the capital cost of sinking and connecting with the pumps the number of wells required for supplying 2,600,000 gallons per diem will materially alter the aspect of Colonel Ducat's scheme.

The matter may be looked at in another way. Colonel Ducat intends to use the river sand as a large filter bed. Now the velocity of water passing through a filter bed should not exceed 6" per hour if proper filtration of the water is to be secured; and on this assumption we should obtain only

s.	ft.	ft.	gall.	hrs.
490.8	×	0.50	×	6.25
				×
				12
				=
				18,405

gallons of properly filtered water in 12 hours from a well of 25 feet internal diameter and shall require $\frac{2,600,000}{18,405} = 141$ wells if the whole supply is required in 12 hours, or 70 wells if it will be delivered in 24 hours."

The point here raised, which strikes at the root of Colonel Ducat's schemes, deserves primary attention. Should a solution of this question be found, it would be ad-

visible, before the Municipality could adopt either scheme, to incur the expense of having it designed and estimated in detail and criticised by experts. Colonel Ducat does not profess, if I rightly understand him, to give more than general approximate estimates, and I shall be surprised if a closer examination, with careful provision for all quarters of the town, and for all the subsidiary arrangements unavoidably involved, does not shew that they will be considerably exceeded.

6. *Sewerage*.—In reply to the President's first question as to the success of the water-supply and drainage schemes of Calcutta, I may say, after a residence of nine winter seasons in that city, that the water-supply is satisfactory in itself, though insufficient and most unequally distributed between the richer and the poorer localities; but that the sewerage is very far indeed from justifying the favourable opinions which have been expressed in some quarters regarding it.

The sanitary arrangements were generally so partial and unsatisfactory, the sickness and mortality in some quarters of the town so conspicuous, and the stench from the underground drains in even the very best localities, such as Chowringhee, frequently so intolerable, that public opinion was, about three years ago, roused to action, the Municipal authorities were put upon their defence, a Commission of Enquiry was appointed by the Government, and a Health Society, comprising some of the most distinguished citizens, was formed to enforce remedial measures and to disseminate a better appreciation of sanitary reform. Into the local controversies which resulted on the details contained in the Commission's Report I need not enter, but I append a copy of the Journal of the Society (Vol. II, Part I), which contains a report of its executive committee on the general sanitary condition of the town.

7. This able and interesting document shews, in the most indisputable manner, the efficacy of sanitation in reducing the mortality and restricting the ravages of disease. It amply justifies, were such justification needed, the humane efforts of Rao Bahadur Runchorelal and his supporters towards improved sanitation in Ahmedabad, and I only wish that every resident in that city could be made to know and appreciate its contents.

On the other hand, it shews convincingly, to my mind, what a dangerous and costly affair a system of underground drainage is, and how, unless the trapping at every house-connection and street opening is complete, and kept continuously in perfect order, it may become not only a nuisance, but an active source of disease.

8. Suppose the system of underground drainage—the most perfect in theory and most fitted to the particular locality—to have been adopted in a given district, still the actual work under a very large public outlay, combined with the heavy expenses to be incurred by each individual householder in fitting his house with the necessary appliances and their connections with the sewers, will be very difficult to be carried out. Moreover, supposing these difficulties to have been all surmounted, an ever-vigilant Engineer and sufficient staff are needed to maintain the whole in order, and also considerable current expenditure, both public and private. Finally, no supervising staff can alone keep the arrangements up to a sufficient and reasonable standard of efficiency ; they must have the intelligent co-operation, proceeding from personal conviction of its necessity, of at least a very considerable proportion of the population.

9. It is not necessary to go far to prove how difficult it is, in the first instance, to hit upon a really sound and locally suitable system of drainage. London has its failures

as well as its successes, the new Houses of Parliament being among the former. In Calcutta, the state of matters, and the errors which have been made, may be learned from the two documents above referred to. As to Bombay, I have not followed the details of the underground system of drainage which has been in course of construction in recent years, but I observe from paragraph 9 of Rao Bahadur Ranchorelal's memorandum of 13th April 1886 that he was informed by Dr. Hewlett that the drains in a certain portion of the city "were of wrong construction throughout." Doubtless there is no teacher like Experience, but her lessons are not imparted gratis. It may be all very well to construct, as Dr. Blaney is shewn in the same document to suggest, the main sewer of the city, and the complete sewerage of one district of it, and then "await the result"; but only provided that, if the result be failure, you can afford to pay for it and start afresh.

10. While the public risk and outlay attendant on establishing a really sound and suitable drainage system are thus very great, the difficulty and cost of providing and maintaining the necessary house appliances and connections must not be overlooked. The cost constitutes, in effect, a tax upon each householder in addition to his contribution to the Municipality towards the public outlay. It should be distinctly realized that under a system of underground drainage, every house in the city ought to be connected with the sewer, and that every such connection, unless it be properly "trapped" and maintained in perfect order, will infallibly prove a medium for the conveyance of sewer gas into the houses, and become far more dangerous to the inmates, as productive of typhoid and other diseases, than the existing khalkooas, cesspools, and khalkooa-privies—bad as these undoubtedly are. Of "traps," there are numerous patterns—good, bad, and indifferent,—but all by no means inexpensive. How

difficult it is to get and keep up good ones may be illustrated by the following extract from page 36 of the Calcutta Health Society's Report already alluded to :—

“ In almost every instance in which the Health Officer of the Society has examined the drains of private houses, some serious defects in this respect (the exclusion of gas from houses) have been brought to light. The “ traps ” which were put down when house connections with the sewers were originally made, were faulty in design and often in construction. They have been, there is reason to believe, almost invariably allowed to fall into disrepair, and it would, we fear, be found on enquiry that there is scarcely a house in Calcutta in which the “ trapping ” arrangements would be pronounced by a Sanitary Engineer to be of a character to afford sufficient protection against dangerous emanations from the sewers. A more efficient “ trap ” is now procurable,” &c.

11. I will now proceed to make a few remarks upon Colonel Ducat's scheme, which contemplates, if I rightly understand it, (1) the abandonment of the existing system of removing the fœcal matter, or night-soil, by hand to a distance of three miles to the south-east of the city with the aid of a tramway ; (2) the collection of all the night-soil and sullage water from the dwellings of the people into underground sewers, and its conveyance, by a syphon under the river, to a sewage farm near Fatehpur, between the Sirkhej road and the city ; (3) the separation of the sewage from the rainfall.

The third of these is an obviously desirable measure, which should be carried out by the Municipality quite irrespective of what may be done with the night-soil and sullage, all roof drainage being conducted into either the

“tankas” or the streets, and the latter being provided with suitable and sufficient side drains on a comprehensive scheme as fast as the finances will allow.

12. The materials offered are not sufficient for any technical examination of the scheme in respect of the capacity of the pipes and sewers, their section, fall, ventilation, and trapping, the nature of the house connections, the sufficiency of the water-supply for flushing, or the estimates of costs. Detailed estimates should in this case, as in that of the water-supply, be prepared and criticised by experts. But if the sewer pipes are to be carried literally “through every street in the city” so as to render connection with every house possible, then I have grave doubts of the sufficiency of the sum named. If they are not to be so carried, and large internal blocks are to be left out of reach, as in Calcutta, then the project will become more or less of a sham, under which the city will be taxed for the benefit of a part of it, and the less favored localities will be left to the existing evils.

Whether pipes and masonry sewers are suitable for a locality so subject to earthquakes, and will not be very expensive to keep free of cracks and subsidence, is a point for professional examination.

Whether a sewage farm can be profitably worked in the soil and climate of Ahmedabad is a point which should not be assumed without considerable investigation and experiment. But the proposed locality for the farm to the south-west, that is, to windward (in the prevailing winds for a considerable part of the year) of the city, and at so short a distance from the latter, seems to me quite inadmissible. The report of the Calcutta Health Society (pages 36 and 65) shows that even the Salt Lakes to the East of Calcutta, whither the sewage is conveyed, are held by competent authorities to have a baneful influence on the adjacent sub-

urbs ; and the experiment of a sewage farm close to windward of Ahmedabad, and fed by an open masonry carrier from the mouth of the syphon opposite the city itself, seems to be far too hazardous to be ventured upon. Whether a suitable site could be found in this or any other quarter at a really safe distance, and reached by a closed sewer, is a matter worth careful examination.

13. Taking into consideration all the aspects of the question as set forth in the preceding paragraphs, I am with reluctance brought to the conclusion that a system of underground drainage *properly so called*, with its concomitant house-connections, &c., is an improvement too disproportionate to the pecuniary resources, and too far advanced for the present stage of average intelligence and civilisation, of the population of towns in the Bombay mofussil. I am aware that in offering this opinion I shall be set down by some persons as being myself old-fashioned, unenlightened, and obstructive. But I venture to think that while even the great and rich presidency towns of India have not yet, after years of experiment and action and a vast outlay, attained to what can be termed even a satisfactory conclusion on first principles, much less to a satisfactory sanitary condition, the far poorer and more backward mofussil cities had better abstain from plunging into costly projects unsuited to their condition at the too eager promptings of enthusiasts in a cause which is, in the abstract, a just and proper one. They would for the present do better in my judgment, by developing, as far as possible, the wiser features of the system they possess. In another 20 or 30 years a firm step in advance may be possible.

14. The system of "surface-removal" is one which is in principle indigenous and national to India. Its result, when attained, is almost the perfection of sanitation, but its difficulty increases in proportion to the extent to

which it is applied in individual cases; and the underground drainage system is, after all, but a substitute for it when it is too cumbrous to be practicable. In our mofussil towns, I do not think it need be pronounced to be so.

15. My recommendation to my Ahmedabad friends, therefore, is (1) to have nothing to do with underground drainage properly so called; (2) to retain and make more perfect the hand-removal of night-soil, requiring the universal construction of privies suitable for such removal; and (3) to undertake also the surface-removal of sullage and its conveyance to a sufficient distance from the city.

I have not overlooked an intermediate proposal, which I understand has been made, that the drainage should be made for sullage water only, retaining hand-removal for the night-soil. But this would incur all the risks of house-connections with the greater part of the expense of an underground system, while only reaping a portion of the advantages of the latter. If there is to be underground drainage properly so called at all, it had better embrace the night-soil as well as the sullage.

16. It is evident that the third of these suggestions is the most difficult to carry out, but it amounts to nothing more in reality than the adoption of what is well known in Europe as the "pail" system, which is not a theory, but a fact. In the City of Glasgow, for instance, there are about 4,423 privies served upon this system. In some cases the "pail" with which each privy is provided is emptied into a cylindrical tank cart, but for the most part the full pails are collected, properly closed, and removed in carts to a certain distance for transfer to the tank cart, fresh pails being left in their place. Every house would by this process be provided with a suitable place, accessible from the outside, for the pail, and any khalkooa appertaining to it would be first emptied, and then filled up for ever.

It may be readily admitted that to establish the pail system for sullage would require, at the first start, a considerable amount of organising power, tact and resource in meeting structural difficulties and energy. It is also very possible that a certain amount of sullage water would escape collection, and be irregularly disposed of in one way or another. The annual expense would unquestionably be considerable, but whatever set-off a sewage farm would yield is just as obtainable in this case as in that of underground drainage. The system would, however, have the advantage of simplicity and of harmony with the principle of existing native custom, as also of avoiding the contraction of a very heavy Municipal debt, and it would be free from the whole of the evils which arise from imperfect house connections with sewers.

17. While thus adopting hand-removal, however, there is no reason why it should not be facilitated by the most effective methods of conveyance. I understand that the Municipality already have a tramway which is used for removing night-soil to a distance of three miles from the city, but I have no plan to shew to what parts of the city it reaches. There need be no difficulty in carrying branches of it from the outskirts to a number of central situations, and thus diminishing greatly the actual hand-labour and the dependence on the sweeper class. From the outskirts perhaps a sewer would be a more convenient vehicle than a tramway.

But more than this, it might be possible—if not at first then later on, and after a proper water supply scheme has been carried out—to construct a limited number of main sewers solely for the purpose of conveying away the hand-collected night-soil and sullage. These sewers would have orifices at certain *depôt* stations, where the night-soil vessels and the pails would be concentrated, and their contents discharged; but they would have no house-connections

and their consequent evils. Sewers are used for this purpose in Calcutta with success, and the "Boree Bunder Depôt" in Bombay was on the same principle. Such sewer carriage, however, would of course be more costly, though more satisfactory, than the tramway, and it could only be introduced if the levels, aided possibly by a pumping station, admitted of the discharge being in a suitable quarter and at a sufficient distance.

Once conveyed suitably away, there is no reason why a farm should not be established to utilise the night-soil and sullage if the investigation I have suggested offered a reasonable prospect of success.

18. In conclusion, I need scarcely say that if the recommendations in the preceding three paragraphs appear worthy of consideration, they should be thoroughly worked out in detail and estimated for, previous to their adoption.

T. C. HOPE.

Simla, 25th October 1886.

Forwarded for the record of the Municipal Secretary.

RUNCHORELAL CHHOTALAL

President.

1st November 1886.

The people of Ahmedabad for the most part misunderstood Sir Hope's letter and made a great row against Runchorelal. He issued several memos. to explain Sir Hope's letter.

The following explanation in answer to question asked by a Municipal Commission was given by Runchorelal.

MEMORANDUM.

1. I am in receipt of a Paper, dated 7th December 1885, signed "A Municipal Commissioner" treating the subject of "Drainage."

2. I am very glad that our friend treats the subject calmly and dispassionately and is desirous to have the matter fully and freely discussed, and I sincerely thank him for his appreciation of my endeavours.

3. Now I would try to submit my reply to the remarks made by our friend in the paper under consideration.

4. In the first para. of the Paper it is stated that the statistics given in my memo. of the 1st December may be assumed as correct "though there is reason to doubt their accuracy." I cannot make out what are the reasons for doubting the accuracy of the figures. The statistics relating to Ahmedabad are obtained from the Municipal records of Ahmedabad, and those relating to Surat and Poona are procured officially from the Municipal Presidents of those places. The original letters on the subject can be seen on my records by any person.

5. In the second para. of the said Paper "A Municipal Commissioner" doubts the accuracy of the number of deaths caused by fever. I agree with him so far that common people may not be able to distinguish whether a person died from fever or from any other disease, and may possibly give incorrect cause of death. But if this objection is applicable to the Ahmedabad Register, it is equally so to those of Surat and Poona, and therefore the relative difference in the rate of mortality caused from fever remains unaffected. From the figures given in the Sanitary Commissioner's report it would appear that the

rate of fever deaths in Ahmedabad is nearly double that of Surat and as compared with Poona it is more than three times higher.

6. My critic has however assumed the figures to be correct and enquires what the cause or causes can be of the greater mortality in Ahmedabad.

7. In my memo. of the 1st December 1885 I stated that Malarial fevers are caused by want of Drainage. This answer of mine is considered by "A Municipal Commissioner" to be unsatisfactory and he wants to know who is the highest sanitary authority alluded to by me? I beg therefore to inform him and the public at large that the authority alluded to by me is the Board of the Army Sanitary Commission in England. I have called them the highest sanitary authority because I understand that this Commission is composed of gentlemen most proficient in sanitary science. We find that the reports of the Sanitary Commissioners of all the Indian Presidencies are submitted by the Secretary of State in India for the opinion of this Sanitary Commission and any remarks made by them are forwarded for the *guidance of the Indian Authorities*. The quotation given in my memo. of the 1st December, *viz.*, "the direct production of Malarial fevers of various types is the most obvious result of want of drainage" is from the suggestions made by this Sanitary Commission, *vide* page 5 of the valuable treatise received by the Municipality with Government Resolution No. 3276, dated 8th September 1883.

8. Although our friend has pronounced my statement (that fevers are caused by want of drainage) as unsatisfactory, he is in another part of the paper pleased to admit that "it may be safely assumed that all competent authorities on Hygiene agree on this point." If our friend admits that want of drainage is the cause of fevers there is no need for any discussion.

9. "A Municipal Commissioner" desires that I should enlighten the Ahmedabad Public regarding the state of water supply and drainage in Poona and Surat as compared with Ahmedabad, and I beg therefore to state what I know on the subject.

10. I see from Colonel Ducat's report that the supply of water in Poona is abundant. It is as high as 20 gallons per head, and with regard to drainage I have received a letter from the Secretary of the Poona Municipality (dated 31st August 1885) that $\frac{2}{3}$ ^{rds} of the city is provided with sewers to which house drains are connected, and he further says that they also employ some Bheestees to carry away the dirty water outside the city, but this system of carriage is not found to fulfil the expectation of the Committee, and will be soon improved.

11. It is true that the old drain of Poona is not of such construction as the present sanitary science recommends, but still it is clear that some quantity of the sullage water is daily removed by the drain outside the city and so the surface and subsoil of the town must be less contaminated than that of Ahmedabad, where there is no provision at all for carrying away the House sewage outside the city. Thus it will be seen that both in regard to water supply and drainage, Poona is far in advance of Ahmedabad, and the result is that in 1884 while the death rate in Ahmedabad has been more than 49 per 1,000 that of Poona is only 21·8 per 1,000.

12. Now in regard to Surat, I must say that it has neither good water supply nor any drainage system, and I do not think that Surat is considered by the Sanitary authorities as a healthy place. I am informed that the Municipal authorities in Surat are elaborating schemes of water supply and drainage. The average death rate of Surat, though less than that of Ahmedabad, is certainly

much greater than what it ought to be. Surat is not so over-crowded as Ahmedabad and its streets are thoroughfares allowing free circulation of fresh air, which is not obstructed, as in Ahmedabad, by city walls. The advantage of having a population scattered over a large area not encircled by a wall is very great and Surat enjoys this to a greater degree than Ahmedabad. The population in Ahmedabad is extremely dense, being about 56,700 persons per square mile, while that of Surat and Poona is about 36,000 and 19,000 per square mile, respectively. The area of Ahmedabad is about 2 square miles while that of Surat and Poona is 3 and 5 miles respectively.

13. To have the same density as Surat and Poona we should not have more than 72,000 and 38,000 persons within the city walls. To get the proportion of Surat we should require 43,000 persons to go out of the city and to equal Poona we should reduce our population by 77,000 persons, and taking 4 persons to a house, we should have to clear out about 11,000 or 19,000 houses from the city. Imagine what an enormous amount of compensation would be required for such a purpose and it is quite out of our means to think of any such proposal as to equal Surat and Poona in regard to the density of population. Our thickest population is in the Kharia and Kaloopur wards, and the average price of a house in that division will not be less than Rs. 2,000 per house ; and therefore the amount of loss of property will be Rs. 2,20,00,000 or 3,80,00,000 if we are to equal Surat and Poona in density of population.

14. Our friend has correctly remarked that as Surat enjoys the advantage of having more free circulation of air than Ahmedabad, the want of proper water supply and drainage is "less destructive" there.

15. In our meeting of the 5th December 1885, my friend Mr. Mahipatram Rupram remarked that we should

have thoroughfares in our Poles as at Surat, and I fully endorse this suggestion but we must ensure purer air in our Poles than what we have at present. You are all fully aware that there are thousands of houses in our town, the inmates of which throw the dirty and filthy water including urine in streets in violation of the Municipal Law, and as this liquid contains plenty of matter liable to be putrefied there is no wonder that the air in these streets is considerably poisoned and must injure those who are unfortunately obliged to inhale the same.

16. With regard to the remark made by our friend that the site and neighbourhood of Ahmedabad may be more unhealthy than that of Poona or Surat, I beg to remark that the light sandy permeable soil of Ahmedabad is not considered unhealthy by the sanitary authorities; and it is said that Ahmedabad must have been a very healthy city at one time. Even at present the Purguna round the city called Duskrohi is not very unhealthy. We see from the Sanitary Commissioner's report that the total death-rate of Duskrohi Purguna in 1884 was about 24 per 1,000 when that of the city was 49.

17. Having so far replied to the remarks made by "A Municipal Commissioner" in the paper under consideration, I would now take the liberty of making a few observations regarding the advantages of a proper system of Drainage.

18. I think it must be admitted by all that a certain quantity of filthy water must be discharged from every inhabited house. What that quantity is may be a matter of conjecture, but I think it cannot possibly be less than 10 lbs. per head on an average. The quantity of urine alone is calculated at 40 ounces or $2\frac{1}{2}$ lbs. per head, to which must be added the foul water from kitchen, bathing, washing, &c., so you will see that my estimate of 10 lbs. or

one gallon is very low indeed. Now we have got a population of about 1,16,000 within the city walls whose sullage water will be 1,16,000 gallons or about 29,000 maunds.

19. I assume that about $\frac{1}{4}$ th of this goes in Khalkoovas, still leaving about 22,000 maunds to be soaked daily in the surface and subsoil ground. In addition to this there are thousands of horses, cattle, and other animals, whose urine is also added to the filth of the city. No one can deny that this must produce foul dampness giving rise to malaria, and it is the duty of those who have the charge of the city sanitation to look to this. The question is what will be the most effectual and economical method of removing and disposing of the house sewage. Some of the people (about $\frac{1}{4}$ th) try to dispose of this sewage in cess-pits called Khalkoovas but the result is neither satisfactory nor very economical. The owners of Khalkoovas do not use water freely lest their Khalkoovas may be filled up and whenever an opportunity offers itself they allow a portion of the sewage water to go into the street and the prosecutions which are now and then instituted are generally against the owners of these Khalkoovas. While those who have no Khalkoovas, have no drains, and so they manage to throw the foul water of their houses into the streets at night or some other convenient time for eluding the vigilance of Sanitary Inspectors. That the people who throw water in the street commit a public nuisance cannot be denied, and if the Municipal authorities could prosecute all who commit this Municipal crime, there would be thousands of cases every day and we will require a good many Magistrates to dispose of such cases.

20. There are on the other hand serious objections against the Khalkoova system also. The foul water which enters into the Khalkoovas must putrefy after a short time, and must produce poisonous gas which cannot but pass

from the Khalkoova into the street as well as into the house with which it is connected. Thus the air inside the house must be impregnated with Khalkoova gas, and the inmates of the house inhaling this air must suffer thereby.

21. Out of about 40,000 families in the city there are not less than 30,000 which have no Khalkoovas ; and therefore they daily throw their sullage water into the streets, the air of which is thus poisoned. To require all these people to make Khalkoovas would involve on their part an outlay of lakhs of rupees as a first cost and still the sanitary condition will not be satisfactory. By adding so largely to the number of Khalkoova we shall be making not only the subsoil worse but increase enormously the evil of Khalkoova gas being circulated in the streets and houses.

22. I am informed that the Nariad Municipality, at the desire of the sanitary authorities, has stopped giving any permission to construct new Khalkoovas, and if this be true we might expect to be called upon to do the same course to be followed up here.

23. Under these circumstances the only course open to us will be to require the owners of all houses to construct cesspools or Khalcoondees, in which one day's sullage water might be collected and then to cart away the same from the city outside the Municipal limits. Now let us examine what the cost of this will be. I assume that to construct a small masonry tank (koondie) water tight, will cost about Rs. 5, making the first cost of 30,000 Koondees Rs. 1,50,000 and then the recurring charge of carrying away the contents of these Koondees will be as follows :—

24. Assuming the lowest quantity of sewage water as stated in 19th para. of this memo. to be 22,000 maunds for $\frac{3}{4}$ ths of the city and 30,000 maunds for the whole city, I assume that one Eka (cart with one bullock) will carry 10 maunds at a time and will make not more than three trips

in a day. The cost of an Eka will be about 8 annas per day. Thus the expense of removing 30 maunds will be 8 annas and at this rate the cost of removing the sewage water of the whole city will be Rs. 500 per day and of $\frac{3}{4}$ ths of the city will be Rs. 375 per day. These figures multiplied by 365 (the number of days in the year) will give respectively Rs. 1,82,500 and 1,36,875 as the annual recurring charges, giving more than Rs. 1-8-0 per head of population. Notwithstanding all this heavy expenditure the work will be far from satisfactory. The Municipal Bhungees will only clean the cess-pool once a day and some portion of the foul water will always remain in the cess-pool. It is more than probable that the quantity of sewage water will be more than 10 lbs. per head, and will therefore require more expenditure for its removal ; and even after taking it outside the city, we shall require some land where to throw this water.

25. The more I consider the subject the more convinced do I become that the proper underground drainage system must be more effectual and economical than any other way of disposing of the town sewage.

26. While the imperfect scheme of carting away the house sewage will alone cost at least Rs. 1-8-0 per head, I think that the complete scheme of *water supply and drainage* as estimated by Colonel Ducat will not require more than one rupee per head ; and it is therefore evident that the latter plan is the cheapest for the city to adopt.

27. In regard to the superiority of the Drainage scheme, I beg to quote a passage from a lecture recently given by a sanitary officer in Manchester. He says : " The old " sewers ought to be used only for surface water, and new " water-tight sewers should be constructed to collect all " liquid refuse and convey it rapidly to lands, and cheaply " to the farm lands, where it could be usefully disposed of. " Scores of towns in England have now successfully carried

“out this system, and many Royal Commissions after
 “examining the various chemical and other alternative
 “processes have declared the water carriage system, and
 “the land irrigation system to be the only thoroughly
 “efficient and reasonably economical plans for disposing
 “of town sewage.”

28. I will give another quotation from the Administration Report of the Commissioners of the town of Calcutta for the year 1882-83 bearing on the subject of Drainage which is carried on there for the last 8 or 10 years. In para. 387 of this report it is said as follows :—

“The benefits claimed for the underground sewer
 “system are (1) that it has materially lowered the
 “subsoil water level in Calcutta, thereby making
 “houses much drier and enabling lower storeys to be
 “occupied all the year round, which formerly could
 “not be occupied without great risk of fever, especially in the rains. (2) As a consequence of the
 “lowering of the subsoil water, the bad types of
 “Malarious fever which used to be common in
 “Calcutta and which have committed such fearful
 “ravages in the districts of the 24-Pergunnahs,
 “Nuddea, Hoogly, Burdwan and Midnapore, and
 “more especially in the towns of Barraset, Krishnagore, Hoogly and Burdwan are almost unknown
 “in Calcutta. It is probably no exaggeration to say
 “that at Burdwan in 1869-70-71 this fever carried
 “off more than half the population of the town.
 “All the districts round Calcutta are still very feverish while Calcutta enjoys comparative immunity,
 “especially from the worst types of Malarious fever.
 “(3) The amount of surface filth which the sewer
 “system enables the town to get rid of daily, and
 “which used to remain and saturate the soil, is enormous, and it is only by the extension of the system

“that the large quantity which still remains can be
 “similarly got rid of. It has been observed that the
 “type of dysentery has undergone a change in
 “Calcutta and that the terrible form of this malady
 “which results in sloughing the intestine is much
 “less frequently met with in Hospitals and private
 “houses than in former days. There is good rea-
 “son to believe that the circumstance is owing to
 “the sanitary reforms which have been accom-
 “plished in Calcutta, more especially the supply of
 “a purer water and the more efficient removal of
 “surface filth. The one portion of the town which
 “is quite unsewered, Hastings, shows on an aver-
 “age the heaviest cholera Mortality and the heaviest
 “total Mortality of any part of the town.”

29. The above quotation I trust will satisfy our Municipal Commissioners and other well wishers of the city that the system of drainage recommended for Ahmedabad has been tried and has given satisfaction in other places.

30. In connection with the subject of Drainage I think it right to state that human excreta and urine, which are most injurious to public health if left inside the town, are very valuable articles as manure when applied to land under cultivation. Cowdung is the principal manure used in this country, but as these cattle are mainly fed with grass, their excreta do not contain much phosphoric acid which is so essential to the production of grain and other articles. While human beings are principally fed with grain and their secretions contain a large proportion of phosphoric acid, and hence the human excreta is much more valuable than the cowdung manure. I beg to request my native friends to peruse the sixteenth chapter of a Gujratee Essay on Agricultural improvements published by the Gujarat Vernacular Society in 1884 from which it will be seen that 11 maunds of human urine is considered

to be equal to 250 maunds of cowdung in its fertilizing property. It is further stated there that one adult person will discharge about 1,000 lbs. of urine in one year, and if this quantity were duly manufactured the manure produced therefrom will be worth Rs. 4. It is also said that the urine of a population of 10,000 (ten thousand) persons will be able to ensure 3,000 maunds of extra grain on account of its superior fertilizing property. Leaving the other calculations aside we shall see what will be the value of the urine of 120,000 persons, if 11 maunds of this liquid is equal in value to 250 maunds of cowdung. It is computed that the quantity of urine at the average rate of 40 ozs. or $2\frac{1}{2}$ lbs. per head per day, will be 300,000 lbs. equal to 7,500 maunds. If the proportion given by the writer of this essay is correct 7,500 maunds of urine will be equal to more than 5,000 carts of cowdung each weighing 30 maunds. The lowest value of a cart of cowdung will be 4 annas giving Rs. 1,250 per day, which will amount to more than Rs. 4,00,000 in a year.

31. I cannot say positively whether the proportion given in this essay is correct or not, but one thing is certain that human urine is a more valuable manure than cowdung, and when used it must add to the fertility of land.

32. The fertilizing power of the land in the neighbourhood of this city is so exhausted by its constant cultivation without adding any manure containing phosphorus that the liquid manure supplied by the Drainage system will be much beneficial.

33. Under these circumstances the adoption of a proper system of Drainage will, while improving the sanitary condition of the city, yield a handsome revenue to the Municipality.

34. Before concluding this Memo. I take the liberty to quote a portion of the Memo. lately received from the Army Sanitary Commission, which relates to the Sanitary condition of Ahmedabad. In the 36th para. of the said Memo. received by the Government of Bombay from the Secretary of State with his despatch, dated 15th. October 1885, and which was published by Government for general information on the 24th November 1885, the Commission says :—

“The foul soakage of the subsoil, the closely built
 “unventilated town area by which damp malarious
 “air is diffused through the houses, and the rise of
 “subsoil damp in the walls which tends to convert
 “dwelling rooms built above the ground level into
 “cellars built below it, are the fever causes revealed
 “in this Report. It is for the Municipality to
 “decide whether these grave defects of locality can
 “be most effectually and economically dealt with
 “by a general system of Drainage or by some other
 “simpler method. Any way the subsoil must be
 “dried and an arrest put on the upward rising of
 “foul damp into the house walls.”

35. When all the facts represented in this Memo. are taken into consideration, I earnestly hope that the Municipal Commissioners as well as the well wishers of this city will be inclined to allow that the general system of drainage coupled with land-irrigation scheme will be the most effectual and at the same time most economical plan for the disposal of the House sewage of Ahmedabad.

36. With regard to the question asked by some of the local papers whether any body would guarantee that the deaths in the city would be reduced by adopting the water supply and drainage schemes, I beg to observe that if we believe in the sanitary science, and accept the evidence offered by the localities where these improvements are

carried out, there is every chance that a beneficial result must follow here. It stands quite to reason that if we could remove effectually all the filthy liquid matter which at present fouls the air in the streets and houses, the air in circulation will be purer, and the people inhaling purer air must be more healthy, and better public health must reduce the number of deaths which are at present excessively high in Ahmedabad.

RUNCHORELAL CHOTALALL,

President.

These explanations won over some of the members to his side, and the Water-work for Ahmedabad was voted for at last.

The Drainage work was more strenuously opposed than the Water-work, but the introduction of the latter made the way for the former easier. Drainage was tried in one section of the City as an experiment and when the experiment was found successful other sections of the City in turn were taken up.

These works were indeed great triumphs. They cost Runchorelal all the resources of his energy and tact. His untiring zeal for the public good prevented him from swerving from his firm determination, and in spite of abuses, ill-treatment, personal inconvenience and the adverse opinions even of some of the friends whom he had consulted on this subject he pushed on. Once while going to the Municipal Office in a chaise and pair he was actually stoned on the way by an excited mob of people. Abuses were heaped upon him both by men and women. They indulged themselves in abusing and calumniating him to such an extent that when excavations were being made on the road for setting up the pipes they would call them graves being prepared for Runchorelal.

He endured all this with generous patience and toiled on with extraordinary perseverance. The warnings of his friends and relatives were rejected by him as short-sighted and timid. He displayed his wonderful power of persuasion, and grudged no amount of time passed in this business.

The result of this patience was that he was able at length to gain over some of his intelligent colleagues as mentioned before.

The success of the Water Works thus introduced soon changed the opinion of the public of Ahmedabad. The Water Works did not only become a work of great utility but of luxury also. Only one well supplies abundant water to the whole city, and one hundred and forty-one wells are not required. The female members of the population outvie the males in retracting the abuses formerly showered on Ranchorelal, and in showering blessings upon him now. They repent their illtreatment of Ranchorelal, and praise him highly for the blessings derived from the Water Works and the Drainage.

His extraordinary power of reasoning and judgment deserve special notice. It is contended in some quarters that as a layman he had no right to sit in judgment upon the estimates and opinions of experts. A layman, indeed, he was, but it is well known that whenever he took up any subject he studied its facts and figures so thoroughly that no stone could remain unturned. On the subject of Water-supply and Drainage, we find that he had consulted a great many experts and obtained their opinions, some of which were adverse. But he had been able to show to the world that the persons holding adverse opinions were in the wrong. His affable manners and his patient disposition had made him quite suited to the post of President. During his regime discord and dissensions among the members were unknown in the

Municipal organization of Ahmedabad, and Government entertained a very high opinion of the Municipal Administration of Ahmedabad under him. In recognition of his public services he was made a C. I. E. in the year 1886. In 1892 he was nominated a member of the Bombay Legislative Council, and was subsequently twice renominated. The public, it must be owned, looked upon his nomination to the Council with misgivings. They thought he would simply vote for the measures of Government and would not support their cause. Unfortunately for him the misgivings of the public were realized. Just at the time of his appointment the question of the Mhowra Bill was under discussion. Now he was a bitter enemy of the vice of drinking, and would at any rate support any measure that would tend to diminish that vice. Therefore most people expected him to support the Mhowra Bill which was opposed in some quarters. Ranchorelal gave his reasons for supporting the Mhowra Bill in his letters published in the two English Dailies of Bombay as under :—

THE MHOWRA BILL.

TO THE EDITOR OF THE TIMES OF INDIA.

SIR,—As there has been a good deal of criticism in public papers against the proposed Mhowra Bill, and as I have had an opportunity of studying the question as one of the members of the Legislative Council, I am induced to submit the following observations on this subject for your consideration. When the Bill was at the first reading, only the general desirability of having some measure of the kind was allowed ; but it was distinctly stated and understood that modifications were to be made by the Select Committee. The Committee's report, published in your issue of the 27th ultimo, shows that very important modifications are made, which will reduce the inconvenience to the poor but honest persons to a minimum. A careful perusal of all the papers connected with this Bill will

induce an impartial person to think that some sort of control and restriction is desirable over the mhowra flowers in order to redeem the people of the Tanna district, and of some of the talukas of the Kolaba district, from the evil habit of excessive drink, which they have unfortunately contracted for a very long time. As early as 1836 we find that Mr. Simson, the then Collector of Tanna, while writing of the hard drinking or gross intoxication being so common, thought it would be advisable to cut down all but a few of the liquor-yielding trees. That gentleman further says in his letter, dated 20th August, 1836, "if it be asked what has tended so much to increase the consumption of spirits in Salsette and Karunja, the answer "is an *abundant supply* of material and a very low rate of duty." In 1863 Sir B. H. Ellis, when Commissioner of the Northern Division, proposed that all palm trees on Government waste lands should be cut down, as the use of the liquor drawn from them was so demoralising. In 1868 Mr. A. C. Travers, when First Assistant Collector of Tanna, and Mr. (now Sir T. C.) Hope, while Collector of Surat, also proposed that to check the vice of drinking which was on the increase, all palm trees on Government waste land should be destroyed. Mr. J. M. Davies, when Second Assistant Collector of Tanna in 1836, gives an instance in which certain persons *maddened* with spirit committed a murder in the most horrid manner. It appears from the Revenue Record of 1856 that "Among the Panwell Agris after eight at night there was scarcely a sober man in the village." Mr. J. Nugent, when Second Assistant Collector of Tanna, in his letter, dated 15th June 1868, to the Collector, says that thirty years ago the habitual spirit-drinkers formed at the utmost only 10 per cent. of the entire population, while at the date of his letter at moderate estimate 75 per cent. of the population were drinkers. In 1873 Mr. W. M. Coghlan, the Sessions Judge of Tanna, in connection with a case of murder, writes to the Collector "to remove the curse of subjection to spirituous liquors which is year by year more and more debasing the lower classes of the Konkan, filling our jails and destroying social order." In para. 9 of his finding of a case Mr. Coghlan further says: "The inebriety of a large

“ proportion of the inhabitants of the Tanna and Kolaba Collec-
 “ torates is a public scandal in my opinion, demanding serious
 “ consideration and vigorous action from Government. It is a
 “ well-known fact that in most villages a man can get liquor
 “ sufficient to intoxicate him for one anna or one and-a-half. If
 “ liquor were made accessible to the public under proper restric-
 “ tion, I should expect to see a diminution of 50 per cent. in
 “ offences accompanied by violence.” Similar complaints are
 always made by almost all Government officers belonging to the
 Revenue and Police Department up to this time.

In 1883 Doctor R. B. Kirtikar, M.D., when Civil Surgeon
 of Tanna and Medical Officer in charge of Tanna District Jail,
 in his letter to the Collector of Tanna, after condemning the
 tendency and strong desire on the part of the lower classes of
 the Konkan to drink as a fruitful source of disease and degener-
 acy of the race, says : “ Practically the drinking habit of the
 “ Konkani, who so often comes to the Jail as a convict, is far
 “ beyond moderation, and can only be checked by firm and
 “ timely legislation, even as an erring and thoughtless child is
 “ brought to his senses by paternal castigation ; and *I say this*
 “ *from a personal experience of several years, being a native of*
 “ *this part of India myself.*”

From Mr. Lee-Warner's memo., dated 2nd April 1892, it
 would seem that the state of things has not improved till this
 time. It appears that while the average proportion of crime to
 population throughout the Presidency proper in the year 1890
 was 1 to every 147, that of Tanna was 1 to 78, and of Kolaba
 1 to 119 of population.

A reference to page 36 of the Abkari Report of 1890-91
 shows that the consumption of licit liquor in the Tanna district
 in the year 1889-90 was the highest in the mofussil districts,
 while in 1890-91 it was a little less than Surat. But the average
 consumption per head of the rural population of the district of
 Surat also is less than that of the Tanna district in 1890-91, if
 we deduct the quantity consumed in the city of Surat and

cantonment. This, however, refers only to the consumption of licit liquor, but if we take into consideration the fact that the cases of illicit distillation detected in Tanna in 1890-91 were 408, while those in Surat were only 24, we cannot hesitate to believe that the people of the Tanna district are the most addicted to drink in the whole interior of the Bombay Presidency at present. And, what is the consequence? Crime and poverty seem to be most prevalent there. The statistics given by Mr. Lee-Warner prove that the ratio of criminal cases are nearly double here, and as for poverty it is admitted by all that the Tanna people are in a very poor condition. Mr. Dantra, who seems to take a good interest about the Mhowra Bill subject, says in one of his letters published in your paper that many people in this district are so poor as not to be able to get more than one meal in a day. Tanna has got an advantage over other districts of being very near to Bombay, where there is a great demand for labour. Notwithstanding this, the people of the Tanna district are in such a miserable state, simply because they have unfortunately contracted the bad habit of hard drinking.

The problem, therefore, to be solved is how to redeem these poor people. There seem to be only two remedies to attain this object, *viz.*, 1st, by total prohibition of manufacture and sale of intoxicating drink, and 2nd, by raising the price of liquor to such an extent as to place it beyond the reach of these ignorant people. The first measure is not likely to be adopted in this country at present, although there are some States, in America, where it is in force. We have, therefore, only to look to the second remedy for the solution of this problem. It appears from the Abkari Reports of 1889-90 and 1890-91 that the rates of duty levied per gallon of liquor in the districts of Tanna and Kolaba are much less than those in force in their vicinity in Bombay, Poona and Satara; and, therefore, it is desirable, not for the sake of revenue, but to check the consumption, that the rates in the Tanna and Kolaba districts should be raised. This, however, cannot be done with any good effect *unless the illicit distillation is effectually stopped*. The

following statement will show the extent to which the practice of illicit distillation prevails in the Tanna district :—

Year.	Total number of illicit distillation cases in all 19 districts of the Presidency containing 14,100,000 population.	Number of similar cases in the Tanna district alone containing 855,923 population.	Percentage of illicit distillation cases of Tanna to the whole Presidency.
1887-88 ...	690	373	54 per cent.
1888-89 ...	1,186	606	51 „
1889-90 ...	1,014	492	48 „
1890-91 ...	575	408	70 „

From the above figures it would appear how bad is the lawlessness in Tanna. This district, which has only a population of from 5 to 6 per cent. of the whole Presidency, commits from 50 to 70 per cent. of the total crime. Some of the critics of the Mhowra Bill say that as the number of cases in Tanna in 1890-91 is less than those in the preceding past two years, the State is improving and therefore the Mhowra Bill is not wanted. A little more consideration, however, will lead to a different conclusion. It appears that in the two years, 1888-89 and 1889-90, the numbers of illicit distillation cases had increased in all districts, but in consequence of vigorous measures taken by the authorities these cases have decreased throughout the Presidency. In the district of Tanna, however, this decrease is not proportionate; on the contrary, the heavy percentages of 54, 51 and 48 have risen to 70 in 1890-91.

It should also be borne in mind at what cost and inconvenience even this insignificant decrease in the cases is purchased by the people. There were no punitive posts in the Tanna and Kolaba districts in 1888-89. When the number of cases of illicit distillation rose to 606 in Tanna and 93 in Kolaba, Government had to place strong punitive posts in 1889-90 in both these districts, costing Rs. 17,511 per annum to the poor inhabitants. The strength and area of these posts were further extended in 1890-91, costing Rs. 20,699. It is this extraordi-

nary and costly measure that has reduced the number of cases of illicit distillation in these two years, and yet it is excessively out of proportion as compared with other parts of the Presidency.

It is further to be borne in mind that the cost of these punitive posts does not fall upon the real offenders of law, but on all innocent poor inhabitants of the district. The small decrease secured in these two years at such a cost to the people, the majority of whom must be innocent, is not to be considered satisfactory, and therefore some special measure is required for these districts. It appears that there are only two sorts of liquor-yielding trees; in these districts, *viz.*, toddy trees and mhowra trees. All the toddy trees have been placed under control and restriction by the Abkâri Act of 1878, and there is no complaint at present of any illicit distillation from toddy juice. The Government officers state that the practice of illicit distillation is principally confined to the mhowra-producing parts of the district, and this is indirectly corroborated by a petition forwarded on the 23rd April, 1892, to the Viceroy, which is stated to have been signed by several thousand inhabitants of Tanna and Kolaba. In this document the petitioners say "The records of the Criminal Courts which have tried cases of illicit distillation show that such cases are almost of illicit distillation from *mhowra* flowers, dates and mollasses, and *not from* toddy." Thus it would appear that with the aid of Legislature illicit distillation from toddy is checked, and therefore some kind of restriction and control is now required over the mhowra flowers to prevent illicit distillation therefrom.

The opponents of the Bill cannot deny that there is an abnormal state of illicit distillation in the Tanna district. They do not propose any other remedy except that the duty on licit spirit be reduced and the restriction on the toddy be removed. In my opinion this is just the wrong course to be adopted. If the duty on the spirit be lowered, the consumption and intemperance will increase, and if the restriction on toddy be removed, people will make use of it for illicit distillation as they were doing before. A good deal is said in praise of toddy juice that it is an innocent beverage, and therefore there should be no

restriction about it ; but it cannot be denied that it contains the dangerous element of alcohol, and it is not safe to allow its use unrestrained. When such able and experienced gentlemen like Sir B. Ellis and Sir Theodore Hope have thought it advisable to recommend that those trees should be cut down and destroyed because they were the cause of abnormal intemperance, one should hesitate before declaring that the toddy juice is quite unobjectionable. Respectable classes of Hindoos never use toddy in any stage.

The spirituous liquor is not a necessary of life to any class of people, but to an ignorant and uneducated low class of people who cannot control themselves after having once contracted the habit of drinking, it is a most dangerous thing ; and I think that it is the duty of every good Government to adopt every practicable measure to redeem such poor ignorant people.

The following extract of the Government of Bombay's letter, dated 17th September, 1838, No. 3459, found among the papers in connection with the Mhowra Bill, contains a very noble policy, and is worthy to be always kept in mind :—

“ It cannot be too strongly urged upon the Collectors that
 “ the object which Government has in view is to restrain and,
 “ if possible, to arrest and diminish the total actual consump-
 “ tion of spirituous liquor, whether clandestine or licensed,
 “ being fully persuaded that any amount of revenue, that may be
 “ lost by the efficiency of the system for this end, will be repaid
 “ a hundred-fold in the preservation and advancement of moral
 “ feeling and industrious habits among the people.”

The total actual consumption of liquor can only be arrested and diminished by effectually stopping illicit distillation and by raising the price of liquor ; and as the aim of this Mhowra Bill is to accomplish this object, every well-wisher of this part of the country should sympathise with the movement.

If the Bill as amended by the Select Committee be passed, it will be found that the restriction put on the legitimate use of mhowra flower is very slight. The owners of the trees will be at liberty to collect and dispose of the flowers in their season,

Any person requiring these flowers to the extent of 8 lbs., for the purpose of food, relish or medicine, will be able to get it freely. The dealers of the flowers may be required to show to whom they sold them, and this might cause some inconvenience to the dealers, but as the aim to be gained by checking illicit distillation and abnormal intemperance is so great and good, one should not grudge this slight inconvenience caused to the dealers by this restriction.

R. C.

Mahableshewar, June 1892.

SIR,—In continuation of my letter published in your issue of the 8th instant, and with reference to the assertion of some of the critics of the Mhowra Bill, that the state of things in the Tanna district in 1890-91 was so satisfactory that no new measure was necessary, I beg to lay before you and the public the following available figures showing the quantity of licit consumption of liquor and the number of illicit distillation cases in the last six years in the Tanna district:—

Years.	Consumption of licit liquor in gallons.	No. of cases of illicit distillation.
1885-86.....	323,992	Not available.
1886-87.....	327,708	234
1887-88.....	262,260	373
1888-89.....	140,446	606
1889-90.....	433,493	492
1890-91.....	407,681	408

In drawing any conclusion from these figures, we will exclude the year 1888-89, in which the experiment of increasing the price of liquor, and at the same time encouraging the use and supply of toddy, was tried. We have, therefore, got figures of four, *viz.*, two years before and two years after the experimental year. The average annual consumption of the former period is 294,984 gallons, while that of the latter period is 420,597, which shows that an enormous increase of more than 42 per

cent. has taken place now. Such an enormous increase in consumption among a people already suffering from excessive drink is a matter of very much regret, and it must be remedied as soon as possible. We cannot say that this increase of consumption is caused by any decrease of illicit distillation, because the numbers of illicit distillation cases of 1889-90 and 1890-91 are more than those of 1886-87 and 1887-88. The reduction of duty in 1889-90 on liquor is the true cause of this abnormal increase of consumption, and its only remedy is to raise the duty again, but this cannot be done without being in a position to check illicit distillation effectually, and hence the desirability of having some measure like the Mhowra Bill being adopted. Some of the opponents of the Mhowra Bill suggest that the duty on the spirit should be reduced ; but if they would be good enough to take into consideration the facts above mentioned, they would hesitate to recommend such a course. The questions for the consideration of the enlightened public are :—

Firstly.—Whether or not it is desirable to check such an increase of liquor consumption in a place like Tanna.

Secondly.—If it is desirable, can we do so by any other way except by raising the duty and making the liquor dearer ?

Thirdly.—If the duty is to be raised, is it not necessary that efficient measures should be taken to prevent illicit distillation, which already exists to an abnormal extent ?

1

A careful consideration of the above points will lead one to the conclusion that some restriction and control is necessary on the liquor-yielding material like mhowra flowers, which seem to be largely used for illicit distillation ; because it is officially reported that out of 408 cases detected in 1890-91, about 90 per cent. are from the mhowra flowers alone, and the rest from toddy. No other material seems to have been used.

R. C.

June 15.

TO THE EDITOR OF THE BOMBAY GAZETTE.

SIR,—With reference to Mr. Dantra's letter published in your issue of the 16th instant, I beg to observe that Mr. Dantra has not been good enough to point out what part of my statement is not correct. General assertion that there are numerous fallacies should not satisfy an impartial public.

The points put forward by me are :—

(1).—That the people of the Tanna district and of some of the talukas of Kolaba are suffering from excessive drink.

(2).—That they should, therefore, be redeemed by arresting and diminishing the consumption of liquor, both licit and clandestine.

(3).—That this cannot be done without raising the price of the liquor and stopping the illicit distillation.

(4).—That, therefore, it is desirable that the mhowra flowers being the chief material of distillation should be brought under such control and restriction that may be absolutely necessary.

I beg that those who oppose the Mhowra Bill should be good enough to point out where the fallacy lies. Mere vague assertion that statements are absurd and fallacious would not satisfy an impartial reader.

With regard to my statement that the rural people of the district are very poor, I cannot see what objection Mr. Dantra finds to it. Does he mean to say that they are not poor but are well-to-do people? He does not deny that some people in this district are so poor as not to be able to get more than one meal a day. Then, where is the objection? My statement that people are suffering from poverty is strengthened by Mr. Dantra's statement that the labourers of the Tanna district throughout all parts of the year earn from half an anna to one and half anna per diem. People earning so little must be considered in a state of poverty. Mr. Dantra in his letter published on the 13th May 1892 states that "these facts are proofs conclusive as to the abject poverty of the labouring class in the district." Then, where is the absurdity or fallacy in my statement?

In my opinion drunkenness is one of the causes of *poverty* and *crime*, and I think if these people are in a state of *abject poverty*, they should be kept apart from the luxury of intoxicating drink as much as possible. I think that many people from a longer distance than Tanna go to work in the Bombay mills and earn more than four annas per day, and if the people of the Tanna district are steady and industrious, I do not see why they should not take advantage of the Bombay labour market. The Bombay millowners, I think, would be very glad if they could get steady and industrious labourers at double the wages mentioned by Mr. Dantra.

Now, I would try to reply the three questions put by Mr. Dantra.

In regard to the first question I beg to say that mhowra, toddy, or any other kind of intoxicating drink or drug is not a necessary of life for the people of Tanna, Kolaba, or any other district. Human nature is everywhere the same, and it is proved by the examples of millions of persons in every part of the world that man can live a happy and long life without any kind of intoxicating drink or drug. I don't think that there can be any special peculiarity in these two zillas to require an excessive drink. A reference to the quotation from Mr. Nugent's letter mentioned in my former letter would show that, according to his estimate, formerly there were only 10 per cent. of population in the Tanna district who drank liquor, but in the course of thirty years the proportion rose to 75 per cent. Does not this show that formerly out of 100 persons 90 could live without drinking liquor in this very Tanna zilla? I presume the climate of other districts of Konkan is like Tanna, and yet we find from the Abkari report that the consumption of liquor in the Rutnagiri district was only 4—4 drams per head in the year 1889-90, while that in the Tanna district was 25—3 drams per head. The fact seems to be that the Tanna people have unfortunately acquired the bad habit of hard drinking, which they should be made gradually to give up if they are to be redeemed and made happy.

With regard to the second question I do not understand what Abkari arrangements in vogue are here alluded to in the question, but if the question refers to the Government duty on liquor, I beg to say that it is not advisable to reduce it by any means. The experiment of lowering the duty was tried in 1889-90, which increased the consumption considerably as shown in my letter of the 15th instant. If the consumption of the liquor is to be diminished (which is very essential for the true interest of the people themselves) the duty will have to be raised gradually to the same level as in Bombay and Poona. A heavy duty might induce some persons to abstain totally or partially from drink, while some young persons of the new generation might be saved from the temptation of drink altogether.

All consumers of intoxicating drink and drug may consider it a hardship that Government does not allow everybody to manufacture and sell these articles as freely as every other article of general trade. But the interest of the public at large cannot allow such a freedom to be given. As stated by Dr. Kirtikar in 1883, when Civil Surgeon of Tanna, the people of this district are like an erring and thoughtless child who can be brought to its senses by paternal castigation. This is no hardship but true mercy on the thoughtless child.

With regard to the third question I have only to say that out of the 408 cases of illicit distillation detected in 1890-91 in the Tanna zilla, 90 per cent. are reported to be from the mhowra flowers alone, and 10 per cent. from toddy. No other article seems to have been used for the purpose. It would thus appear that the lawless people do not find it so easy or profitable to use other articles for illicit distillation; and it is to be hoped that people would not make bad use of their liberty of the illicit distillation of other useful articles to the *same extent* as they seem to be doing with mhowra flowers. If any particular article be found in the distant future to be so much abused as the mhowra flowers, it may be necessary for Government to interfere for public good. It is, however, to be hoped that with proper education and efficient supervision, people will not go so much astray.

I do not think that there can be any objection to a non-official member to lay before the public his views regarding a measure brought before the Council up to date. The views might be changed with further information, but it is advisable that the public should have the question before them in all its bearing so that they can judge about it fairly.

In conclusion, I beg to state that what I have written and do write, are my own ideas, and nobody else is responsible for it. In justice to Sir C. B. Pritchard, whose name is mentioned by Mr. Dantra, I must say that he did not know the contents of my letter published on the 8th instant before it was circulated among the public at large.—Yours, &c.,

Poona, June 19.

R. C.

TO THE EDITOR OF THE BOMBAY GAZETTE.

SIR,—As I find that the opponents of the Mhowra Bill are still trying to have the Bill vetoed by the Government of India, and make certain statements which require to be set right, I beg to submit herewith, for the information of your readers, the following statement, which has been compiled from the official papers laid before the Legislative Council, and published in the *Bombay Government Gazette*.

Statistics relating to the Tanna District, to which the Bill is applicable, are as follows :—

Years.	Gallons consumed.	Illicit distillation cases in the whole Presidency.	Illicit distillation cases in Thana.	Rates of cases in the whole Presidency.	No. of crimes of all sorts in Thana.	Costs of Punitive Posts.
1885-86 ...	323,952	not available.	Rs. 648
1886-87 ...	327,708	not available.	234	...	7,009	none.
1887-88 } *	262,260	690	373	54 P.C.	7,301	„
1888-89 } *	140,446	1,186	606	51	8,061	„
1889-90 ...	433,493	1,014	492	48	9,037	12,335
1890-91 ...	407,154	575	†408	70 P.C.	10,350	15,525

* In these two years the experiment of raising the price of liquor and relaxing the restriction on toddy was tried.

† 90 per cent. of these cases were from mhowra flowers.

One of the complaints made by some of the opponents of the Bill is that Government has not laid before the public the latest figures available. How unfounded this complaint is, will be evident from the fact that, the figures given in the above statement are up to the end of the year 1890-91, which expired on the 31st July 1891. This was the last official year for which the figures could possibly be laid before the Council and, therefore, we must judge of the merits of the Bill on these figures.

In taking into consideration the above figures, we may avoid the years 1887-88 and 1888-89, during which time the experiment of raising the price of liquor and of relaxing the restriction on toddy was tried.

We find that the consumption of liquor, which was only 327,952 and 326,708 gallons in 1885-86 and 1886-87, has risen to 407,154 in 1890-91, the latest official year for which figures could possibly be got. Is it not very unsatisfactory that the district which is already suffering from the curse of excessive drinking should make such a jump in the course of four years. Then look at the number of illicit distillation cases. The number of cases, which were only 234 and 375 in the years when there were no punitive posts at all, have now risen to 408, notwithstanding the heavy cost of Rs. 15,525 for establishment, specially engaged to check these crimes.

It appears that in 1888-89 the cases of illicit distillation rose to 606, and it is probable that by removing the restriction on toddy during that year and a part of the preceding year a good deal of toddy juice was used for illicit distillation, in addition to the mhowra flowers, which remained unrestricted, while the price of the liquors was raised. Although the number of illicit distillation cases of 1888-89 was as high as 606; it will be seen that the ratio it bore to the total of the whole Presidency was less than what has been in 1890-91, the latest year.

The most important column to be considered is that of the total number of all sorts of crimes. It is steadily rising. During the last five years the total crimes of the Tanna district has risen from 7,009 to 10,350, which gives an increase of 47

per cent. This enormous increase has taken place, notwithstanding the costly punitive posts stationed in the district during the last two years.

Thus it will be seen that both the consumption of liquor and crime are increasing in the district, the judicial and the medical officers of which strongly recommended that the vice of excessive drink should be checked by Government. The only practicable remedy to curtail consumption of liquor is to raise its price so as to discourage people from using it. But Government cannot raise the price until they can stop the illicit distillation of mhowra flowers, which seem to be taken advantage of, to the extent of 90 per cent. for illicit distillation.

With such facts before him how can any impartial and reasonable man say that no restriction on mhowra flowers is necessary. How can anybody say that the increase in the consumption of liquor and crime should be allowed to go on unrestricted.

The opponents of the Mhowra Bill have not been able to dispute the correctness of the above figures, nor have they shown the fallacy of the arguments advanced in support of the Bill.

One of the opponents, Mr. Dantra, in his letter to the Legislative Council, suggests that the importation of mhowra flowers should be prohibited altogether, and that all the mhowra trees in the Government land should be cut down. This shows plainly that he considers the mhowra flowers to be a dangerous article. The provisions embodied in the Bill are much milder than those proposed by Mr. Dantra. If the Bill becomes a law, the mhowra flowers will be allowed to be imported with a system of permits instead of prohibiting them totally and, instead of cutting down the trees altogether, only their flowers will be brought into control, and other valuable products thereof, such as seed (which yields valuable oil) and berry will be allowed free from any restriction.

It is rather surprising to observe that an association like the Poona Sarvajanik Sabha, who advocate for "the *health* and

happiness of the people," do not care for the extension of the vice of drinking which is a curse to the people. If the suggestion made by them in their petition to the Government of Indiā, dated 26th July 1892, were adopted, not only the illicit distillation of mhowra flowers will remain unrestricted, but both toddy and liquor will be made *cheaper*. If this course were adopted, the vice of drinking will be greatly encouraged and the poor people of Tanna who already suffer with the curse of drinking, will be totally ruined. It is hoped that the Government of India will not be so inconsiderate as to adopt such a policy. The latest instructions from the Secretary of State, dated 6th May 1889, are "that any extension of the habit of drinking among Indian populations is to be discouraged," and it is trusted that these instructions will always be acted upon.

It appears that some of the Press and Associations had committed themselves before seeing the nature of the present Bill and before considering the facts and arguments in support thereof. They thought this Bill was similar to one that was vetoed ten years ago, and, therefore, it must be unnecessary; and they, therefore, condemned this Bill even before seeing it proposed by the Select Committee or examining the facts brought forward in support of it.

The main object of the Mhowra Bill is to curtail the consumption of liquors, both licit and clandestine, and as the vice of drink is admitted to be an evil of a serious nature, no true friend and well-wisher of this country should oppose it,—
Yours, &c.,

AN OPPONENT OF THE VICE OF DRINK.

Ahmedabad, 3rd August.

TO THE EDITOR OF THE BOMBAY GAZETTE.

SIR,—The Honorary Secretaries of the Bombay Presidency Association have been good enough to send to me, on the 11th instant, a copy of their representation to the Viceroy and Governor-General of India, dated 26th September 1892, request-

ing His Lordship to veto the Mhowra Bill passed by the Bombay Legislative Council on the 2nd July last. It is stated in this document that the non-official members who gave their unanimous assent to the passing of the Bill have not adduced any evidence in support of the Bill, and as I am one of the members, I take the liberty to submit the following few observations for the consideration of yourself and your readers, and as the Association's representation has already been published in the daily papers, I beg you will kindly give space to this letter also. My reasons for supporting the Mhowra Bill have been already given in my letters published in the *Bombay Gazette* and the *Times of India* in June and August last. In my last letter published in the *Bombay Gazette* of the 8th August, I have given certain figures and facts which justify in my opinion the passing of the Bill, but that letter does not appear to have been taken notice of by the Presidency Association. In summarising their representation the Association observe "(1) that the allegation regarding drunkenness in Tanna remains unproven, and (2) that the allegation regarding increased crimes of all sorts, taking their origin in intemperate habits, remain unproven."

Now, in regard to the first point if your readers will refer to the last Abkari Report for 1890-91, they will find that the people of the Tanna district are the largest consumers of liquor among all the mofussil districts of the Bombay Presidency. The following are the figures given for the districts consuming more than 10 drams per head (*vide* page 86) :—

Names of the District.	Dram drinking per head in 1889-90.	Dram drinking per head in 1890-91.
Tanna	25·3	23·8
Surat	23·1	27·0
Kolaba	13·8	12·9
Panch Mahals	11·9	13·1
Khandesh	10·4	10·4
Broach	10·2	10·3

It will be seen from the above statement that Tanna stands first in 1889-90, and in 1890-91 it stands next to Surat. But when we take into consideration that the Surat average includes the city of Surat and cantonment, which consumed 35·9 per head, while there is no such city or cantonment in the Tanna district, and also when it is borne in mind that in Surat district there were only 24 cases of illicit distillation in 1890-91 while in Thana there were no less than 408 cases in that year, one should not hesitate to say that even in 1890-91 the Tanna people actually consumed most quantity of liquor per head, and therefore one is justified in believing that these people are more intemperate than any other district people in the Presidency. If one will refer to my letter published in the *Times of India's* issue of the 8th June 1892, he will find that ever since the year 1836 different Government officers have strongly expressed their opinion about the intemperance of the Tanna people. In 1883 Dr. Kirtikar, who was Civil Surgeon and Medical Officer in charge of Tanna District Jail, and who had "a personal experience of several years, being a native of this part of India," gave as his opinion that the drinking habit of the people of that district was "*far beyond moderation* and can be only checked by firm and timely legislation even as an erring and thoughtless child is brought to his senses by paternal castigation;" and when this Mhowra Bill was under consideration one of our colleagues told me that Dr. Kirtikar was still of the same opinion.

When we look to the quantity of liquor consumed, we see that while in the years 1885-86 and 1886-87 the quantity consumed was 323,952 and 327,708 gallons, the consumption in 1889-90 and 1890-91 was 433,493 and 407,154 gallons, respectively, and so it is clear that the vice of drinking is increasing, and therefore it is the duty of Government to check it.

With regard to the second issue raised by the Association, that increased crimes of all sorts has no connection with the intemperate habits of the people, I beg with every deference to the gentlemen of the Association to say that I am unable to

accept such a doctrine. It is an universally admitted fact that intemperance is the chief cause of crime, poverty and disease. I can show the authority of many eminent persons occupying the judicial benches in England that drink has been the cause of a great percentage of crime. Even in the case of Tanna itself we find that in 1873 (when there was no question about a Mhowra Bill) the Sessions Judge of Thana, Mr. Coghlan, said in his finding of a case (*vide* page 196 of the *Bombay Government Gazette* of June 4, 1892, part V) that “the “inebriety of a large proportion of the inhabitants of the Tanna “and Kolaba Collectorates is a public scandal in my opinion “demanding serious consideration and vigorous action from “Government.” He further says that “if liquor were made “accessible to the public only under proper restrictions, I should “expect to see a diminution of 50 per centum in offences “accompanied by violence.”

From the evidence brought before the Legislative Council and public, the following facts are proved :—

1st.—That the people of the district of Tanna are most addicted to drink in the whole Presidency districts.

2nd.—That while the population of Tanna is between 5 and 6 per cent. they commit 70 per cent. of the crimes of illicit distillation.

3rd.—That 90 per cent. of these illicit distillation cases are from the mhowra flowers.

I think it is the duty of the Government to redeem people like those of Tanna by putting such restrictions as would prevent them from indulging in excessive intoxicating drink. One of the methods is to raise the price of liquor and reduce the number of shops, but this cannot be done unless illicit distillation is stopped.

The chief argument advanced by the opponents of the Bill is that the restrictions put in the Bill would interfere with the liberty of the people. In one part of their representation the Association seems inclined to say that they would rather prefer that the people may drink increasing

quantity of contraband liquor than there should be any restriction on the liberty of people. They would rather have *free Tanna* than *sober Tanna*. If such a doctrine is allowed to prevail, *everybody* would be at liberty to manufacture and sell liquor, and all restrictions imposed by law would have to be removed ; and if this were allowed, the whole country would be soon ruined. Drink is the worst enemy that a country can have, and I earnestly wish that India would be saved from such a liberty ; and I am happy to see that the latest instructions from the Secretary of State for India are to discourage the people of India from the habit of drinking ardent spirit.

It is further to be observed from the 23rd paragraph of the Association's memorial that among the causes mentioned for increased crimes in Tanna "the existence of mhowra tree" is mentioned as one of the causes, and one of the opponents of the Mhowra Bill, Mr. Dantra, in his letter to the Bombay Legislative Council, suggested that " mhowra trees " should be cut down and that the importation of mhowra flowers be prohibited by law.

These suggestions clearly show that the opponents of the Mhowra Bill are of opinion that the mhowra flower is a dangerous article, and therefore one cannot understand by what logic they object to the passing of the Bill which is much more lenient and milder than the measures recommended by themselves. If the Bill is passed only, the dealers in mhowra flowers would be required to take a pass (which would be granted free of charge), and show accounts to whom they have sold the flowers ; while, if Mr. Dantra's recommendation (which is not objected to by the Presidency Association), be adopted, all the mhowra trees will be permanently destroyed. The trunk of mhowra tree is used as a timber for building purposes, and the seeds of its berry yield a valuable oil. I think one should wait to take such an extreme measure until it is seen whether the desired object can be attained by the milder plan of this Mhowra Bill.

From the strictly temperance point of view I should not object to see all the mhowra trees as well as toddy trees (which are the sources of intoxicating drink) destroyed from the district,

but so long as there are hopes that the desired end can be obtained by milder measures, the harsher steps should be avoided.

In conclusion, I beg to repeat that I have supported the Mhowra Bill strictly from the temperance point of view, because I feel convinced that if the facility for illicit distillation is diminished or stopped, there will be less quantity of liquor produced and consumed which would improve morality and reduce crime, poverty and disease.—Yours, &c.,

RUNCHORELAL CHHOTALAL.

Ahmedabad, 18th October.

Then, as a member of the Legislative Council of Government, he tried to discuss the Currency question by writing the following letters to the *Times of India* :—

THE CURRENCY QUESTION.

TO THE EDITOR OF THE TIMES OF INDIA.

SIR,—In consequence of the great fall in the price of silver, the exchange rate with England has so much fallen that there has been a great hampering of trade ; and the financial condition of Government is so much affected that there are numerous rumours and suggestions as to the measures to be adopted by Government to meet the anticipated deficiency. A number of suggestions have appeared in public papers from very able persons, and the Government of India will no doubt be pleased to take the same into consideration. Although I do not pretend to be an expert in such financial matters, I am induced to put down on paper certain ideas of mine on the subject for such consideration as they may be deemed worth ; and as the subject vitally concerns the public interest trust I may be excused for the liberty I take.

The first question is whether the Government Mints should be re-opened or not ? Some of the writers and speakers suggest that Government should re-open the mints and allow the free coinage of silver as was done before June 1893. In my

humble opinion the adoption of such a course will be *most dangerous* and *unwise*. If Government were to allow free coinage of silver as before, the value of the rupee will fall to the level of 10 to 11 pence per every rupee, and the price of every commodity will be so much upset as to cause a revolution. The position of Government in regard to the remittance of the amount due to England will be much worse, and one cannot say how the matters will end. I am, therefore, strongly of opinion that the policy adopted by the Government of India in June 1893 should be upheld by all means practicable.

The second question is whether import duty should be imposed on silver or not ? To give justice to the Government policy of June 1893, it is very desirable that import duty on silver should be imposed by Government. The price of silver is so much lowered in England and America that 100 tolas of silver, which cost Rs. 106 before, can now be purchased in Bombay for from Rs. 85 to 86, and many unthinking people are induced to speculate in the purchase of this metal ; and the consequence is that the excess of export trade which used to meet the demands of the Secretary of State for Home Charges is absorbed by the excessive import of raw silver, and this is one of the chief causes which tend to lower the exchange rate. I think the import of silver should be checked by import duty to such an extent as not to allow it to exceed the average quantity of the last seven years' import.

By adopting such a course the following advantages will be secured :—1st, the import of raw silver will be limited to its normal state which will strengthen the state of exchange rate ; 2nd, by increasing the value of silver in India, the Native States will be prevented from coining more than the usual quantity of silver ; 3rd, if the price of silver will be higher in India, there will be less chance for the people being induced to counterfeit the British rupee ; and, 4th, the burden of this import duty will fall only upon those people who would like to have the luxury of silver vessels and ornaments.

It is hoped that if the import of silver is properly controlled and regulated, the profit to be derived by Government from the

monopoly of coining rupees from cheap silver will be so large, and the exchange rate will be so much steadied, that it would not be necessary to have recourse to any fresh taxation. But should it be found necessary to still further strengthen the hands of Government, I would suggest that import duties be levied on all *foreign* manufactured goods imported into India. (1) No import duty should be levied on any raw material. (2) All machinery and the railway materials which are likely to improve the prosperity of India should be entirely exempted from the said taxation.

In regard to the other class of goods I would suggest that the goods of the foreign countries which allow our Indian goods an admission free of the duties need not be taxed in the beginning ; for instance, the goods imported from Great Britain should not be taxed at present, because they allow our Indian goods to be imported there free of duty. But there is no reason why we should not tax the goods imported from other foreign countries, such as America, France, Germany, Austria, Russia and other countries which levy a very heavy import duty on Indian goods. It appears from the Administration Report of the Bombay Presidency that in the year 1892-93 the total import of merchandise into the Bombay Presidency was about 27 crores of rupees, out of which more than 11 crores worth of goods was from foreign countries, which levy import duties there on Indian goods. To levy import duties upon the goods imported from such countries would be neither unfair nor injudicious. We know that the countries like Russia and Germany levy such prohibitive duties on Indian goods as to prevent the export from India from finding its way into those countries. If they would allow the free import of the Indian yarn, India would be able to export immense quantity of yarn to the Continent of Europe and Central Asia, which would increase the value of Indian exports and improve the exchange market. But since these countries continue in their system of prohibitive duties for their own protection, it is just natural and equitable that we should impose a moderate duty on their imported goods for the purpose of revenue at such a critical time as the present.

I think, with a judicious management of the Financial Department, Government would be placed into such a satisfactory position that there would be no necessity to impose any import duty on English goods ; but should it ever be otherwise, there must be made some distinction between the countries which allow free import of Indian goods and those which do not do so. For example, the English goods should be taxed at a much lower rate than those of the countries which levy heavy import duties on Indian goods.

The last suggestion I would like to propose for adoption is that before any import duty on silver is imposed, Government should utilize a portion of the present large cash balance lying in their treasuries in purchasing silver to be converted into rupees. The cash balance in hand at present is from 10 to 11 crores of rupees more than the usual amount. If Government think proper to utilize this excess of 10 crores in purchasing silver available in the Indian market at the current rate of from Rs. 85 to Rs. 86 per 100 tolas and to have it coined in rupees, a handsome profit of more than two crores of rupees can be easily secured, and this sum, I hope, would to a great extent meet the deficit at present arising from the fall of exchange.

If Government were to purchase silver in England at the current rate of 28*l.* per oz. and import it into India for coining, a large profit indeed can be obtained, but the adoption of such a course will necessitate extra remittance to the Home Government, which will tend to still lower the rate of exchange, and, therefore, it is not advisable to do so at present. It is better, therefore, to be satisfied with a smaller profit by purchasing silver in India so long as it continues to be cheap.

The ordinary revenue of India has not decreased, and there is no occasion for any extraordinary expenditure on account of famine or war. The present difficulty has arisen simply on account of the over-supply of silver out of India, and there is every reason to trust that by regulating the import duty on silver and by properly managing the monopoly of mints, the difficulty can be removed, and there would be no occasion to

have recourse to any fresh and vexatious taxation. It is hoped that Government will never adopt some of the unreasonable suggestions, such as to impose export duty on grain, &c., or to levy a tax from the Railway passengers.

Yours, &c.,

RUNCHORELAL CHHOTALAL.

AHMEDABAD, {
1st March 1894. }

II.

TO THE EDITOR OF THE TIMES OF INDIA.

SIR,—In my memo. of the 1st instant, regarding the Currency question, kindly published in your issue of the 13th instant, I ventured to suggest that if Government would be pleased to make use of the prerogative to work the Government Mints they would get a very handsome profit. My further enquiries confirm me in my said views, and therefore I take the liberty to make the following few remarks for the consideration of Government and the public at large :—I find that the present rate of pure silver in the Bombay market is less than Rs. 84 per 100 tolas, inclusive of the recent 5 per cent. import duty on silver ; and if the Mint authorities were permitted to work the Mint as they were doing before June 1893, one can get Rs. 106-6-0 per every 100 tolas delivered at the Mint. It appears that our silver-rupee contains eleven-twelfths of pure silver and one-twelfth of alloy. At this rate the Mint authorities used to make Rs. 108-8-0 from every 100 tolas. Deducting from this amount the sum of Rs. 2-2-0 for Mint charges, the remaining sum of Rs. 106-6-0 was delivered in cash to the owner of the silver. If, then, Government were now to purchase 100 tolas of silver at Rs. 84, and to have the same coined in the Mint, they can get Rs. 106-6-0 nett, leaving a clear profit of Rs. 22-6-0, which amounts to $26\frac{1}{2}$ per cent. on the money invested, and, therefore, if Government were to invest six crores of their cash balance in working the Mints, they would make a handsome profit of one crore and fifty-nine lakhs (1,59,00,000). If we include the 5 per cent. import duty, the profit to Government will be $31\frac{1}{2}$

per cent., giving a profit of Rs. 1,89,00,000. Such being the case, I see no good reason why Government should not take advantage of their prerogative and get this large profit for the benefit of the country at such a critical time as the present. Some persons are wrongly afraid that if Government would coin any more rupees, the rate of the Council Bills would fall, and Government would lose thereby. But with every due deference to the gentlemen entertaining such views, I beg to submit the following points for the consideration of Government and the thinking public :—

1. Ever since the establishment of the Government Mints, crores of rupees are being coined every year. There has not been a single year when the Mint did not work at all. The use of cash currency in a vast country like India is so great that Mints must be kept constantly at work. Even the minor Native States are obliged to keep their Mints at work to prevent tightness of the money market, and there is every good reason to think that the Mint belonging to our Government must be at work. To convince us of this fact, we should simply take that average of the last five years and see what amount was coined in our Mints, and Government should limit the coinage to the same extent I see from the Administration Report of the Bombay Government for the year 1892-93, that in that year no less than Rs. 9,69,35,081 were coined in the Bombay Mints alone.

2. The free coinage of silver was stopped in June 1893, not because no coin was needed in the country, but because private individuals might take advantage of the unprecedented cheapness of silver by a free coinage, and thereby the rate of the English exchange might be greatly reduced. Government were quite right in stopping the Mints against free coinage by private individuals, but that is no reason why Government should not take advantage of working the Mints themselves when there is a tempting margin of profit.

3. Government do not allow free coinage of copper currency, but they go on coining copper on their own account. If we look to the weight of copper pice valued one rupee, it is not worth

six annas, but Government purchase cheap copper and coin the pice and make money by it, and there is no reason why the same course should not be adopted regarding the silver coinage.

4. The exchange rate with England does not depend on the scarcity or otherwise of the rupees in India. The rise or fall of the exchange rate principally depends upon the balance of trade between India and England. If the total of exports from India be 100 crores, and the total of imports be 75 crores, India would have a balance of 25 crores in its favour. If then, the demand of the Secretary of State for India be 25 crores, the exchange will remain steady, but if the balance of trade be less than the amount required for Home Remittance, the exchange will fall, and if it be otherwise, the exchange will rise. In the current year the balance of trade in favour of India has been less than what it was last year and, therefore, the exchange has fallen. Of course the permanent remedy to improve the exchange rate will be to extend the export trade and restrict the import trade, and at the same time to try to reduce the amount of the Home Remittance. All these measures must, however, take time, but in the meantime there is no reason why Government should not take advantage of their prerogative of working the Mints and make a very handsome profit thereby.

5. It is urged by some gentlemen that as there is a cash balance of 25 crores of rupees lying in Government treasuries, there is no need of adding any more to the balance in the treasury. But it should be borne in mind that when the Finance Minister declares that there is a deficit of $3\frac{1}{2}$ crores, we must admit that more money is needed. If more money were not required, Government would not have had recourse to new taxation which is so vexatious.

6. Is it to be regretted that Government lose a very large amount in the shape of interest by keeping such a large balance idle in hand. Government might remit the extra balance of Rs. 12 crores to England at 14½ per rupee to pay off our gold debt or might pay some of our Indian debt, and thus might save lakhs of rupees in interest.

But the fact appears to be the Government are in need of more money to carry on the administration of the country, and if they will be pleased to coin the same quantity as they were always coining on an average of the last few years, the gain to Government at the present price of silver will be so great that they will be in a position to dispense with any new taxation.

I shall feel much obliged if you or any of your readers will kindly enlighten me where I am mistaken.—Yours, &c.,

RUNCHORELAL CHHOTALAL.

AHMEDABAD,)
March 21, 1894. }

III.

TO THE EDITOR OF THE TIMES OF INDIA.

SIR,—In the statement made by the Finance Member of the Viceroy's Council on the 22nd instant, the following three facts are to be observed :—

1st.—That the cash balance in the hand of Government on the 31st instant is expected to be Rs. 26,25,17,560.

2nd.—That the current rate of exchange with England is assumed to be 14 pence per rupee.

3rd.—That the price of silver in London is such as would allow the rupee to be coined at a cost of $10\frac{1}{4}$ pence.

These facts make it quite practicable for Government to secure a very large income as suggested in my letter of the 21st instant.

As such a large cash balance as more than 26 crores of rupees is not needed, it seems advisable that a sum of at least Rs. 10 crores be remitted to England at 14 pence per rupee, which will give about £5,833,334, sterling. If Government would spend out of this a sum of £4,270,834 in purchasing silver in London at the current price, they would get back in their Indian Treasury the sum of Rs. 10 crores at the rate of $10\frac{1}{4}$ pence per rupee, as estimated by the Hon. Mr. Westland, leaving a balance of £1,562,500 in England as a profit. This sum might be paid off to diminish the gold debt in England.

A profit of £1,562,500 at the present rate of exchange is equivalent to Rs. 2,67,85,714, which is more than the aggregate amount of Rs. 2,62,12,000—proposed to be made up by imposing new import duties by suspending the Famine Funds and exacting contributions from local Government as mentioned in para. 29 of the Financial Statement.

The margin between the present intrinsic value of rupees *viz.*, 10¼*d.*) and the exchange rate (*viz.* about 14*d.*) is so great, that even if Government sacrifice one farthing in exchange, the profit will be so large as to enable Government to avoid some of the unpopular taxes and to dispense with such retrenchments as are likely to hinder some good work of public utility.

In the 41 para. of his statement the Finance Minister hesitates to express any opinion regarding the future value of silver. He is told that it has now touched bottom, but he is doubtful about it. Now the question is whether it is prudent and advisable to let the present opportunity of making a profit of more than Rs. 2,60,00,000 pass away on the supposition that the price of silver might still go lower. If silver becomes still cheaper hereafter, and the exchange remains the same, we might make more profit next year, but why we should not earn what we can at present? Should the price of silver rise and the rate of exchange go lower, the margin of profit would be much reduced and the advisers of Government might be blamed for missing the opportunity.

The Financial Minister seems to think that by opening the Mints the rupee will be depreciated. If by opening, he means, to open the Mints to the public for free coinage he is quite right, and I fully concur with him; but if he means to say that even Government should not work the Mint for the legitimate use of the country to the same extent as they have been always doing, I beg respectfully to differ. Such a large country as India cannot carry on its vast trade and daily transactions without having a Mint at work. Before the advent of the British Government, India had its Mints working, and since the establishment of the East India Company's Government, Mints

have always been at work. By stopping the working of the Mints and by hoarding the cash in Government Treasury the money market at present has become very tight. The rate of interest in a place like Bombay has been 10 per cent., and it is therefore easy to suppose that scarcity of the money in the mofussil must be still more. The tightness of the money market must check the expansion of trade and thereby affect the prosperity of the country.

If we measure the appreciation of the rupee by its *scarcity* in the market, the rupee may be considered to be more appreciated this year than last year, but if we value it as shown by the English exchange it is depreciated. The rate of exchange with a country depends on the balance of trade with such countries.

Under any circumstances, it does not seem right that Government should have such a large balance of 26 crores lying idle in their Treasuries in India, and there is no good reason why they should not utilize a portion of it to secure a safe profit, in a manner as hinted in the first part of this letter.

The Secretary of State has been able to draw only £9,400,000, while the Budget estimate was for £18,700,000, leaving a balance of £9,300,000 undrawn. This is the cause of the heavy cash balance in India. The fact is that while our money is lying idle in India, we are obliged to borrow in England a debt in gold currency. Let us see what will be the result if we remit this balance of £9,300,000 out of our Indian cash balance at the current rate of exchange, *viz.*, 14*d.* per rupee. The amount required will be about Rs. 15,95,00,000, still leaving a balance of from ten to eleven crores in the treasuries. By thus paying off the English debt of £9,300,000, we shall be saving more than fifty lakhs of rupees per annum in interest alone. If more rupees be wanted in Government Treasuries in India, they can coin immediately at a profit of more than 25 per cent. in the working.—Yours, &c.,

RUNCHORELAL CHHOTALAL.

AHMEDABAD, }
March 27, 1894. }

VI.

TO THE EDITOR OF THE TIMES OF INDIA.

SIR,—In my communications published in your issues of the 13th, 23rd and 30th of March 1894, regarding the Currency question, I ventured to suggest that a heavy import duty on silver should be imposed to check the import of silver into India for non-coinage purposes beyond its average normal extent, and that Government should continue to coin rupees to the same average extent as they were doing for the last five or ten years. If these suggestions had been adopted, I think some substantial benefit would have been derived by Government and the country, as pointed out in those communications. Before the budget statement was prepared, I had taken the liberty of sending a copy of my memorandum, dated the 1st March 1894 (which was published in your issue of the 13th idem), to the Government of India, but the Financial Minister does not appear to have assigned any reasons as to why the said suggestion could not be adopted. It appears from Reuter's telegrams, as recorded in your issue of the 30th ultimo, that the value of the raw silver exported from England during the week to Bombay was worth £200,000, which, at the rate of Rs. 18 per pound sterling, would amount to Rs. 36,00,000. If the import of silver to such an enormous amount be thus allowed to continue, the balance of trade would be so far lost as to preclude the possibility of any chance of improving the rate of exchange. The only use that such a vast amount of imported silver can be, under the present circumstances, subjected to is the conversion of the same by those who purchase it into articles of luxury as ornaments and toys, &c., for the use of ignorant people, or to have it coined through the mints of some of the Native States, or to have it coined into counterfeiting British currency by deceitful persons. I think it is desirable that this state of things should be early checked, and the only remedy for this purpose lies in imposing a heavy import duty on silver.

If Government had levied 15 per cent. duty, instead of 5 per cent. upon this article, the shipment of a single week

would have yielded Rs. 540,000, and a further import of that metal by private individuals would have been instantly checked. It is not only with the view of securing a revenue to Government that I suggest the imposition of a heavier import duty on silver, but with the plain object of steadying the value of silver in India. Before the present crisis the price of 100 tolas of silver had always been about Rs. 106 in India, and it is advisable that Government should try to keep it to nearly the same level.

There are no silver mines in India. All the silver which we use is imported by sea from abroad, and it is consequently very easy to regulate its price by imposing an adequately higher duty on it. The rate of the duty to be imposed should be made liable to variation from year to year, as circumstances might warrant, and should be so regulated as to bring the cost of 100 tolas between Rs. 100 and Rs. 105. This course, if adopted, would prevent any misuse of, or speculation about silver in India, and would greatly help to steady the rate of exchange. As the production of silver is at present comparatively more than the requirement of it justifies, its price in countries where it is produced must inevitably fall; but that is no reason why India should allow its ignorant people to ruin themselves by hoarding up the depreciated metal beyond their necessary requirements; and it is therefore the legitimate duty of Government, in the interests of the people as well as their own, to limit the importation of this metal to its originally normal quantity by the imposition of an adequate duty thereon.

I now come to the second question, *viz.*, the desirability of working the mints by Government for the purpose of coining such an amount of rupees as are required for the legitimate use of the country. Ever since the establishment of the British Government in this county there has not been a single year when the mints were not worked. The least amount coined in a year seems to be about six crores of rupees, and there is no reason why Government should adopt the unusual course of closing the mints entirely and not using the same for their own

use. Had Government worked their mints in the month of March last, they could have realised 25 per cent. profit, as previously pointed out by me at that time. But they have, unfortunately, missed the very best opportunity. Still, however, they can realise a profit of about 10 or 12 per cent. without any risk if the working of the mints be recommenced. The objections raised from certain quarters were that if Government were to work the mints, the money market would be reduced to such a state as would tend to lower the rate of exchange, but, as already stated by me before, it appears that the rate of exchange chiefly depends on the balance of trade only. If our export were to increase and the imports to decrease, the rate of exchange would rise, and not otherwise. The fact is that, although Government have not coined a single rupee and have created an artificial and unnatural tightness of the money market, the exchange has, instead of rising, gone clearly down from 14*d.* to 13*d.* In my opinion it is not a sound policy to create an unnatural tightness of the money market since it hampers the commerce, manufactures, and the agriculture of the country. Money is so scarce at present in the market that one cannot get it in Bombay at less than 10 per cent. interest, even on the security of Government paper; when such is the case in a presidency town, the scarcity of money ought to be at present greater with the mofussil traders and cultivators. The money market being so tight, one cannot expect the development of trade and manufactures, and the condition of the cultivator must be worse than ever. One of the most certain ways of improving the English exchange is to increase our export trade and check the imports by the development and improvement of the local industries; but these objects cannot be secured under the present unnatural tightness of the money market. If such a deplorable state were to continue any longer, money-lenders would be tempted to ask for an exorbitant higher rate of interest, the result whereof would be to prevent the poor cultivators from either extending or improving their cultivation—a fact which would tell fatally on the export trade of India, which, instead of rising, would decline day by day. On the other hand, the Indian capitalists would not, so long as the present tightness

of the money market continues, think or venture to introduce any new industries, and thus there would be no chance of restricting foreign imports. Under these circumstances it seems advisable that Government should resume the working of the mints on their own account to such an extent as would meet the requirements of the country, and impose an import duty on silver to such an extent as would steady the price of it. The adoption of such a course is calculated, in my humble opinion, to bring a good income to Government and to prevent a detriment to the general prosperity of the country. I shall feel much obliged if any of your good and intelligent readers would kindly enlighten me and the public if they think the adoption of the course above suggested would in any way prove objectionable or injurious. Had the course herein hinted at been adopted in the month of March last, Government would have secured several lakhs of rupees by this time.—Yours, &c.,

RUNCHORELAL CHHOTALAL.

MAHABLESHWUR, {
May 11, 1894. }

V.

TO THE EDITOR OF THE TIMES OF INDIA.

SIR,—In the Provincial Budget of the Bombay Presidency for the year 1894-95 placed before the Legislative Council one sees under the head of Mint that the receipts are estimated at only Rs. 16,000 (*vide* page 17), while the expenditure under this head is entered at Rs. 2,80,000 (*vide* page 69), showing a net loss to Government of Rs. 2,64,000. On referring to the revised budget of the last year, 1893-94, one finds that under the head of Mint the receipts were Rs. 15,47,000 and the expenditure was Rs. 3,54,000, leaving a net profit of Rs. 11,93,000. The reason for this year's serious loss appears to be that it is assumed that the Mint at Bombay is not to be worked during this year, while a large establishment, costing Rs. 2,80,000, is to be maintained without any adequate work. If Government have finally decided not to work the mint at all, one is at a loss to understand why such a costly establishment should be maintain-

ed at all, but it seems that Government have an idea of working the mint at some future time, and therefore they bear this heavy expenditure. If such is the case, I see no reason why Government should delay the working of the Bombay Mint *on their own account*, and thus deny a handsome profit to the Government Treasury. Ever since the establishment of the mint in the country, I do not think that there has been any year when the mint remained idle altogether. I find from a Parliamentary Blue Book published in 1893, that the amounts of rupees coined in the Bombay Mint during the ten years from 1882-83 to 1891-92 were as follow :—

Year.	Amount.
	Rs.
1882-83	5,07,85,500
1883-84	2,38,87,400
1884-85	4,55,71,250
1885-86	6,81,58,350
1886-87	3,54,19,640
1887-88	6,08,31,990
1888-89	6,23,47,990
1889-90	7,45,53,000
1890-91	9,30,88,470
1891-92	4,07,49,500
<hr/>	
Total...55,53,93,090	

Annual average is Rs. 5,53,93,090.

If Government will be pleased to coin on their own account the average amount of about Rs. 5,50,000 (five crores and fifty lakhs) in the Bombay Mint, they would get not only about 11,00,000 (eleven lakhs) as seigniorage duty, but would make a very large profit of about Rs. 60,00,000 (sixty lakhs) on the transaction. The present price of silver bullion in Bombay is about Rs. 95 for 100 tolas, and if this metal be purchased in London at the current rate prevailing there, the cost will be nearly the same, and as 100 tolas of silver will get net Rs. 106, there will be a clear profit of Rs. 11 per 100 tolas, and thus the large profit of rupees sixty lakhs can be secured in addition to

the seigniorage duty of eleven lakhs, making a total of more than rupees seventy lakhs in a year. Even if Government would go to half the amount of the last ten years' average the gain will be 35 lakhs. Even one-fourth the amount would give so much income to the Government of India that they would be in a position to relieve the Government of Bombay from the burden of exchange compensation and the contribution required to meet the deficiency of the Imperial Government Revenue. From a commonsense point of view, it does not look business-like that the most elaborate and expensive machinery of the mint should remain idle and a costly and able establishment of the mint should remain unoccupied at a time when there is so good a margin in working the mint. I have more than once expressed my opinion that Government cannot be justified in throwing the mint open for free coinage to the public, because that would seriously affect the rate of English exchange. What I have suggested is that Government should work the mint on their own account for the legitimate requirements of the country. Government have never declared what objections there are in working the mint on their own account, but it is assumed by some persons that Government are afraid that, if more rupees were coined, the money market will be easier, which would affect the English exchange, and that therefore they try to make the money market tight by stopping the coinage of rupees. Experience, however, has shown that such a theory is not borne out in practice. During the months of last March, April and May, the money market was so tight that in the City of Bombay one could not get money for less than 10 per cent. interest, even on the security of Government promissory notes. This state of the market actually hampered the legitimate trade of the country without in any way improving the English exchange. On the contrary, the exchange went down lower in those months, and at the present time, when the money market is very easy, the exchange is rising. It would thus appear that the enforced tightness of the money market here would not help the exchange, the rise or fall of which would mainly depend on the balance of trade in favour of, or against, India as well as on some other circumstances. Under

all these circumstances, it is fair and reasonable that Government should enlighten the public on the following points :—

1st.—What are the objections to allow the mint to work on account of Government to the extent of the average of the last ten years or even to half its average?

2nd.—If mints are to be worked at some future time, when and under what circumstances are they to be worked?

I had thought of bringing the consideration of these questions before the Budget meeting of the Bombay Government, but I abstained from doing so, as it was observed that the Mint Department was under the control of the Supreme Government. But, as the matter appears to be of great importance, I take the liberty to submit the same, through the medium of your valuable paper, to the consideration of the Government of India and the public at large.—Yours, &c.,

RUNCHORELAL CHHOTALAL.

POONA, }
August 25, 1894. }

RUPEE COINING ON GOVERNMENT ACCOUNT.

TO THE EDITOR OF THE TIMES OF INDIA.

SIR,—In submitting the accompanying copies of my letters published in the *Times of India* in 1894, regarding the advisability of Government taking the advantage of their right to coin rupees in their mints on their own account, I again take the liberty of requesting you to kindly make room for the following few observations on the subject in your valuable paper for the consideration of Government and the well-wishers of the country.

I have shown in my letters above mentioned what benefit will be derived by Government by working the mints on their own account, but I have not yet learnt what are the objections to follow the course suggested.

Even at present I observe that the price of silver in Bombay, including the 5 per cent. import duty, is about Rs. 94 per 100 tolas, and if Government were to purchase silver at

this rate and coin the rupees the profit to Government will be very handsome.

One hundred tolas of silver costing Rs. 94 will yield Rs. 108 in the mint, giving a margin of Rs. 14, and if we add to this the 5 per cent. import duty which goes into the Government Treasury, the actual profit to Government will be about 19 per cent. I see from the Parliamentary blue-book published in 1893, that the amount of rupees coined in the mints of Bombay and Calcutta during the ten years ending 1891-92 was Rs. 76,40,42,830 giving an annual average of Rs. 7,64,04,283, and if the Government were to coin this sum, the gain to Government will be about Rs. 1,45,00,000 (one crore and forty-five lakhs). Even if we make allowance for the variation in the price of silver and the expenses of the mint, the profit may be about Rs. 1,25,00,000, (one crore and twenty-five lakhs) per annum, and there seems no reason why Government should not reap this advantage at a time when money is so urgently wanted.

By adopting this course it was apprehended that the rate of exchange with England will go lower. But experience and commonsense show that such cannot be the case. If the mints were thrown open to the public for free coinage, there is no doubt that the value of the rupee will be much reduced, and I have never suggested such a course. But if Government themselves would regulate the coinage of rupees according to the requirements of the country, it would not affect exchange at all.

It is clear that the rate of exchange mainly depends on the balance of trade. If our exports increase and imports decrease, the exchange must rise, and *vice versa*.

It was once stated on behalf of Government that if Government were to purchase silver for coining purpose, the price of silver will rise. But if this takes place, there will be no harm at all. The rise in the price of silver will make exchange higher, and this is what is required by Government. If rise in the price of silver will check its import into this country, it will prevent the undesirable extension of the luxury of using silver ornaments, and it will also increase the balance of trade in our favour.

Ever since the occupation of India by the British Government the use of the mints has been going on. There was not a single year up to 1893, when no rupee was coined at all. The wear and tear and loss of coins must be very large in a large country like India, and therefore by stopping the coinage of rupees an artificial scarcity of money is created, which hampers the trade and tells harshly upon the poor agriculturists.

As the time for considering the next Budget is approaching when questions of financial importance are likely to come forward, I am induced to take the liberty to bring forward this subject for the consideration of Government and the public at large for which I may be excused.—Yours, &c.,

RUNCHORELAL CHHOTALAL.

AHMEDABAD, *January*.

Ranchorelal's public charities are to be witnessed in various shapes. His Asylum for the poor provides, such as are unable on account of their physical disabilities to earn their livelihood, with food, clothing and every other necessary of life. He has instituted half-a-dozen medical establishments and liberally endowed them. Too much stress cannot be laid upon this fact to refute the arguments sometimes brought forward by some persons, that his desire to introduce sanitary reforms into Ahmedabad arose not spontaneously from him but from the pressure put upon him by Government. One simple instance in addition to this will prove his earnest zeal for sanitary reforms. When he went on pilgrimage to Badri-Narayan he was dissatisfied with the sanitary arrangements of that holy place, and so on his return to Ahmedabad he remitted Rs. 2,000 to the Commissioner of that district through Mr. (now the Hon'ble Mr.) James, the then Collector of Ahmedabad. The arrangements of his Dispensary for males, of his Hospital for females, of his Obstetric Wards, of his Travelling Dispensary, and of his Home Relief

Establishment, all do credit to his taste for sanitation and to his philanthropic disposition. The Girls' School, established and endowed by him, shows that he was a warm advocate of Female Education.

He was a wonderful mixture of orthodox and reformed views. The old folks supposed that he advocated their views, while the young flattered themselves that they had found in him an eminent pedagogue. His mind was too deep to measure, and on some occasions reserved. He would not even embrace any whole system, but would take up a part and reject the rest. He was a Member of the Prathana-Samaj, a reformed system of offering prayers, but he had his own separate ways. He was in favour of Widow-remarriage, but not in the form it has at present assumed. He was an advocate of Female Education, but he was for maintaining the ancient usages. He reverently obeyed the religious scriptures, but would rise up against them when they enjoined animal sacrifices. He never joined any extravagant political movements, as he was a most loyal subject of Her Majesty the Queen-Empress and had full faith in British Administration. This combination of views which reconciled his conscience always made him popular with every party. He had no bias for or against any party whatever. His extraordinary patience and coolness of temper cannot be too highly admired.

On account of his originality of thoughts and the fertility of his knowledge his advice was often sought by many of his contemporaries. In information, in wisdom upon all great occasions, and in variety of talents he was next to none. He hit upon every plan deliberately, quietly and cautiously. His penetrating skill never erred in any judgment. In his Municipal career we have seen him most punctual, laborious and disinterested in an unusual degree. His integrity of purpose was beyond impeachment. Indeed,

he showed too much zeal in pushing forth his favourite measures, and this amount of zeal is, indeed, apt to create suspicion of motives. He had great confidence in his own powers, but then the results justified all his actions. In foresight he excelled most men of his time. In philanthropy and piety, and in all the qualities of a wise, honest and good man, he was inferior to none.

In person he was strong and healthy, with a flat face, a tapering nose, and a large forehead upon which he always impressed a white perpendicular mark indicating his religious creed. In dress he was rather negligent, but his negligence did not amount to inelegance nor to untidiness. His usual dress was a crimson dark turban, a brown loose coat, a white dhotur, boots and stockings, and a brown shawl.

In diet he was strictly abstemious, and at his meals always regular and punctual. He drank only water, tea and milk. The crusade he had waged against the vice of drinking made him famous throughout the country.

His manners were affable, and his address always polite, distinct and slow. He addressed even children in respectful language. His forgiving and forbearing nature had won him the affection of all.

The four words, *sloth*, *haste*, *waste* and *anger*, had no place in his dictionary. He was never tired of any good work. His habit of hard work did not seem to have made any perceptible effect upon his health. He had long been complaining of heart-disease, but as it did not seriously interfere with his routine work, he did not regard it with that care with which persons of his age and position should do. But the disease steadily gained ground and took him by surprise. By surprise because, by calculations and averages, he at least expected to live to the age of his father, who died at the age of 88. Yet, he

was wise enough to think that it was high time for him at least to be ready to meet death at any moment it greeted him. An attack of the disease, which Medical men call *Angina pectoris*, came upon him by surprise, and on the night of 26th October 1898, this master of facts and figures, this Colossus of calculations and averages, this treasure of immense wisdom, this millionaire merchant, this pillar of philanthropy and piety, this pioneer of cotton industry in India, this most loyal subject of Her Majesty the Queen-Empress, this most noble President of the Ahmedabad Municipality, this donor of the two great blessings to the citizens of Ahmedabad, this Grand Old Man of Gujerat, sank before the summons of the Supreme Will at the age of 75 with calmness and resignation to the extreme grief of all, leaving behind him one son, one grandson and two great-grand-daughters. The funeral procession was very largely attended by all sections of the population, all persons bowing lowly as the bier passed, with tears running down their cheeks. The whole City put on a mournful aspect. All the shops, the mills, the schools, the Government offices and courts and the public libraries were closed during the day as a mark of respect to the memory of this Pride of Ahmedabad.

સત્યપરંધીમહિ.

રાવ બ હા દ્વર

રણછોડલાલ છોડાલાલ

સી. આઈ. ઈ.

મુંબઈના ગવર્નર સાહેબની લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સીલના માજી
મેમ્બર અને અમદાવાદ યુનિવર્સિટીના પ્રેસીડેન્ટ

જન્મ ચરિત્ર.

રચનાર

ભગવાનલાલ રણછોડલાલ બાદશાહ.

મુંબઈ:

“ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ” સ્ટીમ પ્રેસમાં છાપ્યું.

૧૮૯૯.

[સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.]

અર્પણ પત્રિકા.

[પરવાનગીથી.]

મહેરબાન ઑનરેબલ એચ. ઇ. એમ. જેમ્સ,

શ્રી. એસ. આઈ.,

મુંબઈ ઇલેક્ટ્રીકલ એન્જીનિયરીંગ કોલેજના નામદાર સભાસદ સાહેબ,

મું. પુના.

નામદાર સાહેબ,—

જન મંડળના જાણ્યામાં છે કે આપ નામદારને સ્વર્ગવાસી રાવ બહાદુર રણછોડલાલ સાથે ગાઢી મિત્રાચારીનો સંબંધ હતો. રાવ બહાદુર સ્વર્ગવાસી થયા તે વખતે આપનો એમના ઉપરનો ભાવ આપે આપના એક મિત્ર ઉપર પત્ર લખ્યો હતો તેમાં યથાર્થ દર્શાવ્યો છે. તે પત્રમાં આપ લખો છો કે, “ મારી જીંદગીમાં એકે દેશમાં આવો કોઈ ગૃહસ્થ જોવામાં આવ્યો નથી કે જેના ઉપર મને આટલી અધી પ્રીતિ થાય અને જેને હું આટલો અધો ચલાઉં. આ ગૃહસ્થ હમેશાં નિસ્પૃહીપણે લોક હિતાર્થનાં કામ કરતા હતા અને સરકારને સારી પેઠે વફાદાર હતા.”

જ્યારે રાવ બહાદુર રણછોડલાલે પાણીના નળ અને ગટર કામની યોજના અમદાવાદમાં દાખલ કરી, ત્યારે આપ ત્યાંના કલેક્ટર હતા. તે વખતે આ મહાભારત કામમાં આપે એમને જે કીમતી મદદ કીધી હતી, તે પોતે વારંવાર સંભારતા હતા અને આપનો ઉપકાર માનતા હતા. પાણીના નળ અને ગટરો શહેરમાં દાખલ કરવાની કેટલી અધી જરૂર છે, અને તેથી કેટલા અધા ફાયદા છે, તે લોકોને ગળે ઉતારવાને અને તે કામ

પાર પાડવાને આપે ઘણાજ ખંતથી શ્રમ લીધો હતો તે વાત આજુ અમદાવાદ શહેર જાણે છે. વળી રાવ બહાદુર રણછોડલાલે લોકહિતાર્થે પોતાના પૈસાથી કરવા ધારેલાં ધર્મદા કામો પાર ઉતારવાને આપે જે સહાય કીધી હતી તે પણ અમે ભૂલી ગયા નથી. આ બધા ઉપકારની યાદગિરી દાખલ આપના મિત્ર અને સાથીના જન્મચરિત્રનું આ પુસ્તક હું માન્યપૂર્વક આપને અર્પણ કરું છું.

અમદાવાદ,
રાયપર ભાઉની પોળ,
ઘર નં ૦ ૪૯,
તા ૦ ૨૧ મી અગસ્ટ ૧૮૯૯.

{ લી ૦ આપનો આભારી સેવક,
ભગવાનલાલ રણછોડલાલ આદશાહ.

પ્રસ્તાવના.

રાવ બહાદુર રણછોડલાલની લયાતીમાંજ આ પુસ્તક લખવાનો પ્રયાસ શરૂ કર્યો હતો. તેથી કેટલીક લકીકત તેમની સાથે રૂબરૂમાં વાત કરીને મેળવીને લખવાનો મને ઘણો લાભ મળ્યો હતો. પુસ્તકનાં લગભગ પહેલાં ચાર પ્રકરણ તે વખતે લખીને ખૂણે નાંખી મૂક્યાં હતાં, કારણકે મારી તબિયત કેટલીક મુદતથી નાદુરસ્ત ચાલ્યાં કરે છે તેથી પુસ્તક પૂરું કરવાનું વલણ થયું નહિ. પાછળથી રાવ બહાદુરના સ્વર્ગસોક પામ્યા પછી કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષોની સૂચનાથી અધુરું રહેલું પુસ્તક પાછું લાથમાં લેવું પડ્યું, અને ઈશ્વરકૃપાથી તે પૂરું કરી મારા માન્યવંતા વાંચન વર્ગની સેવામાં મૂકવાને તૈયાર થઈ ગયું છે.

રાવ બહાદુર રણછોડલાલમાં કેટલાક એવા સદગુણો હતા કે તેનો દાખલો લેવા લાયક છે. આ પુસ્તક તે ગુણોનું યથાસ્થિત ચિત્ર આપી શકે તેટલી યોગ્યતાવાળું છે એમ મારાથી કહી શકાતું નથી. પણ રાવ બહાદુરે અમદાવાદને જે મહોટાં સુખ કરી આપ્યાં છે તેના સંભારણા દાખલ આ પુસ્તક મારા ગુજરાતી ભાઈઓની સેવામાં મૂકવાને હું રજા લઉં છું.

ચરિત્ર લખવાનું કામ તેમની લયાતીમાં, એટલે જે વખતે રાવ બહાદુર લેજસ્કેટીવ કાઉન્સીલના સભાસદ હતા તે વખતે શરૂ કરીએલું, એટલે કેટલેક ફેકાલું “ઔનરેબલ” એવો ઇલિકાળ એમના નામની શરૂઆતમાં રહી ગયો છે તે વાંચનાર મેરજાની કરી ક્ષમા કરશે.

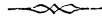
આ પુસ્તક અડધું છપાઈ ગયું ત્યારે કેટલાક સદગૃહસ્થોએ આગ્રહ કર્યો કે તેનો થોડો અંગ્રેજીમાં સાર લખને મારે આ પુસ્તકમાં દાખલ કરવો, કેમકે રાવ બહાદુરના કેટલાક અંગ્રેજ મિત્રો તેમનું જન્મ ચરિત્ર વાંચવાને આતૂર હશે. તેથી કરીને થોડા પ્રકરણમાં જે અંગ્રેજી પત્ર વ્યવહાર તેની અસલની ખૂબી જાળવવાને અંગ્રેજીમાંજ દાખલ કરશે છે તે પાછો અંગ્રેજી સંક્ષેપ ચરિત્રમાં લેવો પડ્યો છે એને માટે પણ ક્ષમા માગવી થતે છે.

પ્રસ્તાવના પૂરી કરતાં પહેલાં ટાઈમ્સ ઓવ ઇંડિયાના છાપખાનાના માલિકોએ જે સહ્યતા અને ઉમદા સ્વભાવ મારા પ્રત્યે બતાવ્યો છે અને જે અતિશય ચાલાકી અને ખેસતમ ત્વરાથી આ પુસ્તક છાપી તૈયાર કરી આપ્યું છે તેને માટે મારે તેમનો ઉપકાર માનવો જોઈએ.

અમદાવાદ,
રાયપર ભાડની પોળ,
ઘર નં ૦ ૪૯.
તા ૦ ૨૧ મી અગસ્ટ ૧૮૯૯.

ભગવાનલાલ રણછોડલાલ આદશાહ.

અનુક્રમણિકા.

	પૃષ્ઠ.
The English Sketch	1—131
પ્રકરણ ૧ લુ'—આડ્યાવસ્થા	૧— ૧૧
પ્રકરણ ૨ ભુ'—લક્ષ—કેળવણી—નોંકરી	૧૨— ૨૭
પ્રકરણ ૩ ભુ'—રૂના સાંચાનો ઉલ્લેખ	૨૮— ૬૦
પ્રકરણ ૪ થુ'—મ્યુનિસિપાલ કારભાર	૬૧—૧૮૭
પ્રકરણ ૫ મુ'—લેલસલેટીવ કાઉનસીલની કારકિર્દી	૧૮૮—૨૩૮
પ્રકરણ ૬ કુ'—ધર્મોદ્ધાર કારખાનાં	૨૩૯—૨૫૪
પ્રકરણ ૭ મુ'—સ્વધર્મ ભક્તિ—સ્વદેશ ભક્તિ—સ્વજાતિ ભક્તિ	૨૫૫—૨૬૯
પ્રકરણ ૮ મુ'—પરચુરણ અવલોકન	૨૭૦—૩૫૫

પ્રકરણ ૧ લું.

ખાદ્યાવસ્થા.

જન્મ-વંશ-કુળ.

રાવખહાદૂર રણછોડલાલ છોટાલાલ, સી. આઈ. ઈ., સંવત ૧૮૭૯ ના ચૈત્ર વદ અમાસ એટલે ઈસ્વી સન ૧૮૨૩ ના એપ્રિલની ૨૯ મી તારીખ ને બુધવારે અમદાવાદ શહેરમાં કાળુમિયાના તકીઆ આગળની ગોલવાડમાં ભાણુસદાવરતની પોળમાં જન્મ્યા હતા. એ ઘરનો નંબર ૧૧૨ છે. ઘરનો મોટો ભાગ ત્યાર પછી બળી ગયેલો તેનું થોડું ખંડેર એમ ને એમ પડી રહેલું હાલ જેવામાં આવે છે.

રાવખહાદૂર રણછોડલાલ જ્ઞાતે સાંડોદરા નાગર હતા. નાગર છ જ્ઞાતના છે. તેમાં ગુજરાતના મુખ્ય જીલ્લાઓમાં વડનગરા, સાંડોદરા અને વિસનગરા એ ત્રણ જ્ઞાત વધારે જેવામાં આવે છે. બીજી ત્રણ જ્ઞાતમાંથી પ્રતોરા નાગર કાઠિયાવાડમાં વિશેષ જેવામાં આવે છે ને બીજા એ ચીત્રોડ તથા કસ્તોરા છે, પણ તેમાં હાલના નાગરને જાગતી ખાસ રીતભાત-ગુણ-લક્ષણ કાન્તિ, રિક્તિ સિદ્ધિ અને મધુરતા જેવામાં આવતી નથી. વડનગરા, સાંડોદરા અને વિસનગરા એ ત્રણ નાગરોમાં સાંડોદરા નાગરનો જથ્થો ઘણોજ નાનો છે. તેમની મુખ્ય વસ્તી અમદાવાદ, નડિયાદ, આણંદ, કન્યાળી અને ડભોઈ એટલેજ કેંકાણે છે. થોડી ઘણી વસ્તી ખાતેશ તરફ નંદદરબારમાં જેવામાં આવે છે. પણ ત્યાં રહેલાં કુટુંબો, ઉપર જે બીજી ઉતરતી ત્રણ જ્ઞાતના નાગરો કલ્યા તેમને રીતભાત, ગુણ, લક્ષણ વગેરેમાં મળતા છે. એટલે અસલ ત્યાંના લોકો એ જ્ઞાતિમાં ઘણીજ હલકી પંક્તિના ગણાતા હતા. સાંડોદરા નાગરમાં કોઈ અમુક આશામી હલકા કુળનો માણસ છે નહિ એવું જણાવવું હોય ત્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘શુ’ એ નંદદરબારથી આવ્યો છે ?’ હાલ તો એ તરફના માણસોને હલકા કુળનાજ નહિ પણ નાત બહારના

માણસ તરીકે ગણવામાં આવે છે. યુદ્ધી-કોટા અને કાશી તરફ સાહોદરા નાગરનાં કેટલાંક ઘર છે તેમને જ્ઞાતિ સાથે વ્યવહાર છે. ઉપર કહેલી ત્રણ ઉચ્ચ પંક્તિના નાગરોની ઘરેક જતમાં આવડ કરીને એક બહિર વિભાગ છે. આ બહિર વિભાગને મૂળ જ્ઞાતિ સાથે કશો સંબંધ વ્યવહાર છે નહિ. આ વિભાગની ખરેખરી ઉત્પત્તિ બરાબર જાણ્યામાં નથી. આ વૃતાન્ત લખનારનો અભિપ્રાય તો એમ થાય છે કે મૂળ જ્ઞાતિથી અને તેના સંબંધ બંધનથી છૂટા પડી બાઈ સ્વચ્છંદે વર્તનારા માણસોના બંધાનો આ બહિર વિભાગ પડ્યો હશે. મૂળ જ્ઞાતિનો આચાર વિચાર અને તેના સંબંધ નિયમો તેમનાથી પળાયા નહિ હોય તેથી તેઓ ખુશ્લી રીતે સામા પડી સ્વચ્છંદે વર્તવા લાગ્યા હશે. તેમ તેમણે કન્યાઓ પણ ઈદર તીદર વર્ણસંકર બ્રાહ્મણોને ત્યાંથી લીધી હશે અને દીધી હશે. આવા આવડ કહેવાતા હશે એમ લાગે છે. સાહોદરા નાગરના આવડોના સંબંધમાં તો એવી વાત ચાલે છે કે એ જ્ઞાતિના એક કુટુંબની છોકરી ચોરીમાં વેંધવ્ય પામેલી તેથી તેનું પુર્નવસ કરાવેલું. તે કારણથી તે કુટુંબને અને તેના પક્ષના માણસોને જ્ઞાતિવાળાએ જ્ઞાતિ બહાર કરેલા. આ માણસોનો જયો આવડ કહેવાય છે. આ પણ સંભવિત છે. કારણ હાલ પણ જે જ્ઞાતિમાં ખુશ્લી રીતે પુર્નવસ કરે છે અને મોટી ઉમ્મરે પણ કરવાનો ચાલ છે તેવી જ્ઞાતિમાં પણ કેટલાંક ખાતદાન અને ઉંચાં કુળનાં કુટુંબો તે પ્રમાણે પુર્નવસ કરતાં નથી અને જેઓ કરે છે તેમને હલકી સ્થિતિના ગણે છે એવું આપણા જાણ્યામાં છે. તે પ્રમાણે આ આવડો વિષે કદાચ હશે. ગમે તેમ હો પણ તે લોકોને મૂળ જ્ઞાતિ સાથે કોઈ પણ તરેહનો વ્યવહાર નથી અને તેઓ હલકી સ્થિતિના ગણાય છે (વિશેષ વૃતાંત માટે જુઓ “શુજરાતના બ્રાહ્મણો”). અમદાવાદવાળા સાહોદરા નાગરોની એક નાની સો ઘરની જુદી નાતજ હોય એવું છે, કારણકે એમને નડિયાદ કે બીજા કોઈ કેકાણે જ્ઞાતિ સાથે કન્યા આપવા લેવાનો વ્યવહાર હાલમાં નથી. આથી કરીને આ જ્ઞાતિના વિસ્તાર અને વૃદ્ધિમાં ઘણો અવરોધ થાય છે.

સાહોદરા નાગરની નાતમાં રાવળહાહૂર રણછોડલાલનું કુટુંબ ધણું શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એમનું કુટુંબ કુંચા નામથી ઓળખાય છે. એમની જ્ઞાતિમાં કહેવત છે કે ‘કુંચામાં કુંચા’ એટલે નાતમાં કુંચું કુટુંબ ગણીએ તો કુંચાનું છે. એ કુટુંબનું નામ કુંચા કેમ પડ્યું હશે તે સંબંધી હકીકત મળી આવતી નથી. રાવળહાહૂર રણછોડલાલના પિતાનું

નામ છોટાલાલ હતું તેમની પાંચમી પેઢીએ તેમના વંશમાં કહાનજી મહેતા કરીને થઈ ગયા. તેમના પુત્ર કશનજી મહેતા, તેમના પુત્ર મંગળજી મહેતા, તેમના પુત્ર ઉદેશંકર અને તેમના પુત્ર છોટાલાલ.

રાવજીહાદૂર રણછોડલાલના દાદા ઉદેશંકરનાં લગ્ન આનંદરામ મુસરદનાં દીકરી દેવીરૂપ પ્રાણુદોર સાથે થયાં હતાં. અમદાવાદમાં પેશ્વાઈ અને ગાયકવાડી રાજ્ય થતાં પહેલાં રાધનપુરના લાલના નવાળના આપદાદાના વંશના આખી નવાળનો ત્યાં અમલ ચાલતો હતો. આખી નવાળના આનંદરામ મુસરદ દીવાન હતા. તે અમદાવાદમાં માંડવીની પોળમાં રહેતા હતા. આનંદરામ મુસરદ આખી નવાળનો કારભાર કરતા હતા અને નવાળ તેમના ઉપર સારી પ્રીતિ રાખતા હતા. પણ રાજ્યકુટુંબોમાં હમેશાં ખટપટ ચાલુ હોય છે તે મુજબ અહિંયાં પણ હતું. આનંદરામજીના રાજ્યકારભારમાં સંપૂર્ણ નિપૂણતા છતાં પણ તે બધાનાં મન રાજી રાખી શક્યા નહિ. કોઈ કારણસર નવાળના છોકરાની તેમના ઉપર અપ્રીતિ થઈ. હવે તેથી કરીને આનંદરામ દીવાનજીનો ઘાટ ઘડવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. તેમના મનમાં એમ આવ્યું હતું કે આપને સલાહ આપીને દીવાનજી આપણું ધાર્યું થવા દેતા નથી માટે તેમનો ઘાટ ઘડવો જોઈએ. આ દુષ્ટ વિચાર પાર પાડવાને તેમણે એવું તરકટ કર્યું કે એક દિવસ સાંજે દીવાન સાહેબ દરબારમાંથી ઉઠીને ઘેર જતા હતા ત્યારે તેમની પાછળ દરબારી રીવાજ પ્રમાણે તેમનું મંડળ પણ તેમની સાથે ગયું. અનુયાયી વર્ગના લોકોનો એવો ચાલ હોય છે કે ઉપરીની સાથે તેમના ઘર સુધી ફેડે જવું અને ત્યાં થોડીવાર બેસી ઉપરી સાહેબ કપડાં ઉતારી નિરાંતે બેસે ત્યારપછી સલામ કરી ત્યાંથી રજા લેઈને ઉઠવું. આ રીવાજ મુજબ તે સાંજે કેટલાક અનુયાયીઓનું મંડળ તેમના સાથે તેમને ઘેર ગયું. ત્યાંથી કેટલાક આગળ પાછળ ઉઠ્યા. આ મંડળમાં આ સાંજે નવાળના છોકરાએ મોકલેલા મારાઓ છૂપો વેશ લઈને સામેલ થયા હતા. તેઓ ત્યાંથી ઉઠી મેઢેથી ઉતરી સંધ્યાકાળના અંધારામાં નિસરણી પાછળ સંતાઈ રહ્યા. ત્યાર પછી આનંદરામજી સંડાસમાં જવાને નિસરણીએ નીચે ઉતરતા હતા ત્યાં પેલા મારાઓએ તેમનું ખૂન કર્યું.

લોકોમાં અને ઘરમાં હાલાકાર થઈ ગયો, મારાઓ પકડાયા અને કુંવરોનું તરકટ નવાળ સાહેબના જાણ્યામાં આવી ગયું. નવાળ સાહેબે

તેમનાં કુટુંબને પોતાની દીલગિરિ જણાવી અને આસનાવાસના કરી; અને પોતાની બનતી મદદ તેમને કરવાને કહ્યું. પછી આનંદરામની સારી નોકરીની જૂજ જાણીને અને તેમના કુટુંબને ધીરજ આપી તેમની બરદાસ પોતે અમદાવાદ રહ્યા તાંહાં સૂઝી કરી. પછી અમદાવાદનો કબજો જ્યારે ગાયકવાડના હાથમાં આવ્યો ત્યારે આખી નવાબને પાટણ, રાધનપુર, સમી વીગેરે મહાલો સોંપ્યા ત્યાર પછી મરહુમ આનંદરામ મુસરફના જમાઈ મહેતા ઉદેશંકરજી નવાબ સાહેબ પાસે પાટણ ગયા. તેમણે તેમને પાટણમાં નીમણુંક કરી આખી ત્યાં રાવબહાદુરના તિર્થરૂપ છોટાલાલનો જન્મ સંવત ૧૮૩૭ ની સાલમાં થયો. છોટાલાલની ઉંમર ૧૮ વર્ષની થઈ ત્યારે તેમના પિતાનો કાળ થયો. સંવત ૧૮૫૫ માં ઉદેશંકરજીએ દેહ છોડ્યો ત્યારે તેમનાં પવિત્ર દેવીરૂપ પત્ની પ્રાણુદેવે તેમની સાથે સહગમન કર્યું એટલે પોતે સતી થયાં. સતી થતી વખત તે સાક્ષાત્ દેવીરૂપ પવિત્ર બાઈએ પોતાના બે છોકરાઓ છોટાભાઈ તથા લાલબાઈને માથે લાથ મૂક્યો અને તેમને આશિરવાદ દીધા. બન્ને છોકરાઓ આંખમાં આંસુ સાથે ધ્રૂજતા ધ્રૂજતા તેમને પગે લાગ્યા. ગામના માણસોએ અને તે વખત પાટણમાં ગાયકવાડનું રાજ્ય થયું હતું તેના સૂબાએ તેમને ઘણાંએ વાંચી પણ પોતાને પતિવ્રતપણાનું સત ચઢેલું અને “પોતાના સ્વામિ એજ પોતાનો પ્રાણ અને એજ પોતાનો દેહ” એવો મૂળથીજ એમને બાવ હતો માટે કોઈનાં વાંચી તે રહ્યાં નહિ અને પોતાના સ્વામિની ચીતામાં સહગમન કર્યું. તેમની દેવડી હાલ પાટણમાં છે. ધન્ય છે આ પતિવ્રતપણાને!! ધન્ય છે આ બાઈના સત્તને!! આગળ પરાણે પરાણે જૂલમથી અને બળાત્કારથી સતી કરવાના અથવા થવાના ચાલની આ લખનાર લિખાયત કરે છે એવું આ ઉપરથી સમજવાનું નથી. પરાણે સતી થવાનો ચાલ એ ઘણોજ જંગલી અને કુર રીવાજ હતો. બળાત્કારે સતી કરવાના જંગલી રીવાજને અકબરે ઓછો કર્યો અને લોર્ડ વુલ્ફિયમએન્ટિક સાહેબે બંધ કર્યો તેમનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે. આ બાઈના સહગમન પછી તેમનાં કુટુંબમાં તે સતીમા નામે ઓળખાય છે. હાલના કેટલાક વૃદ્ધ પુરૂષો કહે છે કે જ્યારે છોટાભાઈ નિલ્લ કર્મમાં તર્પણ કરતા ત્યારે તે એમ બોલતા હતા કે ‘પિતા ઉદેશંકર: સતી માત્રા સહ તૃપ્યતુ’ અને તે વખત તેમની આંખમાંથી દડદડ આંસુ નીકળી પડતાં હતાં.

પાટણ પણ આખી નવાળના કબજામાંથી ગાયકવાડ સરકારે થોડા વખત પછી પોતાને હસ્તક લીધું, ત્યારે ઉદ્દેશકર ત્યાં હતા તે તે તથા છોટાભાઈ પાટણમાં જ રહ્યા. (ઔતરેયન રણછોડલાલનાં કુટુંબનાં અર્ધાં માણસોનાં નામને છેડે લાલ લગાડવાને અર્થે ભાઈ લગાડે છે, કેમકે મ્હોટા લોકોનાં છોકરાંઓને ઘણું કરી લોકો ભાઈ કહે છે.) પાટણમાં વિડોયા દીવાનને ત્યાં એ કારભારી રહ્યા હતા. તેમને અક્ષીગીરી મળી હતી. એટલે લશ્કરમાં આશામીઓ રાખવા વગેરે કામ એ કરતા હતા. પોતાને કારસી ભાપાની મારી માલીતિ હતી તેથી આર્ય સિપાઈ વગેરેનાં નામ નીશાન ચહેરાપત્રો વગેરે સારી રીતે જાનાવી શકતા હતા. એમાં એમને ઘણી સારી કમાઈ હતી. ત્યાં એમને આશામીઓ અને ચાર સીધાં રોજ દીવાનજી તરફથી મળતાં હતાં. વિડોયા દીવાનને થોડી મુદત પછી અમરેલીનો કારભાર મળ્યો ત્યાં છોટાભાઈ તેમની સાથે ગયા હતા. દીવાનજી છેવટે વડોદરે આવ્યા ત્યાંપણુ અક્ષીજી તેમની સાથે વડોદરે આવ્યા હતા. વડોદરામાં સિયાજીરાવ ગાયકવાડનાં રાણીસાહેબને તે જાનગી દવા કરતા હતા કેમકે કારસી દવાના કામમાં પણ પોતે કુશળ હતા. પોતે ઉપજીવકાને અર્થે વૈદ્ય શીખ્યા નહોતા તેમ તેનો ઉપયોગ કરતા નહોતા પણ પોતાના જાનગી સ્નેહીઓને ઉપકાર ખાતર તે જતાવતા હતા. કારસી શીખેલા માણસોમાં ઘણું કરીને ઘણીજ નમનતા, શાંત સ્વભાવ અને લાયકાત હોય છે તે મુજબ અક્ષી સાહેબ પોતાનો વૈદ્યકનો ઉપદેશ ધીમે રહીને પોતાના માણસોને અને નાતિલાઓને કહેતા હતા. સાદોદરા નાગરની જાત હમેશાં રાત્રે મોડી જમે છે. જ્યારે અક્ષી સાહેબ પોતાના નાતિલાવાળાઓને કોઈ દિવસ વૈદ્યકનો ઉપદેશ કરતા ત્યારે કહેતા હતા કે “આવારે એક વખતની ટંક તો જગાડી ને બીજી વખતની જગાડશે નહિ.” એટલે રાત્રે તમે હમેશાં વાળુ કરો છો એ વખત વીતી જઈને વખત એ વખત થયો છે માટે એવું સુક્ષ્મ જમજે કે સવારના રોજના જમવાના ટંક વખતે પાછી ભૂખ લાગે, નહિતો એ પણ ટંક જગાડશે. વળી રાત્રે વાળુમાં થોડું દૂધ અવસ્ય આવું એવો તેમનો મત હતો તેથી કહેતા કે “આવારે રાત્રે અત્રીસી પલળે એટલું પણ દૂધ આવું.” તે ઘણાજ પવિત્ર, શાંત સ્વભાવના, ધર્મિષ્ઠ અને સદ્ગુણી હતા. નાના છોકરાને પણ માન આપીને બોલાવતા અને અર્ધા સાથે મળી જતા અને વાતચીત ખુલા દીલથી કરતા. શરીરની સાચવણીનો ઉપદેશ જેને તેને કરતા હતા અને પોતે

તે પ્રમાણે પાળતા હતા તેથી પોતે ૮૮ વર્ષની ઘણી વૃદ્ધ ઉમરના થઈને દેવલોક પામ્યા. ઘડપણમાં તેમના દાંતને કે કાનને કે આંખને કાંઈ અશક્તિનાં ચિન્હો દાખવ્યાં નહોતાં એવી પોતે શરીરની સંભાળ લેતા હતા. છેવટમાં તેમની યાદદાસ્ત જરા કમી થઈ ગઈ હતી. પોતે મળતાવડા અને લાયક સ્વભાવના તેથી બધા માણસોની ખચ પૂછતા. કોઈ માણસો તેમની પાસે જાય તેમાં કોઈ નવતર હોયતો જાણીતા માણસને પૂછે કે “આ કિના શાહજાદા.” વળી ફરી ફરીને એ ત્રણ વખત એને એ માણસ એમની પાસે આવે તો પણ ભૂલી જાય તે ઝોળખે નહિ તેથી ફરી પાછા પૂછે કે “આ કિના સાહેબજાદા,” ત્યારે પેલો જાણીતો માણસ કહેશે એતો ફલાણા ફલાણાના ત્યારે કહેશે “હા હા ઝોળખ્યા, ખરા.” એ પ્રમાણે પોતે ઘણા મળતાવડા સ્વભાવના હતા.

વડોદરેથી છોટાભાઈ બક્ષી અમદાવાદ આવ્યા અને પોતાના ભાણ સદાવરતની પોળના ઘરમાં પોતાના ભાઈ સાથે રહ્યા. આ ઘર મૂળ તેમના દાદા મંગળજી મહેતાનું હતું. તે પહેલાં મંગળજી મહેતા અમદાવાદની પાસે રાજપર નામનું પડે છે ત્યાં તુળસીપોળમાં રહેતા હતા. મંગળજીના પિતા કશનજી મહેતા મથુરાંજી જત્રાએ ગયેલા ત્યાં તેમના લાથનો ૨૦૦ વરસ ઉપરનો લેખ છે તેમાં મૂળવતન રાજપર તુળસી પોળમાં એવું બતાવ્યું છે. તે અગાઉ ધોળકામાં રહેતા હતા એવું અનુમાન કરવાનું કારણ છે, કેમકે કશનજીના પિતા કલાનજી મહેતાએ ફારસી બોસ્તન પુસ્તક લખ્યું છે તે ધોળકામાં લખ્યું છે એવું જણાવેલું છે. વળી આ ઉપરથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે રાવબહાદુરના વંશમાં ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ સનાતનથી ચાલ્યો આવે છે.

છોટાભાઈ બક્ષી વડોદરેથી અમદાવાદ આવ્યા તેવારે તેમનાં એકનાં એક પુત્રી નામે મ્હોટી જ્ઞેન નાની ઉમરમાં રંડાપો પામ્યાં; આથી છોટાભાઈ બક્ષીને અને તેમનાં પત્ની લાભબાઈના મનને અતિશય પરિતાપ થયો. લાભબાઈનું ખીચર વાગસીનોરીઆ કુટુંબમાં હતું. તેમના પિતાનું નામ ઉમેદભાઈ શંકરદાસ હતું. તેમણે તે બાઈને ઘણા દીલાસો આપ્યો પણ બાઈના મનનો શોક ગયો નહિ. બક્ષીજી અને તેમનાં પત્ની લાભબાઈને સંસાર નિરસ લાગ્યો તેથી તે ઉપરથી તેમનું મન ઉડી ગયું. તેથી એક જણે પોતાનો દેશ છોડી કાશી નિવાસ કરવાનો

નિશ્ચય કર્યો. તેમની જોડે તેમના ગૌર શંભૂરામ ત્રવાડી પણ ગયા હતા તેવું કહેવાય છે. સંવત ૧૮૭૨ સુધી કાશીમાં રહ્યા ત્યાં તેમને એક પુત્રી થઈ તે કાશીમાં જન્મી માટે તેમનું નામ કાશી બેન પાડયું. આથી કરીને તેમને દેશમાં પાછા આવવાનું મન થયું. અમદાવાદ આવ્યા પછી થોડી મુદતમાં પોતાની બે પુત્રીઓને લેઈને બક્ષીજી અને તેમનાં પત્ની લાભબાઈ ગિરનારની ગત્રાએ ગયાં. ત્યાં ગિરનાર આગળ ફરતાં ફરતાં તેઓ બધાં ભૂલાં પડ્યાં. આમથી આમ ખોયોમાં અથડાય પણ રસ્તો જોઈ નહિ. આખરે તેઓ એક મોટી ગૂફા આગળ આવ્યાં. ત્યાં એક તપસી તપ કરતા તેમના જોવામાં આવ્યા. તેમનું સ્વરૂપ જોઈને તેમને ઘણો ભય લાગ્યો પણ ખોયોમાં જનવરના ભય કરતાં આમનો ભય તેમને ઓછો લાગ્યો તેથી તેમને ધીરજ આવી, અને તપસી તપમાંથી જાગે ત્યાં સુધી ત્યાં બેસી રહેવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. ભટકી ભટકીને પગ થાકી ગયેલા અને તરસથી ગળાં સૂકાઈ ગયેલાં હતાં. પણ રસ્તો સૂઝ્યા વગર જન્ય ક્યાં અને કરે શું? આખરે ગૂફામાંના તપસી જાગ્યા. તેમનાં નેત્ર ઉઘડેલાં જોઈને તેઓ બધાં તેમને પગે લાગ્યાં. તેમને જોઈને તપસી જાણી ગયા કે તેઓ દુઃખાર્ત છે. તેઓ તરસ્યાં હતાં માટે તપસીએ ખાટો ખોડયો એટલે તેમાંથી પાણી નીકળ્યું તે તેમને પાડ્યું. પાસેના ઝાડ ઉપરથી ફલફલાદિ તોડી તેમને ખાવા માટે આપ્યાં. આથી બક્ષીજીને અને તેમનાં ઘરનાંને ઘણી ધીરજ આવી અને સંતોષ થયો અને અમૃતના ઓડકાર આવ્યા. પછી તપસીએ તેમની ખબર પૂછી તે ઉપરથી જાણાયું કે તેમને એકે પુત્ર નથી તેથી તેમનું મન સંસાર પરથી ઉઠી ગયું છે. પછી તપસીએ લાભબાઈને થોડી ભભૂતી આપી અને આશિરવાદ દીધો કે જાઓ તમારી મનકામના સિદ્ધ થશે અને તમને પ્રતાપી પુત્ર થશે તે રાજ્ય કરશે. આ આશિરવાદથી તેમનાં મન પ્રસન્ન થયાં પણ તે રાજ્ય કરશે એ વચન તેમને નિરર્થક લાગ્યું. રાજાનો પુત્ર હોય તે રાજ્ય કરે અને તેને રાજ્ય મળે. પણ આમની બાબતમાં તે શી રીતે સંભવિત હોય! એનો અર્થ ગમે તેવો હોય પણ તપસીનાં વચન તો ફળ્યાં. ઇશ્વર કૃપાથી બક્ષીજીને પુત્ર થયો. તે પુત્ર આપણા ઔનરેબલ રાવબહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલ, સી. આઈ. ઈ., હતા. આથી બક્ષીજીને અને તેમનાં પત્નીને ઘણોજ આનંદ થયો. તેમણે પરમેશ્વરનો મોટો ઉપકાર માન્યો. પુત્ર દિનપ્રતિદિન મોટો થતો ગયો અને તેઓ તેમને ઘણાં લાડ લડાવા લાગ્યાં. ઘરમાંથી

જરા પણ બહાર ધીરે નહિ, ને તેમને બહુ જ નળવે. લાડમાં તેમને બાપાભાઈ કહીને બોલાવે. તેમની પહેલી વર્ષગાંઠ આવી તે દિવસે ભારે મહોત્સવ કર્યો. સગાંસ્નેહી ઉપરાંત સો બ્રાહ્મણોને નોતર્યા અને તેમને શીખંડપૂરી કરીને જમાડ્યા. બ્રાહ્મણોને કપાળે કેસરની અર્ચાઓ કરેલી છે, ગળામાં સુગંધીદાર પુષ્પના હાર અને સુસ્વરે વેદના ઉચ્ચાર થઈ રહ્યા છે, એ દેખાવ-એ રમણિય દેખાવ જોઈને બક્ષીજીનું દીલ ઘણું પ્રસન્ન થયું. જમતાં જમતાં બ્રાહ્મણો તેમનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. તેમાંનો એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ બોલ્યો, ભાઈ એમનાં ઘરની શી નવાઈ છે? એમના ઘરડાઓમાં વલ્લભજી મહેતાએ રાજપરમાં મહારૂં કર્યો હતો અને ચોરાસી નાતના બ્રાહ્મણોને બોલાવી પૂછ્યું હતું કે કહો ભૂદેવો શું જમણું કરશો. ત્યારે બ્રાહ્મણો બોલ્યા, “ અહો યજ્ઞમાન રાજ, તમારી શ્રદ્ધામાં આવે તે કરો, અમને તો બધું ફાવશે. અમારા ધાર્યા પ્રમાણે શી રીતે થાય? અમે તો કહીએ કે રસ રોટલી કરો તે શી રીતે થાય?” તે ઉપરથી વલ્લભજી મહેતાએ એકદમ ફેરીઓ મંગાવી બ્રાહ્મણને રસ રોટલી જમાવ્યાં હતાં અને ભારે દક્ષણાઓ આપી હતી તે ઘર છે. માટે બાપુ આ ઘરની કાંઈ નવાઈ નથી. એ બધું સતીમાનું પુન્ય છે.” આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણો જમીને સંતુષ્ટ થયા. દક્ષણા આપતી વખત એક બ્રાહ્મણને મોઢે થોથર અને હાથે પગે સોગન જોઈ તેની બક્ષીજીએ ખબર પૂછી. ત્યારે તેણે કહ્યું મને તાવ આવે છે તેથી શરીર આવું થઈ ગયું છે. તે ઉપરથી એની ચિકિત્સા જોઈને પોતે કહ્યું કે તમે આંબલી ખાવાની છોડી દો તો તમારું શરીર સુધરે. પછી ત્યાં આવેલા સર્વે મંડળના સાંભળતાં તેમણે આંબલીના અવગુણ વિષે એક વાત કહી તે ઘણીજ ઉપયોગની છે જાણી નીચે દાખલ કરીએ છીએ :—

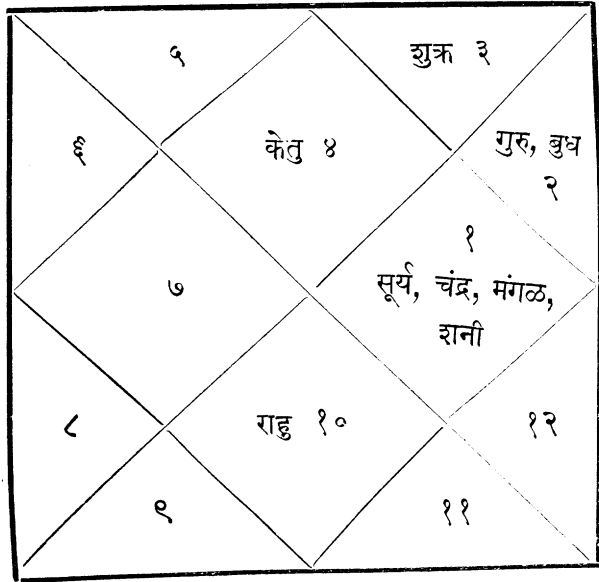
“ જુઓ, બાવા, આંબલી બહુ ફાયદાકારક ચીજ નથી. આગળ કાશીમાં એક પ્રખ્યાત વૈદ હતો. તેની બરાબરીઓ એક વૈદ માળવા ઉજ્જનમાં હતો. હવે કાશીના વૈદની ખ્યાતી સાંભળીને તેનામાં કેટલું દૈવત છે તેની પરીક્ષા જોવાને ઉજ્જનવાળા વૈદે એક યુક્તિ રચી. તેની પાસે એક પીંડ રોગી દવા કરાવાને રોજ આવતો હતો. તેને આ ઉજ્જનવાળા વૈદે કહ્યું કે અધ્યા ભાઈ તારો રોગતો વિષમ છે, મારાથી તે મટાડી શકાય તેમ નથી. માટે હું તને કહું તેમ તારે કરવું પડશે. તારે અહિંયાંથી કાશી જવું પડશે. ત્યાં મારા ગુરૂ વૈદરાજ છે તેમને

મારું નામ દેવું અને બધી હકીકત કહેવી. તેથી તારું કામ થશે. એ ઉપરથી તે પીંડ રોગીએ તે કબૂલ કર્યું ને જવાને તૈયાર થયો. જતી વખતે તેના વૈદે તેને કહ્યું કે જોને ભાઈ તારું શરીર બહુ બેતાલ છે માટે રસ્તામાં તું હું કહું તે પ્રમાણે કરજો નહિ તો તું મરી જઈશ. રસ્તામાં જતાં તારે દરેક ટેકાણે આંબલીના ઝાડ નીચે મુકામ કરવો. જો આ નિયમ નહિ પાળું તો તારા જીવનું જોખમ થશે. તે દરદીએ તે કબૂલ કર્યું ને ત્યાંથી ચાલ્યો. વૈદે બીક બતાવેલી તેથી બીચારો ઠેર ઠેર આંબલીના ઝાડ નીચે મુકામ કરે. રોજ રોજ તેનું શરીર વધારે ગળતું ગયું અને કાશીએ પોંચ્યો ત્યારે તો આજ મરે કે કાલ મરે તેવો થઈ ગયો હતો. જેમ તેમ કરી કાશીમાં પેલા પ્રખ્યાત વૈદરાજનું ઘર શોધી કાઢી તેને મળ્યો. વૈદે તેને સમાચાર પૂછ્યા, ત્યારે તેણે કહ્યું કે ‘ઉજ્જન-વાળા તમારા શિષ્ય વૈદે મને અહીંઆં મોકલ્યો છે. એમણે મને કહ્યું કે તારો રોગ મારાથી મટાડાશે નહિ માટે તું કાશીમાં મારા ગુરૂવૈદ પાસે જ અને મારું નામ દેજો એટલે તારી દવા કરશે. મને અહીં મોકલ્યો અને કહ્યું કે રસ્તામાં આંબલીના ઝાડ સિવાય બીજે કંઈ મુકામ કરવો નહિ. હું ત્યાંથી નીકળ્યો ત્યારે તો મારું શરીર ઠીક હતું, છેક આવું નહોતું. રસ્તામાં તે બહુ બગડવા માંડ્યું અને હવે તો ઝાંચ ગયું છે. હવે હું તમારે શરણે છું. માટે મારા ઉપર દવા કરી મને સહાય કરો.’ આ સાંભળી કાશીવૈદ મનમાં સમજી ગયા કે ઉજ્જન-વાળા વૈદે મારી પરીક્ષા જોવાને આ કામ કર્યું છે. એ એ વૈદો એક બીજને ઓળખતા નહોતા અને એક બીજને કોઈ દિવસ દીઠા પણ નહોતા. ફક્ત અરસ પરસ એક બીજનું નામ સાંભળેલું. પછી કાશી વૈદે પોતાની વિદ્યા બતાવી. તેણે પેલા પિંડ રોગીને કહ્યું, ભાઈ હાલ તો ઓપડ તૈયાર નથી અને હાલ તારી અવસ્થા એવી છે કે તારાથી અહીંઆં રહેવાય એમ પણ નથી. માટે દવા પાછળથી મોકલીશું, હાલ તો તું ઘેર જ, પણ રસ્તામાં એટલું જાળવજો કે જ્યાં મુકામ કરે ત્યાં લીમડાના ઝાડ નીચે કરજો. નહિ તો પહોંચતાં પહેલાં તારો જીવ જશે. પેલે બીચારે તે પ્રમાણે કર્યું. રસ્તામાં જતાં જતાં એ રોગીની તબિયત ઘણી સુધરવા લાગી અને જ્યારે ઉજ્જન પહોંચ્યો ત્યારે તો એનો બધો રોગ તદ્દન મટી ગયો અને તનદુસ્ત બની ગયો. આ જોઈ એના ઉજ્જનના વૈદે તેને બધી હકીકત પૂછી ત્યારે રોગીએ પોતાનાં તમામ

સમાચાર કહ્યા. તે ઉપરથી તે વૈદની ખાત્રી થઇ કે કાશીવૈદ ઘણા વિદ્વાન અને સમર્થ વૈદ છે.”

આ પ્રમાણે પોતાના વૈદક સંબંધી ઉપદેશની વાત બક્ષીજીએ સર્વે બ્રાહ્મણ મંડળના સાંભળતાં કહી તેથી બધાનાં મન ઉપર ઘણી અસર થઈ અને સર્વે ખુશ થતા થતા પોતાને ઘેર ગયા.

બક્ષીજીએ બાપાભાઈની જન્મકુંડળી એક પ્રસિદ્ધ જોષી પાસે કરાવી હતી. તે જન્મ કુંડળી નીચે પ્રમાણે છે :—

જ્યોતિષવિષે આ પુસ્તક લખનારને કશી માહિતી નથી તેમ તે ઉપર તેને કાંઈ બહુ શ્રદ્ધા પણ નથી, તેથી ઉપલી કુંડળી વિષે યથાર્થ વિવેચન અત્રે થઈ શક્યું નથી. એ વિદ્યામાં નિપૂણ એવા કોઈને હાથે આ પુસ્તક લખાયું હોત તો આ કુંડળીનું ખૂબીદાર વિવેચન અત્રે થાત. તેમજ એ વિષયપર શ્રદ્ધાવાળો આદમી એને માટે બનતો શ્રમ લઈ ઉપલી કુંડળીમાં આવેલા ગ્રહોનાં ફળ સમજાવત. આપણા લોકોને એ વિષે બહુ શોખ હોય છે અને એમાં એમને ઘણો રસ પડે છે તે વાત યાદ રાખીને પુસ્તક લખનારે શ્રમ લઈ આખેદૂખ કુંડળી ઉતારી આણી છે,

તેથી તે ઉપરથી તર્કવિતર્ક કરવાને તે વિષયના શોખિન જનોને સુગમ પડશે એવી આશા છે.

ઉપર જણાવ્યું છે તેમ આપાભાઈને બક્ષીજી ઘરમાંથી ઝાઝા બહાર પણુ ધીરે નહિ. પાંચ છ વરસની ઉમ્મર થઈ ત્યારે રમત રમવી હોય તોપણુ ઘરમાંને ઘરમાં. બહાર જવું હોય તો કેવળીઓ કરીને એમને ત્યાં હળમ નોકર હતો તે કે ચાકર જેડે જાય ત્યારે. આ પ્રમાણે મોટા થયા તોપણુ બહાર એકલા નીકળવાનો મહાવરો નહિ. આને લીધે તે ઘરખૂણિયા સ્વભાવના થઈ ગયા. રમવાનું મન થાય ત્યારે છોકરાંઓને ઘરમાં બોલાવીને રમે ત્યારે. લખોટે કે કચ્ચાંએ રમવું હોય તો ઘરના મેડાપર બદીઓ કરે. એમના મેડા ઉપર ફેરફાર બદીઓ કરેલી હતી. બક્ષીજી પોતાનાં સગાંવહાલાંને સહેજસહેજ ટાણે જમવા તેડતા હતા, તેમાં જમવા જનારાઓ કહે છે કે મેડા ઉપર જમવાને બેસીએ ત્યારે દૂધપાકના કે શીખંડના પડિયા ગોઠવાય નહિ ને ગબડી જાય ત્યારે જાણીયે કે તે કેકાણે બદી હશે ને તળે ઉપાડીને જોધયે તો જરૂર ત્યાં બદીજ હોય. લાડમાં ઉછરેલા રણછોડલાલને પૂરી ઘોતી પહેરતાં પણુ ન આવડે. ઘોતી નીકળી જાય ત્યારે કેવળીઓ ગાયજો કે રણછોડિયો ચાકર પહેરાવે ત્યારે. આરણુ આગળ દૂતર આવે તો ભાઈ ઘરમાં પેસી જાય અને કેવળીઓ દૂતરાને મારવા જાય. કાઈ બોલાવે તો શરમાઈ જાય અને નીચું જુએ. રાત્રે તો ઘરમાં પણુ એક ડગલું કાઢના સિવાય એકલા ભરે નહિ. ખાળ આગળ જવું હોય તો ચાકર આપાભાઈને તેડીને લેઈ જાય ત્યારે. ઘરમાં હિંડતાં હિંડતાં ઘોતીની પાટલીનો છંડો પગમાં ભરાય કે ભડાક પડી જાય. આમ એક દિવસમાં કોણુ જાણે સૂતા સૂધીમાં દશ બાર વખત પડે ને રૂએ. તેમને છાના રાખતાં પાછી ઘણી મહેનત પડતી. કાઈ છોકરાઓને ઘરમાં બોલાવી રમતે વળગાડીને તેમને તે વાત ભૂલાવી દે ત્યારે છાના રહેતા. રોજ બીજે ત્રીજે નજર તો એમનાં માતૃશ્રી બાંધે ને બાંધેજ. જરા મરચું બજે કે રાઈબજ્યાની સોડમ આવે તે ગમે તો બીજના ઘરમાંથી આવે તોપણુ પાડોસીઓ એમ ધારતા કે ‘એ આપાભાઈની નજર બાંધી!’

આ પ્રમાણે આપણા ઔનારેબલ રાવબહાદુર રણછોડલાલ જન્મથીજ અસીલ અને શાંત સ્વભાવના હતા. આ શાંત ગુણનો પ્રવાહ એમની ચઢતી અને સમૃદ્ધિની સાથે વધતો જતો આપણે જોયો છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

લગ્ન-કેળવણી-નોકરી.

હવે આપણે આ પ્રકરણમાં આંનરેબલ રણછોડલાલનાં લગ્નની હકીકત લેઈએ. અમદાવાદમાં દેશાઈની પોળમાં આપુજી કરીને સાડોદરા નાગર ગૃહસ્થ હતા. આપુજીના પિતાનું નામ મહાસુખરામ ને તેમના પિતાનું નામ મલૂકચંદ હતું, અને મલૂકચંદના પિતાનું નામ પ્રાણવલ્લભદાસ હતું. મલૂકચંદ અમદાવાદની પાસે વસ્ત્રાલ ગામમાં રહેતા હતા. ત્યાંથી મહાસુખરામ અમદાવાદમાં આવી વસ્યા. તેમના પુત્ર આપુજી ખેડામાં જડજ સાહેબના સિસ્તેદાર હતા. તેમણે દેશાઈની પોળવાળું તેમનું હાલતું ઘર લીધું. તે ઘણા ધનાઢ્ય હતા તેનું કારણ લોકો એમ બતાવે છે કે તેમણે દેશાઈની પોળમાં જે ઘર લીધું હતું તેમાં ભોંયરૂં નીકળ્યું હતું તેમાંથી ધનના ચરૂ જડ્યા હતા. નોકરીના પગાર વગર બીજી આમદનહોય અને આપીકી પુંજી ન હોય અને આટલી બધી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એમજ ધારવું પડે. આપુજી સિસ્તેદાર હતા, ત્યાંથી સદરઅમીન અને સદરઅમીન પ્રીન્સીપાલ થયા હતા. એમની જ્ઞાતિમાં એમનું કૂળ ઉચું છે. પોતે પ્રીન્સીપાલ સદરઅમીન હતા તોપણ તેમનામાં અતિશય નમનતાઈ અને સાદાઈ હતી. એમના વખતમાં સાડોદરા નાગરની નાતમાં કોઈ કેકાણે જમણવાર હોય ત્યાં તે જમણવાર કરનારનાં સગાં વહાલાં તેને ત્યાં નાતની રસોઈ રાંધવાને માટે જાય. તે પ્રમાણે આપુજી સીસ્તેદાર પોતે અઓટિયું લેઈ જ્યાં પોતાના સગાંને ત્યાં જમણવાર હોય ત્યાં જતા અને પૂછતા કે કહો નાહી જાઉં, અને જરૂર હોય તો નાહી જઈ રાંધવા મંડી પડતા હતા. આપુજી ઠેઠ સૂધી આપુજી સીસ્તેદારને નામે ઓળખાતા હતા. હાલ પણ તેમનું કુટુંબ આપુજી સીસ્તેદારનું ઘર એ નામે ઓળખાય છે.

આપુજી સીસ્તેદારને એક પુત્ર અને એ પુત્રીઓ હતી. પુત્રનું નામ ગોવિંદરાય, તેમના પુત્ર ગુણવંતરાય અને મણિલાલ હાલ હયાત છે. એ પુત્રીઓમાંથી મોટી પુત્રીનાં સુદહોલતરાય નારણભાઈ સાથે લગ્ન

કર્યા અને નાની પુત્રી નામે જેદીયા તેમનાં લગ્ન આપણા રણછોડલાલ સાથે કર્યા. તેમનો વિવાહ થયા પછી ભાણુસદાવ્રતની પોળવાળું ઘર છોડી રણછોડલાલના પિતા બક્ષીજીએ પોતાના વહેવાઈની પોળમાં એટલે દેશાઈની પોળમાં ઘર લીધું. આથી કરીને નવા વેવિશાળના સંબંધમાં સારી પ્રીતિ બંધાઈ. રણછોડલાલનાં લગ્નની સંપૂર્ણ હકીકત મેળવવાને આ પુસ્તક લખનારે ઘણા શ્રમ કીધો હતો, પણ તે સમયની સંપૂર્ણ હકીકત આપનાર કોઈ તેને મળ્યું નથી. જેને તેને પૂછી જોયું તો સામાન્ય રીતે એટલી વાત જડી આવે છે કે લગ્ન સંવત ૧૮૮૬ ની સાલમાં થયું અને તે પ્રસંગ વખતે મોટી ધામધૂમ થઈ રહી હતી. તે વખતે રણછોડલાલની ઉમ્મર ૭ વર્ષની હતી. વરઘોડામાં હાથી અને આરબ હતા. આપુજી સીસ્તેદારે મોટો માંડવો કાઢ્યો હતો તથા તે પ્રસંગે ચાર નાતો તથા ચારે દિવસ શિરામણી કરી હતી. શિરામણીની જમણુવારનો પ્રચાર આ પુસ્તક લખનારે બીજી કોઈ નાતમાં જોયો નથી. આ પ્રચાર સાકોદરા નાગરની નાતમાંજ ખાસ તેણે જોયો છે. તેમાં તેના જેવામાં એવું આવ્યું છે કે તે નાતમાં લોકો કન્યા પરણાવેછે ત્યારે કન્યાના આપની સ્થિતિ સારી કહેવાતી હોય તો હાલ તો તે ચાર નાતો કરે છે તેમાં એક દિવસ શિરામણી કરે છે. વળી તેમાં ઘણા પૈસાવાળો માણસ હોય તો તે ચારે દિવસ શિરામણી કરાવે છે. હવે શિરામણી એટલે શું તે આ કેકાણે જણાવવાની જરૂર છે. શિરામણીને દિવસે એ નાતમાં એ વખત જમવાનું હોય છે. એક દિવસે બપોરને સુમારે અને બીજા રાત્રે. દિવસે ભાત, છૂટી દાળ, કઠી, ભાતભાતનાં અથાણાં અને જુદી જુદી સાહિત્ય હોય છે. ભાત દાળને એકઠાં ચોળી તેમાં કંસારની પેડે ધી નાંખી પત્રાળામાં થાબડી કરે છે. તેની આસપાસ જુદાં જુદાં અથાણાં, રાયતાં તથા બીજા સામગ્રી ગોઠવીને અણકુટ જેવું પત્રાળું બનાવી દે છે. જમણુવાર કરનારનો ગોર પછીથી એક વાટકીમાં કેશરવાળું ચંદન લાવી જમવા બેસનારાં માણસોને કપાળે અચ્ચી કરે છે. અચ્ચી કરાવી બધા ગોરને હાથ જોડી નમસ્કાર કરે છે. પછી ફૂલના હાર હાથ ઉપર ગોઠવી કેટલાક માણસો નીકળે છે. તે બધાંની કોટમાં સુગંધીદાર હાર પહેરાવે છે. આ કામ થઈ રહ્યા પછી “પોચ્યું” હોય તો જમવા બેસજો” એવા શબ્દ એક બે માણસો મોટેથી બોલે છે એટલે બધા જમવાનું શરૂ કરે છે. જમતાં અતિશય વાર લાગતી નથી. જમી રહ્યા પછી બધાને પાનસોપારી આપે છે, ત્યાર પછી જમનારાઓ ઉડીને

વેરાઇ જાય છે. પછી રાત્રે એક વાગ્યાને સુમારે વરતરફનાં માણસો નાતમાં ઘેરેઘેર ફરીને લોકોને ઉઘમાંથી ઉઠાડી તેમની પગશી કરીને તેમને જમવાને તેડી લાવે છે. જમતાં, જમાડતાં, ગાતાંકરતાં રાતના એ ત્રણ વાગી જાય છે, અને ઘરનાં આદમીને તો જમવા બેસતાં પહેલાં કદાચ દાતણ પાણી અને પ્રાતઃસામગ્રી કરવાનો વખત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે શિરામણીને દિવસે બીજી વખત જમવું અને જમાડવું તે જમનાર અને જમાડનાર બેઉને વેડ તરીકે લાગવાથી હાલમાં દશ બાર વર્ષ થયાં તે ચાલ એ નાતવાળાઓએ સમજીને કાઠી નાંખ્યો છે એવી આ પુસ્તક લખનારને ખબર છે. આ કામ હાપણુંનું કર્યું છે. આ નાતમાં આગળ કન્યા પરણાવીને બધા માણસો ચાર નાતો કરતા નહીં, પણ અતિશય ધનાઢય અને ઘણીજ સારી સ્થિતિના હોય તેજ ચાર નાતો કરતા હતા એવું એ નાતના ઘરડાઓને પૂછી જોતાં માલૂમ પડ્યું છે. હાલ પૂછીએછીએ તો કહે છે કે હાલમાં તો બધા ધનાઢય અને લાખે લેખાંવાળા આદમીઓ હોય તેવી ચડસા ચડસી એ નાતમાં થાય છે. ઘર વેચીને પણ ધનાઢયમાં ખપવાને માટે એ નાતના લોકોમાં અતિશય ચડસ વધી ગયો છે. જમનારા લોકો જમાડનારની સ્થિતિથી સારી પેટે વાકેફ હોય છે અને જલેખી અને મોઠો જમતી વખતે એક બીજાના કાનમાં વાતો કરે છે કે ઘર કે ખેતર ઘરાણું મૂકીએ તો આમ જલેખી અને મોઠાની નાતો કરાય. જો જો આ નાત કરી જલેખી અને મોઠો જમાડ્યાનો શિરપાવ!! આ તે નાતો જમાડીને જશ લીધો કે ખાસડાં ખાધાં!! આમાં લોકો શો લહાણુ જાણતા હશે તે પુસ્તક લખનાર સમજી શકતો નથી. તે નાતનો એક સુધારાનો હિમાયતી નાગરકદયના એક પુસ્તકમાં લખે છે કે,

“કહું કવિનું નહિ કદી, માનો તો નિરધાર,
જમણવારના ખર્ચથી, પાયમાલ ઘરબાર.”

વળી એવાજ એક પુસ્તકમાં સામાન્ય ગુજરાતની નાતોની જમણવારે ઉપર એક ચાખખો લખેલો આ પુસ્તક લખનારના વાંચવામાં આવ્યો છે તે આ ઠેકાણે ઉતારી બતાવવા લાયક છે :—

ટકોરખાનું વાગે છે તેના અવાજનો અર્થ.

મનહર છંદ.

એક સમે પાઠોસની નાત હિંચી જતતણી, જમવાને આવી બધી રાતમાં નિરાંતમાં,
પિતાંબર પેરી પીળાં, લાલ કોઇ શ્યામ લીલાં, ભિનાં કરી ઠંડકિયાં રાખિયાં છે હાથમાં;
નારિચોની સાડિયોનો રંગ તો યુલાબી લાલ, કેસરી કસુબી આશામાની ભલી ભાતમાં,
હાથે ઝળકાટ ધણી, સોનાનો પ્રભાવ ધણી, લાંબા અને ગોળ બહુ ચાંદલા લલાટમાં.

વસ્ત્ર એ સુવસ્ત્ર પેરી, ધૂળ માંહિ બેઠિ ઘેલી, ખાળતાણું પાણી જ્યાંહુ ગંદવાડ ઢળે છે,
કોઇ પાંચખાના પાસ, ખાળ કુવા તણી બાસ, ત્રાસ આપે પ્રાણીઆને રિપ્ટ રોગ કરે છે;
અલી રીતે જેમ તેમ, ગોઠવાડ એમ એમ, ધૂળમાંહિ પતરાળાં ધબ લેઇ ધરે છે,
બધું પીરસાઇ રહે, ટકોરખાનાને કહે, જેમ લોક ત્યાં ત્યાં બધે મારી આંખ કરે છે.

ટકોરખાનાનો નાદ, શુણી શરણાઇ સાદ, આવ્યો મારો મિત્ર જ્યાંહુ જેવા બેઠો ખારિયે,
મિત્રનું પવિત્ર ચિત્ત, સુધારામાં ધાંધું હિત, મીત ધરી પૂછ્યું તેમાં વેમ કેમ ધારિયે;
ટકોરખાનાનો ચાલ, કહો કેમ પડ્યો હાલ, નાતો બધી જમે ત્યાં તો ફર ફર ભાળીએ,
પ્રશ્ન આવું શુણી મેં તો, મિત્રને જવાબ દીધો, સાંભળ તું ભાઇ શાણુ વેમ તારો ટાળીએ.

નાતોના કુચાલતણી, ખરચ થવાને બંધ, પહેલાં ઘણાં ભાષણોની ધૂન બહુ ચાલતી,
હાથ લાંબા કરી કરી, સભાની સભાઆ ભરી, અસરો તથાપી આણુસાનીઆને નહિ થતી;
કહ્યું બહુ કથી કથી, લેખણથી થાક્યા લખી, મથી મથી ચુક્યા પણ નથી લાજ આવતો,
એવી ગુજરાતી જતી, હડીલી જણાતી આથી, કહ્યું નહીં માનતી ના કશું ગણુકારતી.

આવું જોઈ સુધારાએ, અંતરમાં ધાંધું એમ ખારસે હજરવાર ગમાર ભણાવિયે,
તોયે નથી સાનની, નિશાન કાંઈ આવતી તો, હવે એના કાન આગળ નગારાં વગાડિયે;
તે દા'ડાથી આજ એ રીવાજ પડ્યો આપડો ને, શુભ કાજ વિષે જો વિશેષથી જમાડિયે,
ત્યાંતો ઘેર ઘેર હાલ, ટકોરખાનાનો ચાલ, ટકોરખાનાનો અર્થ એટલો જણાવિયે.

ઉપલી કવિતા રૂપી ચાપખો ગુજરાતની બધી નાતોને લાગુ પડે છે.
ગુજરાતમાં હાલ જમણુવારનો ખરચ આગળ કરતાં અતિશય વધી ગયો
છે. જે નાતમાં જમણુવાર કરવાનો ચાલ નથી અને જેઓમાં છે
તેમની સ્થિતિ સરખાવો. જુઓ શ્રાવક અને પારસી લોકો. એ લોકો
હાલ કેવા સુખી હાલતમાં આવતા જાય છે અને જમણુવારના ખરચ
કરનારી નાતોની પડતી થતી જોઈએ. આ વિષે લખતાં લખતાં
પુસ્તકો ભરાઈ જાય તોપણ પાર આવે નહિ. આ ટેકાણે વિષયનો
અતિક્રમ એટલે વિષય બહાર ઉતરી પડવાનું બહુ થઈ જાય છે માટે
આપણે તે છોડી દેવો પડે છે.

રણછોડલાલના લગ્નના પ્રસંગે તેમના પિતાજી અને તેમનાં માતૃશ્રીની આંખમાં હરખનાં આંસુ આવ્યાં. હરખનાં આંસુ કેમ ન આવે? બક્ષીજીને આ પુત્ર ઘણો મોઘો અને લાડકવાયો હતો. વળી પોતાની મોટી પુત્રી રાંડયા પછી સંસાર ઉપર અભાવ લાવી અને સંસારસુખની આશા છોડી કાશી નિવાસ કરવા ગયેલા ત્યાંથી ઈશ્વર પ્રેરણાથીજ કાશી ખેતનો ત્યાં જન્મ થયા પછી પાછા આવેલા અને ત્યાર પછી ઈશ્વર કૃપાથી તેમને માંગલ્ય થયેલું તેથી એ બધું તેમને કેમ ન સાંભરે? અને ઈશ્વરનો ઉપકાર મનમાં કેમ ન આવે? વર કન્યાનું જોડું જોઈ તેમને અતિ આનંદ થતો. વહુ ઉપર તેમનું ધણું હેત હતું. તેને સાઈસાઈ ઘરેણું કરાવે અને વારંવાર તને સાઈ નવાઈ નવાઈતું કાંઈ ખાવાનું મોકલે. રણછોડલાલનાં મોટી બેન પણ તે વહુ ઉપર બહુ ભાવ ખતાવતાં અને તેમને તે અત્યંત બહાલી લાગતી.

લગ્નની હકીકત આ પ્રમાણે સમાપ્ત કરી હવે આપણે ઓનરેબલ રણછોડલાલની નિશાળ કેળવણીની બાબત લઈએ. નિશાળ કેળવણી તે સમયે હાલની માફક અતિશય બહોળો ફેલાવ પામી નહોતી. આખા શહેરમાં બે ત્રણ પ્રતિષ્ઠિત ખાનગી નિશાળો હતી. તેમાં ગામઠી રીવાજ પ્રમાણે અભ્યાસ ચાલતો હતો. પણ તે અભ્યાસ ઘણો સંગીન હતો. છોકરાઓ ઘણી ઝડપથી અભ્યાસ કરતા હતા. મુખ્ય મહેનત વાંચન, લખવું, અક્ષર અને હિસાબ ઉપર લેવાતી હતી. હિસાબ શીખવાના સાંજના વર્ગ જુદાજ પાડેલા હતા. એટલે જે છોકરો વાંચનમાં પહેલી ક્લાસમાં હોય તે હિસાબમાં છેલ્લી ક્લાસમાં પણ બેસી શકે, અથવા જે છોકરો હિસાબમાં પહેલા વર્ગમાં હોય તે વાંચન અને સામાન્ય જ્ઞાનમાં છેલ્લા વર્ગમાં હોઈ શકે. સારાંશ કે વાંચનમાં કાચો હોવાને લીધે ગણિતમાં હોંશિયાર છોકરો પાછળ ને પાછળ સડયા કરે કે ગણિતમાં કાચો હોય એવો છોકરો વાંચનના છેલ્લા વર્ગમાં રસલ્યા કરે એવો તે વખતે ધારો ન હોતો. આ પદ્ધતિથી નિશાળમાં લાંબી મુંદત સૂઝી છોકરાઓને અથડાવું પડતું નહોતું અને તે જલદીથી અભ્યાસ પૂરો કરી શકતા હતા.

નિશાળોની અછતને લીધે ખાનગી અભ્યાસ ઘણો ચાલતો હતો. હાલ તે રીવાજ બહુ જોવામાં આવતો નથી. પ્રાચીન વિદ્યાભ્યાસના સંબંધમાં હજુ એ રીવાજ કેટલેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. સંસ્કૃતનો કે જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ શરૂને ઘેર પડી રહી

સવારમાં વિદ્યાર્થીના આશિરવાદ કહી અન્ન માગી લાવી રસોઈ જમી ગુરૂ પાસેથી વિદ્યા શીખતા માત્ર પડે છે. આ તો મૂળ અભ્યાસના રીતજના લિસોટા માત્ર છે. અસત્ત્વ વિદ્યાભ્યાસ કરનારોએ, તેમાં વિશેષ કરીને બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રી અભ્યાસીએ, બાર વરસ સૂઢી ગુરૂને ઘેર જઈ વિદ્યાભ્યાસ કરવો પડતો હતો. આડમે વરસે ઘણું કરીને એમને જનોઈ દેતા. ત્યાર પછી બાર વર્ષ ગુરૂને ત્યાં અભ્યાસ કરે એટલે વીસ વર્ષનો થાય ત્યાં સૂઢી અભ્યાસ કરે અને ત્યાં સૂઢી તેને બ્રહ્મચર્ય પળાવવામાં આવતું હતું એટલે સંસારની ખટપટમાંથી તેને મુક્ત રહેવું પડતું હતું. ગુરૂને ત્યાં તેમને કાંઈ દુઃખ ન હોતું. પણ ઉઘટા ત્યાં આચાર વિચાર અને પવિત્ર કર્મ શીખતા હતા. કહેવત છે કે “પારકી મા કાન વિધે.” ગુરૂનો પ્રેમ અને તેની સાથે ધાક તેમના મનપર ઘણી સારી અસર કરતાં હતાં. વિદ્યાર્થીઓ ગુરૂને પરમેશ્વર તુલ્ય માનતા હતા અને ખરા ભાવથી તેમની સેવા ચાકરી કરતા હતા. જોડે બીજા સોળતીઓ હોય એટલે તેમનો કાળ આનંદમાં જતો હતો. ગુરૂની સેવા ચાકરી કરવામાં તેમના અંગને કસરત પણ ઘણી સારી થતી હતી તેથી બે કાર્ય થતાં હતાં. એક તો ગુરૂનું કામ થાય અને વિદ્યાર્થીએ અંગ કસરત થાય. ગુરૂનાં ઘોડિયાં ઘેઈ આવે, પાણી ભરી આવે, જંગલમાંથી લાકડાં કાપી ભારો બાંધીને લઈ આવે, રસોઈ કરે, વગેરે કામ કરીને ગુરૂની તેઓ ઘણી સારી રીતે સેવા કરતા હતા. રાત્રે ગુરૂ સૂતા હોય અને સૂતા સૂતા અભ્યાસ મોઢેથી કરાવતા હોય ત્યારે શિષ્યો તેમના પગ તળાંસવા મંડી જાય. આ પ્રમાણે આનંદનું, બ્રહ્મચર્યનું અને વિદ્યાનું તેજ પામેલો તેજસ્વી બ્રહ્મચારી વીસ વર્ષની ઉંમરે સંસારની અને વ્યવહારની ખટપટમાં ભળવાને લાયક ગણતો હતો. લાલમાં આટલી બધી વિસ્તાર પામેલી કેળવણીની જોડે કેળવણી લેવાની આપણી જુની પદ્ધતિ કાયમ રહી હોત તો કેવું સાઈ થાત. પણ બાળ લગ્ને સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું છે. વિદ્યાભ્યાસની આપણી અસલની પદ્ધતિનું નિકંદન વળી ગયું છે. છોકરાઓના અભ્યાસ બિલકૂલ સંગીન નથી. અભ્યાસમાં તેમને હજારો વિદ્ય નડે છે. બાર તેર વરસનો છોકરો અંગ્રેજી પહેલી બીજી ચોપડી શીખતો હોય છે ત્યાંથી તેને સંસારી કરી નાંખવાની માળાપની નજર થવામાં છે. ભાઈ ભણવા જ ને ભાઈ વરઘોડે જ, ભાઈ જમવા જ ને ભાઈ

સાસરે જા, એમ અનેક બાબતમાં ભાઈનું ચિત્ત હોય ત્યાં ભાઈ શું ભણી શકે? હવે વિદ્યાવતમાં કાંઈક વિદ્યાભ્યાસ કરાવાની આપણી અસલી પધ્ધતિ જોવામાં આવે છે. ત્યાં છોકરાને નિશાળે કે કોલેજમાં અભ્યાસ કરાવવાને કોઈ વિશીના લાયક માલેકને કે ગુરૂને સોંપી દેવામાં આવે છે. તેની સખત સંભાળ નીચે છોકરો ભણી ગણીને હોંશીઆર થાય છે. આ પુસ્તક લખનારનો મત એવો છે કે વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાને માટે છોકરાને માઆપથી દૂર કાઢી તેમને તેમની વર્તણુક ઉપર સખત રીતે દેખરેખ રાખે એવા કોઈ લાયક પુરૂષને સોંપી દેવા જોઈએ. પણ આવા લાયક પુરૂષની લાયકાઈની પરીક્ષા કરવામાં ધણીજ સંભાળ રાખવાની છે.

આપણી સામાન્ય કેળવણીની પધ્ધતિ વિષે આઠલું વિવેચન અસં છે. હવે આપણે રણછોડલાલની પોતાની ખાસ કેળવણી તરફ વળીએ. ઉપર જણાવ્યું તેમ તેમના વખતમાં અમદાવાદ શહેરમાં એ ત્રણ પ્રતિષ્ઠિત નિશાળો હતી. તેમાં વૃળવનરામ મહેતાજીની નિશાળ સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાતી હતી. તેમાં તે છ વર્ષની ઉંમરે દાખલ થયા. તેમની નિશાળ તે વખતે રાયપરમાં હવેલી પોળ આગળ જ્યાં હાલ રાયબહાદૂર મગનભાઈ કરમચંદ્રવાળી કન્યાશાળા છે તેમની જોડે હેલું છે તે હેલામાં બેસતી હતી. વૃળવનરામ મહેતાજીનું નામ આજ પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેમને લોકો બહુ સંભારે છે ને કહે છે કે તેમના હાથ નીચે શીખેલા વિદ્યાર્થીઓમાંનું કોઈ નાણું ભૂખ્યું રહ્યું નથી. એવા તે પ્રતાપી વંશના હતા. છોકરાઓ ઉપર તેમના પ્રેમ અત્યંત હતો. તેમની શીખવવાની પધ્ધતિ પણ ઘણી સારી હતી. તે જતે વિસનગરા નાગર હતા. સ્વભાવ ઘણો માયાળુ હતો તેથી કદી કોઈ વાંકને માટે કોઈ છોકરાને મારવા જય પણ તેમનું દીલ પાછું હલેતું હતું. અને છેવટે “તારી ખીનનો ગૂલામ મારું” એમ કહી સોદી લઈ પાછા વળતા હતા. એમણે ઘણું વરસ નિશાળનું કામ કર્યું. એમના હાથ નીચે એમના વિદ્યાર્થીના છોકરાંનાં છોકરાં પણ શીખી ગયાં હશે. એમણે નીચેના વર્ણન પ્રમાણે જીવતાં સૂધી એ ધંધો કર્યો :—

મનહર છંદ.

નાનપણે નિશાળનો, લાગતી વિશાળ કેદ, ખમી ન શકાય કેદ કારમી એ બાળથી,
જરા જરા સમજણી, જ્યારે મને આવી ત્યારે, મેનત કરીને ઘણી શિખ્યા હું સંભાળથી;
રાત દિન લક્ષ મારું લીન થયું લાગ્યું એમાં, પરીક્ષાઓ આપી પછી સખત સવાલથી,
કરમ સંજોગે મળી નોકરી નિશાળે તેથી, નિશાળેથી ઉઠ્યા તોય, છુટ્યા ન નિશાળથી.

તૂળજીરામ મહેતાજીની નિશાળે રણછોડલાલની જોડે શીખનારાઓ ખીન્ન કોણ કોણ જાણવાલાયક વિદ્યાર્થીઓ હતા તેની શોધ કરી પણ તે હકીકત હાથ આવી નથી. રાવબહાદુર લાલશંકરના પૂજ્ય પિતા સ્વર્ગવાસી ઉમિયાશંકર રણછોડલાલની સાથે તૂળજીરામ મહેતાજીની નિશાળે ભણવામાં હતા એટલી વાત જાણવામાં આવી છે. ઘેરથી રોજ આકર નિશાળે રણછોડલાલને તેડવા મેલવાને જતો. આ નિશાળે તેમણે વાંચન, લેખન અને ગણિતનો અભ્યાસ કર્યો તેમાં થોડી મુદતમાં એમણે ઘણી ચાલાકી બતાવી. જે વિશાળ અને ચાલાક બુદ્ધિનો અગાધ પ્રભાવ આપણા જોવામાં આવ્યો હતો તેનાં બાળ કિરણો તે વખતથીજ ચળક ચળક થવા માંડ્યાં હતાં. હાલ તૂળજીરામ મહેતાજી હયાત હોતો એ બાળ કિરણોનું સ્વરૂપ આપણા હાથમાં આવત. તેમજ જે ત્રવાડી ઉમિયાશંકર દેવલોક પામ્યા તે અગાઉ આ પુસ્તક લખનારને પુસ્તક લખવાનો સમય પરિપૂર્ણ થયેલો લાગ્યો હોત તો તે વાંચનારની જાણસા તૃપ્ત કરી શકત.

રાવબહાદુર રણછોડલાલે દ્વારસી ભાપાનો અભ્યાસ પણ દસ વર્ષની ઉમ્મરથીજ કર્યો હતો. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે દ્વારસી ભાપાનો અભ્યાસ તેમને ત્યાં વંશપરંપરાથી ચાલતો હતો. પ્રથમ એક મુનસી ફૈજુદ્દીન કરીને હતા તેમની પાસે ખાતગીરીતે તે સહેજસાજ દ્વારસી શીખ્યા, ત્યાર પછી મરહુમ રાવબહાદુર ભોળાનાથભાઈના પિતા સારાભાઈ પાસે એ અને ભોળાનાથભાઈ એક સાથે દ્વારસી શીખતા હતા. તે અગાઉ વચ્ચે તેમની નાતના આપુમુનશી પાસે રણછોડલાલ દ્વારસી શીખતા હતા. સારાભાઈ પાસે શીખવામાં ભોળાનાથભાઈની તેમને સોખત હતી તેથી અભ્યાસમાં તેમને ઘણો રસ લાગ્યો. ત્યાર પછી સારાભાઈએ રણછોડલાલ અને ભોળાનાથભાઈને અંગ્રેજી એ. બી. સી. ડી. શરૂ કરાવીને અંગ્રેજી જરા જરા શીખવવાનો આરંભ કર્યો. તે વખતે રણછોડલાલની ઉમ્મર ચૌદ વર્ષની હતી. આ નવી ભાષા શીખવાનો એક ગોડીઆઓને ઘણો રસ પડ્યો. તે વખતે અંગ્રેજી વિદ્યાનો બિલકૂલ પ્રચાર નહોતો. કોઈ જુજ માણસજ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરતું. તે પણ નહિ જેવોજ. તેમ લોકોને હાલના જેટલો તે વખતે શોખ પણ નહોતો. વળી અંગ્રેજી જ્ઞાનની એટલી બધી તે વખતે જરૂર પણ નહોતી. અંગ્રેજી નિશાળ કે ફોલોજ તો અમદાવાદમાં હોયજ ક્યાંથી ? પુતેથી કોઈ કંસારો અમદાવાદ

આવ્યો હતો તેણે કાંઈ અંગ્રેજ નિશાળ માંડી હતી, ત્યાં ભણવાને ભોળાનાથભાઈ તથા રણછોડભાઈ જતા. ત્યાર પછી ડી. ક્લોઝ નામે એક પૌરયુગીએ અમદાવાદમાં સબસ્ક્રિપ્શન સ્કુલ કાઢી ત્યારે ત્યાં પાછા ભોળાનાથભાઈ તથા રણછોડભાઈ જવા લાગ્યા. અહિયાં એમણે પોતાના અંગ્રેજ જ્ઞાનનો મળખૂન પાથો બાંધ્યો. અહિયાં સારી પેઢે લખતાં વાંચતાં શીખ્યા. આ જ્ઞાન એમનું સાધારણ હતું. ત્યાર પછી મહાવરાથી તથા ખંતથી એ સાધારણ અભ્યાસને ખેડીને કેટલે દરજ્જે વધારી દીધો તેની સીમા વાંચન વર્ગના જાણ્યામાં સારી પેઢે છે એટલે અત્રે એનું વિવેચન કરવું નિર્વ્યક છે. પણ આ ટેકાણે એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે જે માણસો એમની સાથે એ નિશાળે એમના જેટલું શીખ્યા હતા તે લોકોનું જ્ઞાન હાલ જોઈએછીયે તો અભ્યાસ, ઉલટ અને ખંત સિવાય તે એટલું બધું ઇરાઈ ગયેલું માલૂમ પડેછેકે તેને ફેરવીને તપાસીએ છીયે તો કાળા કાટરડા સિવાય બીજું કંઈ હાથમાં આવતું નથી. એમની સાથે એ નિશાળમાં અંગ્રેજ ભણેલા હાલ કેટલાક માણસો હયાત છે તેમની ખોળતપાસ પુસ્તક લખનારે કરીને તે જ્ઞાનની અજમાશ તેણે કરી જોઈછે.

આની સાથે રણછોડભાઈની ધર્મસંબંધી તથા નીતિસંબંધી કેળવણીનું ટુંકામાં વર્ણન આપી તેમની કેળવણીની બાબત પૂરી કરીએ. તેમના પિતા છોટાલાલખિસ્ત્રી ઘણા ધર્મિય અને પવિત્ર માણસ હતા તેથી તેમના તરફથી નીતિનો અને સદ્ગુણનો બોધ રોજ તેમને ઘરમાં થતો રહેતો. તેમને તે જ્ઞાનની વાતો ઇહી સંભળાવી હંમેશાં સદુપદેશ કરતા રહેતા હતા. ત્યાં જતાં આવતાં કેટલાંક માણસોએ તે ઉપદેશ સાંભળ્યો હતો તે તે વાતની સાક્ષી પૂરે છે. સંધ્યા ગાયત્રીનો નિયમિત તેમને નાનપણથીજ શીખવ્યો હતો તે તે કદી ચૂકતા નહિ. તે દિવસથી નિયત્કર્મ ઉપર તેમને ઘણી શ્રદ્ધા લાગી ગઈ હતી. આત્મણુ પોતાનું નિયત્કર્મ ચૂકેતો આવો આવો દોષ લાગે, એવી અસર મૂળથીજ એમના મનપર ફરી ગઈ હતી. તેથી તે શ્રદ્ધામાં દિનપર દિન વધારે થઈને તે ઘણાજ પવિત્ર અને ધર્મિય નાનપણથીજ નીવડ્યા હતા. ધર્મની કેળવણીની મારફતે તેમણે સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન પણ સાથે સંપાદન કર્યું હતું.

તે વખતના પ્રમાણમાં યથાસ્થિત કેળવણી લીધા પછી સન ૧૮૪૨ માં રણછોડલાલે પોતાની ૨૦ વર્ષની ઉંમરે સરકારી નોકરી

લીધી. આ કેકાણે આપણે એક મોટો પડદો ખોલિયેછીએ અને વાંચન-વર્ગની ઈંતેજરી અને જાસા તૃપ્ત કરીએછીએ, વહેમ અને ખોટા વિચારનાં વાદળાં વીખેરી નાંખી સત્યરૂપી નિર્મળ આકાશ ખોલિયે-છીએ. આ કામ નિષ્પક્ષપાતે થાય, સત્ય જણાય, ભેદ ભાગે અને વાંચનવર્ગની યથાશક્તિ સેવા બળવાય તે કારણસર આ પુસ્તક લખનારે રણછોડલાલના મિત્રો, તટસ્થપુરૂષો તથા તેમના પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી આ આખતના સંબંધમાં બનતી હકીકત મેળવી છે. રણછોડલાલને પ્રતિ-પક્ષીઓ તો છેજ નહિ એ કહેવું યથાર્થ અને ન્યાયપૂર્વક છે એમાં સંદેહ નહિ. પણ દુનિયામાં વિદ્વ પ્રકૃતિવાળા અથવા વાંકા ખોલા કેટલાક હોય છે એવા માણસોની પાસેથી પણ કળે કળે આ સંબંધી હકીકત મેળવી છે. તાબૂખીની વાત એ છે કે ઉપર જણાવ્યું તેમ મિત્રો, તટસ્થપુરૂષો તથા પ્રતિપક્ષીઓ એ ત્રણે પક્ષે જણાવેલી હકીકત સંપૂર્ણ રીતે મળતી છે. તદ્વાવત જરા પણ પડતો નથી. તદ્વાવત પડે છે તે ફક્ત સાહેબ લોકોનાં અને તેમના ઉપરીઓનાં નામમાં.

રણછોડલાલે પ્રથમ કસ્ટમખાતામાં રૂ. ૧૫ ની જગો લીધી હતી. તે વખતે તેમની ઉંમર ૨૦ વર્ષની હતી. આ ઉંમર કાંઈ બહુ પાકી ઉંમર ત્ર કહેવાય. ત્યાર પછી તેમની ગોઘે બદલી થઈ. તેમને જન્મથીજ ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ કરવો બહુ ગમતો હતો. તે વખતે પણ તે નોકરીમાંના પોતાના સ્નેહીઓસાથે ધર્મસંબંધી વાદવિવાદ બહુ કરતા હતા. કસ્ટમખાતામાં તેમની સાથે એક શિવશંકર કરીને હતા તેમણે રણછોડલાલના વાદવિવાદ સાંભળીને તેમના પિતા છોટાભાઈબક્ષીને લખી જણાવ્યું કે “તમારો છોકરો ધર્મસંબંધી બહુ જડે ચડેછે, તે નાસ્તિક થઈ જશે, માટે સંભાળજો.” નોકરીના કામમાં તે ઘણાજ ચાલાક હતા. તે બહુ સ્ફુરતી રાખી પોતાના ઉપરીને પોતાના કામથી ખૂશ ખૂશ કરી નાંખતા હતા. તેમની ચાલાકી જોઈ તેમના ઉપરીઓ તેમના ઉપર બહુ મમતા રાખતા હતા. થોડી મુદતમાં તે એક હેંશીઆર અને ચાલાક માણસ તરીકે પ્રખ્યાત થયા. એવામાં એવું બન્યું કે રેવાકાંદાના પોલિટીકલ એજન્ટ સાહેબના દફતરદારની જગોનો પગાર ઘટાડી રૂ. ૧૫૦ તો કરી નાંખવાનો સરકારને હુકમ આવ્યો. મૂળ જગો રૂ. ૩૦૦ ના દરમાયાની હતી. તે જગોએ બાબા ફડકે કરીને કોઈ દક્ષણી ગૃહસ્થ હતા. તે ધરના ઘણાજ સુખી હતા. ફક્ત સહેલને માટે તે નોકરી કરતા

હતા. તે ઘણા ખાનદાન સ્વભાવના હતા. એવું કહેવાય છે કે તે રોજ ચાલીસ પચાસ માણસોને પોતાની સાથે જમવા બેસાડ્યા સિવાય જમતા નહિ. એવા ઉમરાવ સ્વભાવના આ બાબા ફડકે ફડકત સહેલ ખાતરજ નોકરી કરતા હતા, તેથી જ્યારે તેમની જગોના પગાર ઘટી ગયો ત્યારે તેમણે એકદમ નોકરી છોડી દીધી. તે વખતે પોલીટીકલ એજન્ટ માન્સ-શીલ સાહેબ હતા. તેમણે રણછોડલાલની ચાલાકી અને હેંશિયારી વિષે સાંભળ્યું હતું તેથી કસ્ટમખાતાના સાહેબને લખીને માન્સશીલ સાહેબે રણછોડલાલને પોતાના દફતરદારની જગો આપી. આ નવી જગો લીધા પછી પોતાનું કામ તેમણે એવું સરસ બજાવ્યું કે તેમના ઉપરીને તેમનો પૂરો વિશ્વાસ બેસી ગયો. કોઈ કામને માટે માન્સશીલ સાહેબને પોતાને શીકર રાખવી પડે નહિ. માન્સશીલ સાહેબ પછી ઓગલવી સાહેબ, ત્યાર પછી બ્રાઉન સાહેબ અને ત્યાર પછી ફુલજેમ્સ સાહેબ પોલીટીકલ એજન્ટ થયા. આ બધા સાહેબલોકોને પોતાના કામથી રણછોડલાલે સંતોષ પમાડી દીધા હતા, કેમકે કામના એ જરા પણ કાયર નહોતા એ ગુણ દેહસૂધી આપણે એમનામાં જોયોછે. એમની તહેનાતમાં એમના ઘરના જૂના નોકરો રહેતા હતા. સવારીમાં અને જ્યાં જાય ત્યાં આ જૂના નોકરો એમની સાથે રહેતા હતા. સવારી રેવાકાંઠાનાં બધાં સસ્થાનોમાં ફરવા જતી હતી. એમનું હેડ ક્વાર્ટર એટલે ઑરીસનું મથક વડોદરામાં હતું. વડોદરામાં મહાવરાવાનાં રાજ્ય સૂધી અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રેસીડેન્ટ રહેતો હતો. હાલ રેસીડેન્ટનું બદલીને એજન્ટ હુધી ગવરનર-જનરલ એવું નામ રાખ્યું છે. તે વખતે રેસિડેન્ટ આઉટ-રામ સાહેબ હતા. રણછોડલાલ અંગ્રેજી ભણેલા હતા તેથી રેસિડેન્ટ આઉટરામ સાહેબને પણ કામકાજમાં કેટલીક મદદ અને સલાહ આપતા. રેસીડેન્ટ સાહેબના દફતરદાર નડિયાદના વતની સૂરજરામ ગંગારામ હતા. સૂરજરામ રણછોડલાલની નાતના હતા. સૂરજરામ કોઈ વિદ્વાન માણસ ન હોતા. તેમ તેમને અંગ્રેજી સમૂળગ્ય આવડતુંજ નહોતું. પણ માણસ ખબરદાર અને હેંશીઆર હતા. તેમણે તેમના ઉપરીઓને વશ કરી નાંખ્યા હતા. એમને રોજ સવારમાં ચાર વાગે વહેલાં ઉઠવાની ટેવ હતી. ઉડીને પોતાનાં ઘેરઘાંખર સંભાળે, પોતાનાં માણસોને ઉઠાડે અને તેમને ઘાસ પાણી નીરાવે અને તેની બરદાસ્ત લેવરાવે. પછી ત્યાંથી ઉડી એક લાકડી લેઈ ફરવા નીકળી પડે, તે જય દેહ પોતાના રેસિડેન્ટ સાહેબને બુઝાવે, ત્યાં સાહેબ તો ઉઠ્યા પણ ન હોય, પરંતુ નોકરો વગેરે ઉઠ્યા

હોય તેમને ખબર પૂછે અને સાહેબને શી ચીજનો ખપ છે અને શું જોઈએછીએ તેનો તપાસ કરે. પછી બૂટલેલને મળીને એને કાંઈ જોઈતું કરતું હોય તે પૂછે. એમ બધા નોકરોમાં ફરે. ઘોડાવાળો કહેશે ઘોડો લૂલો થયો છે માટે સાહેબને બીજો ઘોડો જોઈએછીએ, તથા બીજો કોઈ નોકર કહેશે સાહેબને ગાય જોઈએછીએ અથવા તંબૂ ફાટી ગયો છે તે સાંધનાર મોચી મળતો નથી. એવામાં પછી સાહેબ ઉઢીને બંગલામાં બધે ફરવા નીકળ્યા હોય તે સૂરજરામને જોઈ પૂછે, “અહો સૂરજરામ, તૂમ ઈદર કબસે આયા હો.” ત્યારે સૂરજરામ કહેશે “સાહેબ, મેં આ રસ્તેસે ફિરનેકુ જતાથા તો મેને ક્રિયા કે સાહેબ ઈદર હોવે તો મેં સલામ કરતે જાઉં. મેં ઈદર આયા તો અપના ઘોડેવાલા મેરેકુ બોલને લગાકે સાહેબકા ઘોડેકા પાંઉમેં કુછ ઈજા હુઇ વો સબબસે દુસરા ઘોડા સાહેબકુ ચઢતા હે. ઈદર એક મકવાની હે, ઉસ્કી પાસ દો તીન અચ્છા ઘોડા હે, ઉસ્મેસે એક મેં સાહેબકે વાસ્તે લાઉંગા.” ત્યારે સાહેબ કહેશે કે “સચ હે, ઘોડેકે પાંઉમેં બહોત ઈજા હે ઉસલીએ ઉસ્કુ બદલના ચઢએ, આર દુસરા અચ્છા ઘોડા લેના ચઢએ. મકવાનીકા ઘોડા મેરી પાસ દેખનેકુ ભેજના.” પછી “બોત અચ્છા સાહેબ” કહીને સૂરજરામ ભાઈ ડંગોરો લેખને ત્યાંથી ચાલવા માંડે તે આવે ઘેર. ઘેર આવીને કચેરીનું કાંઈ કામ ઘેર લાવ્યા હોય તે કરે અથવા કોઈ કાંઈ મસલત કરવા આવ્યા હોય તેમની સાથે વાતચિત કરે. એટલામાં પોણાદશ વાગે જમવાનો વખત થાય. થાળી પીરસવા માંડે કે તેમને નહાવાનું કહેવું પડે, ને નાહીને આવે ને થાળી પીરસેલી ન દેખે તો ઘરનાં માણસો ઉપર ગુસ્સે થઈ જાય. અથવા ચાંલો કરવાનું કંકુ તરત પલાળી ન રાખ્યું હોય તોપણ તેમને લડે, કારણ કે નાહીરહ્યા એટલે જમવાના કામમાં સખૂરી તેમને રહી શકતી નહોતી, કેમકે સંધ્યાપૂર્ણ ઉપર એમને શ્રેધ્ધા નહોતી. પછી બરાબર દશ વાગે ઘેરથી કચેરીમાં જાય. એ ઘણા સ્ફુરતીવાળા ને ચાલાક હતા. દરેક ખટપટમાં પૂરા હતા. દિગ્મતવાન હતા. કશાથી ડરે એવા નહોતા. એક દિવસ સૂરજરામ અને તેમના રેસિડેન્ટ વાત કરતા હતા ત્યાં સાહેબને મળવાને રણછોડલાલ આવ્યા. રણછોડલાલે તો સાહેબની સાથે અંગ્રેજીમાં વાત ચલાવી. ત્યાં સૂરજરામ તો એમની ગોઠપેટ સમજે નહિ તેથી દિગ્મૂઢ જવા ઉભા થઈ રહ્યા અને તે ચાલાક અને તીવ્ર માણસ હતા તેથી આ જોઈ તેમને ઘણું લાગી ગયું કે હું ભૂખે જવો છું. કશું સમજું નહિ. એમ તેમના

મનમાં વિચાર આવવા લાગ્યા અને પછી આખરે કરો ઉપાય ન સૂઝ્યો ત્યારે એ રીસ રણછોડલાલ ઉપર ડાઢી. એમને એમ લાગ્યું કે “હું ઉભો હતો ત્યારે રણછોડલાલે ગુજરાતીમાં વાત ન કરી અને મને મૂર્ખ બનાવવાને અંગ્રેજીમાં વાત ચલાવી. મારા દેખતાં અંગ્રેજીમાં વાત કરી તેમાં કરી બાબત મારાથી છાની હશે. કદાચ કાંઈ બાબત મને ખરાબ કરવાની પણ હશે. મારા સાહેબની સાથે મારાથી છાની રણછોડલાલ વાતો કરે ! મારો સાહેબ મારો નહિ ને એમનો થઈ જાય ! મારા સાહેબના એ કાન ભંભેરે અને જુદું સાચું શીખવે ! તો હવે હું પણ ખરો કે એમના સાહેબને મારે વશ કરી દેઉં અને પછી એમની ખબર લઉં !!” આમ સૂરજરામના મનમાં તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. એમણે રાખેલો ડંશ એમણે આખરે પાર ઉતાર્યો. સાહેબ લોકોને બીજી યુક્તિઓથી વશ કરી નાંખી મેલાવીલેવાની હેંશિયારી સૂરજરામમાં રણછોડલાલ કરતાં પણ વધારે હતી. તેથી ધીમે ધીમે તેમણે રણછોડલાલના સાહેબની પ્રીતિ સંપાદન કરી લીધી અને સાહેબનો તેમનાપર વિશ્વાસ બંધાયો. સૂરજરામના દીલની વાત રણછોડલાલના કબ્જામાં આવી નહિ. તે વખતે તેમના ઉપરી પ્રુલજેમ્સ સાહેબ હતા. તેમને ભોળીને સૂરજરામે એવું ભંભેયું કે રણછોડલાલ રજવાડાના રાજાઓ પાસેથી નજરાણાં અને વર્ષાસન લે છે. પોતાના કામમાં પુષ્ટિ કરવાને રણછોડલાલની કચેરીમાં ભર્યના એક ભારગવ બ્રાહ્મણ મૂળયદ મુનસી કરીને હતા તેમને સૂરજરામે પોતાના પક્ષમાં લીધા. તેમની પાસે એ વાતની સાહેદી પૂરાવરાવી. પ્રુલજેમ્સ સાહેબે આ ઉપરથી થોડી ઘણી તપાસ કરી, પણ એ કામમાં સૂરજરામની ખટપટ છે એવું તેમને પ્રાછળથી માલૂમ પડી ગયું તેથી એ કામનાં કાગળિયાં રદ જેવાં ગણી પોતાની ટેબલમાં ખોસી મૂક્યાં. આથી સૂરજરામની ધારણા નિષ્ફળ ગઈ. પણ થોડી મુદતમાં કમનસીમે એવું બન્યું કે પ્રુલજેમ્સ સાહેબની થઈ બદલી અને તેમની જગોએ એક વેલેઇસ નામના સાહેબ આવ્યા. તે નવા હતા. હવે બળિયાના બે ભાગ. જેને સારી ખટપટ કરતાં આવડે તે જીતે. ઉપર જણાવ્યું તેમ સાહેબ લોકને વશ કરી નાંખવાની શક્તિ રણછોડલાલ કરતાં સૂરજરામમાં ઘણી સારી હતી, તેથી તેમણે વેલેઇસ સાહેબની પ્રીતિ સંપાદન કરી લીધી અને તેમના વિશ્વાસ કારભારી થઈ પડ્યા. ધીમે ધીમે પછી સૂરજરામે પોતાની ધારણા પાર પાડવાની તદ્દબિર ચલાવી. વેલેઇસ સાહેબને આગળના જેવી વાત કહી તેમના કાન ભંભેયાં. તેમની

પાસે પેલાં જૂનાં કાગળિયાં શોધાવ્યાં અને ફરી તપાસ કરવાનું કહ્યું ; એવામાં પાવાગઢના આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટની જગો રણછોડલાલને મળી તેથી તેમની બદલી થઈ. માટે તેમને જોધરે રહેવાનું થયું. તેથી તેમના ગયા પછી તેમની પૂકે અને તેમની ગેરહાજરીમાં ખટપટ કરવાનો લાગ સારો મળ્યો. લૂણાવાડાના રાજના કારભારી એક જની કરીને હતા, તેમના ઉપર જળરજ્જીની ગુજરી તેમની પાસે પરાંણે પરાંણે કહેવરાવ્યું કે તેમણે રણછોડલાલને નજરાણું અને વર્ષાસન આપ્યું હતું. વોલેઇસ સાહેબે આ બધું કામ ચલાવી કામનાં કાગળિયાં મુબઈ સરકાર પર મોકલી દીધાં. મુબઈ સરકારને આઠલાથી સંતોષ લાગ્યો નહિ ; તેથી તેમણે સ્વતંત્ર તપાસ ચલાવવાનો ફકમ કર્યો. તે કામ સરકારે અમદાવાદના જડજ હેબટ સાહેબને સોંપ્યું. હેબટ સાહેબે પાવાગઢ ઉપર જઈ ત્યાં કામ ચલાવ્યું. ત્યાં જનીની સાક્ષી થઈ તે વખતે પોતા ઉપર ગુજરેલી જળરજ્જીની લકીકત જનીએ આંખમાં આંસુની સાથે કહી સંભળાવી. તે સાંભળી જડજ સાહેબને બહુ અસર થઈ અને તે કામ ખટપટથી ઉભું કર્યું છે એવી તેમની ખાત્રી થઈ ગઈ. આથી સૂરજરામ નાસીપાસ થઈ ગયા. તે છતાં ખટપટનો પ્રયત્ન જરી રાખ્યો. ત્યાર પછી ફેટલુંકે કામ ખેડા જીલ્લાની હદમાં બન્યું છે એમ કરી સૂરજરામે ખેડા જીલ્લાના જડજ પાસે ચાલે એવી યુક્તિ કરી. તે કામમાં રણછોડલાલના ગોરના દીકરા ત્રવાડી અંબાલાલ કરીને હતા તેના ઉપર વારંટ નીકળ્યું હતું. તેથી તે બ્રાહ્મણ તે વારંટની વાત સાંભળીને કોણ જાણે કાંચે ગૂપચૂપ થઈ ગયા તે પતોજ લાગ્યો નહિ. અંબાલાલનો વિવાહ નડિયાદના પ્રખ્યાત શાહર શાસ્ત્રીબાવા રવિશંકર ધીરજરામની નાની દીકરી માજસ સાથે કર્યો હતો. તે વરસમાં અંબાલાલના લગ્નનું મહુરત લીધેલું હતું, પણ અંબાલાલ ત્રવાડી તો શોધ્યા જડેજ નહિ. કોઈ કહે કે દેહેગામમાં ભોંયરામાં સંતાઈ ગયા છે ને કોઈ કહે અમદાવાદની દાદાદરીની વાવમાં રહે છે ને કોઈ કહે એ તો દમણજ નાદા છે. પણ કોઈનો અનુમાન ખરો પડ્યો નહિ. પાવાગઢ ઉપર ચાલેલાં કામમાં શત્રુઓની ખટપટ અને કાવતરાંનું કાંઈ ચાલે નહિ અને પરમેશ્વર સહાય કરે, માટે રણછોડલાલના ધાર્મિક પિતા બીજું શું કરે, પણ રોજ પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરી કરે. અમદાવાદની ધનુરધારી માતામાં રોજ સો સો બ્રાહ્મણો પાઠ કરે. તેમાં રણછોડલાલની નાતના નડિયાદના વેદ પુરૂષ ત્રવાડી જીવણરામ

આદિતરામ પણ હતા. ખેડામાં મોરગન સાહેબે કામ ચલાવ્યું. તેમણે રણછોડલાલ તરફનાં કેટલાંક માણસને આરોપિ દરાવ્યાં, કેમકે ખેડા, નડિયાદ એ તો સૂરજરામનાં જ ગામ. ત્યાં તો તેમને જોઈએ તેટલી અને જોઈએ તેવી પ્રકારની મદદ મળી શકે. ખેડાના મોરગન સાહેબના ચૂકાદા સામે મુ'અઈમાં સદર અદાલતમાં અપીલ કરી. અપીલ લડવાને હાવડ કરીને બેરિસ્ટર હતો તેને રાખ્યો હતો. અપીલમાં આરોપિયોને છોડી દીધા. અતેતો ખટપટિયા આદમીઓનો જય થતો નથી. દેવેષી અને પાપિષ્ટ આદમીઓનું ધાર્યું દુનિયામાં થતું હોય તો દુનિયાં ઊંધી વળી જાય. ધાર્યું પરમેશ્વરનું થાય છે, પણ ખટપટિયા માણસો પોતાનું કાવતરું કરવા ચૂકતા નથી. આ ખટપટને લીધે રણછોડલાલને નોકરી છોડવી પડી. પછી એને માટે એમણે વધારે પ્રયાસ પણ કરીયો નહિ, કારણ કે ધરના પોતે સુખી હતા. અને નોકરીમાં હતા સારથીજ સ્વતંત્ર વેપાર ઉપર તેમનું વળણ પુષ્કળ હતું (તે વાત આવતા પ્રકરણમાં આવશે) તેથી મનને નોકરી ઉપર અભાવ લાગી ગયો હશે.

હાલ તો અઢારે વર્ષને નોકરીની લેહે લાગી રહી છે. આથી આ દેશનો હુન્નર અને વેપાર પડી ભાગ્યો છે. લોકોની દુર્દશા થઈ ગઈ છે. દેશ દરીદ્રી થઈ ગયો છે. આવી હાલત જોઈ અને લોકોને નોકરીની હરખલી થયેલી જોઈ આપણી દયાળુ સરકારે દેશની દાઝ જાણી છે. કૃપાળુ અંગ્રેજ સરકારે હુન્નરની શાળાઓ ઠેર ઠેર ઉઘાડવા શરૂ કરી છે. વળી ચાલતી અંગ્રેજી નિશાળોમાં પણ હુન્નરની અને સ્વતંત્ર ધંધાની બાબતો શીખવવા માંડી છે. નિશાળોમાં ખેતીવાડીજ્ઞાન અને ચિત્રકળા સરકારે દાખલ કર્યાં છે તેને બહુ મુદત વિતિ ગઈ છે. પણ અફસોસ!! નોકરીના લોભિ દિવા ઉપર જેમ પતંગિયાં પડે તેમ આંખો મીચીને પડે છે. ખાતાના વડાઓ તેમનું હિત વિચારીને તેમનો તિરસ્કાર કરી તેમને “જગો ખાલી નથી” કહીને કાઢી મૂકે છે તેની તેમને લાજ નથી. વળી પાછા ફૂતરાની માફક તેની પાસે નોકરી માગવા જાય છે. વારંવાર તિરસ્કાર થાય છે, પણ લાજ હોય તેને કેની? વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ? બધા નોકરીઓ કરશે ત્યારે દેશના વેપાર રોજગાર, કારીગરી અને હુન્નરની શી વલે? આ તે દેશની

ઉત્તરિ થવાનાં ચિન્હ છે કે પડતીનાં? આ સનેપાતના ચાળા ન હોય તો બીજું શુ ?

રણછોડલાલે આથી ઉલટી રીતે દેશના વેપાર હુન્નરને ઉત્તેજન મળે અને જાત મહેનતપર આધાર રાખી શકાય તેવાં બહેણાં કારખાનાં કાઢી પોતાનાં કુટુંબને વાસ્તે હમેશનો, નિર્વિઘ્ન અને ચંચળ ધંધો સ્થાપ્યો છે, તે વાત આવતા પ્રકરણમાં આવશે.

પ્રકરણ ૩ જી.

૩ના સાંચાનો ઊદ્યોગ.

ઉદ્યોગ—કળાવૃદ્ધિ—વેપાર તરફ વલણની મૂળઉત્પત્તિ—૩નાં
કારખાનાં—વૃદ્ધિ—એસૂમાર લાભ—લોહું અને
કોલસાની શોધને માટે કંપની.

આ પ્રકરણમાં ઓનરેબલ રાવબહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આર્મ્સ. ઇ. ને જે ઉદ્યોગે આટલા બધા ધનાઢય બનાવ્યા હતા તે ઉદ્યોગની આખત વિષે વિવેચન કરવાનું છે. સામાન્ય રીતે લોકોનું એમ માનવું છે કે આ ઉદ્યોગનું વલણ રણછોડલાલને નોકરીમાંથી મુક્ત થયા પછી થયું હશે. પણ ખરી વાત તેમ નથી. એમનું મગજ કાંઈ જુદી તરેહનું હતું, ખરે તે અલૌકિક હતું. તે અમૂલ્ય વિચારશક્તિનો ભંડાર હતું. સારા હોદ્દાની નોકરીમાં પણ રણછોડલાલનું મન સ્થિર નહોતું. આસિસ્ટન્ટ પોલીટીકલએન્જીનેરી ભારે નોકરી પણ તેમને બંધનરૂપ લાગતી હતી. નોકરીની ઝાહોઝલાલીમાંજ એમને એવા વિચાર થવા લાગ્યા કે કાંઈ એવો સ્વતંત્ર ધંધો કે વેપાર કર્યો હોયતો સારું કે જેમાંથી એસૂમાર લાભ મળે. આવો ધારેલો એસૂમાર લાભ કોઈ સાધારણ ધંધામાંથી નાજ મળે. માટે એવો નવતર ધંધો શોધી કાઢવો કે જેથી ધારેલું કામ સફળ થાય. પહેલાં એમની નજર ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાં કાઢવા તરફ ગઈ. પણ તેમાં પાછો વચ્ચે વિચાર એવો આવ્યો કે એમાં સઘળો આધાર શેરડી પર રહે. તે બારે માસ પોંચે નહિ. વળી તે સારી પાકી નપાકી તે ઉપર સઘળી પેદાશનો આધાર રહે માટે એમાં કાંઈ ખરાબર ફાવે નહિ. ત્યાર પછી વિલાયતથી આ દેશમાં આવતા કાપડ પર એમના વિચાર ગયા. એમને એમ લાગ્યું કે વિલાયતમાં ૩ પાકતું નથી. આપણા દેશમાંથી ૩ ત્યાં જાય છે તે કંતાઈને અથવા તેનું કાપડ બનીને અહીંઆં પાછું આવે છે. આ પ્રમાણે કરીને પણ વિલાયતથી આટલે સૂઝી કાપડ મોકલનારને નફો મળેછે તો અહીંનું ૩ અહીંઆંજ કંતાય અને એનાં કપડાં અહીંઆંજ અને તેવો કાંઈ ઉપાય કર્યોહોય તો તેમાંથી એસતમ પેદાશ થાય. હવે

વિલાયતના લોકો જે યંત્રોથી અને સાધનોથી આ ઉદ્યમ ચલાવે છે તેવાં યંત્રોથી અને સાધનોથી આ કામ આ દેશમાં એના જેવું જ બની શકે તોજ આ કામ સિદ્ધ થાય. આમ વિચાર કરતાં કરતાં એમના મનમાં આખરે એવો નિશ્ચય થયો કે માણસ ધારેને ખાંતથી ઉદ્યોગ કરે તો પરમેશ્વર તેનું ધાર્યું કેમ પાર ન પાડે? પણ આવા કામમાં એકલા ઉદ્યોગ અને ખાંતીલાપણાનું જ કામ નથી પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય પણ જોઈએ. આ બધાં સાધન મેળવવાને આ બુદ્ધિશાળી પુરૂષે હિંમત ધરી અને હિંદુસ્તાનમાં પહેલ પહેલાં રૂનાં કારખાનાં અને સાંચા ઉભા કરવાનો વિચાર ઉત્પન્ન કરવાનું માન આ મહાન્ બુદ્ધિશાળી ગુરુસ્થને છે. રૂનાં કારખાનાં અને સાંચા હિંદુસ્તાનમાં શી રીતે શરૂઆતમાં દાખલ થયા તેવિષે એક યોપાનિયામાં બાલુકરી રણછોડલાલ તરફથી અથવા તેમના મિત્ર તરફથી કેટલુંક વર્ણન છપાયું છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

મુંબઈ ઇલાકાનાં રૂનાં કારખાનાં.

છેક અસલના વખતથી હિંદુસ્તાન રૂના કાપડનું મથક ગણાય છે. પ્રાચીન વેદનાં સૂકનોમાંથી એવું જણાય છે કે મોટી મોટી યજ્ઞક્રિયા વખતે અને વિવાહ જેવા માંગલિક ધર્મક્રિયાના અવસર ઉપર આર્યલોકોની સ્ત્રીઓ સુશોભિત સૂતરાઈ વસ્ત્રો પહેરતી હતી. મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ કાર્પ સમ્ ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાનો ‘કપાસ’ શબ્દ અને મરાઠી ભાષાનો ‘કાપૂસ’ શબ્દ નીકળ્યો છે. કપાસને અંગ્રેજીમાં ‘કોટન’ કહે છે તે શબ્દ આરબી ભાષાના કુત્મ શબ્દનો અપભ્રંશ થયેલો છે. પેરિપ્લસનો આધાર લેઈને ડા. વિનસેન્ટ કહે છે કે અબ્રામે બોલાવ્યા પહેલાં પણ વેપારી કાફલાઓ એશીઆમાં અસરાથી તે મદીના સૂધી મુસાફરી કરતા અને ત્યાંથી પેટ્રામાં થઈને ઇજિપ્ત અને ટાયર સૂધી જતા. આથી ઇજિપ્ત અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે બહોળો વેપાર ચાલતો. ઇસ્થરના પુસ્તકમાં એવું જણાવેલું છે કે ઇસ્થર રાણીનાં સંકેત અને આસમાની વસ્ત્રો દરેક પ્રકારે હિંદુસ્તાનની બનાવટ છે. અને તે પુસ્તકમાં ‘કપાસ’ ને માટે ‘કપસિ’ (સંસ્કૃત કાર્પસમ્) શબ્દ વાપરેલો છે. આર્યલોકોની સ્ત્રીઓ સ્વયં વખતે અને બીજા વિવાહાદિક પ્રસંગે કીમતી વસ્ત્રો પહેરતી તેનું વર્ણન મહાભારત અને રામાયણમાં પુષ્કળ છે. ત્યાર પછીનાં પૂરાણ, નાટકો, અને કાવ્યો થયાં તે ઉપરથી સૂતરાઈ અને રેશમી કાપડ બનાવવાનો હુન્નર તે સમયે કેટલો બધો જામ્યો હતો તે સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. એતો નિઃસંદેહ વાત છે કે કપડાં વણવાનો હુન્નર હિંદુસ્તાનમાંથી ઇજિપ્ત અને આસિરિયામાં આવ્યો. હિંદુસ્તાનમાંથી ઇજિપ્ત માલચઢાવનારાં થાણાની પાસેનાં સાત ગામ ટોલમી જણાવે છે. કાપડ ગાડામાં ભરીને ડેક સિંહાદ્રિ પર્વતના મથાળાથી તે પૂર્વતરફ દક્ષિણ

હિંદુસ્તાનમાં થઇને પૈઠણ જતું અને પૈઠણથી દશ દહાડાનો રસ્તો છે ત્યાં પૂર્વ ભણી સાગર જતું. સાગર તે વખતે દક્ષિણહિંદુસ્તાનમાં વહેપારનું મુખ્ય મથક ગણાતું હતું. મદ્રાસના કિનારાના અંદરોમાંથી અને અંગાળાના કિનારાઉપરથી માલ ત્યાં જતો. ટોલમી વળી કૃષ્ણા નદીને કાંઠે ‘મસોલિયા’ એવા નામનું ગામ જણાવે છે. ત્યાં ઉંચા પ્રકારનું મલમલ બનતું એમ કહે છે. આ ‘મસોલિયા’ આપણું હાલનું મચ્છલીપટ્ટણ જ હોવું જોઈએ. મચ્છલીપટ્ટણ અને થાણાવચ્ચે કાપડનો વેપાર હાલના વખત સૂધી ચાલતો હતો. ફક્ત તેરમાસૈકામાં જ યૂરોપના દક્ષિણભાગમાં કપાસનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં આગળ ત્યાં નીપજતું ઉન પહેલાં કાગળ બનાવવાના કામમાં લેતા હતા. ઇજિપ્ત અને હિંદુસ્તાનનું કાપડ જોઈ જોઈને ઉનનાં કપડાં બનાવવાનો પ્રયત્ન તેરમાસૈકામાં ઇટાલિયનના લોકોએ પહેલવહેલો કર્યો.

ઈટાલી દેશમાંથી તે હુન્નર હોલાંડ અને ડેનમાર્કમાં ગયો અને ત્યાંથી સત્તરમાસૈકામાં ઈંગ્લેંડમાં ગયો. સત્તરમી સદી અધવાધી પછી મચ્છલીપટ્ટણની છીંટ અને બીજું કાપડ ગોવલકોંડા, નાશિક અને થલધાટને રસ્તે થઈને થાણાના અંદરોમાં જતાં. તે વખતે મચ્છલીપટ્ટણ, યૂરોપ અને ચીનના વેપારનું મુખ્ય મથક ગણાતું હતું અને ત્યાં આગળ અંભાતના, સુરતના, ગોવાના અને પશ્ચિમ કિનારાનાં બીજાં અંદરોના વેપારીઓ એકઠા થતા હતા. કાળા ટપકાંવાળા કપડાંની જે અંદરી પાઘડીઓ હાલ મુંબઈના પરભુ લોકો, મુસલમાનો, અને પારસીઓ પહેરે છે તે મચ્છલી અંદરના કપડાંની બનેલી છે અને તે ઘણુંકરીને આ લોકોએ થાણાના અસલી હિંદુઓની જોઈને પહેરવા માંડી હશે. હિંદુસ્તાનમાં ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપની સ્થપાઈ તેથી તે કંપનીએ સૂતરાજી કાપડ વિલાયત ચઢાવવા માંડ્યું તેને લીધે વિલાયતના તવંગર અને મધ્યમસ્થિતિના લોકોને હિંદુસ્તાનનાં કપડાં પહેરવાને મળ્યાં. ૧૬૪૧ ની સાલમાં મેનચેસ્ટરના ઉનમાંથી હિંદુસ્તાનના જેવાં સૂતરાજી કપડાં બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ પરદેશનો માલ ઘૂટથી દેશમાં આવવા દીધાથી હિંદુસ્તાનની છીંટની બરાબરી મેનચેસ્ટરથી થઈ શકી નહિ. ધીમેધીમે હિંદુસ્તાનની છીંટ પહેરવાનો રીવાજ એટલો બધો સાધારણ થઈ ગયો કે શણનાં અને ઉનનાં કપડાં બનાવનારાઓને મોટો ઘોડો લાગ્યો. ૧૭૦૮ ના જનવારીના ‘વિકલી રિવ્યુ’ નામના ચોપાનિયાના અંકમાં ડીક્ષાએ તે વખતે લોકોમાં ચાલતા વિચાર પ્રગટ કર્યા છે અને મેનચેસ્ટર અને ઈંગ્લાંડનું કાપડ જેટલે દરજ્જે હિંદુસ્તાનમાં બપો છે તેટલે દરજ્જે ઓરિસ્સામાં હિંદુસ્તાનનું

કાપડ વપરાતું નેઈ ઘણી દીલગિરી બતાવી છે. તે લખે છે કે “ ઇંગ્લાંડના લોકોને હિંદુસ્તાનના કાપડનો મોહ લાગ્યો છે. તે કાપડ આપણા હાથમાં આવેછે-આપણા ઘરમાં આવે છે, આપણી સુવાની ઓરડીઓમાં આવે છે, આપણા પડદા, ઊશીકાં, તકિયા, ખુરશીઓ અને છેવટે આપણાં સુવાનાં ખીજાનાં સુદ્ધાંમાં હિંદુસ્તાનનું કાપડ આવે છે. દુકામાં કહેવાતું કે સ્ત્રીઓના ઘણાખરા પોશાકમાં, અને ઘરશણગારના કામમાં હિંદુસ્તાનનાં લૂગડાં વપરાય છે. ઉત્તનાં કપડાંનો ધંધો અડધો અડધ ભાગી પડ્યો છે, અડધા લોકો રોઈ બેસ્યા છે. આ બધાં મૂળ હિંદુસ્તાનના વેપારનાં છે.”

ઢાકાના પ્રખ્યાત સૂતરકામમાં એવાં સરસ કપડાં બનાવતાં અને હજી અનેછેકે હાલના ઓગણીસમા સૈકાનાં પણ ઇંગ્લાંડની બનાવટનાં કપડાં તેની બરાબરી કરીશકતાં નથી. જીદી જીદી કુમાસવાળું ત્રણ જાતનું મલમલ ત્યાં બને છે. તેને મલમલખાસ અથવા બાદશાહી મલમલ કહે છે. તેની કીમ્મત ઘણુંકરીને એક બહારને માથે એક પાઉન્ડ હોયછે. ઢાકા બંદર બિનાશવાળી જગો હોવાથી ત્યાંના સૂતર કામને ઘણો ફાયદો છે તથાપિ મલમલ એકલું કાંઈ ઢાકામાંજ બનતું નથી. ચંદ્રનગરમાં પણ સરસ મલમલ બને છે. બિનાશ રાખવાને માટે ત્યાંઆગળ કાપડકામ બધું નીચે ભોંયરામાં બનાવવામાં આવે છે. કેટલાક લોકો હવાની અસર કબૂલ કરતા નથી અને ઢાકાના મલમલની ઉંચી બનાવટનું કારણ ત્યાંની કારિગરીજ ઉંચાપ્રકારની છે એમ કહે છે. પણ હવાની અસર વગર કારિગરી એકલી કશા કામમાં આવે નહિ. દક્ષિણની કોરીહવામાં ઉંડાં ભોંયરામાં જમીનપર પાણી છાંટછાંટકરીને સૂતર કાંતવામાં આવે છે.

મુંબઈના અને ગુજરાતનાં ખીજાં શહેરોના શેડિયાના મનમાં લાંબી મુદ્દતથી એવો વિચાર થયો હતો કે વિલાયતથી સાંચાકામ મંગાવીને ૩ કાંતવાનાં કારખાનાં કર્યાં હોયતો તેમાં ફાયદો પડે ખરો. મુંબઈથી કાલા-માંથી કાઢેલું એવુંતેએવું ૩ ગાંસડીઓમાં વિલાયત ચઢાવવામાં આવતું ; ત્યાં લોકેશરમાં તેનુંતેનું સૂતર બની અને કપડાં વણાઈને હિંદુસ્તાનમાં પાછી ગાંસડીઓ આવતી. વહાણના તૂરનું, વિમાનું, આવજાવ કરવામાં દલાલીનું, એ બધું ખરચ કાઢતાં પણ મેનચેસ્ટરનો માલ હિંદુસ્તાનમાં વેચ્યાથી પુષ્કળ નફો મળતો. આ ઉપરથી એ શેડીઆઓના મનમાં આવ્યું કે અહીંઆંથી સાતહજાર માઈલછોટે ઇંગ્લાંડમાં ૩ જાયછે અને ત્યાંથી કપડાં બનીને અહીંઆં આવેછે અને તેઉપર ત્યાંના વેપારીઓને નફો મળે છે, તો હિંદુસ્તાનમાં એવાં ૩નાં કારખાનાં કર્યાંહોય તો નફો કેમ

ના થાય ? રૂતો આપણા ઘરમાંજ છે. મળૂર લોકો કારિગરતો નથી પણ તેમનો દર ઘણો સસ્તો છે. ૩ અહીંઆંથી ત્યાં ચલાવવું, અને ત્યાંથી કપડાં બનીને પાછાં આવે, એ બધી માથાફૂટ, અને મહેનત અને ખર્ચનો બચાવ થાય એજર આપણને ફાયદાકારક છે. હિંદુસ્તાનમાં આવાં કારખાનાં કાઢવાથી ફાયદા થાય એમ બધાના ધારવામાં તો આવ્યું તથાપિ એવાં કારખાનાં કરવાને કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. આખરે ૧૮૪૭ ની સાલમાં હાલના આપણા ઓનરેબલ રાવબહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઈ. જે ઘણા સાહસિક સ્વભાવના છે તેમણે અમદાવાદ શહેરમાં એક નાનું સૂતર કાંતવાનું કારખાનું કાઢવાનો વિચાર કર્યો. પણ શું કરવું અને કેમ કરવું તેની માહિતી રણછોડલાલને કશી હતી નહિ. એમના પીછાણમાંના એક યૂરોપિયન સહૃદયને આવાં કારખાનાં સંબંધી સારો શોખ હતો. આ સહૃદયને નામ મેજર ફૂલજેમ્સસાહેબ હતું, તે ગુજરાતના રસાલાના ઉપરી હતા. પોતાની મેજેજ વિભાગમાં પોતાના ભાઈને લખીને ફૂલજેમ્સસાહેબે તલાસ કરાવી કે સાધારણ કદના સાંચાની મૂળ કીમ્મત કેટલી પડે અને તે ચલાવતાં કેટલું ખર્ચ પડે. ત્યાંની આયત-ઉત્ક્રાંતની સાંચાકામની કંપનીને લખી જણાવ્યું કે અહીંઆં હિંદુસ્તાનમાં સૂતરકામનો સંચો ચલાવવાને દેશીઓની એક કંપની ઉભી થઈ છે. તે લોકોએ આ બાબતવિષે તમને લખી પૂછાવવાને મને ભલામણ કરી છે. વિભાગતથી તેઓ સાંચા કામ મંગાવે તે પહેલાં તમે શી કીમ્મત લેશો અને તમારા મોડલેલા કારિગરપાસે કામ કરાવેતો તમારા કલ્પાપ્રમાણે તમે મોડલેલા સાંચાથી અહીંઆં કામ થશે એવી તમે શરત કરી શકશો કે કેમ તે જાણવાની તેમની મરજી છે. આ દેશી ગૃહસ્થોને સાંચાકામનો જરાપણ ખ્યાલ કે માહિતી નથી તેથી આ કામમાં પડે તે પહેલાં તમારા કલ્પા પ્રમાણે તેમાં કામ ઉતરશે એવી શરત કરી લેવી એ જરૂરનું છે ; તેથીકરીને સાંચાકામ અત્રે આવે અને જોડાય અને ત્યાર પછી કલ્પા પ્રમાણે અમુક વખતમાં ધારેલું કામ તેમાં ઉતરી શકે ત્યાંસૂધી સાંચાકામની કીમ્મત ઓરીએટલેએકમાં, કે મુ'બઈ બેકમાં કે હિંદુસ્તાનની કોઈપણ પ્રસિદ્ધ બેંકમાં અનામત મુકવામાં આવશે. કીમ્મતની રકમ અનામત રહે તે દરમિયાન તમને વ્યાજનું નુકસાન થાય તે તમને મળેરે આપવા તેઓ કબૂલકરે છે અને સાંચાકામ ઉભું કરવાને અને ચલાવવાને તમે જે કારિગર ત્યાંથી પસંદકરીને મોકલો તેને રાખવાને તેઓ તૈયાર છે. તમે જે નકશાનું પ્લાન કરીને મોકલશો તેપ્રમાણે સાંચાકામને માટે ઇમારત બાંધવાને તેઓ ખુશી છે ; પણ મારે

તમને જણાવવું જોઈએ કે અહીંનાં જમીન ધણી સસ્તી છે માટે મેડાવાળી ઈમારત બાંધવાની કશી જરૂર નથી, કેમકે મેડાવાળું કારખાનું અહીંનાં હીક પડે તેમ નથી અને ખરચ ઘણું થાય છે. સુરતમાં એક કંપનીને સાઈ મારા ભાઈ મી. યોમાસકૂલજેમ્સને તમે જે ખરચનો અડસદો ૧૮૪૭ ના જુલાઈની ૨૮મી તારીખે કરી આપ્યો હતો તેનાં કાગળિયાં આ કંપનીની પાસે છે. સુરતવાળી કંપનીએ તો એ વિચાર માંડી વાળ્યો છે. ઉંચાપ્રકારના સાંચાની તમે બરાબર કેટલી કીમ્મત લેશો અને એ સાંચામાં દરરોજ કેટલું કામ ઉતરવાની તમે શરત કરીશકશો તે બધી હકીકત હાલની કંપની જાણવા માગે છે. ઉત્તમ બનાવટના સાંચા જેમાં માત્ર નવા સુધારા થયા હોય તેવા તેમને જોઈએ છે અને જે ને યૂરોપિયન સાંચાદાર ત્યાંથી પસંદ કરીને મોકલો તે મહેનતું, સારી ચાલના, અને વણવા, કાંતવાનાં કામમાં કુશળ એવા જોઈએ. તેની સાથે તે દાઈડિયા ન જોઈએ, કેમકે કંપનીના કારખાનાનો સારો નરતો વહિવટ તેમની ખુદી અને તેમની ચાલચલગત ઉપર આધાર રાખવાનો. આ સાંચાદાર પાસેથી લખત કરાવી લેવાનું તે ડુંકાણમાં કરાવવું. મારા વિચારપ્રમાણે તેમનો પગાર વરસોવરસ વધારતાં અમુક રકમસુધી ચઢાવવો જોઈએ. આ રકમ તમે એકંદરે સરાસરી ધારેલી રકમકરતાં વધવી જોઈએ નહિ. પણ આ બાબતમાં વાંધો આવેતો તમે આગળ કહેલો પગાર કરાવજો. નોકરીનો કરાર ત્રણ વરસ કરતાં બંદે મુદતનો કરશો નહિ. એ લોકોને હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી કંપનીની નોકરીમાં દાખલ થયા પછી કંપની પગાર આપવા બંધાય છે. જાન્યુક માંદગીના સબબથી એ લોકો કામ કરવાને અશક્ત જણાશે અથવા તેમની ચાલચલણ ઘણી ખરાબ જણાશે તો કંપની તેમને નોકરીમાંથી રજા આપવાને મુખત્યાર છે. સાંચાકામ મંગાવવાને તમને પત્ર લખશે એટલે તરત અડધોઅડધ કીમ્મત મુંબઈમાં જે બેંકમાં તમે કહેશો તે બેંકમાં અનામત મૂકવામાં આવશે, અને બાકી રહેલી અડધી કીમ્મત માલ મોકલ્યો છે એવાં ભરતિયાં હિંદુસ્તાનમાં કંપનીને પહોંચશે એટલે અનામત મૂકી દેશે-ભરતિયાં પહોંચ્યાની તારીખથી કીમ્મતની રકમ ઉપર બાજ આપવાને અથવા તમને ગમેતો કાંઈ તેના બદલામાં ઉચક રકમ આપવાને કંપની કબૂલ છે. કંપાસના ભડના મૂલકમાં નર્બદાનદીના કિનારા પાસે કંપનીને કારખાનું બાંધવાનો વિચાર છે. વરાળ ઉત્પન્ન કરવાને લાકડાં બાળવાં પડશે, કારણકે કોલસા હાલ હિંદુસ્તાનમાં મોંઘા પડે અને મળી પણ શકે નહિ.

ઉપર પ્રમાણે મેનર ફૂલનેમ્સસાહેબે પોતાની મેળે પત્ર લખવા તરફી લીધી હતી. એ સાહેબ કેટલાંક વરસ સૂધી ગુજરાતની ભીલ પળટણના ઉપરી હતા. આના પછી ગુજરાતના રસાલાના ઉપરી થયા. બ્યારે એ જીવાન હતા ત્યારે સરકારે એમને ગુજરાતની ભૂમીની ભૂતળ પરીક્ષા કરવાના કામ ઉપર નીમ્યા હતા. વ્યવહારોપયોગી કળાકામનો તેમને ઘણો શોખ હતો, અને તેમાં યાંત્રિક કળાકામનો ખાસ શોખ હતો. આપણા દેશીલોકે એમનું નામ શારડીસાહેબ પાડ્યું હતું, કારણકે તેઓ એમને વારવાર શારડીનો ઉપયોગ કરતાં જોતા. વ્યવહારિક કળાકામમાં તેમની બુદ્ધિનો દાખલો ગુજરાતપ્રાંતના ખેડાજીલ્લાના મહેમદાવાદ ગામની પાસે ખારી નદી એમણે બાંધીને તેનું પાણી દશકોઈ પ્રગણના જેતલપુર ગામના ડાંગરના ક્યારડામાં વાળા આપ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે. વળી ફૂલનેમ્સસાહેબે અમદાવાદના કેટલાક શેડીઆને ધોળેરાથી તે ખૂણ અંદરસૂધી ટ્રામવે બાંધવાને સલાહ આપી હતી. તે કામને માટે એમણે એક કંપની ઉભી કરી અને પોતે તેના સેક્રેટરી થયા, પણ તેમની બદલી વડોદરા રેવાકાંઠાના પોલીટીકલ એજન્ટ તરીકે થવાથી તે કામ તેમણે છોડી દીધું. વડોદરામાં તેમણે ગાયકવાડ સરકારને કહીને વિશ્વામિત્રી નદી બંધાવી, આથી લોકોને ખારેમાસ નદીનું પાણી મળવા લાગ્યું. રેવાકાંઠાના મુલકમાં જ્યાં તે સ્વારીમાં ફરવા નીકળતા ત્યાં તે ઠેકાણાની ભૂતળ શોધ કરીને જે એમને માલૂમ પડતું તેની નોંધ રાખતા અને સરકારમાં રીપોર્ટ કરતા તેમાં આ બધું જણાવતા. તે ભાગની માપણી કરતાં રેવાકાંઠામાં ત્રણ જગાએ જમીનમાં લોદું છે એવું તેમને માલૂમ પડ્યું :—એકતો રાજપિપળામાં લીમોદ્રામાં, બીજું નાશકોટમાં અને ત્રીજું પાવાગઢની પાસે શિવરાજપુરમાં. વળી કોયલા જમીનમાંથી નીકળે એવાં કેટલાંક ઠેકાણાં પણ એમણે બતાવ્યાં હતાં.

હવે નર્મદાને કિનારે ભર્ય જે ગુજરાતમાં રતું ભડ કહેવાય છે ત્યાં આગળ કારખાતું કાઢવાનો વિચાર કર્યો. આયનડનકીનની કંપનીએ જણાવ્યું કે જો આટલી બધી ખર્ચ પૂછાવીને અમારે ત્યાંથી સાંચા નહિ મંગાવો તો અમે અમારી મહેનતના બદલાતું લવાજમ લેઈશું. ખરે એમજ થયું. મેનર ફૂલનેમ્સસાહેબને આયનડનકીનની કંપનીને તેમની મહેનત બદલ ગાંઠતું લવાજમ આપવું પડ્યું. તે કંપનીએ મોકલેલા અડસદાના એસ્ટીમેટઉપરથી જણાયું કે રકાંતવાનાં અને વણવાનાં કારખાનાં હિંદુ-સ્તાનમાં ચાલેતો ફાયદો થાય. ૧૮૪૯ માં વડોદરાથી રણછોડલાલે આ

એસ્ટીમેટના અડસદાનો ગુજરાતીમાં તરજુમો કરીને અમદાવાદમાં “વર્તમાન પત્ર” નામના એક આડે દહાડે નીકળતા પત્રમાં છપાવા મોકલ્યો, અને અમદાવાદની અંગ્રેજી નિશાળના હેડમાસ્તર રાં ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભસને લખ્યું કે શહેરમાં શેડીઆઓ અને માતબર વેપારીઓને એ વાત સમગ્તવળે. રાં ભોગીલાલે મહેનતતો કરી પણ કાંઈ ફળ થયું નહિ. તેથી તેમણે રણછોડલાલને લખી જણાવ્યું કે અહીંઆના શેડીઆતો અગ્નણ્યા ધંધામાં પડતાં બીહેછે અને કહેછે કે રૂના સંચાઓમાં કમાવાનું હોયતો મુંબઈ જેવા શહેરના સહાસીક વેપારીઓ એ કામ કર્યા વગર રહે નહિ, કેમકે ત્યાંઆગળ નાણાંની અને બીજાં સાધનોની ખોટ નથી. ત્યાર પછી ૧૮૫૧ ની સાલમાં એ બાબતનો ઉપાડ કર્યો અને ભરૂચમાં એક અમેરિકન જેમ્સલેન્ડનસાહેબ કરીને કપાસ લોટવાના સાંચાના માલીક હતા તેમને એ બાબત વિષે લખ્યું. લેન્ડનસાહેબની સાથે રણછોડલાલને ખીછાન સુરતના માણ ડીપોટી કલેક્ટરો રાવબહાદુર જગજીવનદાસ ખૂશાલદાસ અને રાવબહાદુર કમદરામ રણછોડલાલે કરાવ્યું હતું. મેજર ટુલજેમ્સસાહેબે મંગાવેલું એસ્ટીમેટ રણછોડલાલે લેન્ડન સાહેબ ઉપર મોકલાવ્યું અને એ બાબત તેમનો અભિપ્રાય માગ્યો. આના જવાબમાં લેન્ડન સાહેબે લખી જણાવ્યું કે મને ખોતાને ૩ કાંતવાના સાંચા કામ સંબંધી ગત માહિતી નથી પણ આ બાબત હું કાલાંની મોસમઆદ વિલાયતમાં મારા મિત્રોને લખીને તેમનો અભિપ્રાય મંગાવી આપીશ. કાલાંની મોસમથી પરવાર્યાપછી લેન્ડનસાહેબે એ પ્રમાણે કર્યું.

થોડા માસ પછી વિલાયતથી લેન્ડન સાહેબ ઉપર જવાબ આવ્યો તે ઉપરથી તેમણે રણછોડલાલને લખ્યું કે તમારી યોજના કાયદાકારક છે તેથી જો તમે અડધું ભંડોળ ઉભું કરો તો અડધું અમે એકઠું કરી આપીશું. આની સાથે વિવેશમાં લેન્ડન સાહેબે એ જણાવ્યું કે એને માટે કારખાનાનું મકાન બાંધવાને અને ઉચક રકમ લેઈ સાંચા ગોઠવી આપી ચાલતા કરી આપવાને અને અમુક શરતોએ તેના મેનેજર તરીકે કામ કરવાને હું માથે લઈશ. અને હું કામ બરાબર કરું તેને માટે ગ્વમીન આપીશ. આ ઉપરથી રણછોડલાલે કેટલાક શેડીઆઓને ઉભા કરીને એને માટે અડધું ભંડોળ ઉભું કર્યું. આ કંમ્પનીમાં ભાગ રાખવાને કબૂલ થયેલા સદગૃહસ્થો વડોદરાવાળા રાં ગોપાળ મેરાળ અને શેઠ સામળ બેચરવાળા, રાજપિપળાના રાવસાહેબ, અને ભાવનગરવાળા સ્વર્ગવાસી રાં ગવરીશંકર ઉદેશંકર સી. એસ. આઈ. હતા.

આ ધંધામાં લાભ થશે એવી એમને સંપૂર્ણ આશા છે એવું બતાવવાને રણછોડલાલે પોતાના પિતા પાસે તેમાં ભાગ રખાવ્યો. હવે ભરૂચવાળા લેન્ડનસાહેબે ઉચક રકમ લેઈને કારખાનાનું મકાન બાંધી આપવાને અને ચલાવી આપવાને કબૂલ કર્યાથી એને માટે નાણાંનું નેઘડું ભડોળ તો ઉભુ થયું. લેન્ડનસાહેબે મુખ્યવાળી લેક્ટ્રીનીકંપનીની જમીનગિરી આપી. આ ઉપરથી તેને માટે કરારની શરતો બનાવીને લખી. એક શેર રૂ. ૫,૦૦૦ તો કરીને કંપનીનું ભડોળ રૂ. ૩૫૦૦૦ પાંચ લાખનું રાખ્યું. લેક્ટ્રીનીકંપની જમીનખત લખીઆપે એટલે નાણાં લેન્ડન સાહેબને અથવા લેક્ટ્રીનીકંપનીને સોંપવાં, અને લેન્ડન સાહેબને સાંચા ખરીદ કરવા વિલાયત જવું એવો દરાવ કર્યો. આ પ્રમાણે બધું તૈયાર થયું અને ભાગીદારોએ કહ્યું કે લેક્ટ્રીની કંપની જમીન ખત લખી આપીને રજુ કરે એટલે અમે લખતમાં સહીઓ આપીએ. શામળએચરની પેઢીના મુનીમ અને રણછોડલાલ ભરૂચ ગયા અને લેક્ટ્રીનીકંપનીનું જમીનખત માગ્યું. ત્યાં ગયા ત્યાં તો લેન્ડનસાહેબે લેક્ટ્રીનીકંપનીનો એક કાગળ બતાવ્યો, તેમાં એવું લખ્યું હતું કે—‘કંપનીના ભાગીદારોએ સોંપેલી રકમ લંડનમાં લેન્ડનસાહેબને સાંચા ખરીદવાને આપવામાં આવશે, પણજો એ રકમનું લેન્ડનસાહેબને ત્યાં કામ નહિ પડેતો એ રકમ ભાગીદારોને પાછી આપવામાં આવશે.’—આ કાગળ કરાર પાળવાની જમીનગિરી નાકહેવાય. પણ લેન્ડનસાહેબે તેમને કહ્યું કે તમારે અને તમારા વડોદરાવાળા ભાગીદારોને હવે વિલંબ કરવાનું કારણ નથી કારણકે લેક્ટ્રીનીકંપની કરાર પૂરો કરવાને મારી તરફથી જમીનગિરી આપવાને તૈયાર છે. આ કાગળનો ભાવાર્થ એજ પ્રમાણે છે. કંપનીના ભડોળના કરતાં પાંચગણી રકમ મારી એ કંપનીમાં છે તેથી કરીને તે મને ઓળખે છે તેપ્રમાણે આનો માયનો જમીનગિરીજ કહેવાય એવું સાધારણ સમજવાળા આદમી કબૂલ કર્યાવિના રહેશે નહિ. મારી આખર અને શાખના પ્રમાણમાં આથી વધારે ડોઢ પણ જમીનગિરી નેઘડાએ નહિ અને આટલુંપણ વડોદરાવાળા વગર બીજા કોઈએ મારી પાસેથી માગ્યું નથી. વડોદરાના ભાગીદારોએ પોતાનો આગ્રહ છોડ્યો નહિ અને કહ્યું કે અમારા રૂ. ૩૫૦૦૦ની જવાબદારી માટે અમારે તો યથાસ્થિત જમીનગિરી નેઘડાએ.

ત્યાર પછી લેન્ડનસાહેબે ૧૮૫૩ ના એપ્રિલની ૨૨મી તારીખે રણછોડલાલને ફરીથી પત્ર લખ્યો તેમાં જણાવ્યું કે ગઈ કાલે એક કાસદ સાથે મેં તમને પત્ર લખ્યોછે તેમાં હું મારો કરાર પૂરો કરવાને વાસ્તે

પૂરતી જમીનગિરી નથી આપતો એવું બહાનું કાઢી પોતાના ભાગની રકમ વડોદરાવાળા ભાગીદારો આપતા નથી અને લખતમાં સહીઓ કરતા નથી તેથી મને, મારા ભાગીદારોને, તથા આખાદેશના લાભને કેટલું નુકસાન છે તે મેં તમને જણાવ્યું છે. તમારા ભાગીદારો મારીપાસેથી વધારે જમીનગિરી માગે છે પણ તેઓ એટલું નથી જાણતા કે આ કામમાં સૌથી વધારે ભાગ મારો પોતાનો છે, સાંચાની કીમ્મતનો પાંચમો ભાગતો મારા પોતાના પદરથી આપવાનો છે, મારી સ્થાવર મીલકત આદેશમાં આખા ભંડાળના અડધા ભાગ કરતાં પણ વધારે છે. સાંચા ચાલશે ત્યારે એનો મેનેજર હું થવાનો છું અને તે ઉપરાંત મારી શાખને માટે મુંબઈની એક નામાંકિત પેઢી જમીનગિરી આપે છે :—આ બધી વાત એકંદરે લેતાં કોઈ તટસ્થ માણસ ક્યૂંકરશે કે કરાર પૂરો કરવા સંબંધે પૂરતી જમીનગિરી છે, તો આ બધી બીના એમના મનમાં તમે ફસાવી હોય તો તમારા ભાગીદારો પણ ન સમજે એવું કાંઈ કારણ મને નથી લાગતું. આ કામ એટલે સુધી આવ્યું છે કે હવે એમાંથી તમે પાછા હટશો તો આવા ઉઘમનો ફરીથી ઘણાં વરસ સુધી પત્તો લાગશે નહિ. તમારા ભાગીદારોના મનનો છેવટનો નિશ્ચય મેં હજુ જાણ્યો નથી માટે તમને ફરી લખીને તસ્દી આપવી પડે છે કે હજુ તમે તેમને મહેરબાની કરી ફરી સમજાવશો કે તેઓએ પોતાનો કરાર પાળવો જોઈએ અને આપણા દેશની આબાદી વધારવાને વાસ્તે મદદ કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે લેન્ડન સાહેબે રણછોડલાલને ફરી પત્ર લખ્યો કે વડોદરાના ભાગીદારોએ પોતાના હીસ્સાની રકમ આપવી જોઈએ, પણ આ ભાગીદારોના મનમાં એમ આવ્યું કે લેકીની કંપની નાણાંની જવાબદારી બધી પોતાને માથે રાખે નહિ ત્યાંસુધી આપણાં નાણાં નિર્ભય ના કહેવાય. મેજર ફૂલ જેમ્સસાહેબનો પણ એવોજ મત હતો કે નાણાંને માટે જમીનગિરી લીધાસિવાય લેન્ડનસાહેબના હાથમાં પૈસા સોંપવા નહિ. કંપનીના ભાગીદારોને પોતાના એકત્ર ધંધા સંબંધી જે લખત કરવાનું તેની એક કલમમાં કાંઈ ફેરફાર કરવાનો હતો. તે કલમ કંપનીના ‘શેર’ વેચવા સંબંધી હતી. તે કલમ મૂળ એવી હતી કે મેનેજરની રજા સિવાય કોઈ ભાગીદાર પોતાનો ‘શેર’ વેચી શકે નહિ. આ કલમ મંજૂર કરી શકાય એવી નહોતી. વડોદરાવાળા ભાગીદારોએ વિચાર કર્યો કે મેનેજરને આવી તરેહની સત્તા આપવી જોઈએ નહિ. એનો ફક્ત કંપનીનો નોકર ગણાય તેટલા માટે કોઈ ભાગીદારને પોતાનો શેર વેચવાનો દુસ્ત લાગે તો તેમ કરતાં તે અટકાવી શકે નહિ. ખતના મુસદ્દા ઉપરથી

જોતાં મેનેજર ભાગીદારોના ઉપરી જેવો થતો હતો. આથી આખરે કલહ થયા વિના રહે નહિ. આનો પરિણામ એ થયો કે લેન્ડન સાહેબને દેશી ભાગીદારોને મૂકી દેવા પડ્યા. અને બીજા ભાગીદારો શોધી કાઢવા પડ્યા. લેન્ડન સાહેબ એ કામ પાછળ ખંતથી મંડ્યા અને આખરે ભરૂચમાં સૂતરનો ચરખો ચલાવ્યો.

શરૂઆતમાં ભરૂચના ચરખામાં ૧૭,૦૦૦ તાકો હતી અને સાળ એકે નહોતી. ૧૮૬૩ માં આ કંપની રજીસ્ટર થઈ અને તેનું ભંડોળ રૂ. ૪,૦૦,૦૦૦ નું રાખ્યું, અને પાંચસો પાંચસોના એવા ૮૦૦ શેર કાઢ્યા. શેરના રૂપીઆ એકદમ ભરી દેવાનો ઠરાવ રાખ્યો હતો. ભરૂચમાં સૂતરના સાંચાનું કારખાનું નીકળ્યું ત્યાર પછી થોડી મુદતમાં મુંબઈમાં પણ નીકળ્યું. શેઠ કાવસજી નાનાભાઈ દાવર નામના એક સહાસિક સહૃદયસ્થે મુંબઈમાં શેર કાઢીને પહેલ વહેલા ત્યાં સૂતર કાંતવાના તથા વણવાના સાંચા શરૂ કર્યા. એ કંપનીનું નામ ‘ઓમ્મે રૂપીનીંગ એન્ડ વીવીંગ કંપની’ પાડ્યું. કંપનીનું ભંડોળ પાંચ લાખ રૂપિયાનું હતું અને પાંચ પાંચ હજારનો દરેક શેર એમ સો શેર કાઢ્યા. કારખાનાનું ઉપાસન કરનાર શેઠ કાવસજી નાનાભાઈ દાવર પોતે તેના પહેલ વહેલા મેનેજર થયા. સૂતરના વેચાણ ઉપર સેંકડે પાંચ ટકા પ્રમાણે તેમણે કમીશન ઠરાવ્યું હતું. કારખાનાનું કામ ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ચાલવા માંડ્યું. ત્રણ યૂરોપિયન તેમાં નોકર રાખ્યા હતા અને તેમના હાથ નીચે ૫૦૦ દેશી નોકરો અને મજૂરો વળગાડ્યા હતા. આ સાંચામાં ૨૯,૦૦૦ તાકો લગાડી હતી પણ સાળ એકે નહોતી. આ વખતે હિંદુસ્તાનના દેશી મજૂરો અને કારિગરો આ સાંચાકામની જુદી જુદી ક્રિયાઓથી તદ્દન અજાણ્યા હતા માટે જેમ તેમ રડાદૂટો કરતાં કેટલાક માસ એમના એમ વીતી ગયા ત્યાર પછી એ કામની જુદી જુદી ક્રિયાઓની એમને માહિતી થવા લાગી. આથી એ વરસ લગભગ થયાં ત્યારે ભાગીદારોને શેર દીઠ રૂ. ૬૦૦ નો ડીવીડન્ડ મળ્યો. બીજો છમાસિક ડીવીડન્ડ ૧૮૫૯ ના જાન્યુઆરીથી જૂન સુધીનો રૂ. ૪૦૦ નો મળ્યો અને તે વરસ બીજા છ મહિનાનો રૂ. ૬૦૦ મળ્યો એટલે બધો મળીને રૂ. ૧,૦૦૦ નો ડીવીડન્ડ એક વર્ષને માટે પડ્યો.

આ જોઈને બીજા શેડીઆઓનાં મન લલચાયાં અને તેમને બીજાં સાંચાનાં કારખાનાં ઉભાં કરવાનું સૂઝ્યું. હવે ૧૮૫૬ માં ‘ઓરીએન્ટલ રૂપીનીંગ એન્ડ વીવીંગ કંપની’ એ નામની બીજી કંપની મુંબઈમાં ઉભી

થઈ. તેનું ભંડોળ વીસ લાખ રૂપિયાનું હતું અને અદીલનરનો એક શેર એવા ૮૦૦ શેર કાઢ્યા. ત્યાર પછી ૧૮૫૯ માં ‘અમદાવાદ સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ મીલ’ ઉભી થઈ. પછી ૧૮૬૦ માં મુંબઈમાં ‘ઓમ્મે રોયલ સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ કંપની’ અને ‘કુરલા મીલ્સ’ નામની મીલો નીકળી. ૧૮૬૨ માં ‘ઓમ્મે યૂનાઈટેડ સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ કંપની,’ — ૧૮૬૪ માં ‘માણેકજી પીટીટ મીલ,’ ‘એલાયન્સ સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ મીલ’ અને ‘ઈસ્ટર્ન મીલ.’ અને ૧૮૬૫ માં ‘આલબર્ટ મીલ્સ.’ આમ ત્યાર પછી ઉપરા ઉપરી મીલો નીકળવા માંડી.

મુંબઈ જેવા શહેરમાં અણુશીખાઉ મજૂરો અને કારિગરોને લીધે અતિશય મુશ્કેલી પડતી હતી તો ખીજે કેકાણે તો તેની મુશ્કેલીઓનું કહેવું શું ? અમદાવાદની સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ મીલ વિષે રણછોડલાલ આ પ્રમાણે લકીકત જણાવે છે :—

‘અમારા કારખાનાનું ખાત મહુરત ૧૮૫૯ ની સાલમાં કર્યું. અમે શરૂઆતમાં ફક્ત ૨૫૦૦ તાકોના સાંચા મંગાવ્યા. ઇંગ્લાંડમાં તે વખતે અમારા આડતિયા હાલના ઓનરેબલ દાદાભાઈ નવરોજી એમ. પી. હતા. એમની સાથે ઓળખાણ મારા મરહુમ મિત્ર શેઠ મેરવાનજી નસરવાનજી ભાવનગરીએ કરાવ્યું હતું. તે વખતે આગગાડી નહોતી તેથી અમારે સામાન હોડીઓની મારફત ખંખાતના ખારામાં લાવવો પડ્યો હતો અને ત્યાંથી ગાડામાં ભરીને અમદાવાદ આણ્યો હતો. વરાળ શું અને કેવી હોય અને ૩ના સાંચા કેવા હોય તે તે વખતે અમદાવાદના લોકો જાણતા નહોતા; તેથી અમારે દરેકજણને સમજાવવું અને શીખવવું પડ્યું હતું. મુંબઈથી પણ તે વખતે શીખેલા મજૂરો કે કારિગરો મળી શકે તેમ નહોતું; તેથી અમારે અમારે ત્યાંના મજૂરોને માથાફેડ કરીને શીખવવું પડ્યું અને જેમ તેમ કરી કામ ચલાવ્યું. વિલાયતથી મંગાવેલા અમારા સાંચા એકવાર તો દરિયામાં ડૂબી ગયા અને ત્યાંથી આવેલો યુરોપિયન સાંચાદાર કોલેરા થવાથી તરત મરણ પામ્યો. આ બંધી મુશ્કેલીઓ પડતાં પણ ૧૮૬૧ માં અમે અમારું કારખાનું ચલાવ્યું અને પરમેશ્વરની કૃપાથી અમે ધારતા નહોતા એટલોબધો ફાયદો અમને થયોછે અને હમે ફતેહ-મંદ થયાછીએ.’

ઉપલી લકીકત રણછોડલાલે પોતે જણાવેલી છે. શરૂઆતમાં એમના કારખાનાનું ભંડોળ એક લાખ રૂપિયાનું હતું. તે વખતે આશરે ત્રેસઠ માણસો કારખાનામાં કામે લાગ્યાં હતાં. દર શેર રૂપિયા ૫,૦૦૦ નો

એવા ૨૦ શેર કાઢ્યા. તેમાં એ શેર રણછોડલાલે પોતે રાખ્યા. બધા ભાગીદારોના શેર નીચે પ્રમાણે હતા:—

- ૨ રણછોડલાલ છોટાલાલના પોતાના.
- ૨ રાવબાહાદુર મગનભાઈ કરમચંદ.
- ૧ શેઠ હડીશંગ કેસરીશંગ.
- ૧ વાઘડે શાહેબ.
- ૧ ૨૦ આં પ્રેમાભાઈ હીમાભાઈ વગેરે.

સાંચાના કારખાનાનો કારભાર કરવાનું અતિ ખારીક કામ ભાગીદારોમાંથી કોઈ દેશી ગૃહસ્થ સમજી શકે તેમ નહોતું તેથી તેનો કારભાર કરવાનું કામ રણછોડલાલને સોંપ્યું. તેમને સૂતરના વેચાણની પેદાશ ઉપર ૨૫ ટકા કમીશન આપવાનો ઠરાવ કર્યો. ધીમે ધીમે કારખાનું જામવા લાગ્યું. તેથી તેનું ભંડોળ વધારાને ૩૨૭,૦૦૦ રૂપિયાનું કર્યું તે દરેક શેર પછી ૧,૦૦૦ રૂપિયાનો રાખ્યો. ૩ કાંતવાના યંત્રની તાકો પણ વધારીને દશ હજાર કરા. અત્યાર સુધીતો આ સંચામાં ફક્ત સૂતરજ વણાતું હતું, અને તે વિલાયત અને ખીજ દેશાવર જતું. ત્યાર પછી થોડી મુદતમાં કપડાં વણવાની શાળો પણ વિલાયતથી મંગાવી એટલે હવે સૂતર કાંતવાનું અને કપડાં વણવાનું એ કામ ચાલવા માંડ્યાં. આથી કારખાનું ઘણું સાફ જામ્યું અને પેદાશ પુષ્કળ થવા લાગી. ભાગીદારો નહાલ થઈ ગયા. કંપનીના કામના લાભનો પ્રથમ ફાળો દર શેર દીઠ ઘણો સારો આવ્યો. ત્યાર પછી દર શેર રૂપિયા ૫૦૦ નો કરીને અડધિયા શેર કાઢીને વળી કારખાનું વધાર્યું. એવા ખીજ ૬૫૪ શેર કર્યા. અને આખા ૩,૧,૦૦૦ નો એક એક એવા ૬૫૪ તો જુદા. રણછોડલાલની ઝીણી અક્કલ અને દીર્ઘકૃષિથી કંપનીને ઘણો લાભ થયો. હાલ એ ૧,૦૦૦ રૂપિયાના શેરનો ભાવ વધીને બજારમાં તેની કીમત ૩,૧,૭૦૦ સુધીની થઈ ગઈ હતી. અત્યારસુધી આ કંપની આખા હિંદુસ્તાનમાં એક એ મીલો સિવાય પહેલા નંબરની મીલ ગણાતી હતી. રણછોડલાલનો અસલથી સ્વભાવ એવો હતો કે જે કામ માથે લીધું તે કામમાં ઉંડા ઉતરવું, ચારે તરફથી તેની માહિતી મેળવવી અને તે વિષય મનન કરવો.

રણછોડલાલની અમદાવાદ સ્પીનીંગ તથા વીવીંગ કંપનીની હાલતનું સ્વરૂપ બતાવવાને સન ૧૮૯૧ ની સાલના કંપનીના સરવૈયાની એક નકલ તેના હાલના મેનેજર રા. ચીનુભાઈ માધુભાઈએ આ પુસ્તક લખનારને મહેરબાની કરી આપી છે તે આ નીચે ટાંકી છે :—

			ર.	આ.	પે.	ર.	આ.	પે.
પુઃ-રેના ભાગીદારોના શેર ૬૫૪ દર								
શેર ર. ૧,૦૦૦	૬,૫૪,૦૦૦	૦	૦					
નવા અધીઆ શેર ૬૫૪ દર ર. ૫૦૦ નો								
તેમાં કોલ પેટ ર. ૪૨૫ પ્રમાણે ભરાયા								
છે તે	૨,૭૭,૯૧૦	૦	૦					
ફેડુ:-આલુકા			૬,૯૩૮૪૧	૧૪	૧૧	૯,૩૧,૯૫૦	૦	૦
પરચુરણ તથા લહેણ	૭૯,૧૦૮	૧૦	૦					
રીઝર્વ:-રીઝર્વ ખાતે			૯૪,૬૧૪	૬	૩	૭,૬૬,૯૫૦	૮	૧૧
નફા ગુકસાન ખાતે. વધાવ ખાતાના બાકી ...	૫,૩૧,૧૯૧	૨	૨			૯૪,૬૧૪	૬	૩
મીલકત:-સ્થાવર મીલકત ઈમારત ...						૫,૩૧,૧૯૧	૨	૨
ગયા વરસ આખરની ૩,૭૮,૫૯૫	૨	૪				૧૮,૪૬,૦૦૬	૧	૪
આ વરસ વધી..... ૭,૫૦૧	૧૪	૬						
વસારાના કાગ્યા તે... ૩,૮૬,૧૬૭	૦	૧૦						
૭,૫૦૧	૧૪	૬						
રેના ઉઠેલાના ... ૩,૭૮,૫૯૫	૨	૪						
૧૧,૩૬૭	૬	૦						
જંગમ મીલકત- ૩,૮૬,૯૬૨	૮	૪						
સાંચાના- ૩,૮૬,૯૬૨	૮	૪	૩,૮૬,૯૬૨	૮	૪	૩,૮૬,૯૬૨	૮	૪
ગયા વરસ આખરના. ૭,૭૭,૨૦૩	૧૦	૪						
આ વરસ વધ્યા તે... ૫૫,૦૨૭	૦	૧૧						
વસારાના કાગ્યા તે... ૮,૩૨,૨૩૦	૧૧	૩						
૩૮,૮૬૦	૩	૦						
૭,૯૩,૩૦૦	૮	૩	૭,૯૩,૩૦૦	૮	૩			
રેટોર ખાતે માલ	૨૮,૬૨૨	૧૨	૨,૪૨૭	૧૩	૬			
વહાણ ખાતે માલ	૪,૦૬,૫૩૩	૧૨	૬					
કાપડ સૂતર રૂ વગેરેનો માલ	૬,૮૦૭	૧૧	૮					
કોલસા તથા કાઠી	૧,૬૬૯	૨	૧					
ડોસરોક સામાન	૮૧,૯૨૧	૭	૦	૧૨,૩૬,૫૦૧	૧૦	૮		
જુદા જુદા લોકો પાસે... ..	૬૩,૪૮૫	૧૦	૦	૮૧,૯૨૧	૭	૦		
અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલ લોન ટકા પાંચનો ...	૪૦,૦૦૦	૦	૦					
માર મેંટ નોટ ટકા ચારનો	૪,૧૧૭	૧૧	૧૧					
કુર્મજ બેંકની શાખા અમદાવાદની	૧૯,૯૪૦	૯	૧૦					
કુર્મજનાજી શાં નરોતમદાસ પુરોરામ	૭-૬	૭	૮					
સીલક હાથમાં				૨,૩૫,૩૨૦	૭	૪		
				૧૮,૪૬,૦૦૬	૧	૪		

નકલ.

નક્શા ગુકશાનનું સન

	ર.	આ.	પૈ.
૧ ગયા વરસના વડાવની બાકી	૨૯,૩૨૭	૧૨	૧૦
	૨૯,૩૨૭	૧૨	૧૦
૧ માકી	૧,૩૬૯	૪	૧૦
૨ કાપડ વેચાણના રા. ૮,૮૮,૪૭૧-૮-૭ માંથી ગયા વરસના માલના રા. ૧,૭૪,૩૨૫-૧૧-૮ જતાં રા. ૭,૧૪,૧૪૫-૧૨-૧૧ ને આ વરસ આખર માલ રા. ૨,૮૨,૦૪૩-૪-૪ નો છે તે મળીને	૯,૯૬,૧૮૯	૧	૩
૩ કૂતર વેચાણના રા. ૨,૬૮,૨૩૪-૧૨-૪ માંથી ગયા વરસના માલના રા. ૪૪,૫૧૧-૦-૦ જતાં રા. ૨,૨૩,૭૨૩-૧૨-૪ ને આ વરસ આખર માલ રા. ૩૧,૨૧૨-૧૩-૬ નો છે તે મળીને	૨,૫૪,૯૩૬	૯	૧૦
૪ ખાતલ રૂ વીગેરેના વેચાણના રા. ૧૬,૫૭૪-૫-૬ માંથી ગયા વરસના માલના રા. ૭૨૮-૪-૧૦ જતાં રા. ૧૫,૮૪૬-૦-૧૦ ને આ વરસ આખર માલ રા. ૧,૧૦૯-૨-૧૧ નો છે તે મળીને	૧૬,૯૫૫	૩	૯
૫ મીડ ખાતે રા. ૨,૭૩૪-૧૫-૧ માંથી ગયા વરસના માલ રા. ૨,૫૦૦ જતાં રા. ૨૩૪-૧૫-૧ ને આ વરસ આખર માલ રા. ૧,૦૦૦) નો છે તે મળીને	૧,૨૩૪	૧૫	૧
૬ સેરની ફી ખાતે	૪૭	૮	૦
૭ તથા વીગેરે ઉપર બીજાનું કામ કર્યું તે	૧૯૪	૧૪	૦
	૧૨,૭૦,૯૨૭	૮	૯
૧ તારીખ			
વડાવની બાકી	૧,૦૦,૫૩૪	૧૪	૨
	૧,૦૦,૫૩૪	૧૪	૨

૧૮૯૧ ની સાલનું તારણ.

૧ સન ૧૮૯૦ ની સાલના બીજા હરતાઉં ઉવા- ડેન્ટ આપ્યું તે	રૂ.	આ.	પૈ.
૨ ખાકી	૨૭,૯૫૮	૮	૦
	૧,૩૬૯	૪	૧૦
	૨૯,૩૨૭	૧૨	૧૦
૧ કંટીજન્ટ ખાતે	૧,૨૯૪	૮	૮
૨ નિશાળ ખાતે... ..	૨૩	૩	૦
૩ કારખાનાના લોકોને માટે દવાખાના ખાતે ...	૧૩૫	૧૦	૦
૪ દરમાયા ખાતે શા. ૯૪,૪૯૯-૭-૧ ને કાપડના દરમાયાના શા. ૮૪,૪૪૬-૧૦-૨ થયા તે મળી	૧,૭૮,૯૪૬	૧	૩
૫ પછીવટદારના કમીશન ખાતે વચાણુ શા. ૧૧,૫૬,૭૦૬-૪-૧૧ ઉપર ટકા ૨૧૧ પ્રમાણે	૨૮,૯૧૮	૩	૧
૬ રીમાની સલામતી ખાતે... ..	૪,૯૮૨	૧૦	૯
૭ રેલ્વેસ્ટારની ફી ખાતે	૧૦	૦	૦
૮ ઈનકમટેયાક્ષ ખાતે	૨,૦૩૦	૦	૧
૯ ભાડાં ખાતે... ..	૧,૫૩૧	૧૦	૧૦
૧૦ દલાલી ખાતે કાપડ સુતર ને રૂની મળીને ...	૫,૫૮	૧	૧
૧૧ બજાતણુ ખાતે	૯૧,૫૪૫	૮	૮
૧૨ ઈનામ ખાતે	૨,૫૪૬	૧૨	૧૧
૧૩ ન્યાય ખાતે શા. ૨૯,૪૬૭-૮-૯ માંથી મ્યુનિ- સિપાલ લેાન તથા ગવર્નમેન્ટ નોટના વ્યા- જના વ્યાખ્યા તે જતાં	૨૪,૮૨૧	૧	૫
૧૪ બાઈલર ઈન્સપેક્શન ખાતે	૩૦૦	૦	૦
૧૫ હાઉસટેયાક્ષ ખાતે	૨૧૪	૦	૦
૧૬ સાંચાના મસાલા ખાતે શા. ૪૯,૬૬૪-૧૧-૧ ને કાપડના મસાલાના શા. ૬૬,૫૫૩-૧૧-૧૦ મળીને	૧,૧૬,૨૧૮	૬	૧૧
૧૭ રૂ ખાતે શા. ૬,૬૬,૫૦૨-૧-૬ ને ગયા વરસના માલના શા. ૮૮,૭૩૨-૧૧-૪ મળીને રૂ થા ૭,૫૫,૨૩૪-૧૨-૧૦ થયા તેમાંથી વ્યા વ- રસના માલના શા. ૯૧,૧૬૮-૬-૫ રહ્યા તે જતાં	૬,૬૪,૦૬૬	૬	૫
૧૮ હુમેશ પ્રમાણે ધરમાલા ખાતે જમે કર્યા તે ...	૧,૦૦૦	૦	૦
૧૯ સાંચા ઈમારતમાંથી ધસારાના કાચા તે ...	૪૬,૪૩૨	૧	૬
૨૦ આ વરસની કમાઈ થઈ તે શા. ૯૯,૧૬૫-૬-૪ ગયા વરસની ખાકી શા. ૧,૩૬૯-૪-૧૦ ૧,૦૦,૫૩૪-૧૪-૨	૧,૦૦,૫૩૪	૧૪	૨
			૧,૦૦,૫૩૪ ૧૪ ૨
			૧૨,૭૦,૯૨૦ ૮ ૯
૧ સન ૧૮૯૧ ની સાલના પહેલા હરતાઉં અ- લેલ હિસાબે ઉવાડેન્ટ આપ્યું તે ...	૩૪,૯૪૮	૨	૦
૨ કારાવ પ્રમાણે બે આનાની રીઝરવ ખાતે જમે કર્યા તે	૧૨,૩૯૫	૧૦	૦
૩ ખાકી વ્યવસ્થા કરવાની રહી તે	૫૩,૧૯૫	૨	૨
			૧,૦૦,૫૩૪ ૧૪ ૨
			૧,૦૦,૫૩૪ ૧૪ ૨

રૂના કારખાનાના કામમાં આ પ્રમાણે પોતાને બેસતમ લાભ મળેલો જોઈને અને પોતાની તેમાં સારી રીતે નજર પહોંચેલી જોઈને રણછોડલાલને ખજાં એક એવું સ્વતંત્ર કારખાનું કાઢવું વલણ થયું. તેથી કરીને પોતાના પુત્ર રાં માધવલાલના નામથી અમદાવાદ શહેર બહાર રારંગપુર દરવાજા બહાર તેમણે સન ૧૮૯૭ ની સાલમાં એક જનીંગ એન્ડ મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની નામનું ખજાં કારખાનું કાઢ્યું. તેમાં પણ ૩ કંટાઈ તૈયાર થઈ કપડાં વણાય છે. તે કારખાનું તેમનું સ્વતંત્ર પોતાની માલકીનું છે. તેનો વહિવટ રા. માધવલાલ પોતે કરે છે. તેમાં ૪૨,૦૦૦ ટાકો અને ૮૭૫ સાળો છે. તે પણ ઘણી સારી રિશ્તિમાં છે. રાં માધવલાલે પોતાના જુલિવાન પિતાપાસેથી આ કામની સારી તાલીમ લીધી છે તે તેમના કાબેલ વહિવટ પરથી જણાય છે. બેઉ કારખાનામાં મળી ઘણા નોકરો કામે લાગેલા છે, અને ઘણા ગરીબ માણસોને રોજ મળે છે. તેમની પોતાની સાલિના પણ કંઈ નહિ તો વીસ પચીસ માણસોના આ કારખાનામાં નીમાવ થાય છે. કારખાનાની પેશમાંથી ધર્મદા કામ અને એને લગતાં બીજાં કામો થાય છે તેની હકીકત રણછોડલાલનાં ધર્મદા કામના જુગાં પ્રકરણમાં આવશે.

રણછોડલાલનું પોતાનું કારખાનું શહેરમાં શહાપરમાં છે. કારખાનાનું મકાન ઘણું સુશોભિત અને ગંજવર છે. અંદરથી સફાઈ પણ સારી છે. હવા અજવાળું પૂરતું છે. ફક્ત જૂતા ફૂવાવાળા ઓરડામાં આગલા ભાગમાં જરા અંધાર છે. પાણીને માટે અસલ બનાવેલો ફૂવો પાણીના મ્યુનિસિપલિટીના નળ કારખાનામાં લીધાથી પૂરી નાંખ્યો છે. કારખાનામાં સૂતરાઉ કાપડ જુદી જુદી તરેહનું થાય છે. નવી નવી જાતનાં કોરોનાં ધોતિયાં, ચાદરો, રમાલ તથા જેવા જોષ્ટએ તેવા ઝીણા જાડા માદરપાટ તથા કાચું સૂતર ત્યાં નીપજે છે. હાલમાં ઝીણી અંગૂઠી રેશમી કોરનાં ધોતિયાં પણ ત્યાં વણવા લાગ્યાં છે અને તે દેશાવરમાં ઘણાં પંકાય છે.

આ પોતાની કંપનીનો વહિવટ થોડા વરસથી રણછોડલાલે પોતાના પૌત્ર રાં ચિતુભાઈને સોંપ્યો હતો તેથી કામકાજ તે કરતા હતા અને તેમના તરફથી કાગળપત્રમાં સહીઓ પણ તે કરતા હતા. તે છતાં રણછોડલાલે તે બાબતમાંથી લક્ષ તદ્દન કાઢી નાંખ્યો નહોતો. છેવટસૂધી ઘણી ખરી દેખરેખ તેમાં પોતાની હતી.

આ ૩ના કારખાનાના ઉદ્યમ ઉપરાંત રણુછોડલાલે ખીજા દેશ લાભના ઉદ્યમ માટે ખીજો મોટો પ્રયાસ કર્યો હતો, પણ તેમાં દૂર ન થઈ શકે એવી અડચણો આવવાથી તે સફળ થઈ શક્યો નથી.

આ પ્રકરણમાં આગળ જણાવ્યું છે કે મેજર ફૂલજીભસસાહેબ સાથે તેમને ઘણો સ્નેહ હતો અને તેમની મન શક્તિ અને તેમના અનુભવ જ્ઞાન ઉપર તેમને ઘણી શ્રદ્ધા હતી. આ ફૂલજીભસસાહેબ પંચમહાલ રેવાકાંઠા ઇલાકામાં પોલીસીકલ એજન્ટના હોદ્દા ઉપર હતા ત્યારે સ્વારીમાં ફરતાં ફરતાં તેમના અનુભવમાં એમ આવ્યું હતું કે પંચમહાલ જીલ્લાના અમુક ભાગમાં લોઢાની અને કોલસાની ખાણો નીકળી શકે એમ છે. હવે રણુછોડલાલ પોતાના કારખાનાનું કામ પોતાના પુત્ર પૌત્રાદિકને નિર્ભય રીતે સોંપી શકે એવી સ્થિતિમાં થયા ત્યારે તેમનું મન ખીજા ઉદ્યમ તરફ ગયું. ફૂલજીભસસાહેબે સૂચવેલી ધૂન તેમના મગજમાં હળુ ભરાઈ રહી હતી. તેથી તેમને એમ વિચાર થયો કે આ દેશમાં લોઢાની ખીલકુલ છત નથી માટે કરોડો રૂપિયાનું લોઢું અને લોઢાનો યંત્ર વગેરે સામન વિલાયતથી આવે છે અને દેશમાંથી કરોડો રૂપિયા જતા રહે છે. વળી દેશમાંથીજ લોઢાનાં યંત્રો ખતાવાય અને દેશનું લોઢું વપરાય તો દેશ ધણોજ આપાદ થાય. આ વિચાર બરાબર હતું વિલાયતથી ખતીને અત્રે આવતું કાપડ અને સૂતરના વિચાર જેવો થયો. હવે આ કરોડો રૂપિયા દેશમાંથી જતા બચે અને તેની સાથે દેશમાં એથી કરીને ઉદ્યમ વધે એવું કરવા તરફ તેમની વૃત્તિ ગઈ. તેથી તેમણે પંચમહાલ જીલ્લામાંથી લોઢાની ખાણો શોધી કાઢવા સારું એક કંપની ઉભી કરી. તે કંપનીનું નામ “ગુજરાત કોલ એન્ડ આયર્ન કંપની લીમિટેડ” એવું પાડ્યું. તેમાં નીચેના શેરીઆઓ ભાગીદાર થયા :—

ડીરેક્ટરો.

શેઠ સારાભાઈ મગનભાઈ.

શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ.

શેઠ નરોત્તમદાસ ગુલાબચંદ.

શેઠ ત્રીકમલાલ જમનાદાસ.

રા૦ બા૦ રણુછોડલાલ છોટાલાલ.

ખાનખહાદૂર નવરોજ પેસ્તાનજી.

શેરહોલ્ડરો.

૨૧૦ બા૦ બેચરદાસ અંબાઈદાસ, સી. એસ. આઈ.

૨૧૦ બા૦ બોળાનાથ સારાભાઈ.

મેહેરબાન ટી. ડબ્લ્યુ. લુક સાહેબ, અને ખીજાઓ.

આ પ્રમાણે કંપની ઉભી કરી. હવે પંચમહાલમાં લોઢાની શોધ કરવી અને જમીન ખોદવી તેમાં સરકારની મદદ અને પરવાનગી જોઈએ તેને માટે તે કંપનીએ સરકારને અરજીઓ કરી. અરજીઓ અંગ્રેજીમાં કરેલી તેનો ગુજરાતી સાર નીચે ટાંક્યો છે :—

પ્રથમ પત્ર રીતસર પંચમહાલના કલેક્ટરને લખવો પડ્યો તે નીચે પ્રમાણે હતો :—

અમદાવાદ, તા૦ ૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૪.

મેહેરબાન જે. કે. સ્પેન્સ સાહેબ બહાદૂર.

પંચમહાલના કલેક્ટર સાહેબ—સુ. ગોધરા.

જીનાબમાં અરજ એ છે જે આપ સાહેબ જાણો છે કે ગુજરાત એક ફળદ્રુપ અને કાચું સોનું પાકે એવો દેશ છે. ગુજરાતના લોકો સહાસિક અને ઉદ્યોગી છે. આ મુલકમાં જોઈએ તેવાં સાધન પણ મળી શકે તેમ છે અને તેમાં સુધારો થઈ શકે એવું છે. પણ હાલના સુધારાના અને ઉદ્યમના હરીફાઈના સમયમાં યંત્રશાત્ર અને વરાળયંત્ર વગર કશું બની શકે તેમ નથી. આને માટે કોલસા અને એવું બળતણ સસ્તું થવાની ઘણી જરૂર છે. તેથી કરીને જો ગુજરાતમાં કોઈ ટેકાણેથી કોલસાની ખાણ જેવું માલૂમ પડી આવે તો દેશને ઘણો ફાયદો થાય. હાલમાં કોલસા અને ખીજા ખનીજ પદાર્થની શોધ કરવાને અમદાવાદમાં એક કંપની ઉભી થઈ છે અને એને માટે જોઈતાં નાણાં એકઠાં થઈ ગયાં છે.

ભવિષ્યમાં પૃથ્વીમાંથી ખનીજ પદાર્થ જડશે એવી ફક્ત આશા ઉપરજ શરૂઆતમાંતો આ કંપનીને ધણું ખર્ચ કરવું પડશે. પણ કદાચ તેઓનો પ્રયાસ સફળ થાયતો તેમને ખેસતમ લાભ થાય એવી બધાને સારી પેઠે ખાતરી છે. પ્રયાસ સફળ થાય તો કંપનીને તેમજ સરકારને ઘણો ફાયદો છે. ખાલસામાં તથા દેશી રાજ્યના મુલકમાં

કાઠિયાવાડ વગેરે ઠેકાણે શોધ કરવાનો કંપનીનો વિચાર છે. પણ સરકાર આવા કામથી દેશને કેટલો ફાયદો થશે એ વાત ધ્યાનમાં લઈ અમને અમારી શરતો પ્રમાણે કામ કરવાની રજા આપે તો હાલમાં તો અમારે પંચમહાલ જિલ્લામાં અમારી શોધ શરૂ કરવાનો વિચાર છે. અમારા જમણામાં આવ્યું છે કે પંચમહાલમાં પંચમહાલની ભૂમિમાં લોહાની કાચી ધાતુ છે. અમને ખબર છે કે તરત પાસે કોયલા વગર લોહું શોધવાનું અને ગાળવાનું કામ ઉપાડવું એ જોખમકારક છે. સસ્તે ભાવે પુષ્કળ જથ્થામાં કાઠિયાનાં લોકો મળી આવે તો કોયલાનો નીપજવી શકાય.

પંચમહાલ જિલ્લામાં લક્કડ ખાળવાનાં પુષ્કળ મળી આવે છે. આવાં લોકો રેલ્વેથી દૂર હોય ત્યાંતો એની કીમત કાંઈ ઝાઝી ઉપજતી નથી. પણ લક્કડનો જંગલ સરકારની માલકીનાં માટે એ ખાખતમાં સરકારની નજરમાં આવે તે ખરું. તેથી કરીને રેલવેથી દશ માઈલ છેટે, વીસ માઈલ છેટે, અને ત્રીસમાઈલ છેટે એ પ્રમાણે જંગલમાંથી અમે લોકો લેઈએ તો સરકાર જંગલ ખાતાતરફથી શા ભાવે આપશે તે ત્રણેના ભાવ અમને જણાવે તો મોટી મહેરબાની થશે.

આ કંપનીને માટે નીચેની શરતો જરૂરની છે તેથી તે શરતો અમારી કબૂલ રાખવાને આપ સરકારમાં લલામણ કરશે એવી આશા છે:—

કંપનીને જે જગોએ જ્યારે જ્યારે કાંઈ કીમતી ધાતુ માલૂમ પડે તે જગોથી કુત્તી રૂપ માઈલ સૂધીની જગોમાં કંપનીના માણસો સિવાય બીજા કોઈ માણસો પચીસ વરસ સૂધી ધાતુ ખોદી શકે નહિ.

મ્યુનિસિપાલ અને લોકલફંડની જકાત સિવાય બીજી જે સરકાર તરફથી જકાત લેવાતી હોય તેવી જકાત કંપની પાસેથી સરકાર લે નહિ.

આના બદલામાં મદ્રાસમાં જેમ સોનું શોધવાની જમીનનું ભાડું દર એકરે રૂપીઆ પાંચ લે છે તે પ્રમાણે જે જમીનમાં કંપનીનો ભોગવટો હશે, અથવા જેમાં ખોદાણ કર્યું હશે તેવી જમીનનું દર એકરે રૂપીઆ પાંચ લેખે ભાડું કંપની આપશે. અમને આશા છે કે આવા શુભ કામમાં એક જ જણાય તેવી મદદ સરકાર અમને આપશે. અને તેથી આપ આ પત્રનો જલદી અમારા લાભમાં જવાબ આપશો.

(સહી) રણછોડલાલ છોટાલાલ.

(સહી) નવરોજ પેસ્તાનજીની કંપની.

(સહી) જાંગીરજી પેસ્તાનજીની કંપની.

સેક્રેટરીઓ, અલેક્સાંદ્રો, ગુજરાત કોલ એન્ડ આયર્ન કંપની, લીમીટેડ.

કલેક્ટરનો જવાબ.

નં. ૩૩૫૪ સન ૧૮૮૪.

ગોધરા, તા. ૧ લી અક્ટોબર ૧૮૮૪.

શેઠ નવરોજ પેસ્તાનજીની કંપની વગેરે સહયુક્તો,

તમારા તારીખ ૮ મી સપ્ટેમ્બરના પત્રના જવાબમાં જણાવવાનું કે તમારા પત્રમાં એવી અગત્યની અને વિચાર કરવાની બાબત છે કે તમે તે સંબંધની સંપૂર્ણ હકીકત મને જણાવો નહિ ત્યાંસૂધી આ બાબતમાં મારાથી કંઈ થઈ શકે તેમ નથી. મારી નજરમાં એમ આવે છે કે આ બાબત સરકારના ધ્યાનપર લાવવાને તમારે કોઈ વકીલ સોલીસીટરને સોંપવી જોઈએ. આવી અનિશ્ચિત બાબતમાં કશો હુકમ આપવાને મને સત્તા નથી અને તમને આ બાબતમાં સૂચનાઓ આપી મદદ કરવાને મને કુરસદ નથી.

૨. બજતણને માટે લાકડાના ભાવ વિષે તમને જણાવવાનું કે એનો ભાવ રેલવેથી નજદાક કે દૂર એના ઉપર કંઈ નથી. જ્યાં જ્યાં તમારે લાકડાં જોઈશે ત્યાં ત્યાં તમને બજાર ભાવે મળશે. કદાચ તમને અમુક વજનને માટે અમુક વખત સૂધી અમુક ભાવે કંટ્રાટ મળી શકે. પણ પંદર વર્ષની લાંબી મુદતને માટે કંટ્રાટ આપી શકાય નહિ. સૂકી અને લીલી કાઠી એકઠી જંગલમાં કાપીને તૈયાર આપવાનો હાલ તો ભાવ રૂપીઆ એકની એક ખાંડી એટલે ૭૮૪ શેર છે.

આ બાબત તમારે સરકારના “જંગલખાતા” ના અમલદારો સાથે ગોઠવણ કરવી જોઈએ.

૩. તમને કોઈપણ જગોએ કોઈપણ મુદત સૂધી કામ કરવાને એકહથ્થુ સ્વતંત્ર હક આપવા હાલ હું ભલામણ કરી શકતો નથી. આ કરતાંપહેલાં મારે તમારી કંપની વિષેની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવી જોઈએ. તો પછી થોડા એક ખાણો ખોદવા બાબતના હક તમને આપવાને હું વિચાર કરું. અંગ્રેજ સરકારના મૂલકમાં માલ જતાં આવતાં સરકાર તરફથી જકાત લેવાતી નથી. પણ દેશી રાજ્યની બાબતમાં તો ત્યાંના અધિકારીઓની મરજી ઉપર છે.

(સહી.) જે. કે. સ્પેન્સ,

કલેક્ટર-પંચમહાલ, ગોધરા.

ફરી કલેક્ટરને અરજી, ઉપલા પત્રનો જવાબ.
મહેરબાન જે. કે. સ્પેન્સ સાહેબ બહાદૂર,
કલેક્ટર, જીલ્લે પંચમહાલ.

અરજ એ છે જે આપના પત્ર નં. ૩૩૫૪ તા. ૧ લી અક્ટો-
બરના જવાબમાં નીચે પ્રમાણે વિનંતી કરવાની એ છે, જે :—

અમારા જાણ્યા પ્રમાણે સરકાર જમીનમાંથી કીમતી ધાતુ શોધી
કાઢવાના કામમાં ઘણું ઉત્તેજન આપે છે અને કામ ઘણી લાભકારક શર-
તાથી કરવાદે છે. કેટલીક જગોએ તો સરકારે એને માટે ખાસ ઠરાવ
બહાર પાડ્યા છે. જેવો કે મદ્રાસમાં સોનું શોધવાને માટે કામ કરવાના
સંબંધમાં :—તેટલા માટે અમારી તા. ૮ મી સપ્ટેમ્બરની અરજીની બાબત
અમારે ઉત્તર પ્રાંતના કમીશનર સાહેબની મારફત ગવર્નર સાહેબની
હજીરમાં લાવવાની મરજી હતી. પણ બધું રીતસર પગથીએ પગથીએ
ચઢતું આગળ જાય તે સાથે એમ ધારી અમે આપની મારફત એ
અરજી મોકલવાનું દુરસ્ત ધાર્યું હતું.

અમારી આગલી અરજીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પંચમહાલમાંથી લોહું
કોયલા વગેરે ભોંયમાંથી શોધી કાઢવા સાથે કેટલોક પૈસો ખર્ચ કરવાનું
અમારું વલણ થયું છે. તેટલા માટે ૧૮૮૨ ના ૬ ફૂા આક્ટ પ્રમાણે
રજીસ્ટર કરાવીને અમે જોઈન્ટ્સ્ટોક કંપની કાઢી છે.

આવા કામમાં જોખમ ઘણું હોય છે અને કોઈપણ કીમતી ધાતુ
જડે તે પહેલાં કંપનીને ઘણું ખર્ચ કરવું પડે અથવા કદાચ ખર્ચ
થતાં પણ મહેનત અને પૈસો તદ્દન નિષ્ફળ પણ જાય એ વાત આપ
જાણો છો. આટલાજ કારણસર જે માણસો આ કામ પ્રથમ માથે લે
તેમને અમુક મુદત સૂધી સ્વતંત્ર હક મળવા જોઈએ. અમે ફક્ત પંદર
વરસનીજ મુદત માગી છે. આટલી છૂટ ન મળે તો આવા અજાણ્યા અને
જોખમકારક કામમાં પડવાનું કોઈનું મન થાય નહિ. માટે અમને આશા
છે કે આ બાબત સરકારના ધ્યાનપર સંપૂર્ણ રીતે લાવવામાં આવે તો
સરકાર અમારી માગેલી શરતો મહેરબાની કરી કબૂલ કરશે.

લાકડાંના ભાવની બાબતમાં અમારી અરજ એ છે જે જે જગોએ
અમારી કંપની કામ કરવા માગે તે જગોએ ગયાં દશ વરસમાં જંગલ
ખાતાને લાકડાંનો જે ભાવ ઉપજ્યો હોય તેની સરાસરી પ્રમાણે એક

વર્ષનો જે ભાવ થાય તે કંપનીનાજ કામને માટે લેવામાં આવતાં લાકડાંને માટે દરાવવામાં આવે તો કોઈને તુકસાન થાય નહિ.

આપના ફરમાવ્યા પ્રમાણે આ સાથે અમારી કંપનીના સંબંધની હકીકત જુદી બીડીછે.

(સહી) રણછોડલાલ છોટાલાલ,

(સહી) નવરોજ પેસ્તનજીની કંપની,

(સહી) જાંબીરજી પેસ્તનજીની કંપની,

સેક્રે. અને ટ્રેઝ., ગુજ. કોલ. એ. આ. કં., લીમીટેડ.

ગુજરાત આયર્ન એન્ડ કોલ કંપની લીમીટેડ સંબંધી

હકીકત :—

નીચેનાં કામ કરવા સારું આ કંપની સ્થાપવામાં આવી છે :—

ગુજરાતમાં કોઈપણ ઠેકાણે મકાનબંધ કે છૂટી કોઈપણ જમીન કોઈપણ મુદત સૂધી કોઈપણ કીમ્મતે અને કોઈપણ શરતે ભાડે લેવી અથવા ખરીદ કરવી; અને કોયલા અને લોઢું અને બીજી ધાતુઓ જમીનમાંથી ખોદી કાઢવા સારું વરાળચંત્ર, સાંચા તથા એવાં બીજાં સાધનો જોઈએ તે બનાવવાં અને લાવવાં.

ભાગીદારોને માથે જવાબદારી પોતાના ભાગ જેટલીજ રાખવામાં આવે છે.

કંપનીના ડીરેક્ટરો નીચેના ગૃહસ્થોને નીમ્યા છે :—

શેઠ સારાભાઈ મગનભાઈ, ૩ના સાંચાના માલીક અને સરાફ.

શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ, ૩ના સાંચાના માલીક અને સરાફ.

શેઠ નરેશભદ્રસ ગુલાબચંદ, સરાફ.

શેઠ ત્રીકમલાલ જમનાદાસ, સરાફ.

રા. બા. રણછોડલાલ છોટાલાલ, ૩ના સાંચાના માલીક અને અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલિટીના ચેરમેન.

અનુસાર સાહેબ નવરોજ પેસ્તનજી, નવરોજ પેસ્તનજીની કંપની, દલાલ.

ભાગીદારો.

રા. બા. બેચરદાસ અંબાઈદાસ, સી. એસ. આઈ.

રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈ, ખેડના માણ સબ-જડજ.

ડી. દબલીયુ. વુદ સાહેબ, વડોદરા રેલવેના એજન્ટ.

વગેરે ગૃહસ્થો.

અમદાવાદ, તા. ૧૯ મી નવેમ્બર ૧૮૮૪.

મહેરબાન જે. કે. સ્પેન્સ સાહેબ બહાદૂર,

કલેક્ટર, પંચમહાલ, ગોધ્રા.

અરજ એ છે જે અમારી તા. ૧૨ મી ની અરજ આપને પોંચી હશે અને આશા છે કે આપે અમારી તે અરજ સરકારમાં મોકલી હશે.

કામ કરવાની મોસમ ગયછે માટે આપને આ તરફી આપવી પડી છે તે માફ કરશો.

(સહી) રણછોડલાલ છોટાલાલ.

(સહી) નવરોજ પેસ્તનજી.

(સહી) જાંગીરજી પેસ્તનજી.

સેક્રેટરી અને ડેઝ., ગુજ. આ. અને કો. કંપની, લીમીટેડ.

જાવક નં. ૪૦૧૮ સન ૧૮૮૪.

સ્વારી, મુકામ કથલા, ૨૪ મી નવેમ્બર ૧૮૮૪.

ગુજરાત કોલ એન્ડ આયર્ન કંપની, લીમીટેડ, કંપનીના સેક્રેટરી અને એજન્ટોને તેમની તા. ૧૮ મીની અરજના જવાબમાં જણાવવામાં આવેછે કે તમારી અરજ મહેરબાન કમીશનર સાહેબ ઉપર સરકારમાં મોકલાવા રવાને કરવામાં આવીછે.

(સહી) જે. કે. સ્પેન્સ,

કલેક્ટર, જિલ્લે પંચમહાલ.

નં. ૪૪૨૫ સન ૧૮૮૪.

ગુજરાત કોલ એન્ડ આયર્ન કંપની લીમીટેડના સેક્રેટરીઓને તેમની તા. ૧૨ મી અક્ટોબરની અરજના જવાબમાં જણાવવામાં આવેછે કે સરકાર આ કામમાં મદદ કરવાને ઘણા ખુશીછે પણ એ કામ કરવાનો

સ્વતંત્ર એકલથ્યુ હક આપીને બીજા લોકોને એવું કામ કરતાં ખાતલ કરવાને સરકાર ખુશી નથી. તેની સાથે બીજી શરતો નીચે પ્રમાણે સરકાર માગેછે :—

૧. સરકારી પડતર જમીનમાં અથવા જંગલની જમીનમાં જંગલ-ખાતાના અધિકારીઓ જે ધારા પાસ કરે તે પ્રમાણે ખોદ કામ કરી શોધ કરવાને માટે પહેલાં તો કાંઈ ભાડું સરકાર લેવા માગતા નથી.

૨. કામ કરતાં જે કાંઈ ઝાડ બીડ કાપવામાં આવે તેનું લાકડું કંપનીને વેચાતું રાખવું પડશે અને પારકી મીલકતને કાંઈ તેમના કામથી નુકસાન થાય તો તે ભરી આપવું પડશે.

૩. આ કામ ખાસ કારણસર અટકાવવાને અથવા બંધ કરાવવાને કલેક્ટરને અથવા જંગલખાતાના ઉપરી અધિકારીને કુલ સત્તા છે. અથવા કોઈપણ અમુક જગોમાં તે ન કરવા દેવાની અથવા ધમિારતી લાકડું ન કાપવા દેવાને અથવા એવા અમુક નુકસાન અટકાવવાને તેમને કુલ સત્તા છે.

૪. કરતાં જો કંપનીને લોડું, કોલસા કે એવી બીજી કીમતી ધાતુ હાથ લાગેતો સરકાર એવી જમીન દર એકરે રૂપીઆ પાંચ લેખે કંપનીને લાંબી મુદ્દત સૂધી ભાડે આપશે. પણ ધમિારતી કાટવાળા જંગલ જેવી જગો ભાડે આપવી યા ના આપવી સરકારની મરજી ઉપર છે.

૫. આવી ભાડે લીધેલી જમીન ઉપર દર એકરે ઓછામાં ઓછા પાંચ મજૂર ખોદવાને માટે સરકાર ફરમાવે તે મુજબ રાખવા પડશે.

૬. એ કામને માટે સરકારને જે બંદોબસ્ત રાખવો પડે જેમકે ખાસ પોલીસ વગેરે તેનો ખર્ચ કંપનીને આપવો પડશે.

૭. કોઈની માલકીની જમીનમાં ખોદ કામ કરવાને માલીક પાસેથી તે જમીન વેચાતી લીધા વગર અથવા માલીકનું મન મનાવ્યા વગર અને તેની સાથે કલેક્ટરની પરવાનગી લીધાસિવાય કંપનીને હક નથી.

૮. વળી અરજદારને જણાવવામાં આવેછે કે અમુક મુદ્દત સૂધી અમુક ભાવે તમને જંગલ ખાતા તરફથી બળતણને માટે લાકડાં પૂરાં

કરવામાં આવશે. ખાલસા મૂલકમાં રાહાદારી માલપર જકાત લેવામાં આવતી નથી. પણ દેશી રાજ્યોને માટે એવી જમીનગિરી અમે આપી શકતા નથી.

૯. જે કંપનીને આ શરતો કબૂલ હોય તો તેમણે અમને ૩૫૩ મળી પોતાના કામની શરૂઆત કરવાને કોઈ પોતા તરફના આદમીને મોકલવો. મુવાજા સીનોર, તા. ૨૩ મી ડીસેમ્બર ૧૮૮૪.

(સહી) જે. કે. સ્પેન્સ,

કલેક્ટર.

મેહેરબાન જે. કે. સ્પેન્સ સાહેબ બહાદૂર,

કલેક્ટર, બ્રહ્મે પંચમહાલ, ગોધ્રા.

જીનાબમાં અરજ એછેકે આપના જવક નાં ૪૪૨૫ તાં ૨૩ મી ડીસેમ્બરનો ફક્ત જાણી અમે આપના ઘણા આભારી થયા છીએ કે સરકાર અમારા કામમાં મદદ કરવાને ખુશી છે, પણ સ્વતંત્ર એકલથ્યુ હક ભોગવવા દેવા અને બીજા માણસોને એ જગોએ એવાં કામ કરવામાંથી બાતલ કરવાને સરકાર ખુશી નથી. આના જવાબમાં અમારી એટલી અરજ છેકે અમારી કંપની લોડું, કોયલા વગેરે એવી કીમતી ધાતુ શોધી કાઢવાને માટે ઉભી થઈ છે. ખાણો ખોદવાનું કામ ઘણું જોખમકારક છે અને પુષ્કળ ખર્ચ કરાવનારું છે તે સરકાર જાણે છે. આમાં જે કંપનીને કશી પણ કામની વસ્તુ હાથ ન લાગી તો મહેનત, વખત અને પૈસો પાણીમાં જવાનો. આથી કરીને અમને કશું જડે તો અમારું કામ સારી પેઢે જમાવવાને અને અમારા ભાગીદારોને તેમણે ખર્ચેલાં નાણાંના પેટામાં સારો નફો મળી શકે ત્યાં સૂધીનો વખત અમને મળવો જોઈએ એવી અમારી માગણી છે તે સરકારને અયોગ્ય લાગશે નહિ એવી આશા છે. કારણકે કંપનીના ભાગીદારોએ હમણાં તો ભવિષ્યની આશાપર પૈસો ખર્ચ કર્યો છે. અમે મહેનત અને ખર્ચ કરીને કીમતી ધાતુવાળી જમીન શોધી કાઢીએ તેમાં બીજા લોકો જેઓને આટલું ખર્ચનું અને મહેનતનું જોખમ ખમવું પડ્યું નથી એવા લોકો વચમાં પડે તો અમને મૂળ મહેનત અને ખર્ચ કરનારને કાંઈ યોગ્ય લાભ મળા શકે નહિ. માટે સરકારે અમને અમુક ભાગમાં અમુક મુદતસૂધી સ્વતંત્ર એકલથ્યુ હક આપવા જોઈએ. અમે ફક્ત

પચીસ માઇલ ફરતી જમીનમાં અને પચીસ વર્ષની મુદતસૂધી સ્વતંત્ર એકલથ્યુ હક માગીએછીએ.

પચીસ માઇલ સરકારને વધારે લાગે તો સરકારની ખુશી હશે તે તેમાં ઘટાડો કરશે તો અમે કબૂલ કરીશું. પણ નજદીક પાસે ખીજા લોકો આવી અને ધંધો કરવા લાગે તો શરૂ ધંધો કરનારને કેટલું નુકસાન થાય તેનો તોલ કરીને સરકાર આ બાબતનો જવાબ આપશે એવી આશા છે.

આવો મોટો ધંધો જમાવવાને પંદર વર્ષનો અમારી નજરમાં અવશ્ય જરૂરનાં લાગે છે.

તેટલા માટે અમારી અરજ એવી છે કે અમારી શરતો મંજૂર કરવાને આપ સરકારમાં ભલામણ કરવા મહેરબાની કરશો.

આપના હૂકમમાં આપ જણાવોછોકે સરકાર નીચે પ્રમાણે શરતો કરવા માંગે છે:—

(૧) સરકારી પડતર જમીનમાં અથવા જંગલની જમીનમાં જંગલ ખાતાના અધિકારીઓ જે ધારા પસાર કરે તે ધારા પ્રમાણે ખોદ કામ કરીને શોધ કરવાને માટે પહેલાં તો જમીનનું કાંઈપણ ભાડું સરકાર લેવા માગતી નથી.

(૨) કામ કરતાં જે કાંઈ ઝાડ ખીડ કાપવામાં આવે તે લાકડું કંપનીને વેચાતું રાખવું પડશે અને કોઈ પારકી મીલકતને તેમના કામથી નુકસાન થાય તો તે ભરી આપવું પડશે.

(૩) આ કામ ખાસ કારણસર અટકાવવાને અથવા બંધ કરાવવાને કલેક્ટરને અથવા જંગલ ખાતાના ઉપરી અધિકારીને ફૂલ સત્તા છે. અથવા કોઈપણ અમુક જગોમાં તે ન કરવા દેવાની અથવા ઇમારતી લાકડું ન કાપવા દેવા અથવા એવાં અમુક નુકસાન અટકાવાને તેમને ફૂલ સત્તા છે.

(૪) શોધ કરતાં જે કંપનીને લોહું, કોલસા, કે એવી બીજી કીમતી ધાતુ હાથ લાગે તો સરકાર એવી જમીન દર એકરે રૂપિયા પાંચ લેખે કંપનીને લાંબી મુદત સૂધી ભાડે આપશે. પણ ઇમારતી કાટવાળા જંગલ જેવી જગો ભાડે આપવી યા ના આપવી સરકાર પોતાની મરજી ઉપર રાખશે.

(૫) આવી ભાડે લીધેલી જમીન ઉપર દર એકરે ઓછામાં ઓછા પાંચ મજૂર ખોદવાને માટે સરકાર ફરમાવે તે મુજબ રાખવા પડશે.

(૬) એ કામને માટે સરકારને જે બંદોબસ્ત રાખવો પડે જેમ કે ખાસ પોલીસ વગેરે તેનો ખર્ચ કંપનીને આપવો પડશે.

(૭) કોઈની માલકીની જમીનમાં ખોદ કામ કરવાને માલિક પાસેથી તે જમીન વેચાતી લીધા વગર અથવા માલિકનું મન મનાવ્યા વગર અને તેની સાથે કલેક્ટરની પરવાનગી લીધા સિવાય કંપનીને હક નથી.

(૮) વળી અરબદારોને જણાવવામાં આવેછે કે અમુક મુદત સૂધી અમુક ભાવે તમને જંગલ ખાતા તરફથી બળતણને માટે લાકડાં પૂરાં કરવામાં આવશે. ખાલસા મૂલકમાં રાહદારી માલખર જકાત લેવામાં આવતી નથી. પણ દેશી રાજ્યોને માટે એવી જમીનગિરી કશી અમે આપી શકતા નથી.

આ શરતોના સંબંધમાં અમે જણાવવાને રજા લેઈએછીએ કે આ બધી શરતો અમારે કબૂલ મંજૂર છે, પણ એ શરતોમાં નીચેનો ફેરફાર કરવા અમારી વિનંતી છે.

શરત (૪) થી માં વધારવાનું કે “પણ જો કંપની તેની વાજબી કીમ્મત આપવાને કબૂલ થશે તો તે ભાડે આપવાને હરકત નથી.”

શરત (૭) માં ‘કલેક્ટરની પરવાનગી’ એવા શબ્દ છે તેને ઠેકાણે ‘કલેક્ટરને સંબળાવી પરવાનગી’ એવા શબ્દ કરવા.

સરકાર અમારી આટલી શરતો માન્ય કરશે એટલે તરતજ આપના ફરમાવ્યા મુજબ અમે અમારું કામ શરૂ કરીશું.

(સહી) રણુછોડલાલ છોટાલાલ.

(સહી) નવરોજ પેસતનજીની કંપની.

(સહી) જાંગીરજી પેસતનજીની કંપની.

સેક્રેટરી, દેઝરર અને એજન્ટો, યુ. કે. એન્ડ આર્થર્સ કંપની, લીમીટેડ.

નાં ૬૫૬ સન ૧૮૮૫.

સ્વારી મુકામ વેળવપર,

૨૦ મી ફેબ્રુવારી ૧૮૮૫.

ગુજરાત આયર્ન એન્ડ કોલ કંપની લીમીટેડના સેક્રેટરીઓને તેમની અરજી તા. ૧૭ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૫ ના જવાબમાં જણાવવામાં આવે છે કે કોઈપણ મુદત સૂધી અને કોઈપણ અમુક જગોમાં તમને સ્વતંત્ર એક-લ્થ્યુ શોધ કરવાનો હક આપી શકતા નથી અને આગલા હુકમમાં ફેરફાર કરી શકતા નથી.

(સહી) જી. કે. સ્પેન્સ,

કલેક્ટર, પંચમહાલ.

આ પ્રમાણે મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ તરફથી પણ પંચમહાલના કલેક્ટર મારફત આવો નિરાશી ભરેલો જવાબ આવવાથી ગુજરાત આયર્ન એન્ડ કોલ કંપની લીમીટેડનું કામ આટોપી દેવું પડ્યું અને કંપની બંધ કરવી પડી.

રણછોડલાલના ઉદ્યોગ અને કળાવૃદ્ધિનું પ્રકરણ આ પુસ્તકમાં પૂરું કરતાં પહેલાં એમાં સમાવેલી કેટલીક ઝીણી ખૂંચો આપણે તપાસવી જોઈએ. તે ખૂંચોના આ પ્રમાણે વિભાગ થઈ શકે:—(૧) નોકરીની ઝોહોઝલાલીમાં પણ સ્વતંત્ર ઉદ્યોગ તરફ તેમના મનનું વલણ, (૨) રૂના સાંચા વિલાયતથી મંગાવવાનો આખા હિંદુસ્તાનમાં પહેલ વહેલો વિચાર એમના મનમાંજ સ્પૂર્તો, (૩) બીજા કશા સ્વતંત્ર ઉદ્યોગ તરફ વલણ નહિ થતાં સાંચાથી ૩ કાંતવાનો તથા કપડાં વણવાનો ઉદ્યમ સૂઝ્યો, (૪) કશું કામ સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા સિવાય ઉપાડવું નહિ અને ઉપાડવું તો તે પરિપૂર્ણ કરવાને માટે ભગિરથ પ્રયત્ન કરવો, (૫) ગમે તેવું પ્રિય અને લાભકારક કામ હોય તેમાં એકદમ પાકો બંદોબસ્ત થયા સિવાય કંપ-લાવીને પડવું નહિ, (૬) તુકસાન થતું હોય અથવા થવાનો સંભવ હોય એવા કામમાં કોઈના તેજથી કે ભભકાથી કે શરમથી અંતરજ નરવું નહિ, (૭) જે કામ લીધું તેની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવી અને લોકોમાં આખરે તેની ખૂબી વખણાય તેવું કરવું, (૮) પોતાના મદદગારોને સંતોષ રાખવા અને તેમને ખનતો લાભ આપવો, (૯) વિદ્યોથી નહિ ડરતાં ધારેલા સત્કામમાં મંડ્યાં રહેવું.

બીજી અનેક ખૂંચોમાં આ નવઝીણી ખૂંચો ધ્યાન દેઈને તપાસવા લાયક છે. પ્રથમ તો નોકરીની ઝાઝોઝલાલીમાં પણ એમને સ્વતંત્ર ઉદ્યોગ સ્થાપવાનો વિચાર સૂઝ્યો. એમને તે વખતના પ્રમાણમાં ઘણા ઉંચ્યા દરજ્જાની નોકરી હતી. તે વખતે નોકરીમાં કાંઈપણ વિદ્યો કે અડચણો જણાતી નહોતી. તે છતાં પણ નોકરીના ઉદ્યમ ઉપર એમનો અભાવ આપરથી જણાઈ આવે છે, કેમકે હિંદુશાસ્ત્રમાં નોકરીના ઉદ્યમને કનિષ્ઠ ઉદ્યમ કહેલો છે. બીજી ખૂંચ એ છે કે ૩ના સાંચા વિલાયતથી મંગાવી ૩ આ દેશમાં કાંતવું અને કપડાં વણવાનું કરવું એ વિચાર આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ બીજા કોઈને નહિ સૂઝ્યો તે એમનેજ સૂઝ્યો. આ એમના અનુપમ દીર્ઘદષ્ટિ સૂચવે છે અને આવી દીર્ઘદષ્ટિ એમનાં સર્વ કામોમાં હાલ પગલે પગલે જોવામાં આવે છે. વળી આખા હિંદુસ્તાનમાં એ મહાન્ ખુદ્દિમાન્ પુરૂષોની પંક્તિમાં ગણાય છે એનું કારણ પણ એમની જીવાનીમાં સ્ફુરેલી એમની દીર્ઘદષ્ટિજ છે. ત્રીજી ખૂંચ એ છે કે બીજા કશા ઉદ્યમ તરફ વલણ નહિ થતાં ૩નાં કારખાનાં ચલાવવાનો ઉદ્યમ કેમ સૂઝ્યો? આ પ્રકરણમાં પ્રથમ જણાવ્યું છે તેમ એમને ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાં કાઢવાનો વિચાર થયો હતો પણ પાકો વિચાર કરતાં એ બહુ લાભકારક નીવડશે એવું એમને નહિ લાગ્યું. તેથી એમના મનમાં એમ થયું કે અહીંયાંનું ૩ વિલાયત જાય છે અને સૂતર કંતાઈને અથવા તેનાં કપડાં વણાઈને અહીંયાં પાછાં આવે છે તોપણ વિલાયતના કારિગરોને વાટ ખરચ કાઢતાં પણ નફો મળે છે તો એવાં કારખાનાં અહીંયાં નીકળે તો એસૂમાર લાભ થયા સિવાય રહે નહિ. તેથી આ ઉદ્યમ સર્વોત્કૃષ્ટ છે એવું એમના ધ્યાનમાં આવ્યું. ચોથી ખૂંચ એ છે કે કશું કામ સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા સિવાય ઉપાડવું નહિ અને તે ઉપાડ્યું તો તે પરિપૂર્ણ કરવાને માટે ભગિરથ પ્રયત્ન કરવો. ૩ના કારખાનામાં સંપૂર્ણ લાભ થશે કે નહિ એ વિષે એમણે એમના મુરખી કુલજેમ્સસાહેબની સલાહ પૂછી હતી. કુલજેમ્સસાહેબે તેમને માટે વિલાયતથી હકીકત મંગાવી અને તે કામમાં શારી પેટે કુશળ એવા પુરૂષોનો અભિપ્રાય મંગાવી આપ્યો. વળી ત્યાર પછી પણ એમણે ભર્યવાળા લેન્ડનસાહેબની પાસે તપાસ કરાવી. આટલું કર્યા પછી તેમની ખાત્રી થઈ કે કામનો એશક લાભકારક છે માટે કરવુંજ. આને માટે ભાગીદારો શોધી કાઢ્યા, તેમના મનમાં તે વાત સારી પેટે ઉતારી, અને શેર ભરાવ્યા. વર્તમાન પત્રોમાં પણ તે વાત

ચરચાવી. બેત્રણ વખત તેને સારૂ ભર્ય પણુ ગયા. મરદુમ રાવળદાદર ભોગીલાલ માસ્તર પાસે અમદાવાદના શેઠીઆઓને પણુ સમજાવ્યા. પાંચમી ખૂંચ એ છે કે ગમે તેવું પ્રિય અને લાભકારક કામ હોય તેમાં એકદમ પાકો અંદોષસ્ત થયા સિવાય કંપલાવીને પડવું નહિ. આ રૂના ઉઘમનું કામ એમને પ્રિય લાગ્યું અને લાભકારક લાગ્યું તે છતાં પણ ભર્યવાળા લેન્ડન સાહેબ જોડે એ કેવો પાકો અંદોષસ્ત કરવા માગતા હતા તે આગળ જણાવ્યું છે. લેન્ડન સાહેબ જેવો રૂના કામમાં અનુભવી એવો એમને ભાગાદાર મળ્યો ! પોતે સાંચા ગોઠવવાને અને ચલાવવાને અને તેને માટે મકાન બાંધવાને ખરચ કરીને વિલાયતથી માણસ મંગાવવાના હતા તેવો માણસ એમને ગુજરાતમાંથીજ મળ્યો ! વળી સાંચા સારાનરસા આવ્યા અથવા ચાલ્યા ન ચાલ્યા તેનું જોખમ પણ તે માથે લેવાનો હતો. તે છતાં પણ આ લેન્ડન સાહેબ જોડે એ ભળ્યા નહિ તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે લેન્ડન સાહેબે પોતાનું કામ બરાબર કરવાની જામીનગિરી આપી નહિ. અને આ અંદોષસ્ત સિવાય લાખ રૂપિયાના જોખમમાં પોતે ઉતરવું અને પોતાના ભાગીદારોને ઉતારવા એ એમને દુરસ્ત લાગ્યું નહિ. છઠ્ઠી ખૂંચ એ છે કે નુકસાન થતું હોય અથવા થવાનો સંભવ હોય એવા કામમાં ડોહના તેજથી કે ભભકાથી કે શરમથી અંજન જવું નહિ. લેન્ડનસાહેબ જેવો લક્ષ્યાધિપતિ અમેરિકાનો આખરદાર સાહેબ તેમના ઉપર પણ એમણે આવા જોખમના કામમાં એમના ભભકાથી કે તેજથી અંજનને વિશ્વાસ રાખવા ચોખ્ખી મોંઢપર નાકહી. લેન્ડન સાહેબે મુંબઈવાળી નામાંકિત લેકિની કંપનીની જામીનગિરી આપી. તે જામીનગિરી જોષએ તેવી અને પાકા અંદોષસ્ત વાળી નહોતી તેથી તેની પણ શરમ રાખી નહિ અને તે કબૂલ કરી નહિ. સાતમી ખૂંચ એ છે કે જે કામ માથે લીધું તેની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવી અને લોડોમાં આખરે તેની ખૂંચી વખણાય તેવું કરવું. આ ગુણ રણછોડલાલના દરેક કામમાં પગલે પગલે જોવામાં આવે છે. રૂના સાંચાના ઉઘમમાં પડ્યા પહેલાં અને પછી એમણે એ વિષયનો ઘણોજ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ વિષયનાં એમની લાયબ્રેરીમાં ઘણાં પુસ્તકો અને ચોપાનિયાં આ પુસ્તક લખનારના જોવામાં આવ્યાં હતાં. એમના રૂના ઉઘમની ખૂંચી આખરે લોડોમાં ફેટલી બધી વખણાઈ છે તેનું વિશેષ વર્ણન કરવાને આ પુસ્તક લખનાર અસમર્થ છે. આઠમી ખૂંચ એ છે કે પોતાના મદદગારોને

સંતોષ રાખવા અને તેમને અને તો લાભ આપવો. આને માટે તેમના ભાગીદારો અને લોકો એમનાં જે વખાણ કરે છે તે લોકોમાં સારી પેઠે વાણીતાં છે. એમણે એમના ભાગીદારોને ન્હાલ કરી દીધા છે. એક હજારના શેરનો ભાવ લગભગ બમણા જેટલો ચઢી ગયો હતો. નવમી ખૂંચ એ છે કે વિદ્યોથી નહિ ડરતાં ધારેલા સત્કાર્યમાં મંડ્યાં રહેવું. પ્રથમ જણાવ્યું છે કે લેન્ડન સાહેબ જેડે એમને બન્યું નહિ, તેથી ભાગીદારોના રૂપીઆ પાછા આપવા પડ્યા. ત્યાર પછી પોતે ફરી કંપની જમાવી વિલાયતથી સાંચા મંગાવ્યા તે દરિયામાં આવતાં ટૂંકી ગયા. ત્યાર પછી વિલાયતથી તેજ-વેસો ડોલ નામનો ઈજનેર સાંચા ચલાવવા આવ્યો હતો તેને અમદાવાદમાં આવતાં આવતાં જ કોમિશનરે આપ્યું ને મરણ પામ્યો. આવે ટેકાણે આપણા કર્મવાદીઓ તો નિરાશ થઈને હારીને એસે. પરમેશ્વરની જ મરજી આ કામમાં નહિ હોય ! નહિતો લેન્ડન સાહેબ પૂરીપાંસરી જમીનગિરી આપવા શું કામ ના કહે અને પાછળથી શું કામ સ્વતંત્ર કારખાનું કાઢે ! કર્મમાં હોત તો સાંચાનું વહાણ દરિયામાં શું કરવા બૂટે અને છેવટે બાપડો ડોલ ઈજનેર અમદાવાદમાં કોલેરાથી શું કરવા મરણ પામે ! આવાં આવાં વચ્ચે કર્મવાદીઓ કાઢીને પોતાના દીલને દીલાસો આપે પણ રણછોડ-લાલના કામમાં પગલે પગલે તેથી ઉલટું જ જોવામાં આવે છે. તે પોતે કર્મવાદી હોય તો ભલે તથાપિ તેમની વર્તણૂક તો તેવી નહોતી. વળી વાંચનારને તેમની લોટું શોધી કાઢવા ઉભી થયેલી અને પાછળથી બંધ થયેલી કંપની વિષે આ સંબંધમાં એક જણવાજોગ વાત કહેવી જોઈએ. એમની લોટાની શોધ કરવાની કંપની તો ભાગી પડી હતી તોપણ ગુજરાતમાં લોટાની શોધ કરવા તરફના તેમનો પ્રયત્ન છેવટ સૂધી તેવોને તેવો જ હતો. એક દિવસ આ પુસ્તક લખનાર કાંઈ કામ પ્રસંગે રણછોડ-લાલને બંધ મળવા ગયો હતો ત્યાં પ્રસંગોત્પાત વાત નીકળવાથી તેણે તેમને પૂછ્યું કે તમે ગુજરાતમાં લોટાની ખાણો શોધી કાઢવાને પ્રયત્ન કરતા હતા તેનું શું થયું ? આ સ્વાલ ઉપરથી રણછોડલાલ આ પુસ્તક લખનારને પોતાની ખાતરી લખવાની ઝોરડીમાં લેઈ ગયા અને માટીના ભરેલા એક કાથળામાંથી થોડી માટી કાઢી તેને બતાવી. તો તે માટી તેને લગભગ સીસા જેવી ભારે લાગી અને એમાં ધાતુ જેવો કાંઈ પદાર્થ મળેલો તેણે જોયો. એમના કહેવા પરથી તેને માલૂમ પડ્યું કે એ માટી મંગાવ્યાને એત્રણ દિવસ જ થયા હતા. આ ઉપરથી વાંચનારને

માલૂમ પડશે કે એમની લોઠાની કંપનીને આટલાં વિદ્વ નડ્યા છતાં પણ અને કંપના ભાગી પડ્યા છતાં પણ ગુજરાતમાં લોઠું શોધવાનો તેમનો પ્રયત્ન બંધ પડ્યો નહોતો. વળી આ ઉપરથી વધારે ખાત્રી થાય છે કે એ પોતે કશા વિદ્વથી કંટાળી જઈ કે ડરી જઈ કોઈપણ સત્કાર્યમાંથી પાછા હડે એવા નહોતા. નીચેના સંસ્કૃત શ્લોકમાં કવિએ યથાર્થ કહ્યું છે કે :—

પ્રારમ્ભ્યતે ન ચલુ વિદ્વમયેનનીચૈઃ । પ્રારમ્ભ્ય વિદ્વવિહતા વિરમન્તિમધ્યાઃ ॥
વિદ્વૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ । પ્રારબ્ધમુત્તમજના ન પરિત્યજન્તિ ॥

અર્થ :—

દોહરા.

નીચ પુરૂષો કામને, કદી ન ધરતા હાથ;
વદ્ધો નડશે જાણીને, કરે સાતડે સાત;
મધ્યમ ગુણના માણસો, માથે લે છે કામ;
પણ વિદ્વો પડતાં તરત, છોડી દે છે હામ;
ઉત્તમ પુરૂષો લેશ નહિ, ડરતા કરતા કામ;
વિદ્વ છતાં પૂરું કરે, નહીં બગાડે નામ.

પ્રકરણ ૪ થું.

મ્યુનિસિપાલ કારભારં.

મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદ નીમાય છે—મ્યુનિસિપાલિટીના ચેરમેન થાય છે—લોકોની તનદુરસ્તી સુધારવાને કાળજી—મીઠા પાણીના નળ અને ગંદું પાણી લેઈ જવાની ગટરો—મ્યુનિસિપાલ સભાસદોની પાણીના નળ લાવવા સામે વિરૂદ્ધતા—લોકોનું તે બાળતમાં સામા થતું—છાપખાનાવાળાઓની સખ્ત વિરૂદ્ધતા—સર થીઓડર હોપ સાહેબનો વિરૂદ્ધ અભિપ્રાય—છેવટે મેળવેલો વિજય—મીઠા પાણીના નળની પાછળથી થતી પ્રશંસા—લોકોનો આશિરવાદ—ગંદા પાણીની નહેરોની ગટરોની શરૂઆત—તેની ફતેહમંદ અજમાશ—રણછોડભાઈની નમ્રતા ભરેલી અને માન્યપૂર્વક મ્યુનિસિપાલ કારભારમાં વર્તેલુંક.

આ પ્રકરણમાં આપણે રાવબહાદૂર રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઇ. ના મ્યુનિસિપાલ કારભાર વિષે વર્ણન કરીએ. આ પ્રકરણ ઘણું અગત્યનું છે કારણકે રણછોડભાઈ પોતે પોતાના મ્યુનિસિપાલ કારભારથી સરકારમાં તેમજ આખા હિંદુસ્તાનમાં વધારે પ્રસિદ્ધ થયાછે.

રાવબહાદૂર રણછોડલાલ છોટાલાલ સન ૧૮૬૯ ની સાલમાં પ્રથમ સરકાર તરફથી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના મેમ્બર એટલે સભાસદ નીમાયા હતા. સન ૧૮૮૫ ની સાલમાં નામદાર લોર્ડ રિપન સાહેબે હિંદુસ્તાનને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો હક આપ્યો ત્યાર પહેલાં બધે કેકાણે મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં સભાસદોની નીમણુંક સરકાર તરફથી થતી અને તેનો કારભાર જીલ્લાના કલેક્ટર સાહેબ કરતા હતા. તે મુજબ અમદાવાદના એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ તરીકે રણછોડભાઈ પણ વારંવાર બીજા શેઠીઆઓની સાથે નીમાતા હતા. તે વખતની તેમની કારકીર્દિમાં કાંઈ વિશેષ જાણવાલાયક નથી.

ઈસ્વી સન ૧૮૮૩ ની સાલમાં તે સરકાર તરફથી મ્યુનિસિપાલિટીના કાયમ ચેરમેન નીમાયા ત્યારથી તે મ્યુનિસિપાલિટીના કામમાં અત્યંત લક્ષ આપવા લાગ્યા. પાછળથી સન ૧૮૮૫ ની સાલમાં સરકારે તેમની યોગ્યતા જાણીને તેમને મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રેસિડેન્ટ એટલે પ્રમુખ નીમ્યા કેમકે તેમની વહેપારના કામમાં કુશળતાને લીધે તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને સુદૃઢ બુદ્ધિનાં ઠેક સરકાર સૂધી વખાણ થતાં હતાં. વળી તે ગુજરાતમાં સૌથી ધનાઢ્ય અને ધર્મદા કામમાં તેમની ઉદારતા

પણ પુષ્કળ હતી. આવા શ્રેષ્ઠ ગુણવાળા રણછોડભાઈને લીધે ગુજરાતની બધી મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં દેશી પ્રેસિડેન્ટ નીમવાનો હક મેળવવાને લાયક ફક્ત અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટી છે એવું સરકારના ધ્યાનમાં આવ્યું. તેથી આખા મુંબઈ ઇલાકામાં તળ મુંબઈ સિવાય આ માન અઘાપિ સૂઝી એકલું અમદાવાદજ ભોગવે છે તેને માટે અમદાવાદ મગરૂબ છે.

રાવળલાદૂરનો અભિપ્રાય એવો હતો કે દરેક માણસે પોતાની તનદુરસ્તીની બનતી સંભાળ રાખવી અને તે સાચવવાથી આપણા તન મનનો ઉપયોગ કરીને જે કાર્ય સાધવા ઇચ્છીએ તે સાધી શકાય છે. વાંચનારે પહેલા પ્રકરણમાં વાંચ્યું હશે કે રાવળલાદૂરના પિતાજી વૈદક વિદ્યામાં ઘણા કુશળ હતા અને તનદુરસ્તી જળવવાને દરેક માણસને બોધ કરતા હતા. પિતાનો ઉપદેશ તેમને સંજ્ઞા હતી ગમે હોય માટે પોતાની તેમજ પારકાંની તનદુરસ્તી સાચવવામાં તેમણે ઘણું લક્ષ લગાડ્યું હતું. માણસ પોતે પોતાની તનદુરસ્તી ઘરમાં રહી જળવવાને પ્રયત્ન કરે પણ તેને ઘરમાં રહીને તેની કોશીશ છતાં તે જળવવાનાં સાધન કે મદદ હોય શકતી નથી એમ ઘણીવાર બને છે. ઘરની આસપાસ પાડોશીઓજ ગંદકી કરી મૂકતા હોય, અથવા જે ગામમાં તે રહેતો હોય તે ગામની જમીનજ શરદી કે વિકારવાળી હોય, અથવા ગામનું પીવાનું પાણીજ સાફ ના હોય અથવા ગામની સાધારણ હવાજ કોઈ કારણથી નફારી હોય તો તેની દરેક કોશીશ છતાં તે પોતાની તનદુરસ્તી જળવવાને તદ્દન અશક્ત છે. આ વિચાર રાવળલાદૂરના મનમાં બહુ વસી રહ્યો હતો તે પૂરે પાડવાને પારકાં છોકરાંને જાતિ કરવાં એ કહેવત પ્રમાણે તેમણે કર્યું નથી તે આ પુસ્તકના છઠ્ઠા પ્રકરણમાં તેમનાં ધર્મદા કાર્યનાં વર્ણનમાં જોવામાં આવશે.

માણસે પોતાની તનદુરસ્તી જળવવી એ કામ તેનાથી એકલાથી બધી રીતે થઈ શકતું નથી, પણ તેમાં ગામના લોકોની મદદ જોઈએ. ગામના લોકોનું પંચ તેજ મ્યુનિસિપાલિટી. મ્યુનિસિપાલિટીનો ગુજરાતી અર્થ લોકો સુધરાઈખાતું કહે છે તેમ નથી, પણ ગામના લોકોનું લોક કલ્યાણ કરવાના હેતુથી મળેલું પંચ. હવે ત્યારે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના કારભારની લગામ તેના પ્રેસિડેન્ટ એટલે પ્રમુખ તરીકે પોતાના હાથમાં આવ્યા પછી જે કાર્ય અને જે વિચાર તેમના મનમાં સર્વોપરિ હતા તે સાધવાને તે ભગીરથ પ્રયત્ન કરે તે સ્વભાવિકજ છે.

મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રેસિડેન્ટ નીમાયા પછી રણછોડભાઈના મનમાં એવો વિચાર થયેલો દિસે છે કે મ્યુનિસિપાલિટીનું અધ્યક્ષપણ તેમને

સોંપ્યું એટલે આખા અમદાવાદ શહેરનું રક્ષણ તેમને સોંપ્યું. આવા વિચારથી આ રક્ષણ કરવાના કયાકયા ઉત્તમ પ્રકાર છે એ એમણે શોધવા માંડ્યા તો પહેલું સુખ તે જતે નર્યા એ કહેવત યાદ લાવીને તેમણે લોકોની તનદુરસ્તી સુધારવાના ઉપાય યોજવા માંડ્યા. કોઈપણ જગોનાં માણસોની તનદુરસ્તી તે જગોનાં હવા પાણી સારાં હોય તોજ સારી રહે છે એ વાત જગતપ્રસિદ્ધ છે. માટે અમદાવાદનાં હવા પાણી સુધારવા પાછળ રણછોડભાઈ પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. તેને માટે મુંબઈ ઇલાકાનાં જુદાં જુદાં સ્થળોએથી વસ્તીમાં મરણના આંકડાઓ મંગાવી તે તપાસી પોતાની યોજનાની શરૂઆત કરવા તેમણે નીચે પ્રમાણે સ્મરણાર્થ યાદ પ્રગટ કરી પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા :—

સ્મરણાર્થ યાદ.

૧. સાર્વજનિક તનદુરસ્તી ઉપર નજર રાખવી એ મ્યુનિસિપાલિટીનું એક સહુ કરતાં વધારે અગત્યનું કામ છે.

૨. સાર્વજનિક તનદુરસ્તી કેવી સ્થિતિમાં છે તેનો નિશ્ચય તે ઇલાકાની ખીમારી તથા મૃત્યુની સંખ્યાના દર ઉપરથી થઈ શકે છે.

૩. મુંબઈ ઇલાકાના સને ૧૮૮૦-૮૧ તથા સન ૧૮૮૧-૮૨ ની સાલોના મ્યુનિસિપાલ વહીવટના રીપોર્ટો ઉપરથી નીચે લખેલા આંકડા ઉતારવામાં આવે છે :—

ગામનું નામ.	સને ૧૮૮૦-૮૧ ની સાલમાં દર ૧,૦૦૦ માણસની વસ્તીએ કેટલાં મૃત્યુ થયાં તેનો દર.	સને ૧૮૮૧-૮૨ ની સાલમાં દર ૧,૦૦૦ માણસની વસ્તીએ કેટલાં મૃત્યુ થયાં તેનો દર.
અમદાવાદ.	૪૪	૫૪
ખેડા.	૩૪	૩૫
ગાંધરા.	૨૨	૧૮
ભરૂચ.	૧૭	૧૮
સુરત.	૨૩	૩૭
થાણા.	૧૦	૨૦
અલીબાગ.	૨૦	૨૦

આ ઉપરથી જોવામાં આવશે કે મુ'બદ્દ ઇલાકાના આખા ઉત્તર પ્રાંતમાં સહુ કરતાં વધારે મૃત્યુનો દર કમનસીબથી અમદાવાદમાં છે.

૪. એવું જણાય છે કે તળ મુ'બદ્દ શહેરનો મૃત્યુનો દર ૨૭.૮૭ નો છે ને કલકત્તાનો દર ૩૦ નો છે, ને પુનામાં દર હજાર માણસે ૨૫ કરતાં વધારે મરણ થતાં નથી.

૫. સને ૧૮૮૧-૮૨ ની સાલમાં અમદાવાદ શહેરમાં કુલ મરણ ૬,૬૬૪ માણસનું થયું હતું પણ જો અહીંનો મૃત્યુનો દર ઉપર લખેલાં કેટલાંક ઠેકાણાંના દર પ્રમાણે કમી થઈ શક્યો હોતો તો આસરે ૩,૦૦૦ માણસના જીવનો બચાવ થઈ શકત.

૬. સરકારના તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૩ ના ઠરાવની સાથે “આરમી સેનેટરી કમીસન” ની તા. ૧૫ મી જુન ૧૮૮૩ ની યાદની નકલ આપણી તરફ આવી છે તેની ૨૫ તથા ૨૬ મી કલમમાં અમદાવાદ બાબત કેટલીક ટીકા કરી છે તે ધણા ભારે વિચારમાં લેવા લાયક છે. એ યાદમાં એવું બતાવ્યું છે કે આ શહેરના મૃત્યુ પત્રકનો દર સને ૧૮૮૧ ની સાલમાં ૫૫.૫૭ દર હજાર ઉપરનો થયો હતો ને પાછલા પાંચ વરસની સરાસરીનો દર પણ ૫૭.૭૫ કરતાં ઓછો નથી. ને મુ'બદ્દમાં સને ૧૮૮૧ માં ૨૭.૮૭ ને કલકત્તામાં ૩૦ નો દર થયો હતો.

૭. ફક્ત તાવથી થએલાં મૃત્યુના દરનો મુકાબલો નીચે મુજબ કરેલો છે :—

				દર હજારની વસ્તી
				એ તાવથી થએલાં
				મરણનો દર.
અમદાવાદ	૩૫.૬૫
કાનપોર	૩૩.૯૬
મુ'બદ્દ	૮.૨૯
કલકત્તા	૮.૬૦

૮. “આરમી સેનેટરી કમીશન” ના સાહેબો ઘણી વાજબી રીતે તજવીજ કરવાને ઇચ્છે છે—

પહેલું—કે અમદાવાદમાં ઘણો ભારે મરણનો દર થાય છે તેના કારણો શાં છે ?

બીજું—કે હાલ જે કામો કરવામાં આવે છે તેથી અમદાવાદનો મૃત્યુનો દર એના કરતાં વધારે વસ્તીવાળા શહેરોના જેટલો

કમી થઈ શક્યો નથી. માટે એ મતલબ પાર પડવા સાથે તે કામમાં કાંઈ ફેરફાર કરી શકાય છે કે નહિ, ને અગર થઈ નથી શકતો તો શા કારણથી ?

૯. આ પ્રશ્નો ઘણા અગત્યના છે ને તેના ઉપર આ શહેરના હરેક શુભેચ્છકે ભારે લક્ષ આપવું જોઈએ. ને તેમાં ખસૂસ કરીને જે ગૃહસ્થો મ્યુનિસિપાલિટીના કમીસનરોના હોદ્દાથી શહેરની આરોગ્યતા વિશે જવાબદાર છે તેમણે વિશેષ લક્ષ આપવો જોઈએ.

૧૦. હું ધારું છું કે કેટલાક એવું કહેશે કે અમદાવાદનું મરણનું રજીસ્ટર ઘણું બરાબર છે ને બીજાં ડેકાણાંનાં રજીસ્ટર પૂરતી રીતે ખરાં નહિ હોય. બીજાં ડેકાણાંનાં રજીસ્ટરોની અપૂર્ણતા વિશે કાંઈક વાત કદાપી સાચી હોય પરંતુ હું એવું નથી ધારતો કે કોઈપણ મ્યુનિસિપાલિટી એવી ગફલત કરતી હોય કે મરણની ઘણી મોટી સંખ્યા રજીસ્ટર થયા વના રહે. તે જોઈએછીએ તો ઉપર બતાવેલાં કેટલાંક ડેકાણાંમાં મૃત્યુનો દર અમદાવાદ કરતાં અડધોઅડધ છે.

૧૧. આ હકીકત ઉપરથી મારી નજરમાં એમ આવે છે કે આ શહેરની આરોગ્યતાની સ્થિતિમાં કોઈ મોટી ખામીઓ જરૂર હોવી જોઈએ, ને તેને માટે મ્યુનિસિપાલિટીને ઘટે છે કે તેનાં કારણો ખોળી કાઢવાં ને તેના ઉપાયો કરવા.

૧૨. મારા નામ અભિપ્રાયમાં આ ભારે મૃત્યુની સંખ્યાનાં મુખ્ય કારણો નીચે લખ્યા મુજબ છે:—

૧. હરેક ઘરની ગંદકીનું પાણી શહેર બહાર મોરીઓ કરી લેઈ જવું જેનું નામ “ડ્રેઈનેજ” અંગ્રેજીમાં કહેછે ને તેનો તથા શહેરમાંની બીજી ગંદકીનો નીકાલ કરવાની યોગ્ય યોજના નથી તે.
૨. શુદ્ધ પાણી જેટલું જોઈએ તેટલું પાત્ર થતું નથી.
૩. શહેરમાં વસ્તી ઘણી ગીચ છે.

૧૩. આ હરેક વિષય ઉપર મારા થોડાક વિચારો જાહેર કરવાની રજા લઉં છું. પહેલું અગત્યનું કામ “ડ્રેઈનેજ” એટલે ખરાબ પાણી કાઢી નાંખવા વિશેનું છે.

૧૪. એકંદર મૃત્યુની સંખ્યામાં આશરે ૩ (એ ત્રીજાંસ) મરણો તાવથી થાયછે. તે માટે આપણે ખોળી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે આ શહેરમાં તાવના હુમલા જરૂરી રહેવાનાં કાંઈ ખાસ કારણો છે કે નહિ.

૧૫. સરકારે મેર્યાની કરીને પોતાના તા. ૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૩ નંબર ૩૨૭૬ ના ફરાવની સાથે તમામ સિટી મ્યુનિસિપાલિટીઓના ચેરમેનો તરફ એક કીમ્મતદાર પુસ્તક મોકલ્યુંછે તેમાં વિલાતમાં “આરમી સેનેટરી કમીસન” ના સાહેબો છે તેમણે આરોગ્યતા વિશેનાં કામો તથા બંદોબસ્ત બાબત સૂચનાઓ લખેલી છે. આ પુસ્તકની બીજી કલમમાં એવો અભિપ્રાય દાખલ કર્યો છે કે “હિંદુસ્તાનમાં તમામ વર્ગના લોકોમાં હરકોઈને “મેલરીઅસ” એટલે ખરાબ હવાથી પેદા થાયછે તેવો તાવ પ્રકત એકવાર આવી જાય છે એટલે પાછળથી તાવના ઘણા હુમલા થાય છે. ને તેમાંથી ઘણીકવાર જીવ જાય એવા મોટા રોગ ઉત્પન્ન થાય છે”.

૧૬. એજ પુસ્તકને પાને ૫ મે વળી એવું લખ્યુંછે કે ખરાબ પાણી નીકળી જવાની યોજના ન હોવાથી “મેલરીઅસ” જાતના જુદી જુદી તરેહના તાવો તુરત પેદા થાયછે એ ઉધાડું છે.

૧૭. આ સૂચનાઓમાં મજબૂત રીતે ભલામણ કરીછે કે કોઈ ઠેકાણે જમીનની ઉપર તથા અંદરની જમીનમાં પોચી તથા કીચડ વાળી જગો રહેવા દેવી ન જોઈએ. હરેક સુખાકારીના કામો કરવામાં આવે તેમાં મુખ્ય ધ્યાન એ રાખવું જોઈએ કે નીચેની જમીન સૂકી તથા દુર્ગંધી વનાની રાખવી. ઉપરની જમીન સાફ રાખવી ને ઘરોની અંદરનો તથા આસપાસનો વાયુ શુદ્ધ રાખવો.

૧૮. હવે આપણે જોવું જોઈએ કે અમદાવાદમાં આપણી સ્થિતિ કેવીછે. આપણે અહીં પાણી વહી જવાની પાકી મોરીઓ બીલકુલ નથી. વરસાદનું પાણી સ્વભાવિક નાળાઓને રસ્તે નદીમાં જાય છે ને ઘરની અંદરનું મેલું પાણી જવાને વાસ્તે ઘરોની પાસે ખાળકૂવાઓ કર્યા હોયછે. આ કૂવાઓ આશરે ૧૫ થી ૨૦ ફુટ ઉંડા ઘરોની પાસે ખોદેલા હોયછે. ને એ ખાળકૂવા એવી રીતે બાંધવામાં આવે છે કે એમાં જે ખરાબ પાણી નાંખવામાં આવે તે ખાળકૂવાને તળીએ થઈને તથા બાજુ ઉપર થઈને નીચેની જમીનમાં સમાઈ જાય છે, ને જે ઠેકાણે આ ખાળકૂવાની

છાટ જમીનથી ૫ ફુટ નીચે મારેલી હોયછે ત્યાં આગળ ઉપરની જમીન સાફ હોય છે ને તે ડેકાણે ઉપર કોઈ ખરાબ વાસ આવતો નથી. અમદાવાદની નીચેની જમીન ગોરાડુ તથા રેતાળ વળાની છે તેથી ખાળકૂવા માંહેનું પાણી સહેજ રીતે ખાળકૂવાના તળથી થોડેક નીચે સ્વભાવિક પાણીના ઝરા હોય છે તેમાં ભળી જાય છે. આ ખાળકૂવાના વહીવટથી શહેરની અંદર તમામ કૂવાઓનું પાણી બગડીને ખાઈ થઈ જાય છે ને લોકોને પીવા લાયક રહેતું નથી. ખાળકૂવાઓથી ઉપરની જમીન સાફ રહેછે ખરી પરંતુ નીચેની જમીન બીલકુલ સારી રહેતી નથી.

૧૯. આ ડેકાણે એ વાત પણ કહેવી જોઈએ કે આ શહેરમાં એવાં હજારો ઘરો છે કે જ્યાં ઘરનું મેલું પાણી કાઢી નાંખવાની કોઈ પણ યોજના નથી.

તેઓને ત્યાં કોઈપણ જાતની કુંડીઓ નથી તેથી આવા મકાનોમાં રહેનારાઓને પોતાના ઘરનું મેલું પાણી પોતાના ઘરોની નજીક જમીન ઉપર સોસાઈ જવા સાઈ નાંખવું પડેજ. અને કેટલાંક ઘર એવી સાંકડી ગલીઓમાં આવ્યાં હોય છે કે તેની પાંચ છ ફુટ કરતાં જરા પણ વધારે પહોળાઈ હોતી નથી અને ઘરો ઉંચાં હોયછે તેથી આખા દિવસમાં એ ભીની જમીન ઉપર સૂર્યનાં કીરણો એક બે કલાક કરતાં વધારે વાર સુધી રહેતાં નથી માટે એ સહેજ સમજાઈ આવેછે કે વધારે ભેજ અને મેલેરીઆ આવી જગોમાં થાયજ.

૨૦. આ શહેરમાં નીચેની જમીન સારી નથી તે બતાવવાનો એક સારો દાખલો એ છે કે શહેરના તમામ ઘરની દીવાલોમાં જમીનથી થોડા શીટ સુધી ઘેરા અને ચૂનો અથવા માટીમાં ખવાઈ ગયાનાં નીશાન આપણા જોવામાં આવે છે. આ વાત “આરમી સેનેટરી કમીશનની” સૂચનાના પુસ્તકના પાંચમા પૃષ્ઠમાં લખ્યું છે તેને મળતી આવેછે. આ બનાવ જમીનમાંથી ઉપદ્રવકારક હવા નીકળવાથી બને છે. દીવાલની આ નીશાનીને દેશીઓ લૂણો કરીને કહે છે અને તે ભોંયતળીઆની નકારી અવસ્થાનો દેખીતો દાખલો છે. આ ઉપદ્રવકારક હવા કે જે પોતાનો દેખાવ દીવાલો ઉપર બતાવે છે તે જમીનની આખી સપાટીમાંથી નીકળવી જોઈએ અને તેથી હવામાં બીજાડ થાય છે ને તે હવા લોકોના ખાંધામાં આવે છે.

૨૧. આ સુધારવાને માટે આપણે શહેરની “ડ્રેઇનેજ” (એટલે મેલું પાણી નાંકળી જવાની મોરીઓ) સુધારવી જોઈએ.

૨૨. આ ખોટ પૂરી પાડવાને માટે સારો રસ્તો એ છે કે ઘરોનું મેલું પાણી જ્યાં સાઈ જમીનની અંદર ડ્રેઇનેજ થવી જોઈએ. હાલની જે નરક ઉપાડી જવાની રીત છે તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરવો નહિ. એ મેલું પાણી શહેરથી દૂર લેઈ જઈને ખેતીના કામમાં લેવું.

૨૩. તે વિશે બીજો ઉપાય એ છે કે દરેક ઘરના માલીકોપાસે જોઈએ તેટલા ઉંડા ખાળકૂવા કરાવવા કે જેથી જમીનના ભોંયતળીઆથી પાંચ છ ફીટ નીચેની જમીન ઢોરી અને સુખકારક રહી શકે, એ આમ કરવાથી કૂવાનાં પાણી વધારે ખરાબ થવાનાં અને તે ઘર કામમાં વાપરવાને ઘણાં ઉપદ્રવકારક થશે. માટે નદી, તળાવ—ટાંકાં અથવા વરસાદ જેવાં ઠેકાણેથી પુષ્કળ સાઈ પાણી પૂરું પાડવાની જરૂર પડશે.

૨૪. ડ્રેઇનેજની આ બે રીતોને સાઈ હોંશિયાર સેનેટરી અમલદારોનો અભિપ્રાય લેવો જોઈએ. મારા અભિપ્રાયમાં જમીનની અંદર ડ્રેઇનેજ કરવાનું જે પ્રથમ કહેવામાં આવેલું છે તે મુજબ જો બરાબર બાંધવામાં આવે અને તેને બરાબર રીતે ચલાવે તો તે સુખ કરતા અને મનમાનતું થાય. માટે તેને સાઈ માપણી—નકશા તથા એસ્ટીમેટો કરવાનો યોગ્ય અધિકારીઓને ફૂકમ થવો જોઈએ અને ત્યાં સુધી જે લોકોને ખાળકૂવા ન હોય તેઓ તેમનું મેલું પાણી શહેરની બહાર ગાડેથી મોકલાવે તેવી તેમને ફરજ પાડવી.

૨૫. કનસરવનસી સુધારવાનો બીજો ઉપાય એ છે કે હાલની ખાઈઓ છે તે જગ્યાએથી ખસેડી શહેરની અંધિરાણમાં લેઈ જવી. જમલાલપરની ખાઈ શહેરમાં પવન આવવાના રસ્તા ઉપર છે અને વરસના ઘણા ભાગ સુધી તે તરફનો પવન વાય છે. બીજી ખાઈ જે શાહાપુર છે તે શહેર અને લક્કરી છાવણીની વચ્ચે છે અને ત્યાંથી પવન આપું વરસ તે છાવણી તરફ અથવા શહેર તરફ વાય છે. વળી તે નદીની નજીક છે માટે ચોમાસાના દિવસમાં તેમાંથી થોડુંક મેલું નદીમાં જાય

એવું સંભવે છે ને નદીનું પાણી શહેરના લોઢા પીવાના કામમાં વાપરે છે. આ બન્ને ખાધેા ખસેડી અગ્નિકોણમાં કે જે તરફથી પવન ભાગ્યેજ વાય છે તે તરફ થોડેક માધ્યમ દૂર લેઈ જવાના સૂચનાનો વિચાર આપણી પાસે આવેછે. શહેરનું તમામ નરક તથા તમામ કચરો તે જગા ઉપર લેઈ જવા સાથે એક હલકી રેલવે નાંખવાની ઘણી જરૂર છે તે વિચાર જે પાર પડે તો શહેર અને પરાંની કનસરવનસી ઘણે દરજ્જે સુધરશે. વળી સરકારી જાગર અને પેસાળખાનાં થોડાં વધારવાની જરૂર છે; તેમજ શહેરની અંદર અને તેની આસપાસ સેનેટરીની તપાસ વધારે હોંશિયારીથી અને અસકારક રીતે થવાની જરૂર છે.

૨૬. પાણી પૂરું પાડવું એ સુધારાનો બીજો વિષય છે.

૨૭. અમદાવાદની નજીક તમામ ઝરાનું પાણી મીઠું અને પીવાલાયક છે અને ઉપર દર્શાવેલી ખાળકૂવાના રીતથી જે તે બગડયું ન હોત તો શહેરના કૂવાનું પાણી સાથે કામમાં આવત. માટે જે તમામ ખાળકૂવા બંધ કરવામાં આવે તો થોડા વખતમાં કૂવાનાં પાણી સુધરીને પીવાના કામ લાયક થાય તે સંભવીત છે.

૨૮. સારે નસીબે અમદાવાદ પાસે આખું વરસ સાબરમતી નદી વહે છે. આ નદીનું પાણી જે ઘણા લોઢા વાપરે છે તે નદી સેંકડો માધ્યમ દૂરથી આવે છે તેમાં રસ્તાના મેલનો ભેગ થવાથી પાણી બગડેલું હોય છે. પણ મને લાગે છે કે તે પાણીને ઠરવા દેવામાં આવે અને ચોખું કરવાને સારી ગોઠવણ કરવામાં આવે તો તે ઘણે દરજ્જે સુધરશે. હું કલકત્તે ગયો ત્યારે મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે હુગલી નદીનું પાણી જે ઘણાં વરસ સૂધી હરકત કરતું હતું તે સારી પેઢે સ્વચ્છ કરવાથી બરાબર સાથે થયું છે.

૨૯. આપણા શહેરમાં ૮,૦૦૦ ને આસરે ઘરોની માંહ જમીનની અંદરના હોઝો છે કે જેને ટાંકાં કહે છે. જેમાં લોઢા વરસાદનું પાણી ભરી રાખે છે તે ટાંકાં વખતે વખતે ધોવાવવાં અને તેમાં પવનનો આવરો જાવરો કરવાની ગોઠવણ કરવા લોઢાને સમજાવવામાં આવે તો આ પાણી ઘણુંજ માફક આવે તેવું થાય. આ ટાંકાંનું પાણી એનાલાઇઝ કરાવ્યું એટલે પ્રથમરણ કરીને તપાસ્યું તો નદી તથા કૂવાના પાણી કરતાં ચઢીઆતું છે.

૩૦. શહેરની નજીક કાકરીઆ નામનું મ્હોટું તળાવ છે જેનું ક્ષેત્ર-ફળ ૭૨ એકર અને સરાસરી ઉંડાઈ દસ ફુટને આશરે છે તેથી તેમાં ૩,૧૩,૬૩,૨૦૦ ઘન ફુટ અથવા ૧૯,૬૦,૨૦,૦૦૦ ગ્યાલન પાણી રહી શકે તેવું છે. આ મ્હોટું તળાવ પાણી ઠરવાના ઉપયોગમાં લેઈ તેનું પાણી બરાબર સ્વચ્છ કરી લોઢાને પૂરું પાડવાના કામમાં લેઈ શકાય એવું છે. આરમી સેનેટરી કમીશનની ઉપર આવી ગએલી સૂચનાઓમાં ખરી રીતે ફરમાવેલું છે કે જેનું પાણી પીવાના કામમાં આવતું ન હોય તેવું કોઈ તળાવ ગામની નજીક રહેવા દેવું નહિ. બરાબ રહેલું પાણી તનદુસ્તીને બીગાડ કરતા છે માટે કાકરીઆનું પાણી કોઈ કામમાં લેઈ તેને હાલતું ચાલતું રાખવામાં આવે તો ઠીક.

૩૧. જે શહેરની બાજુએ સાબરમતી જેવી નદી વેહે છે, જેની નજીક કાકરીઆ જેવું તળાવ છે કે જેને બાંધતાં લાખો રૂપીઆ ખર્ચ કરેલા છે, જે દેકાણે દૂવાઓની માંહે પીવાલાયક પાણીના સારા ઝરા છે, એવું જે અમદાવાદ તેમાં પાણીની તંગાશ છે એમ ગણવું ન જોઈએ. પાણીના છત વિશે કાંઈ તંગી નથી પણ તેના ગુણમાં સુધારો કરવા સરખું છે. માટે મને લાગે છે કે તે ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવશે તો ધારેલો વિચાર પાર પડશે.

૩૨. શહેરમાં મૃત્યુની સંખ્યા વધારે થવાનું ત્રીજું કારણ ગીચ વસ્તી છે. ગામડાના દર કરતાં મ્હોટા શહેરો અને ગામોમાં મૃત્યુનો દર વધારે આવે છે તેનું એક મુખ્ય કારણ ધાડી વસ્તી છે. આ બાબતમાં મને લાગે છે કે અમદાવાદ બીજાં મ્હોટાં શહેરો કરતાં ઘણીજ નધારી સ્થિતિમાં છે.

૩૩. તા. ૧૦ મી માહે નવેમ્બર સને ૧૮૮૩ ના “મુંબઈ ગેઝેટ” ઉપરથી મને મળી આવ્યું છે કે મુંબઈ અને લંડનની વસ્તી દર એકરે પર અને ૪૯ માણસની છે. અને અમદાવાદમાં તો આશરે ૧,૩૦૮ એકરના ક્ષેત્રફળમાં ૧,૧૫,૦૦૦ કરતાં વધારે વસ્તી ખડકાએલી છે કે જેથી દર એકરે ૮૮ માણસની સરાસરી આવે છે. ખાડિયા અને કાળુપર જેવા ભરવસ્તીના ભાગોમાં દર એકરમાં ૧૩૪ અને ૧૭૦ માણસની વસ્તી છે.

૩૪. મ્યુનિસિપાલિટીના કારબારના અને વસ્તીપત્રકના રીપોર્ટો ઉપરથી નીચેના આંકડા કાઢવામાં આવેલા છે તે ઉપરથી મારા કહેવા

કરતાં વધારે ખુદ્દી રીતે જાણવામાં આવશે કે ગીચ વસ્તી મૃત્યુના દર ઉપર કેવો અસર કરે છે.

ગામનું નામ.	સને ૧૮૮૧ ની વસ્તી પત્રક પ્રમાણે દરએકરમાં વસ્તીના ગીચપણામાં માણસની સંખ્યા.	સને ૧૮૮૧ ની વસ્તીનો દર હજારે મૃત્યુનો દર.
અમદાવાદ.	૮૮	૫૫
ખેડા.	૭૦	૩૫
સુરત.	૫૭	૩૯
મુંબઈ.	૫૨	૨૭
ભરૂચ.	૩૪	૧૮
પુના.	૩૧	૨૫
અલીબાગ.	૧૬	૨૦
થાણા.	૩	૨૦

૩૫. આ હરકત મટાડવી એ કાંઈ સહેલું નથી, પણ નીચે મુજબ હું તે વિશે સૂચનાઓ કરું છું:-

૧ હું—સજ્જડ વસ્તીથી જે દુઃખો અને ભય ઉત્પન્ન થાય છે તે નાની ચોપડીઓ અને લેકચરો કરીને લોકોને સમજાવવું.

૨ જું—સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટીએ એવા ઉપાયો પસંદ કરવા કે જેથી લોકો લલચાઈ પોતાનાં મકાનો શહેરની બહાર ખાંધી ત્યાં વસે.

૩ જું—શહેરની ગીચ વસ્તીવાળા ભાગોમાં સરકાર અગર મ્યુનિસિપાલિટીએ મકાનો ખાંધવા સાથે હવેથી જાસ્તી જમીન વેચવી નહિ.

૪ થું—જ્યારે જ્યારે અનુકુળ આવે ત્યારે નવાં યોગાનો
અને નવા રાજમાર્ગો કરવા.

૩૬. નીચે બતાવેલી કીમતી અને બની શકે તેવી ઇમારતો
આરમી સેનેટરી કમીશનની સૂચનાઓને પાને ૭૦ મે આપેલી છે તે ઉપર
મ્યુનિસિપાલિટીએ ખૂબ ધ્યાન આપવાલાયક છે :-

“ હિંદુસ્તાનની અંદરનાં મોટાં શહેરો અને કસબાઓમાં જ્યાં ”
“ તેઓના ઈજનેરો અને તનદુરસ્તીને સાફ રાખેલા અમલદારો કામે ”
“ લાગેલા હોય ત્યાં ધરોની મોરીઓનાં બાંધકામ—ગરનાળાં—ધરોની ”
“ અંદર દૂરથી પાણી લાવવાનાં, ફરસબંધી કરવાનાં અને જમીન ઉપરની ”
“ મોરીઓ કરવાનાં કામની અંદર તનદુરસ્તીના સુધારાનો પાયો રચવો ”
“ જોઈએ. વળી આની સાથે નવા રાજમાર્ગો, ઝાડ રોપાવવાં, અને જ્યાં ”
“ નાણાંની સગવડ હોય ત્યાં સુધરેલી ધરની બાંધણીઓથી લોકોની ”
“ તનદુરસ્તી સુધરશે અને વસ્તીના મોટા જથ્થાઓમાં ચેપી રોગનો ”
“ ફેલાવો બંધ થશે અથવા ઓછો થશે :—આ બાબતોને વાસ્તે જે ”
“ ઘણીજ અસરકારક યોજનાઓ લાગુ કરી શકાય તે એજ છે એટલુંજ ”
“ નહિ પણ મોટી ઘાડી વસ્તીને માટે આ યોજનાઓ છેવટે ઘણીજ ”
“ સોંધી છે. ”

૩૭. આ બંધ કરતાં હું ઘણા માનપુર્વક તથા ખરા અંતઃકરણથી
સઘળા મ્યુનિસિપાલ કમીશનરો અને અમદાવાદના રહેવાસીઓને વિનંતી
કરું છું કે આ સ્મરણાર્થ યાદ તરફ તેઓએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.
આપણા સ્વદેશીભાઈઓના હજારોના જીવ બચાવવાના સ્વાલની આ
બાબત છે. એ સાબીત થઈ ગયું છે કે આપણા કરતાં થોડી વસ્તીવાળાં
ગામો અને શહેરોમાં તેમજ ઘણી વસ્તીવાળાઓમાં આપણા કરતાં
મોતનો દર ઘણો ઓછો માલૂમ પડે છે. સને ૧૮૮૧ ની સાલમાં
આપણે અહીંનો મૃત્યુનો દર બરચ જે થોડી વસ્તીવાળું ગામ છે તેના
મૃત્યુના દરના જેટલો હોત તો ૬,૬૫૪ માણસને બદલે ફક્ત ૨,૨૧૮
માણસ મૃત્યુ હોત, જેથી ૪,૪૩૬ માણસના જીવ બચત. મુંબઈ અને
પુનાના દર પ્રમાણે આપણે અહીં મૃત્યુની સંખ્યા થઈ શકી હોત તો
આપણે ૩,૩૦૦ અથવા ૩,૬૦૦ માણસના જીવ બચાવી શકત.

૩૮. આ બાબત ઉપરછલી જેવા સરખી નથી. દર સાલ આટલા બધા જીવનાં બળીદાન થવામાં કોઈને માથે પણ જવાબદારી છે. મને ખબર છે કે કોટલાક દેશીગૃહસ્થોનો વિશ્વાસ કેવળ નસીબ ઉપર હોય છે અને તે એવું કહીને સંતોષ માને છે કે જેના નસીબમાં મરવાનું હોય છે તે મરે છે તે કોઈથી ફરી શકતું નથી; પણ આવા વિચાર ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેસી રહેવું એ નિર્ભય નથી. અનુભવથી એવું સાબીત થયું છે કે આરોગ્યતા રાખવાની વિદ્યાના જે નિયમો કહેલા છે તે મુજબ ચાલવાથી મૃત્યુના દરમાં ઘટાડો થઈ શકે છે. રોયલ સેનેટરી કમીશનની નોંધ જે સરકારના તા. ૨૪ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૩ ના ઠરાવની સાથે હાલમાં આવી છે તે ઉપરથી આપણને જણાય છે કે આરોગ્યતાના સુધારાના ઉપાયો કરવાથી સત્તરમા સૈકામાં વિલાયતનો મૃત્યુનો દર જે દર હવે ૭૦ ના કરતાં વધારે હતો તે હવે ઓછો થઈ આશરે ૨૨—૨૩ નો આવ્યો છે. આરોગ્યતાના સુધારાથી મુંબઈમાં પણ મૃત્યુનો દર ઘણો ઓછો થઈ ગયો છે.

૩૯. ૧૮૪૮ થી સને ૧૮૬૪ સુધી સત્તર વરસમાં મુંબઈમાં કોગળિયાના આગ્નરથી કુલ ૩૬,૧૫૪ મોત થયાં હતાં. પરંતુ ૧૮૬૫ માં જ્યારથી સાડાં પાણી લાવવું શરૂ થયું ત્યારથી ૧૭ વરસ સુધીમાં કોગળિયાથી કુલ મોત ૧૧,૦૨૬ થયાં જે ઉપરથી આશરે ૨૫,૦૦૦ નો મોટો તફાવત નજર આવે છે. આ થવાનું કારણ સ્વચ્છ પાણી અને બીજા આરોગ્યતાના સુધારા અને પાણી કાઢી નાંખવાની યુક્તિયો વીગેરેનું છે.

૪૦. આપણી પાસે આવી સાચી હકીકત છે અને આરોગ્યતાના વડા અધિકારીઓ તરફથી કીમતી સૂચનાઓ મળી આવી છે તેથી મ્યુનિસિપાલિટી તેમજ અમદાવાદના હોંશિયાર રહેવાશીઓનો ધર્મ છે કે દરસાલ હવેનો જીવ ઉગારવાના ઉપાયો કે જે વિદ્યાના મૂળતત્વો ઉપરથી ખાતરી પૂર્વક કહેવાએલા છે તે પસંદ કરવા જેઠાં. આ કામમાં મને લાગે છે કે પૈસા બાબતનો સ્વાદ આડે આવવાનો; પણ જ્યારે આ બાબતોની જરૂરી સારી પેઢે સમજવામાં આવશે તો મને આશા છે કે આ અડચણ તરત દૂર થશે. જ્યાં ઘણા મનુષ્ય પ્રાણીના જીવો બચાવવા વિશેનો સ્વાદ છે ત્યાં કોઈપણ ખર્ચ કરવાને આપણે આનાકાની કરવી જેઠાં નહિ.

૪૧. આ સ્મરણાર્થ યાદમાં કહેલા જુદા જુદા વિચારોનો સારાંશ ફરી બતાવતાં નીચે લખેલી સૂચનાઓ આપણા નામદાર પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ અને મ્યુનિસિપાલ કમીશનરોના વિચાર સાર મૂકી છે.

૧ થું—હાલની ખાળકૂવાની રીત કાઢી નાંખી આરમી સેનેટરી કમીશનની ભલામણ પ્રમાણે ઘરનું મેલું પાણી કાઢવા સારું ડ્રેઇનેજ સીસ્ટમ કાઢવી.

૨ જું—કપર યોજેલી ડ્રેઇનેજ સીસ્ટમ મંજૂર થતાં સુધી જે લોટોને ઘેર ખાળકૂવા નથી અને તેથી તેમનું મેલું પાણી મહેલ્લાઓમાં ઢોળેછે તે પાણી ઉપાડી જવાનો બંદોબસ્ત કરવો.

૩ જું—લોટોને સારું જાળવું અને પેસાળખાનાં વધારવાં.

૪ થું—આરોગ્યતાની દેખરેખ આકરી રીતે રાખવી—અને ગંદકી મટાડવાની ચીજોનો વધારે ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

૫ મું—હાલની નરક અને કચરો નાંખવાની ખાઇયોને ખસેડીને અગ્નિકોણમાં શહેરથી બે માઇલ દૂર લેઈ જવી.

૬ હું—નવી ખાઇને સારું જગા પસંદ કરવાનું કામ એકદમ કરવું.

૭ મું—શહેરની અગ્નિકોણ તરફથી નવી ખાઇ સૂધી જેમ બનેતેમ તાકીદે એક હલકી રેલ્વે અથવા ટ્રામવે નાંખવી કે જેનું ખર્ચ દર માઇલે રૂ. ૫,૦૦૦ થશે અને જેમ જેમ નાણાની સગવડ થાય તેમ તેમ તે રેલ્વે વધારતા જવું.

૮ મું—શહેરના કોટની પાસે જ્યાં જ્યાં પાણી ભરાઈ રહેતું હોય તે જગાઓ પૂરાવવી. આ પૂરામણીનો ખર્ચ તેમજ કાકરીઆએ જતાં કાનતોડિયા જેવાં તળાવ આવેછે તેનો પૂરામણીનો ખર્ચ મ્યુનિસિપા-

સિટીએ કરવો અને સરકારે તે પૂર્યા બદલ મ્યુનિસિપાલિટીને કબજા હક આપવાનું કબૂલ કરવું.

૯ મું—પાણી લાવવાની વધારે ખર્ચની રીત પસંદ કર્યાની પહેલાં સાબરમતી નદીનું પાણી તેને દારી સારી રીતે ગાળીએ તો તે કેટલે દરજ્જે સુધરેછે તે આપણે નક્કી કરવું જોઈએ. ઘણે દૂરથી પાણી લાવ્યા કરતાં પાસેની નદીમાંથી લેવામાં આવે તો તે ઘણું સસ્તું પડશે.

૧૦ મું—આપણે અજમાવવું જોઈએ કે કાકરીઆનું પાણી આપણે કીકાયતથી લેઈ શકીશું કે કેમ.

૧૧ મું—અમદાવાદની નજીકમાં પાણીનો મુખ્ય ઝરો ૬૩ અથવા ૭૮ ફુટ ઉંડો જમીનની અંદર વહેછે. માટે હાલની ખાનદૂવાની રીતથી બગડી ગયેલી ખાનુની સેરોનું પાણી અંદર ન આવે તેવો કંકરેટ કરી તથા છોઈને એટલો ઝેરો એક દૂવો કરવો. એવા દૂવાનું પાણી પીવાના કામને માટે સાફ નીકળશે.

૧૨ મું—વરસાદના પાણીના ટાંકાં જે જમીનની અંદર છે તેના માલીકને તે વખતે વખતે ધોવાને સાફ સલાહ આપવી.

૧૩ મું—નાની ચોપડીઓ બનાવી અને લોકોને ભાપણો આપી શહેરની ગીચ વસ્તીથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે સમજાવવું.

૧૪ મું—સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટીએ શહેરની બહાર રહેવાને સાફ લોકોને લલચાવાના ઉપાયો કરવા.

૧૫ મું—શહેરની સજ્જત વસ્તીવાળા ભાગમાં મકાનો બાંધવાના કામ સાફ જમીન વેચવી નહિ.

૧૬ મું—શહેરની ગીચ વસ્તીવાળા ભાગમાં નવા રાજમાર્ગો અને ચોગાનો કરવાં જોઈએ જેથી પવનનો આવરો બનવો સુધરે.

૧૭ મું—બહારના દરદીઓને સાફ ઘણુંકરીને જોઈએ તેટલી ડીસપેનસરીઓ છે પણ મધ્યમ પંક્તિના ગરીબો

જેઓ ભારે રોગથી આગ્રી હોય છે તે લોકોને રહેવા સારું ઇસ્પીતાલમાં માફક આવે તેવી સગવડની ખામી છે. હોંશિયાર દાકતરને યોગ્યતાને તેમને મળતું નથી અને નાતોના વહેમ અને આબરૂના અભિમાનને લીધે હલકી વર્ણના લોકો જે ભાગની અંદર રહેવા હોય છે ત્યાં જઈને સઘ રહેવાને પોતે નાખૂશી રહે છે. ઓસડ પાણી વિના આવા માણસો ઘણા મરી જાય છે તેઓ કાંતો ઓસડવિના રહે છે અથવા કોઈ ઝાટવૈદુ કરનારને હાથ પડ્યાથી તેમના ભોગ મળે છે. આ રીતે ન થવાને સારું મને લાગે છે કે ઇસ્પીતાલોમાં તેમને માફક આવે તેવો વગ કરવો અથવા કોઈ હોંશિયાર દાકતર મફત તેમને ઘેર જાય તેવો અંદોષસ્ત કરવો જોઈએ.

૪૨. આ મોટી અગત્યની બાબતમાં જેટલું જોઈએ તેટલું મારાથી લખવાનું બની શક્યું નથી પણ આપણા લાયક પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ, અને સઘળા કમીશનરો આ નર્સિયાત બાબતો ઉપર ઘટે તેટલું ધ્યાન મહેરબાની કરીને આપશે એવું સમજી મેં મારા વિચારો આ સ્મરણાર્થ યાદમાં મૂકેલા છે.

RUNCHORLAL CHOTALAL,

Chairman, A.M.C.

અમદાવાદ,

તા. ૮ મી ડીસેમ્બર ૧૮૮૩.

સ્મરણાર્થ.

મુંબઈ ઇલાકામાં વસ્તીના મહત્વમાં તથા અગત્યપણામાં એક બીજા સાથે લગભગ બરાબરી કરે એવા શહેરો અમદાવાદ, સુરત તથા પુના

છે. માટે એ શહેરોના મૃત્યુપત્રકો નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે બતાવવાની હું રજા લઉં છું.

વરસ.	પુનામાં એકંદર મોતની સંખ્યા. વસ્તી ૯૯,૬૨૨	સુરતમાં એકંદર મોતની સંખ્યા. વસ્તી ૧,૦૭,૧૫૪	અમદાવાદમાં એકંદર મોતની સંખ્યા. વસ્તી ૧,૨૭,૨૧૦
સને.			
૧૮૮૦	૨,૧૦૧	૨,૪૭૪	૫,૬૩૨
૧૮૮૧	૨,૫૩૭	૨,૪૭૮	૬,૬૩૩
૧૮૮૨	૨,૧૭૧	૪,૩૫૭	૫,૦૬૧
૧૮૮૩	૨,૭૫૧	૩,૩૦૨	૫,૦૬૦
૧૮૮૪	૨,૧૮૧	૩,૦૬૨	૬,૧૨૩
કુલ.	૧૧,૭૪૧	૧૫,૬૭૩	૨૮,૮૩૯
વરસ એકની રાસ.	૨,૩૪૮	૩,૧૩૪	૫,૭૬૭
દર ૧,૦૦૦ ની વસ્તી ઉપર મોતનું પ્રમાણ.	૨૩.૭	૨૯.૩	૪૫.૨

ઉપરના પત્રક ઉપરથી માલૂમ પડશે કે અમદાવાદમાં મૃત્યુનો દર પુના કરતાં લગભગ બમણો છે, ને સુરત કરતાં દોઢા કરતાં વધારે છે. અગર આપણે અહીંનો મૃત્યુનો દર પુના અથવા સુરત બરાબર હોતો તો પાંચ વરસની અંદર આપણે અહીં ૧૩,૯૧૭ અથવા ૧૦,૨૩૪ મનુષ્ય પ્રાણીના છવ બચ્યા હોત. આ પ્રશ્ન ઘણો ભારે છે, ને તે ઉપર અમદાવાદના સર્વ શુભેચ્છકોએ લક્ષ આપવું ઘટે છે.

સને ૧૮૮૪ ની સાલનો મહેરબાન સાનેટરી કમીશનર સાહેબનો રીપોર્ટ બેવાથી માલૂમ પડે છે કે પુના તથા સુરત કરતાં અમદાવાદમાં

તાવના કારણથી ઘણાં વધારે મૃત્યુ થાય છે. દર ૧,૦૦૦ માણસની વસ્તીનાં પ્રમાણ ઉપર તાવથી મોત નીચે મુજબ થએલાં જણાય છે :—

અમદાવાદમાં દર હજારે.....	૩૨.૩૦
સુરતમાં દર હજારે.....	૧૭.૫૪
પુનામાં દર હજારે.....	૧૦.૧૯

આ ઉપરથી અમદાવાદમાં મોતનો આંકડો ભારે શા કારણથી થાય છે તે સહેજ રીતે જણાઈ આવે છે.

આપણે એમ કહી શકતા નથી કે અમદાવાદની પાસેનો પ્રદેશ એવો છે કે ત્યાં તાવના કારણથી વધારે મોત થવાનું જોઈએ. કારણકે એજ સેનટરી કમીશનર સાહેબના પત્રક ઉપરથી જણાય છે કે અમદાવાદના કોંપમાં તાવના કારણથી મોત થવાનો દર ફક્ત ૮.૦૫ નો થયો છે.

એટલા માટે તાવના કારણથી મોત થવાનો ઘણો ભારે દર છે તેનું કારણ શોધી કાઢવું ને અગર બની શકે તો તેનો ઉપાય કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આપણો ધર્મ છે.

આરોગ્યતા ખાતાના સહુથી મોટા અધિકારીનો અભિપ્રાય એવો છે કે “ જુદી જુદી તરેહના બદ હવાના કારણથીજ તોવો ઉત્પન્ન થાય છે તેનું પ્રત્યક્ષ કારણ ‘ડ્રેઇનેજ’ એટલે પાણી નીકળી જવાનું સાધન નહિ એજ છે”—મારા ધારવા પ્રમાણે આ કારણ અમદાવાદને પૂરી રીતે લાગુ છે. ને આ કારણ મટાડવાનો ઉપાય એવો બતાવવામાં આવે છે કે સાઈ પાણી પુષ્કળ મળી શકે એવો ઉપાય કરવો, ને તે પાણીની સાથે તમામ મેલું પાણી નજીમાં થઈને શહેર બહાર જાય એવી યોજના કરવી.

આ હું કા સ્મરણીયની એક એક નકલ સર્વે કમીશનર સાહેબો તરફ તથા શહેરના વર્તમાન પત્રોના અધિપતીઓ તરફ જાણવા સાઈ મોકલવી યોગ્ય છે એવું મારી નજરમાં આવે છે ને તેની સાથે વિનંતી કરવામાં આવે છે કે અગર આ વિશે તેઓ સાહેબો ખાતાના અભિપ્રાય લખી મોકલશે તો હું તેમનો ઘણો આભારી થઈશ.

રણછોડલાલ છોટાલાલ.

ખીવાના પાણીમાં સુધારો કરવાને માટે નદીમાંથી ચોખ્ખું પાણી લોકોને પૂરું પાડવાની અને હવા સુધારવાને માટે શહેરની ગંદકી શહેર

બહાર થણે દૂર લેઈ જવાની તેમણે યોજનાઓ ધારી. યોજનાઓ ધારી એટલે તે કરવા એકદમ મંડી પડવું એવો ગુણ રણછોડભાઈમાં નહોતો એ આપણે તેમની કારકીર્દિમાં પદે પદે જોઈશું. દરેક યોજના ધારીને તેને અમલમાં મૂકતા પહેલાં તે ઘણાજ વિચાર કરતા હતા. તેને માટે ખાસ ઘણો ઝીણો અભ્યાસ કરતા હતા અને તમામ વાકેફગારી મેળવતા હતા. મીઠા પાણીના નળનું કામ અને ગંદા પાણીની નહેરોનું કામ શરૂ કરતાં પહેલાં તેમણે તેને માટે ખાસ ઝીણો અભ્યાસ કરેલો હતો એટલુંજ નહિ પણ મોટા મોટા પ્રતિષ્ઠિત માણસોના અભિપ્રાય અને સલાહ પણ લીધેલી હતી અને તમામ માહતી મેળવી હતી.

No. 45 of 1886.

Ahmedabad,

22nd January 1886.

From

THE PRESIDENT,

Municipality, Ahmedabad,

To

DOCTOR THOMAS BLANEY,

Bombay.

SIR,—The city of Ahmedabad suffers under a heavy death-rate. The last five years' death-rate was more than 45 per thousand while that of the last year was upwards of 49 per 1,000. The death-rate from fever alone was last year more than 32 per 1,000.

The city of Ahmedabad is a walled town, the area encircled within the walls is 2 square miles, giving a population of more than 56,700 persons per one mile. There is no system of drainage for house sullage water. The total number of houses in the town are upwards of 43,000 ; out of these about 9,000 houses discharge their house sewage into a bottomless pit (called Khalcoova) dug near each house ; and the rest, about 33,000, throw the filthy water including urine in the streets. The water in the

pits is absorbed by the surrounding ground which must become damp and unwholesome, while the land in the street upon which the filthy water is thrown becomes saturated with it, giving rise to foul air.

Under these circumstances this Municipality has been advised to have a modern under-ground sewage system coupled with the water-supply scheme.

When this scheme is being discussed some of the members of our Corporation have mentioned your name as an authority whose opinion is against the sewerage system, and have pointed out your letter to the editor of the *Bombay Gazette* published in its issue of the 4th instant as showing the unfavourable result produced in Camateepura where the system has been tried. I am, therefore, induced to trouble you with the following few queries, and shall feel much obliged if you will kindly be pleased to enlighten me on the subject :—

- 1st. Whether the Camateepura Drain is used only for the sullage water or whether the nightsoil is also made to pass through it ?
- 2nd. Whether there is sufficient supply of water to flush the drain or not
- 3rd. Whether the flow of water in the Drain continues free or whether it is ever obstructed at the other end ?
- 4th. Whether the surface and subsoil of Camateepura is rendered drier or not since the introduction of the drainage ?
- 5th. If the result of the experiment in Camateepura is unfavourable how is it that the work of Drainage is carried on in other parts of Bombay at present ?
- 6th. Whether you will approve of the system prevailing in Ahmedabad of discharging the water in a

bottomless pit near a dwelling house and of throwing the foul water in the street? If you do not approve it what would you kindly advise to do instead.

- 7th. If the foul water of the house could be carried away from the town by covered and water-tight drain, is it not reasonable that it should ensure more healthiness than what could be expected when this foul water is being stored in a cess-pit near the house for years or when it is daily thrown in front of one's house?

In conclusion I beg to apologize for the liberty I have taken to address you on this subject. My object is to obtain all available information regarding the drainage and water supply schemes which are under the consideration of this Municipality, and, as the question is of a considerable importance to the public, I trust you will kindly excuse me for the trouble I have given you.—I have the honor to be, &c.

(Signed) RUNCHORELAL CHOTALAL,
President, A. M.

P.S.—If you think the Drainage system carried out in other parts of Bombay than Camateepura is doing good you will be pleased to let me know your opinion on the subject.—Yours obediently, &c.

(Signed) RUNCHORELAL CHOTALAL,
President, A. M.

True Copy.
RUNCHORELAL CHOTALAL,
President, A. M.

9, CLARE ROAD, BYCULLA.

Bombay, 25th January 1886.

RUNCHORELAL CHOTALAL, ESQUIRE.

Chairman, Ahmedabad Municipality.

SIR,—I hasten to reply to your letter of the 22nd instant which came to hand yesterday.

To reply to each of your specified questions in detail would not only serve no useful purpose, but would probably be misleading, as the questions themselves are such as in legal language would be called leading questions. The question upon which you seek definite opinion is one of immense importance to vast masses of population in this country and it is a question which is yet in the developmental and experimental stage. During the five-and-twenty years that I have been endeavouring to educate myself in Indian sewerage I have seen no works of underground or closed sewerage which are in every way entitled to be called *sanitary works*, not one in which public health has been decidedly improved or the prevailing mortality reduced, although my education and predilection have been decidedly in favour of such works. We find many persons professing themselves competent to teach scientific sewerage to the people of this country and willing to spend the revenues of an empire upon such works, but up to the present we lack good practical results though much money has hitherto been expended in India. This clearly points to the fact that we have not yet emerged from the stage of experiment with this class of work. There is room still for very careful study, and great caution in prosecuting such works, and there is still more room for coming to the task with unbiased judgment. Even if it were proved that underground sewerage had been made a decided sanitary success, still towns and cities have their own peculiarities, and these peculiarities must be locally studied. As an illustration of this fact let me say that I took up a sanitary journal the other day and found that in 59 towns in England there were at least eight systems of house ventilation in existence. This refers to but one of the many parts of a sewerage system. The system of sewerage most appropriate for Ahmedabad must be studied in your town and not in Bombay. There appears to me to be two classes of sewerists in this country both holding strong views on the

matter. One of these classes say they know all about the subject and have nothing to learn : consequently they learn nothing. They are ready to sketch out a most complete system and to execute it and regard careful experiment as nonsense. The other class confess their want of knowledge and regard the climate, the people, and their diseases as very important factors which are at present imperfectly understood. These persons contend that, in the absence of authentic proof of the sanitary success of underground sewerage in this country, Municipalities are only entitled to proceed experimentally, taking any given town section by section and noting carefully the sanitary results of the new sewerage in that section. If these results are unsatisfactory, defects can be ascertained and remedied, and when successfully remedied then the system is established and every previous objector will be silenced. Bombay is at present adopting this very plan in the new sewerage system that is being laid down in the Fort section of the City. The Camateepura section in Bombay has been twice sewered, and each time with increasing insanitary results. It will be observed therefore that Indian sewerage is not the simple subject which theorists would have us believe. If I were a representative of the people of Ahmedabad I would certainly accept a scheme of sewerage from a competent Engineer, and would give my vote in favour of executing sewerage works in a complete district of the city and await the result. This proceeding would necessitate sanction of the main sewer of the city as well, as it would be by that channel that the sewage of the experimental district would have to travel. At the same time I would give my vote to the sanction of a complete water-supply scheme for the same district. It has been rather the fashion in India to execute underground sewers first, and think about the water-supply afterwards : a clear case of putting the cart before the horse. And regarding the water-supply I would say, as I have said of your sewerage

system, the quantity necessary for preventing the occurrence of rapid decomposition in the sewers and how it should be used, in the main sewers, in the subsidiary pipe-sewers, in the house-connections, and in the top storeys of the highest houses, should all be locally studied and supplied after very careful thought—the golden rule should be this:—Always make the error of an excessive not of a deficient supply. An excessive supply will come of use with an increase of population, a defective supply may be followed by disaster. I cannot afford the time to say all I would desire to say about a water-supply for sewers, but I would offer one instance of the practical working of a sewer in Bombay. This sewer, newly constructed, was only 9 days in use when some native labourers were sent down into it to clean it out. The gradient of the sewer was 3 feet to the mile. The men worked onwards from the street surface ventilation and had got to a spot about 15 feet distant from the ventilator and were engaged filling and handing up baskets of sludge when suddenly four of them fell into the sludge in the sewer and died. This sewer affords a practical example of the necessity of a very large water-supply for flushing purposes. If this new ovoid and well constructed sewer would get into this dangerous state in the short space of 9 days, does it not prove the necessity of complete daily, or more than daily, flushing, and also the necessity of constant vigilant and intelligent supervision? I need not tell you, Sir, what are the habits and customs of the natives of this country in regard to damaged house-connections, or how the house-connections may be damaged and will be left neglected. Against this danger there must be provided an efficient inspecting staff to examine the connections of every house every day. It is too often assumed that everything connected with an underground sewerage system works automatically. By trusting for safety to this fallacy sewerage systems in this country are likely to be discredited; that is to say the system might itself be good

while its working may be destructive to health. It will never, I trust, be argued that if a man neglects his household sewers he should be allowed to perish. This doctrine is not only inhuman, but if carried out in India it would be disastrous. It is most certainly the duty of Municipalities, when sanctioning sanitary works, to see that in their practical results they are sanitary. If they are not sanitary they are not only useless but useful for evil, and as such they are a cruel waste of public money. If you complain of the existing rate of mortality as excessive it behoves you to execute only such works as you are well assured will reduce that mortality. This goes without saying, it is when sanctioning very large works of doubtful utility that great financial errors may be committed. But that is not all, worse errors remain, for the financial error can only occur jointly with a sanitary error, and a sanitary error signifies an unnecessary loss of human life. I repeat finally that underground sewerage in India is still a vast sanitary problem and I say this in the face of all objectors.

As you have done me the honour of soliciting my opinion on your proposed system of sewerage, may I ask you to be kind enough to submit my letter to your colleagues in the Municipality?—I have the honour to be,

(Signed) THOMAS BLANEY.

Poona, 19th March 1886.

MY DEAR MR. RANCHORELAL,—I have your letter of the 16th and am glad you have sent copies of my report to Government.

I see a G. R. has been issued in the General Dept. calling for copies of my report from the Municipalities concerned with their reports on the same. I suppose Government want to know what action will be taken to carry out the recommendations I have made.

I have not seen any account of the death of the cooly reported in the copy of the *Advocate of India* to which you refer, but similar cases are so common that I have little hesitation in saying that the death was caused by *want of ventilation* in the sewer. It is not enough to open a man-hole cover ; this will not necessarily cause a current of fresh air to pass through the sewer, but a series of ventilators on the sewer should be always open when the movement of the air above will cause currents in the sewer and keep the air safe for men to breathe. A death of this kind is no proof of the danger of *sewer* gas as similar deaths occur in any unventilated chamber. It is only a few weeks since the captain of a ship and some men with him lost their lives by going down into the hold of the ship which was wrecked off the Madras Coast, the air had got confined and poisonous. A very convincing case occurred some years ago at Kolhapur. The old water-supply wells gave beautifully pure water to the town, but the channel was not properly ventilated. Four men were sent into the channel to clear out silt and were all killed close to a manhole though the channel contained nothing but the *purest* drinking water. There was in this case absolutely no organic impurity in the channel, but the air had become deadly to human beings from want of ventilation. Few buildings above ground are sufficiently air-tight to become so deadly as this, but any long-closed-up underground chamber will be found so, even though there be no moisture in it, so that the common cry of "Sewer Gas" has no application whatever. The cry of "Sewer Gas" in the mouths of ignorant people is often made to answer for faulty construction and want of ventilation in sewers. I have been down a sewer in London, which is not one of the latest or best sewered towns, but there is not the least danger nor should there be in any well-constructed sewer. But in Ahmedabad you would not need any sewer big enough for a man to go into. You would want nothing larger than a large stoneware pipe

which can be cleared, if necessary, by clearing tools and flushed out clean by a small sudden flush of water through it.

Hoping these notes may be useful to you with your Fellow-Commissioners,—I remain, &c.,

WALTER M. DUCAT.

No. OF 1886.
Irrigation Department.
From
S. B. DOIG, ESQ., M. INST. C.E.,
Executive Engineer for Irrigation,
Guzerat.

To
J. H. E. HART, ESQ., C.E.,
Chief Engineer for Irrigation,
Poona.
Executive Engineer's Office, I. G.,
Camp Mohunpur, 29th April 1886.

SIR,—I have the honour to acknowledge the receipt of your No. 1152, dated the 12th instant, and its accompaniment.

2. The different schemes, which from time to time have been submitted by my predecessors and myself on the subject of the water-supply of Ahmedabad, have not, as far as I am aware, ever been supposed to go closely into the question, but have merely been suggestions backed by rough estimates based on the expressed wishes of the Collector or the Municipality as to the quantity of water required per head of the population and the pressure at which the supply was to be delivered. To do more than the above would require that a person's whole time and attention should be devoted to the subject.

3. The Municipality have now had the services of a skilful Government Engineer placed entirely at their dis-

posal for a period of two months, the result being a very able and exhaustive report from which the Municipality should have no difficulty in determining which is the most economical and suitable course to adopt.

4. Colonel Ducat in alluding to my proposal regarding the adoption of a gravitation scheme from the Khari river says that I have adopted Mr. Reynold's figures as to the cost of distribution inside the City and that these are altogether inadequate.

I adopted that officer's figures as I concluded that the distribution as proposed and estimated for by him must have been roughly based on the wishes of the Municipality.

Colonel Ducat, however, in his report has proposed and estimated for an elaborate and comparatively high-pressure service, and I therefore conclude that the Municipality have altered their former views on this subject.

5. It is I think evident that the cost of the distribution inside the City must be the same whether the supply be derived from the "Sabarmati" or the Khari rivers.

Colonel Ducat's estimate for such distribution is, for a low-pressure service Rs. 12,00,000 (see Scheme No. 3) and for a high-pressure service Rs. 9,21,000 (Scheme No. 2) ; it therefore depends entirely on the wish of the Municipality what the cost of this portion of any water-supply Scheme is to be.

6. The point that has always seemed to me to be the one on which the whole question hung was this, *viz.*, which is the most economical source for the Municipality to draw their supply from : the "Sabarmati" or the river "Khari" ?

I have always warmly advocated the latter, and I think Colonel Ducat's report and figures confirm my view of the question.

7. I will begin with the "Sabarmti," and, adopting Colonel Ducat's figures for the two schemes as far as the City wall, we get—

Pumping well in river	Rs. 7,000
3 Pumping Engines, &c.....	„ 90,000
Engine House	„ 25,000
Masonry Duct complete	„ 45,000
Receiving Reservoirs in the City	„ 45,000

ADD—

Interest for one year during—

Construction at 5 per cent.	„ 10,600
Establishment for 2 years at Rs. 1,500	
per month	Rs. 36,000

Total Rs...2,58,600

For the Khari river as the source we have—

Well and head works at Raipur	Rs. 7,000
Masonry Duct	„ 4,00,000
Storage Reservoir in City... .. .	„ 45,000

Total... Rs. 4,52,000

ADD—

Interest for one year during—

Construction at 5 per cent.... ..	Rs. 22,600
Establishment for 2 years at Rs. 1,500	
per mensem	„ 36,000

Total ...Rs. 5,10,000

Colonel Ducat in his Khari Scheme provides for a storage reservoir to contain one whole day's supply for the City, costing Rs. 1,50,000, while in his Scheme No. 2 he provides for one containing only half a day's supply for the whole City, costing Rs. 45,000.

I fail to see why any difference should be made; if half a day's supply is sufficient in one case when there are en-

gines liable to accident, it should also suffice in the other where nothing can go wrong. I have therefore entered for the Khari Scheme the cost of smaller reservoir. Again, he adds the cost of establishment for a period of 2 years in one, while he adds it for a period of $2\frac{1}{2}$ years in the other. I see no reason for this difference either and have consequently entered the same figures for both schemes.

8. The comparative cost and value of these two sources of supply will be seen from the following table :—

Items.	Scheme No. 2.	Scheme No. 3.
	Rs.	Rs.
First cost of works	2,58,600	5,10,600
Interest on outlay at 5 per cent.	12,930	25,530
Pumping charges	10,950
Depreciation of Machinery	4,200
Maintenance Establishment	1,000	100
Total annual cost ...	29,080	25,630

Colonel Ducat enters nothing in his comparative statement for maintenance.

The two engines with their respective boilers will require at least 2 stokers, say, at Rs. 10 each per mensem, besides a foreman on, say, Rs. 50 per mensem, making a total monthly charge of Rs. 70 or annual charge of Rs. 840, so that allowing for cost of oil, lights, cotton-waste, &c., the total annual charge will not be less than Rs. 1,000.

For the Khari Scheme one chowkidar on Rs. 8 per mensem will be required to watch the Head Works. Again Colonel Ducat in his Khari Scheme enters the sum of Rs. 13,000 as the probable Government charge for water.

At the time he questioned me on this subject I was under the impression that he intended utilizing the Khari cut channel to carry his duct along, but from his report he appears not to do so.

I do not see, therefore, how Government can charge the Municipality anything for the water, as the Khari is a natural river and the water in it is not derived from any irrigation work, and past records show clearly that the supply required can always be obtained from the natural supply. I have, therefore, omitted this item.

I have entered nothing for repairs to the Masonry Duct, as if properly and carefully constructed at first, and buried as it will be some 8 or 10 feet underground for nearly half its length, the repairs, except in case of an earthquake, should be practically *nil*.

The Khari river is consequently without doubt the most economical source for the Municipality to draw their water-supply from.

9. The question of distribution, once the supply is brought to the City walls, depends, as before stated, on the wishes of the Municipality.

If a high pressure and widely distributed service, as proposed by Colonel Ducat for his Scheme No. 2, is the wish of the Municipality, then the figures for such a scheme drawing its supply from the Khari river will be as follows :—

Well and head works at Raipur	Rs. 7,000
Masonry Duct... ..	,, 4,00,000
Storage Reservoir.....	,, 45,000
3 Pumping Engines.....	,, 2,70,000
Engine House	,, 50,000
6 Water Towers, &c.	,, 1,80,000
Rising Mains	,, 1,21,000
Pipe Service	,, 3,00,000

TOTAL ... Rs. 13,73,000

ADD—

Interest for one year at 5 per cent.....	Rs. 68,650
Establishment for 2 years at Rs. 1,500 per mensem	,, 36,000

TOTAL...Rs. 14,77,650

If a low pressure and widely distributed service, as estimated for by Colonel Ducat in his Scheme No. 3, satisfies the Municipality, then the figures will be as follows :—

Well and head works at Raipur	Rs. 7,000
Masonry Duct	,, 4,00,000
Reservoir	,, 45,000
Pipe Service	,, 12,50,000

TOTAL...Rs. 17,02,000

ADD—

Interest for one year at 5 per cent	Rs. 85,000
Establishment for 2 years at Rs. 1,500 per mensem.....	,, 36,000

TOTAL Rs. 18,23,000

The figures given in this last statement are the same as given by Colonel Ducat except those for the reservoirs and establishment, which I have reduced for reasons already given.

10. The three schemes when compared with one another will be as follows :—

Items.	Scheme No. 2.	Scheme No. 3.	Scheme No. 4.
First cost of works	12,25,650	18,23,000	14,77,650
Interest on outlay at 5 per ct.	61,282	91,150	73,882
Pumping charges	42,700	—	31,025
Depreciation of Machinery ...	16,800	—	12,600
Maintenance charges	2,000	100	1,100
Total annual charges...	1,22,782	91,250	1,18,607

Thus an ample low pressure supply can from Scheme No. 3 be obtained by gravitation from the “Khari river,” the annual cost of which will be Rs. 31,532 less than Scheme No. 2, the one recommended by Colonel Ducat, and Rs. 27,357 less than Scheme No. 4. A high pressure service can be obtained from the same source by Scheme No. 4, the annual cost of which will be Rs. 4,000 less than Scheme No. 2.

11. These figures, I think, speak for themselves and they are Colonel Ducat's own figures with alterations only in two instances.

Personally I would recommend Scheme No. 3, which would work I think easier and more satisfactorily.

With an ample supply obtainable by the inhabitants on the ground floor of their dwellings, I think the number of applications for its delivery on their upper storeys would be very few.

There remains only the question of a fire service ; if the Municipality think this is worth the extra annual cost, then Scheme No. 4 would be the best.

12. The levels of the City of Ahmedabad are so favourable for a sewage scheme that there is no difficulty about it with the exception of its disposal. This is a question I have not got into, but the first glance at the map illustrating Colonel Ducat's scheme shows the sewage farm in close proximity to the City and to the windward of it, in direction of the prevailing winds. I should think this would cause an *insufferable* nuisance besides the syphon across the river would always be a source of danger in flood years.—I have the honor to be, &c.,

(Signed) S. B. DOIG, M. INST. C.E.,
Executive Engineer for
Irrigation, Guzerat District.

(True copy.)

S. B. Doig,

Ex. Engineer for Irrigation, Guzerat.

BOMBAY, 3rd June 1886.

DEAR SIR,—In returning the accompaniments to your letter of the 5th May I must apologize for the delay that has occurred in answering your letter, but I have been so fully engaged in giving over my office in Poona and taking charge of this office in Bombay that it has not been possible to me to write sooner.

2. Mr. Doig in reviewing my Report admits that he writes as a strong partizan, and I fear his prejudice in favour of the Khari source of supply has warped his judgment. I wrote as a stranger to Ahmedabad and without any bias for any scheme, but recommended your obtaining your supply from the Sabarmati for its many obvious advantages.

3. Mr. Doig has not suggested any alterations in my estimates for the Sabarmati schemes, but fails to see why I propose a storage for one whole day's supply for the Khari scheme and only half a day's supply for the Sabarmati scheme. The answer is I think obvious. The source of supply in one case is 10 miles distant and a block in the channel, accidental or wilful, might not be discovered and rectified for so many hours that one whole day's supply is the very least that could safely be allowed ; in the other case the channel is about one mile only and any obstruction in it must be detected with very little delay, and could be rectified soon as workmen and tools would not have to be sent for. If the accident occurred at the pumps, there is a spare pump provided, and there would only be the delay of getting up steam if ever that.

4. Mr. Doig once more objects to my changing the cost of establishment for 2 years only in the case of the Sabarmati scheme and for $2\frac{1}{2}$ years in the Khari scheme, but, if Mr. Doig will look at the relative amounts of local work, masonry, that has to be done in each case, he must admit that I have not unduly over-weighted the Khari

scheme. In the Sabarmati scheme the local work is about Rs. 1,22,600 against Rs. 5,50,000 in the Khari scheme.

5. It is not necessary I think for me to go through all Mr. Doig's figures and calculations in detail, because I think he is wrong in his assumption that Government will make no charge for Khari water because we don't propose to use the Government Khari cut. The dry season's supply from the Khari will certainly not suffice for the city of Ahmedabad and for the Government Irrigation Works also, and does Mr. Doig suppose that Government will allow the city to cut off all the dry season's supply and trench largely in the cold weather supply also without making any charge for the loss that would accrue to them? When I had received a statement of the charge Government had declared their intention of making for this water, I should certainly have advised the city very badly if I had allowed them to lose sight of an item of Rs. 15,000 per annum, and this sum I think they must certainly still be prepared to pay if they draw their supply from the Khari and this will change Mr. Doig's problematical saving of Rs. 4,000 a year into a certain excess of Rs. 11,000 over the Sabarmati scheme, assuming all Mr. Doig's other calculations to be correct, which I cannot admit. Nothing that Mr. Doig has written has changed my views regarding the water-supply of Ahmedabad and it should tend to give the Municipal Commissioners confidence in my proposals to know that a professional gentleman of Mr. Doig's great local knowledge and experience, writing as he says he does with a strong prejudice in favour of another scheme, has been unable to find a weak point in the scheme I have recommended.

6. I am sorry that Mr. Doig should have added 12th para. regarding the sewage farm ; as to that I could produce abundant proof that a sewage farm so situated would be no nuisance and that many farms in England are placed near-

er to towns and private mansions without any offence ; still a statement of the kind, based though it may be on a want of practical knowledge of the working of a sewage farm, does harm and raises opposition. And exactly the same remark holds good regarding the syphon, which is not an original idea of my own but is derived from the well-known case at Dantzic, and which is so sound in principle as to cause no doubt or anxiety to any practical Engineer; though suspicion cast on it may influence non-professional men who have never seen a work of the kind.

7. I return the drawings and estimates of the pumping engines and am very glad to learn that the cost of them is less than any estimates which, I hope and think, will be found generally ample for all charges.

I remain, Dear Sir,

Yours, &c.,

(Signed) WALTER M. DUCAT.

AHMEDABAD, 14th June 1886.

MEMORANDUM.

Regarding Mr. Doig's remarks about Colonel Ducat's report on the Ahmedabad water-supply.

Mr. Doig is in favour of the Kharee water scheme, on the ground that it is more economical and therefore brings forward the scheme No. 4 as stated in the 10 para. of his report in addition to scheme No. 3 described by Colonel Ducat.

For the reasons given at page 77 of the Report, the scheme No. 3 is rightly superseded by scheme No. 2.

The initial pressure in scheme No. 3 is only 13 feet, while in scheme No. 2 it is 80, and the consequence is, that by scheme No. 3 the pipes being very large and expensive, they cannot be taken into all the Poles in the city, and so

the house connections cannot be so general ; and even those that are made will be very costly to the house holder ; while in scheme No. 2 the Service will be general and connections very cheap. In addition to the above the high pressure will be of great use for fire service, a point not to be lost sight of. Under these circumstances the scheme No. 3 is not to be recommended, and therefore we should consider the scheme No. 4 brought forward by Mr. Doig.

In this scheme the water is to be brought from the Kharee to Ahmedabad, and here it is to be pumped in the same way as in scheme No. 2.

The first cost of scheme No. 4 is Rs. 14,77,650.

The annual cost is said to be—Rs. 1,18,607.

Colonel Ducat does not accept these figures. He says we must have a larger reservoir in the case of the Kharee intake, which will be $10\frac{1}{2}$ miles distant from the city. In case of any accident, it will take longer time to repair the channel from the Kharee than what would require in the case of the Saburmattee which is only little more than one mile from the city. So if we allow Col. Ducat's estimate for reservoir, we should add more than Rs. 1,00,000 in the first cost and Rs. 5,000 as interest in the annual cost, which will turn the table.

Even if we suppose that the smaller Reservoir estimated by Mr. Doig will do, the difference in favour of scheme No. 4, over scheme No. 2 is only Rs. 4,000 per annum. But against this we have to bear in mind that an annual charge of Rs. 15,000 most likely to be demanded by Government is omitted by Mr. Doig. If this charge be required, there would be an excess of Rs. 11,000, instead of a saving of Rs. 4,000 per annum.

Besides of what Col. Ducat has mentioned in favour of scheme No. 2, I beg to show the following advantages :—

1. From the estimates I have received, I find that the Engines, Boilers, and Pumps for which Col. Ducat has estimated Rs. 90,000 we can get them for less than Rs. 40,000 giving us a saving of Rs. 50,000, in the first cost. This will reduce the annual interest by Rs. 2,500-0
 2. Mr. Doig has put Rs. 4,200 as depreciation of machinery for Rs. 90,000, but if the machinery could be got for Rs. 40,000 the depreciation can be only Rs. 1,864 thus making a saving of Rs. 2,336-0
 3. Mr. Doig has put Rs. 10,950 as pumping charges on the estimate of Col. Ducat that the consumption of coal will be at 3 lbs. per H. power per hour. But I can say from the estimates received as well as from experience that the consumption of coal in the best modern Engines will be at lbs. 2 per H. power and thus we can save about one third of the estimated cost, *viz.*, $10,950 \div 3 =$ Rs. 3,650-0
- Total... Rs. 8,486-0

Thus it is almost certain that the figures given in the 8 para. of Mr. Doig as the cost of scheme No. 2, at Rs. 29,080 will be reduced by Rs. 8,486, leaving only Rs. 20,594; which is much less than Mr. Doig's estimate for bringing water from the Kharee to the City wall.

Annual cost of bringing water from the Kharee without any payment to Government and allowing smaller reservoir than what is recommended by Col. Ducat Rs. 25,630

Annual cost of bringing water from the Kharee with the same size of reservoir as recommended by Col. Ducat (Rs. 25,630 + Rs. 5,250 = Rs. 30,880) Rs. 30,880

Annual cost as above with Govt. charge of Rs. 15,000 will be Rs. 45,880

While the annual cost of the Kharee project to bring water to the city wall will be as above, the annual cost of bringing water from the Saburmattee to the city walls will be as shown in the preceding para. only Rs. 20,594 ; thus showing a great saving in favour of the Saburmattee project.

In case we require less than 20 gallons per head, we can pump less quantity and save coal in the case of the Saburmattee project, while no saving can be got in the Kharee project.

The Kharee project requires larger capital for the first cost, and it is therefore a matter for consideration that in case we have to pay a higher rate of interest, it will go against the Kharee project.

In addition to the above financial considerations it is to be borne in mind that the Kharee is a much smaller river than the Saburmattee, and there is the risk of deficiency of water, which is not to be apprehended in the case of the Saburmattee.

As regards the quality of water there is nothing to prefer the Kharee water. It will be seen from page 70 of Col. Ducat's report that after repeated examinations of the water from both rivers for a long period, Dr. Lyons states that "on the whole it would seem as far as "these "analysis go, that of the two waters, it would be better to "take that of the Saburmattee River."

Under all these circumstances I am humbly of opinion that it will be more advantageous for the Municipality to adopt Col. Ducat's scheme No. 2 to take water from the Saburmattee River.

With regard to Mr. Doig's remarks about the Drainage scheme, I am inclined to give greater weight to Col. Ducat's observations. Fresh Sewage water given promptly to vegetation will not create nuisance at a distance of about a mile. As regards the Syphon Col. Ducat's views are in accordance with Baldwin Latham's work on Sanitary Engineering.

RUNCHORELAL CHOTALAL,

President, Ahmedabad Municipality.

નંબર ૪૫ સન ૧૮૮૬.

અમદાવાદ, તા. ૨૨ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૬.

મેરખાન દાકતર થામાસ જલેની સાહેબ. મુ. મુંબઈ.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રેસિડેન્ટ સલામ દીગર વિનંતી કે અમદાવાદ શહેરમાં મરણુનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષનું મોતનું પ્રમાણ દર હજારે ૪૫ આવે છે અને ગયા વર્ષનું ૪૯ છે. તાવના કારણથીજ ફક્ત ગયે વર્ષે દર હજારે ૩૨ માણસના મોતનું પ્રમાણ આવ્યું હતું.

અમદાવાદ શહેરની આજુબાજુ ડોટ છે. આ ડોટની અંદર બે માઈલ શહેરની વસ્તી છે એટલે દર માઈલે ૫૬,૭૦૦ માણસોની વસ્તી આવે છે. ઘરના મેલા પાણીના નીકાલને માટે અહીંયાં ગટરો નથી. શહેરમાં કુલ ૪૩,૦૦૦ ઘર છે તેમાંથી આશરે ૯,૦૦૦ ઘર પોતાના ઘરનું મેલું પાણી ઘરની આગળ ખનાવેલા ખાળકૂવામાં જવાદે છે અને ખાકીનાં ૩૩,૦૦૦ ઘર મૂત્ર સુધ્યાં મેલું પાણી રસ્તામાં ટોળે છે. ખાળકૂવાનું પાણી રચીને આજુબાજુની જમીનમાં જાય છે અને તેથી તે જમીન શરદીવાળી અને રોગિષ્ઠ થાય છે અને જ્યાં ગંદું પાણી રસ્તાપર છૂડે ટોળાય છે ત્યાંની જમીનમાં તે ગંદવાડ જમીને ઝેરી હવા ઉત્પન્ન કરે છે.

આવી સ્થિતિને લીધે આ મ્યુનિસિપાલિટીને એવી સલાહ મળી છે કે અહીંયાં પાણીના નળની સાથે ખંધ નમૂનાદાર ગટરકામ કરવું.

જ્યારે આ વાતની ચરચા ચાલતી હતી ત્યારે અમારી કમીટીના કેટલાક મેંબરોએ આપનું નામ દેખને જણાવ્યું કે આપનો અભિપ્રાય ગટરકામની વિરૂદ્ધ છે અને આપે “મુંબઈ ગેઝટ”ના તા. ૪ થીના પત્રમાં કામાટીપુરામાં ગટરકામ અજમાવેલું ત્યાં ખરાબ પરિણામ આવ્યું છે એવું પ્રગટ કર્યું છે. તે લખાણ તરફ અમારા મેંબરોએ અમારૂં લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે તેથી કરીને નીચેના થોડા સ્વાલ પૂછવાની આપને મારે તસ્દી આપવી પડે છે તો તેનો ખુલાસો આપવા મેરખાની કરશો તો આભાર થશે:—

૧. કામાટીપુરાની ગટરમાં એકલું મેલું પાણીજ જાય છે કે નરકપણ તેમાં જાય છે ?

૨. ગટર ઘોવાઈ સાફ થાય એટલો ખર્ચ પાણીનો પુષ્કળ ખર્ચો ગટરમાં આવે છે કે કેમ ?

૩. ગટરમાં પાણીનો ખળકો રેઠ સૂધી ચાલ્યો જાય છે કે છેડે કોઈ વાર અટકે છે ?

૪. ગટર શરૂ થયા પછી કામાટીપુરાની જમીન અને જમીનનો અંદરનો ભાગ આગળ કરતાં સૂકો અને કોરો થયો છે કે કેમ ?

૫. જો કામાટીપુરામાં કરેલી અજમાયા અસંતોષકારક નીવડી છે તો મુખધના ખીજ ભાગમાં ગટરનું કામ હાલ કેમ ચાલે છે ?

૬. ઘરની પાસે ખાળકૂવામાં મેલું પાણી જવા દેવાની અથવા તેને રસ્તામાં ટોળવાની રીત અમદાવાદમાં ચાલે છે તે તમને સારી લાગે છે? જો એ રીત આપને સારી ના લાગતી હોય તો તેને બદલે આપ શો ખીજો રસ્તો લેવાની સલાહ આપો છો ?

૭. ગંદું પાણી ઘરની પાસે ખાળકૂવામાં એકઠું થાય છે અથવા રોજ ઘરના આંગણા આગળ છૂડું ટોળાય છે તેના કરતાં પાણી બહાર ન અમી શકે એવી ઢાટેલી ગટરો ખાંધી મેલું પાણી શહેર બહાર લેઈ જવામાં આવે તો શહેરની આરોગ્યતા વધારે હુધરવાનો સંભવ છે કે નહિ ?

છેવટે વિનંતી સાથે જણાવવાનું કે આપને આ બાબતમાં લખવાની મેં છૂટ લીધી છે તે માફ કરશો. મારો હેતુ આ બાબતમાં એટલોજ છે કે અમારી મ્યુનિસિપાલિટીમાં પાણીના નળના કામનો અને ગટરનો વિચાર ચાલે છે તે સંબંધી ખનતી માહિતી મેળવવી, અને આ લોકોને ઘણી અગત્યની બાબત છે તો આને માટે આપને તસ્દી આપી છે તે મેરબાની કરી માફ કરશો એવી આશા રાખું છું.

(સહી.) રણુછોડલાલ છોટાલાલ,

પ્રેસિડેન્ટ, અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી.

(ઉપરના પત્રનો દાકતર બ્લેની તરફથી જવાબ.)

કલેરરોડ, બાઈકુલા, મુખર્ષ,

તા. ૨૫ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૬.

રાવ બહાદુર રણુછોડલાલ છોટાલાલ,

ચેરમેન, મ્યુનિસિપાલિટી,

અમદાવાદ.

સલામ-આપનો તા. ૨૨ મીનો પત્ર ગઈ કાલે મને પોચો એનો જવાબ મેં ઝડપથી લખી મોકલ્યો છે.

આપના દરેક સ્વાસનો વિગતવાર જવાબ આપવો જરૂર વગરનો છે એટલુંજ નહિ પરંતુ એથી ગેરસમજીત થવાનો પણ સંભવ છે, કારણકે સ્વાસ એવા છે કે કાયદામાં એને સચક સ્વાસ કહે છે. જે ખાખત વિષે આપ યોગ્યે! અભિપ્રાય મેળવવા ઇચ્છો છો તે આ દેશના લોકને ઘણીજ ઉપયોગની ખાખત છે અને તે હજી તો ઉગતી અને અજમાશ થતી છે. પચીસ વર્ષ થયાં હું હિંદુસ્તાનની ગટરો ખાખત શોધ અને અભ્યાસ કરું છું તેમાં મારા જોવામાં જમીનમાં દાટેલું કે ખંધ એકે ગટરકામ એવું નથી આવ્યું કે જેને ખરાબર આરોગ્યતા જાળવનારું કહી શકાય. જો કે મારું મન, મારો અભ્યાસ અને મારો અભિપ્રાય આવા કામની તરફેણમાં છે તથાપિ ગટરથી કોઈપણ રોકાણે લોકોની આરોગ્યતા સુધરી હેય અથવા ચાલતું મરણું પ્રમાણ કમી થયું હોય એવું કોઈપણ રોકાણે મારા જોવામાં આવ્યું નથી. આ દેશના લોકોને ગટર કામની સમજ પોતે શીખવી શકે છે એવું કહેનારા અને તેને માટે લાખો રૂપિયા ખર્ચવાને આતૂર એવા કેટલાક પુરૂષો આપણા જોવામાં આવે છે, પણ હિંદુસ્તાનમાં તેને માટે ઘણા પૈસા ખર્ચ થયો છે તે છતાં સારાં પરિણામ અત્યારસૂધી કોઈ રોકાણે જોવામાં આવ્યાં નથી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે હજી તો આપણી ગટરની ખાખત ઉગતી અને અજમાશ થતી છે. એને માટે હજી વધારે અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે; આવાં કામ કરવામાં વળી ઘણી સાવચેતી લેવાની છે. વળી આવાં કામ મનમાં કરી દગદગો રાખ્યા સિવાય થઈ શકે તેને માટે હજી બહુ વાર છે. કદી એમ સાબીત થાય કે ભોંયની અંદર દાટેલી ગટરોથી આરોગ્યતા ખચીત સુધરે છે તો પણ શું થયું? કેમકે દરેક શહેર અને ગામમાં ખાસ ખાખતો અને ખાસ સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેવાની છે. આના દાખલામાં મારે જણાવવું જોઈએ કે થોડા દહાડા ઉપર મારા હાથમાં એક આરોગ્યતા ખાખતનું ચોપાનીઉં આવ્યું હતું તે વાંચતાં જણાયું કે ઈંગ્લાંડના ૫૯ ગામમાં મળી ઝોઝામાં ઝોઝી આડ તરેહની પવન આવવાની યુક્તિયો છે. ગટરકામના જુદા જુદા પ્રકાર છે તે માંનો આ તો ફક્ત એક છે. અમદાવાદને માટે ખરાબર લાયક થાય એવી ગટર ખાંધવાનો તપાસ અને વિચાર મુંબઈમાં નહિ પણ અમદાવાદમાં થવો જોઈયે. ગટર કામના પ્રવીણોમાં મારા જોવામાં આ દેશમાં એ પંથ આવે છે અને ખંને પંથવાળાના અભિપ્રાય મજબૂત છે. આમાંના એક પંથવાળા કહે છે કે અમે એ કામ વિષે બહુ જાણીએ છીએ, અમારે

કશું જાણવાનું બાકી નથી અને તેથી કરી તેમના જાણવામાં કશું આવડું નથી. બહુજ મનની પૂરેપૂરી પ્લેન અને નકશો દોરી આપવાને અને તે પ્રમાણે કામ કરવાને તેઓ તૈયાર હોય છે. તેઓ ધીમે રહીને અજમાશ કરી જોવાની બાબતને ધિક્કારે છે. ખીજા પંથવાળા પોતાની માહિતીની ખામી કબૂલ કરે છે અને ગામની હવા, ગામના લોકોની પ્રકૃતિ અને ત્યાં ચાલતા રોગોની માહિતી, જેના ઉપર હાલ પૂરતું ધ્યાન આપવામાં નથી આવતું તેવી બાબતની માહિતિ અવશ્યની સમજે છે. આ પંથવાળાનું કહેવું એમ છે કે જ્યાંસૂધી જમીનની અંદરની ગટરો આ દેશમાં ખચીત રીતે ફેલેલું નથી નીવડી ત્યાંસૂધી મ્યુનિસિપાલિટીઓએ ફક્ત અજમાશ લાખલજ કામ કરી જોવું અને તેટલા માટે ગામના કોઈ અમુક મહોલ્લામાં એક પછી એક અજમાશ કરી જોવી અને જોવું કે ત્યાં ગટરની અસર કેવી માલૂમ પડે છે અને આરોગ્યતામાં શો સુધારો થાય છે. જો પરિણામ સારું ના માલૂમ પડે તો ખોટ શોધી કાઢવી અને તેનો ઉપાય કરવો. જો આનો ઉપાય ખરાબર કરી શકાયો તો પછી કામ ચાલ્યું અને વિરૂધ્ધ પડનારાઓનાં મોં ખંધ થઈ જશે. મુખ્યમાં કોટમાં જે નવી ગટરની યોજના થાય છે ત્યાં આવીજ રીતે કરવા માંડ્યું છે. કામાટીપરામાં બખ્ખે વાર ગટરો નાંખી પણ આરોગ્યતા બાબતમાં નકારોને નકારો પરિણામ આવ્યો. તે ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે ગટરો સંબંધી કલિપતજ્ઞાન ધરાવનાર કહે છે તેમ હિંદુસ્તાનની ગટરની બાબત કાંઈ જેવી તેવી નથી. જો અમદાવાદની પ્રજા તરફનો હું માણસ હોઉં તો હું તો એક હોશિયાર અનુભવી ધંજનેર પાસે એક વાર ગટરકામનો પાકો નકશો કરાવું અને શહેરના કોઈ અમુક ભાગમાં ગટર કરી જોવાને મત આપું અને પછી જોઉં કે શો પરિણામ આવે છે. આ કામમાં શહેરના મુખ્ય રસ્તામાં નળ લાવવા પડે કેમ કે એમાં થઈને અજમાશવાળા ભાગનું પાણી શહેર ખડાર કાઢવાનું છે. આની સાથે શહેરના એજ ભાગને માટે પાણીના નળનું કામ ખાંધવાને માટે પણ હું મત આપું. હિંદુસ્તાનમાં કાંઈક એવો ચાલ છે કે ગટર પ્રથમ કરવી અને પાણીના નળ લાવવાના કામનો પાછળથી વિચાર કરવો. આતો આગળ ગાડીને પાછળ ઘોડો જોડ્યા ખરાબર ઉંઘું કામ કહેવાય. પાણીના નળના કામ વિષે પણ જે સૂચના મેં ગટર વિષે આપી છે તેવીજ માફે આપવાની છે. ગટરોમાં ગંદવાડ કહોવા ન પામે તેવી રીતે તે ઝડપખંધ સાફ થઈ જાય એટલું પાણી, અને તે મહોટા.

અને નાના નળમાં, ઘરની નળીઓમાં, અને મેડે માળ ઉપર શી રીતે આવી શકે તે સધળાનો શહેરની અતુકૂળના પ્રમાણે વિચાર કરવો અને તે પ્રમાણે પાણી લાવવું. એમાં મુખ્ય શીખામણ એટલી યાદ રાખવાની છે કે ભૂલ કરે તો વધારે કરી દેવાની કરજો પણ ઓછું કરી એસવાની કરતાના. પાણીનો જ્યો જોઈએ તે કરતાં વધારે લેશો તો વસ્તી વધશે ત્યારે ઉપયોગી થઈ પડશે પણ પાણીની તંગી પડીતો મહોટી પીડા પામશો. ગટરને માટે પાણીના નળની આખત વિષે માફ જે સૂચના કરવાની ઈચ્છા છે તે બધી કરવાને મને વખત નથી. પણ મુંબાઈમાં ગટરનો એક ચાલતો દાખલો હું આપું છું. આ ગટર નવી બાંધેલી તેને વાપરે ફક્ત નવ દિવસજ થયા હતા એટલામાં કેટલાક દેશી મજૂરો તે સાફ કરવા પેદા. ગટરનો ટોળ માઈલે ત્રણ શીટ પ્રમાણેનો હતો. પવન આવવાના ભૂંગળાથી પંદરેક શીટ રસ્તાની હવામાંથી દૂર તે મજૂરો ગયા અને જેવા તેઓ ગંદા કચરાની ટોપલી ઓ ભરતા હતા અને આપતા હતા તેવા તેમાંના ચાર જણ કચરામાં પડ્યા અને મરી ગયા. આ ગટર ઉપરથી પાણીના મહોટા ભારે ખળકાથી ગટર સાફ કરવાને પાણીના ઘણા મોટા જથ્થાની જરૂર છે એવી અતુભવસિદ્ધ શીખામણ મળે છે. જો આવી સારી રીતે બાંધેલી નમૂનાદાર ગટર નવ દિવસની અંદર આવી ઝેરી હાલતમાં આવી ગઈ તો આ ઉપરથી રોજને રોજ અથવા દિવસમાં એકથી વધારે વાર ખળકાના પાણીથી સાફ કરવાની અને તેના ઉપર ચાલાકી ભરેલી દેખરેખ રાખવાની જરૂર જણાતી નથી? મોરીઓનાં બગડીગયેલાં હાઉસકનેકશનનાં જોડણીની આખતમાં આ દેશના લોકોની રીતભાત કેવી છે તે અને આ હાઉસકનેકશનનાં જોડણી કેવાં બગડી જાય છે અને તેની ડ્રોઈ દરકાર રાખવું નથી તે વાત તમને કહી જણાવાની જરૂર નથી. આને માટે હોંશિયાર ઈન્સપેક્ટરો રાખવા જોઈએ અને તે દરેક ઘરની મોરીનું જોડણી રોજ તપાસે. હમેશાં એમજ ધારવામાં આવે છે કે જમીનની અંદરની ગટરોનું કામ એની મેળેજ થયાં કરે છે. આવા ખોટા અભિપ્રાયપર વિશ્વાસ રાખવાથી હિંદુસ્તાનની ગટરોના પરિણામ નઠારા આવવાનો સંભવ છે. એ રીત તો સારી છે પણ તેથી આરોગ્યતાને હુકસાન છે. ડ્રોઈ દિવસ એમ તો ન કહેવાય કે એક માણસ પોતાના ઘરની મોરીનું જોડણી સાચવતો નથી માટે તેને મરી જવા દેવો. આ કામ કૂરતાભરેલું કહેવાય એટલુંજ નહિ પણ જો એમને એમ હિંદુસ્તાનમાં ચાલે તો હુકસાનકારક થઈ

પડે. આવાં આરોગ્યતાનાં કામ કરતી વખતે તે આરોગ્યતા જાળવવાના કામમાં આવેછે કે નહિ તેનો તપાસ રાખવો એ મ્યુનિસિપાલિટીનું કામ છે. જો તે આરોગ્યતા સાચવી શકે તેવું ના હોય તો તે નકામું છે એટલુંજ નહિ પણ રોગ ઉત્પન્ન કરનારું છે અને તેથી લોકોના પૈસાને કૂરપણું ગૂમાવવાની ખરાબર છે. જો હાલનું મરણનું પ્રમાણ વધારે છે એવી તમારી દરિયાદ હોય તો તમારે ફક્ત એવાંજ કામ કરવાં જોઈએજીએ કે જેથી મરણના પ્રમાણમાં ઘટાડો થશે એવી તમને ખાત્રી હોય. શક ભરેલાં મ્હોંટાં કામો કરવામાં પૈસા ખર્ચ કરવાનો બૂલાવો થઈ જાય છે એ વાત તો જાણીતીજ છે. પણ એટલેથી ખસ નથી; આથી પણ વધારે તુકસાનકારક બૂલો હજી આવે છે, કારણ ખર્ચના બૂલાવાની સાથે આરોગ્યતાનો પણ બૂલાવો થઈ જાય છે અને આરોગ્યતાનો બૂલાવો એટલે માણસોનું વગર ફાંસું મોત. છેવટે જીંજીવું છું કે—અને વિરૂદ્ધ મતના બધા માણસોના મોં ઉપર જીંજીવું છું કે—જમીનની અંદરની ગટરોમાં આરોગ્યતા ખાખતનો મ્હોટો સ્વાલ હજી રહેલો છે.

તમેએ મેરખાની કરી તમારે ત્યાં ખનાવવાની ગટર માટે મારો અભિપ્રાય પૂછ્યો છે તો મેરખાની કરી આ મારો પત્ર તમારી મ્યુનિસિપાલિટીના ખીજ કમીશનરોને વંચાવશો.

(સહી.) થોમાસ બ્લેની.

(કરનલ ડ્યુકેટનો કાગળ.)

પુના, તા. ૧૯ મી માર્ચ ૧૮૮૬.

રાવ ખડાદર રણછોડલાલભાઈ—વિનંતી વિશેષ કે તમારો તા. ૧૬ મીનો પત્ર મને પોચો અને મારા રીપોર્ટની નકલો સરકારમાં તમે મોકલી છે જાણી જું ખુશી થયો છું.

લાગતી વખતે મ્યુનિસિપાલિટીઓ પાસેથી તેઓના રીપોર્ટ સાથે મારા રીપોર્ટની નકલો સરકારે એક ઠરાવ ખડાર પાડી માગી છે એવો ઠરાવ મારા જોવામાં આવ્યો છે. જું ધારું છું મેં જે ભલામણો કાઢી છે તે અમલમાં લાવવાને શા ઉપાય લેવામાં આવશે તે સરકાર જાણવા માગતી હશે.

તમે લખો છો તે “એડવોકેટ ઓફ હાઉસિંગ”માં મજૂરના મોત વિષેની હકીકત છપાયેલી મારા જોવામાં આવી નથી પણ આવી ખીના એટલી

સાધારણ છેકે ગટરમાં હવા આવવાની ખામીને લીધે મરણ નીપજ્યું હશે એમ જણાવવામાં મને ભ્રાન્તિ નથી લાગતી. ગટરને મેનહોલડું બાકું મૂક્યું એટલું ખસ નથી પણ પુષ્ટક જ ભૂગર્ભમાં ગટરે ઉપર મૂકવાં જોઈએ કે જેથી ઉપરથી હવા આવે તે ગટરમાં જાય અને માણસને શ્વાસ લેવા લાયક થાય. આવી જાતના મોતથી ગટરની ઝેરી હવાની સાબીતી નથી મળતી પણ કોઈ પણ હવા વગરની કોટડીમાં આ પ્રમાણે મોત નીપજે. થોડાં અડવાડીઆં ઉપર મદ્રાસના કિનારા આગળ ભાગેલા એક વહાણની ટાંકીમાં પેસવાથી કપતાન અને બીજાં કેટલાંક માણસો મરણ પામ્યાં હતાં કેમકે એમાંની હવા જડ અને ઝેરી થઈ ગયેલી હતી. થોડાં વરસ ઉપર કેલિફોર્નિયામાં એક ખાત્રી થાય એવો દાખલો ખન્યો હતો. પાણી લેવાના જૂના કુવામાંથી સ્વચ્છ પાણી આવતું હતું પણ નહેરોમાં ખરાબર હવા આવી શકતી નહોતી. એ નહેરોમાં ઠરેલો કચરો સાફ કરવાને ચાર મજૂરો ઉતાર્યા હતા અને તેમાં એકખામાં એકખા પાણી સિવાય કશું નહોતું તે પણ તે બધા મેનહોલના બાકા આગળ મરી ગયા. આ ઠેકાણે નહેરમાં પ્રાણિકે વનસ્પતિજનક કશી અસ્વચ્છતા નહોતી પણ તેમાં હવા નહિ આવી શકવાથી તેમાંની હવા માણસને શ્વાસ લેવા લાયક રહી નહોતી. જમીન ઉપરનાં મકાનોમાં તો સમૂળગી હવા ન આવે ને મરણ થાય એમ ખને નહિ પણ ભોંયની અંદરતો બંધકરેલા કોઈ પણ ભાગમાં શરદીકે ભેજ ન હોય તોપણ એવું ખતી શકે. આ પ્રમાણે ગટરની ઝેરી હવાની ખૂમ આવે ઠેકાણે ખીલફૂલ લાગુ પડતી નથી. ખરાબ અને ખોટી રીતે ખનાવેલી ગટરે અને હવા આવવાની ખામીઓના દોષને બદલે ગટરની ઝેરી હવાનો દેષ અજ્ઞાન લોકો કાઢે છે. લંડનમાં હાલની સુધરેલી રીતની અને સારી ગટરે નથી ત્યાં ગટરમાં હું ઉતર્યો હતો પણ તેમાં જરા પણ જોખમ નહોતું; તેવી રીતે કોઈ પણ સારી રીતે બાંધેલી ગટરમાં જોખમ નાજ હોય. પણ તમારે અમદાવાદમાં તો માણસને ઉતરવું પડે એવી પહોળી ગટરની જરૂર પડશે નહિ. પથ્થરના નળ કરતાં વધારે મોટો નળ તમારે ત્યાં જોઈશું નહિ; તેથી જરૂર પડશે તો સાફ કરવાનાં એવંતરથી અને થોડાં પાણીના બળકાથી તે સાફ કરી શકાશે.

(સાહી.) વોલ્ટર એમ. ડ્યૂકેટ,

સુજરાતના ધરાગેશન ખાતાના એક્ઝીક્યુટીવ ઇન્જનેર.

(મીં ડાઈગ સાહેબનો પત્ર.)

એકઝીક્યુટીવ ઇન્જિનેરની ઓફીસ,

મુ. મોહનપુર, તાં ૨૬ મી એપ્રિલ ૧૮૮૬.

મેરપાન જે. એચ. ઇ. હાર્ટ સાહેબ,

ઈરીગેશન ખાતાના ચીફ ઇન્જિનેર, મુ. પુના.

ચુજરાતના ઇરીગેશન ખાતાના એકઝીક્યુટીવ ઇન્જિનેર એસ. પી. ડાઈગ સલામ દીગર વિનાંતી કે આપનો તમાર નંં ૧૧૫૨ તાં ૧૨ મી એપ્રિલનો અને તે સૂચના કાગળો મને પોચાછે.

૨. મેં અને મારી પહેલાંના આગલા ઇન્જિનેરોએ અમદાવાદના પાણીના નળના કામ માટે જે જૂદી જૂદી યોજનાઓ ખતાવી હતી તે કામ ખરેખર કરવાનું છે એવું ધારીને મારા સમજ્યા પ્રમાણે ખતાવી નહોતી પણ કલેક્ટર કે મ્યુનિસિપાલિટીની મરજીથી દર માણસ દીટ કેટલું પાણી જોઈએ અને કેટલા શીટ ડેંચા ચઢાવવું પાણી લેવું તે આખતનો આશરે અડસટો ખતાવ્યો હતો અને તે વિષે સાધારણ સૂચના જેવું કર્યું હતું. આ ઉપરાંત વધારે કામ કરવાને એક ખાસ માણસ એજ કામ ઉપર ખેડેલો રાખવો પડે.

૩. હાલ તો એક કાષેલ સુરકારી ઇન્જિનેર મ્યુનિસિપાલિટીનું કામ કરવા મળેલો છે અને બે માસ સૂધી ખાસ એજ કામ માટે તેને સોંપેલો છે. આથી કરી એક સરસ અને સંપૂર્ણ રિપોર્ટ થયેલો છે જે ઉપરથી કાયદા પડતો અને અનુકૂળ રસ્તો કયો છે તે શોધી કાઢતાં તેને અડચણ નહિ પડે.

૪. ખારી નદીમાંથી એનજીનવાળા નળ નાંખી પાણી લાવવાની મારી યોજના વિષે કરનાર ડયૂકેટ એમ જણાવે છે કે શહેરમાં પાણી આપવાના ખરચના આંકડાઓ મેં મી. રેનોલ્ડના આંકડાપરથી ખતાવ્યા છે અને તે ખરાખર નથી.

એ અમલદારના આંકડા પ્રમાણે મેં આંકડા ખતાવ્યા તેવું કારણ એટલુંજ કે મારા સમજવામાં એમ આવ્યું હતું કે મ્યુનિસિપાલિટીની મરજીથી આશરે અડસટો શહેરમાં પાણી લાવવાના ખરચનો તેમણે ખતાવ્યાં હશે.

પણ કરનલ ડ્યૂકેટે લાંબા અને જરા વધારે ઉંચા પાણીના ચઢાવવાળો એસ્ટીમેટનો અડસટો બનાવ્યો છે તે ઉપરથી હું એમ સમજું છું કે આ બાબત વિષે મ્યુનિસિપાલિટીના આગલા વિચાર ખદલાઈ ગયા છે.

૫. પાણી ગમે તો સાબરમતીમાંથી કે ખારી નદીમાંથી લાવે તોપણ એ તો ખુલ્લું છે કે શહેરમાં પાણી પોચાડવાનું ખરચ તો એકલું એકજ થવાનું.

ઉંચા ચઢાવથી પાણી લે તો શહેરમાં પાણી પોચાડવાના ખરચનો આંકડો કરનલ ડ્યૂકેટે રૂ. ૯,૨૧,૦૦૦ (ખીજા નંબરવાળી યોજના) અને નીચા ચઢાવથી લે તો રૂ. ૧૨,૦૦,૦૦૦ (ત્રીજા નંબર વાળી યોજના) બતાવ્યો છે. આથી કરીને ગમે તે યોજનાવાળું પાણી પોચાડવાને ફેટલું ખરચ કરવું છે તે તદ્દન મ્યુનિસિપાલિટીની મરજી ઉપર છે.

૬. મને લાગે છે કે આ બાબતમાં મુખ્ય વાત એ જોવાની છે કે સાબરમતીમાંથી પાણી લાવે તો કે ખારી નદીમાંથી લાવે તો મ્યુનિસિપાલિટીને સસ્તામાં કામ થાય ?

હું તો પહેલેથીજ ખારી નદીનું પાણી લાવવું એવા દૃઢ મત ધરાવતો આવ્યો છું અને હું ધારું છું કે કરનલ ડ્યૂકેટના રીપોર્ટ અને આંકડાઓ ઉપરથી મારો અભિપ્રાય વાજબી ઠરે છે.

૭. પહેલાં સાબરમતી વાળી યોજના હું લઉં અને શહેરના કોટ સૂધી પાણી લાવવાના ખરચનો આંકડો કરનલ ડ્યૂકેટના કહેવા પ્રમાણે લઈએ તો નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

નદીમાં કૂવાના નળ	રૂ. ૭,૦૦૦
૩ નળને માટે એનજીન	રૂ. ૬૦,૦૦૦
એનજીનનું મકાન	રૂ. ૨૫,૦૦૦
છોખંધનીક	રૂ. ૪૫,૦૦૦
શહેરમાં પાણી રાખવાની ટાંકીઓ.....	રૂ. ૪૫,૦૦૦
કામ પૂરું થાય ત્યાં સૂધી ઉપરના કુલ ખરચ ઉપર	
સેંકડે પાંચ ટકા વ્યાજ બાંધ	રૂ. ૧૦,૬૦૦
દર માસે રૂ. ૧,૫૦૦ પ્રમાણે બે વરસ સૂધી	
કારખાનું ચલાવવાનું ખરચ.....	રૂ. ૩૬,૦૦૦

કુલ રૂ. ૨,૫૮,૬૦૦

હવે ખારી નદીમાંથી પાણી લેવાના ખર્ચના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે:—

રાખપરમાં કૂવો અને મુખ્ય મથક રાખવાનું ખર્ચ રૂ. ૭,૦૦૦	
છોખંધનીક	રૂ. ૪,૦૦,૦૦૦
શહેરમાં પાણી રાખવાની ટાંકી	રૂ. ૪૫,૦૦૦
કામ પૂરું થઈ રહેલાં સૂધી ઉપરના કુલ ખર્ચ ઉપર	
પાંચ ટકા પ્રમાણે વ્યાજ ખાધ	રૂ. ૨૨,૬૦૦
દર માસે રૂ. ૧,૫૦૦ પ્રમાણે બે વરસ સૂધી કારખાનું	
ચલાવવાનું ખર્ચ	રૂ. ૩૬,૦૦૦
	<u>કુલ રૂ. ૫,૧૦,૬૦૦</u>

ખારી નદીવાળી યોજનામાં કરનલ ડ્યૂકેટ શહેરને માટે એક દિવસ ચાલી શકે એટલું પાણી માય તેટલી ટાંકીનું ખર્ચ રૂ. ૧,૫૦,૦૦૦ ખતાવે છે અને સાબરમતી વાળી ખીજ નંબરની યોજનામાં આખા શહેરને અડધો દિવસ પોચે એટલું પાણી માય તેવડી ટાંકીનું ખર્ચ રૂ. ૪૫,૦૦૦ ખતાવે છે.

એકમાં જ્યાં એનજીનથી કામ કરવાનું છે ત્યાં એનજીનને અકસ્માત પણ ખની અટકી જવાનો સંભવ છે તેમાં અડધા દિવસનો જથ્થો કેમ અને ખીજમાં જ્યાં એનજીન એનજીન કશું નથી અને કરો અકસ્માત ખનવાનો સંભવ નથી તેમાં આખા દિવસનો જથ્થો ખતાવી તક્ષવત પાડયો છે તેનું મને કાંઈ કારણ સમજતું નથી. આ કારણને લીધે ખારી નદીની યોજનામાં મેં નાની ટાંકીના ખર્ચનો આંકડો ખતાવ્યો છે. વળી એકમાં કારખાનું ચાલુ રાખવાનો ખર્ચ બે વરસ સૂધીનો ખતાવ્યો છે અને ખીજ ખારી નદીવાળી યોજનામાં અઢી વરસનો ખર્ચ ખતાવ્યો છે. આ તક્ષવત રાખવાનું પણ હું કશું કારણ જોતો નથી, અને તેથી કરી બેઉ યોજનાને માટે સરખીજ રકમ રાખી છે.

૮. નીચેના કોઠા ઉપરથી ખર્ચે યોજનાઓના ખર્ચનો મુકાબલો થશે.

વિગત.	ત્રીજી નંબરની ખારી નદીવાળી યોજના.	ખીજી નંબરની સાબરમતીવાળી યોજના.
	રૂ.	રૂ.
ખાંધકામનું શરૂઆતનું ખર્ચ ...	૫,૧૦,૬૦૦	૨,૫૮,૬૦૦
કુલ ખર્ચ ઉપર પાંચ ટકા પ્રમાણે વ્યાજ ખાધ	૨૫,૫૩૦	૧૨,૬૩૦
નળના એનજીન ચલાવવાનું ખર્ચ.	૧૦,૬૫૦
સાંચાકામનો ધસારો	૪,૨૦૦
નોકર ખર્ચ	૧૦૦	૧,૦૦૦

કરનલ ડ્યુકેટે મુકાબલો ખતાવનારો ફોરો ખનાવ્યો છે તેમાં કારખાનાના નોકરનો ખરચ દાખલ કર્યો નથી.

બે એનજીનો અને તેના બાઈલરોને માટે બે કોચલા નાંખનારા માણસો દરેક રૂપીઆ દશના પગારનો અને એક એનજીન ચલાવનાર રૂપીઆ પચાસના પગારનો એમ દર મહિને રૂપીઆ ૭૦ નો કુલ ખરચ એટલે વરસે દહાડે રૂપીઆ ૮૪૦ નો ખરચ તેમાં તેલ, ખત્તી, વગેરે જોઈએ તે મળી વરસે દહાડે રૂપીઆ ૧,૦૦૦ થી તે ખરચ ઓછો થશે નહિ.

ખારી નદીની યોજનામાં પાણીના મુખ્ય મથક આગળ એક રૂપીઆ આઠના પગારનો ચોકીદાર રાખવો પડશે. ખારીની યોજનામાં તે નદીમાંથી પાણી લેતાં સરકાર ઘણું કરી રૂપીઆ ૧૩,૦૦૦ માગશે એમ જણાવી એ રકમ તેમણે દાખલ કરી છે.

આ ખાખત માફે ને એમને વાતચીત થઈ હતી ત્યારે હું એમ ધારતો હતો કે ખારીનું પાણી તે ખારી નદીના ખાંધેલા દરવાજા મારફત લેવાના હશે પણ એમના રીપોર્ટ ઉપરથી એમ જણાવું નથી.

આથી કરી મને સમજાવું નથી કે પાણીને માટે સરકાર મ્યુનિ-સિપાલિટી પાસેથી શી રીતે પૈસા માગી શકે? કારણ ખારી એ કુદ્રતી નદી છે અને એમાં પાણી સરકારના પાણીકામના ખાતા તરફથી લાવવામાં આવતું નથી. અને જૂના દાખલા ઉપરથી માલુમ પડે છે કે કુદ્રતી નદીમાંથી પાણી લેઈ શકાય છે. આથી કરીને મેં મારા એક્સ્ટ્રામેટમાં પાણી લેવાના ખરચની રકમ ખતાવી નથી.

છોખંધનીકના મરામતના ખરચની રકમ મેં દાખલ કરી નથી; કારણ જો શરૂઆતથીજ સારી રીતે ખાંધી હોય અને જમીનમાં આઠ દશ ફૂટ નીચે અડધા રસ્તા સૂધી દાટી દીધી હોય તો ધરતીકંપના અકસ્માત સિવાય તેને માટે મરામતનું કાંઈ ખરચ જોઈએ નહિ.

આથી કરીને ખારીવદીની યોજના બેશક પાણી લેવાને માટે મ્યુનિસિપાલિટીને ઘણી સસ્તી પડશે.

એક વખત પાણી શહેરના કોટ સૂધી આપ્યું તો પછી આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે શહેરમાં પાણી આપવાની ખાખત મ્યુનિસિપાલિટીની મરજી ઉપર રહેશે.

જો મ્યુનિસિપાલિટીની મરજી એમ હોયકે કરનલ ડ્યુકેટે ખતાવેલી ખીલત નંબરની યોજના પ્રમાણે મેંટા ભારે જથ્થાખંધ અને ખૂબ

હંચે સઘી પાણી લેવું તો ખારીનદીમાંથી પાણી લેવાનું તે પ્રમાણિતું
ખરચ નીચે મુજબ થશે.

રાયપરમાં ફૂલો અને પાણીનું મથક	રૂ. ૭,૦૦૦
છોખંધનીક	રૂ. ૪,૦૦,૦૦૦
પાણી ભરી રાખવાની ટાંકી	રૂ. ૪૫,૦૦૦
નળાયલાવવાનાં એનજીન	રૂ. ૨,૭૦,૦૦૦
એનજીનનું મકાન	રૂ. ૫૦,૦૦૦
પાણીના ખૂરજ	રૂ. ૧,૮૦,૦૦૦
ચટાણના નળ	રૂ. ૧,૨૧,૦૦૦
નળીઓ	રૂ. ૩,૦૦,૦૦૦
પાંચ ટકા લેખે કુલ ખરચ ઉપર વ્યાજ ખાધ રૂ. ૬૮,૬૫૦	
ખે વરસ સઘી નોકર ખરચ દર માસે રૂપીઆ ૧,૫૦૦ પ્રમાણે	રૂ. ૩૬,૦૦૦

કુલ રૂ. ૧૪,૭૭,૬૫૦

જો ખૂબ હંચે પાણી ન લેતાં ભારે જથાખંધ યુક્ત હેઠળ
પોચે તેવું પાણી કરનલ ડ્યૂકેટ ત્રીજા નંબરની પોતાની ચોજનામાં
ખતાવ્યું છે તેટલું મ્યુનિસિપાલિટી ખસ ધારે તો તેવું ખરચ નીચે
પ્રમાણિત થશે :-

રાયપરમાં ફૂલો અને પાણીનું મથક	રૂ. ૭,૦૦૦
છોખંધનીક	રૂ. ૪,૦૦,૦૦૦
ટાંકી	રૂ. ૪૫,૦૦૦
નળીઓ	રૂ. ૧૨,૫૦,૦૦૦
પાંચ ટકા પ્રમાણે વ્યાજ ખાધ	રૂ. ૮,૦૦૦
દર માસે રૂ. ૧,૫૦૦ લેખે નોકર ખરચ ખે વરસ રૂ. ૩૬,૦૦૦	

કુલ રૂ. ૧૮,૨૩,૦૦૦

આ હેલ્થ એસ્ટીમેટના પત્રકમાં ખતાવેલા ખરચના આંકડા ટાંકી
અને નોકર ખરચના આંકડા સિવાય બધા કરનલ ડ્યૂકેટ ખતાવેલા
આંકડા પ્રમાણિત છે. ટાંકી અને નોકર ખરચ મેં આગળ કહ્યું તે
કારણથી ઓછું મૂક્યું છે.

૧૦. આ ત્રણે યોજનાઓનો મુકાબલો નીચે પ્રમાણે છે :—

વિગત.	બીજા નંબરની યોજના.	ત્રીજા નંબરની યોજના.	ચોથા નંબરની યોજના.
શરૂઆતનું આંધકામ ...	રૂ. ૧૨,૨૫,૬૫૦	રૂ. ૧૮,૨૩,૦૦૦	રૂ. ૧૪,૭૭,૬૫૦
પાંચ ટકા લેખે વ્યાજ આધ	૬૧,૨૮૨	૯૧,૧૫૦	૭૩,૮૮૨
નળનું ખર્ચ.....	૪૨,૭૦૦	૩૧,૦૨૫
સાંચિકામનો ધસારો ...	૧૬,૮૦૦	૧૨,૬૦૦
મોકર ખર્ચ	૨,૦૦૦	૧૦૦	૧,૧૦૦
કુલ વાર્ષિક ખર્ચ...	૧,૨૨,૭૮૨	૯૧,૨૫૦	૧,૧૮,૬૦૭

આ પ્રમાણે ત્રીજા નંબરની યોજનાથી ઈંચા ચઢાણ વગરનું પુષ્કળ પાણી ખારી નદીમાંથી શુદ્ધવાકર્ષણ કરીને લાવી શકાશે અને તેનો વાર્ષિક ખર્ચ બીજા નંબરની યોજના જેને માટે કરનલ ડ્યૂકેટ ભલા-મણ કરે છે તેના કરતાં રૂ. ૩૧,૫૩૨ ઓછો થશે અને ચોથા નંબરની યોજના કરતાં રૂ. ૨૭,૭૫૭ ઓછો થશે. એજ નદીમાંથી ઈંચા ચઢા-ણનું પાણી પણ ચોથા નંબરની યોજનાથી લાવી શકાશે અને તેનો વાર્ષિક ખર્ચ બીજા નંબરની યોજના કરતાં રૂ. ૪,૦૦૦ ઓછો થશે.

૧૧. હું ધારું કે આ આંકડાઓજ ખાત્રી કરી આપશે અને બે ઠેકાણે થોડા ફેરફાર સિવાય આ કરનલ ડ્યૂકેટના પોતાના આંકડા છે.

મારો પોતાનો અભિપ્રાય તો ત્રીજા નંબરની યોજના માટે છે તેથી કામ સહેલાઈથી અને સંતોષકારક રીતે થશે.

લોકોને પોતાના નીચેના માળમાં પુષ્કળ પાણી મળશે તો પછી ઉપલા માળ ઉપર પાણી લઈ આપવાની માગણી ઓછી થશે નહિ.

એકલી વરાળ એનજીનની ખાખત રહે છે તો જો મ્યુનિસિપાલિટી વર્ષે થોડુંક વધારે ખર્ચ કરે તો ચોથા નંબરની યોજના ઉત્તમ છે.

ગટરને માટે અમદાવાદની જમીનની સપાટી એવી સરસ છે કે ગટરનું પાણી કયાં ઠાલવવું તે સિવાય આ ખાખતમાં કશી મુશ્કેલી નથી. ગટરના પાણીને ઠાલવવાની ખાખતમાં મેં મન લગાડ્યું નથી પણ કરનલ ડ્યૂકેટે ખનાવેલા નકશામાં જોતાંજ માલૂમ પડે છે કે મેલ પાણી ઠાલવવાનું ખેતર શહેરના થડમાંજ છે અને પવન આવવાની ખાખતમાં. મારા ધાર્યા પ્રમાણે આથી પાર વગરનું હુકસાન થશે. તેની સાથે વળી ફેલના વખતમાં નદીની વચ્ચે ઠાલવવાનો નાંખેલો નળ જોખમકારક થશે.

(સહી.) એસ. બી. ડોહગ,

ગુજરાત ઈરીગેશન ઇન્જિનેર.

મુંબઈ, તા. ૩ જૂન ૧૮૮૬.

રાવ બહાદુર રણછોડલાલભાઈ, મું—અમદાવાદ.

આપના પ મી મહેના પત્ની જેડે મોકલેલાં કાગળીઆં આ સાથે પાછાં મોકલ્યાં છે. આપના પત્નો જવાપ લખતાં વાર થઈ છે માટે માફ કરશો. પણ હું પુનામાંતો મારો ચાર્જ આપવાના અને આ ઓફીસનો ચાર્જ લેવાના કામમાં એટલો બધો રોકાયો હતો કે મારાથી જલદી જવાપ લખવાનું બની શકે તેમ નહોતું.

૨. મારા રીપોર્ટ વિષે જણાવતાં મી. ડોઈગ કબૂલ કરેછેકે પોતે પાકી તરફદારી કરનારા તરીકે લખેછે તેથી મને લાગેછે કે ખારી નદીની યોજનાની તરફદારી કરતાં એમના વિચાર ભૂલથાપ ભરેલા બની ગયા છે. હુંતો અમદાવાદના એક અગ્રણ્ય માણસ તરીકે લખતો હતો અને કાંઈપણ અમુક યોજનાની તરફદારી કરવાની મારે હતી નહિ. પણ ડેટલાંક ચોખ્ખાં કારણોને લીધે સાબરમતીમાંથી પાણી લેવું એવી મેં ભલામણ કરી હતી.

૩. સાબરમતીવાળી યોજનાના મારા એસ્ટીમેટમાં મી. ડોઈગે કાંઈ પણ ફેરફાર સૂચવ્યો નથી પણ કહેછે કે સાબરમતીની બાબતમાં અડધા દલાડાનો પાણીનો જથ્થો કેમ અને ખારીની બાબતમાં આખા દલાડાનો પાણીનો જથ્થો ભરી રાખવો કેમ તેની તેમને સમજ પડતી નથી. આનો જવાપતો ખુલ્લો છે. પહેલામાં તો પાણીનું મથક દશ માઈલ દૂર છે અને પાણી આવવામાં અકસ્માતથી કે અટકાવથી અડચણ થાય તો તે કારણ શોધતાં ને તે દૂર કરતાં કલાકના કલાક જતા રહે તેથી કરીને એક દિવસનો જથ્થો તો ઓછામાં ઓછો રાખ્યો છે. બીજાની બાબતમાં પાણીની નીક ફક્ત એકજ માઈલની છે તો તેમાંની અડચણ તરતજ માલૂમ પડી આવે અને દૂર થઈ શકે કેમકે કારીગરો અને ઓળંગરો પાસેજ હોય. જે નળના એનજીનને અકસ્માત લાગે તો બીજું એનજીન તૈયાર વધારેનું રાખ્યું છે. આમાં તો કદી વિલંબ થાય તો વરાળ તૈયાર કરવામાંજ થાય.

૪. વળી મેં સાબરમતીવાળી યોજનાનું નોકર ખર્ચ એ વરસને માટે બતાવ્યું છે અને ખારી નદીનું અઢી વરસને માટે બતાવ્યું છે તેમાં પણ મી. ડોઈગ વાંધો લેછે; પણ જે તે દરેક સ્થળનું જુદું જુદું બાંધકામ

અને નીકળું કામ ધ્યાનમાં લેશે તો તેમને જણાશે કે ખારી નદીની યોજના માટે મેં કોઈ રીતે વધારે ખર્ચ બતાવ્યું નથી. સાબરમતીવાળી યોજનામાં સ્થાનિક આંધકામનું ખર્ચ આશરે ૧૨,૦૦૦ રૂપીઆ થાય છે અને ખારી નદીની યોજનામાં તે કામને માટે રૂપીઆ ૫,૫૦,૦૦૦ થાય છે.

૫. મીં ડોધગના બધા આંકડા અને ગણતરીની વીગતવાર ટીકા કરવાની હું જરૂર ધારતો નથી કારણકે સરકાર ખારી નદીના પાણીને માટે કાંઈ પૈસા માગશે નહિ એવું એ ધારે છે તે ભૂલભરેલું છે, કારણ આપણે એ નદીના આંધેલા દરવાજા મારફત પાણી લેવા માગતા નથી. ઉનાળામાં અમદાવાદ શહેરને પોએ તેટલું પાણી અને સરકારના પાણી ખાતામાં પોએ તેટલું પાણી ખારી નદીમાંથી મળી શકવાનું નથી. શું મીં ડોધગ એમ ધારે છે કે સરકાર ઉનાળામાં ખારી નદીમાંથી સઘળું પાણી શહેરને માટે લેવા દેશે અને શીઆળામાં પણ પાણીની ખોટ ખમશે, અને એ ખોટને માટે કાંઈ પૈસા લીધા વગર રહેશે? જ્યારે ખારી નદીમાંથી પાણી લેવાના દરની રકમ જે સરકાર લેવા ધારે છે તે મારા જણવામાં આવી ત્યારે વરસે દહાડે રૂપીઆ ૧૫,૦૦૦ ની રકમનું ખર્ચ જો હું ન જણાવું તો મેં શહેરને ખોટી સલાહ આપી કહેવાય. જો ખારી નદીમાંથી પાણી લેવું હોય તો આ રકમ ભરવાને મ્યુનિસિપાલિટીએ હજી તૈયાર થવું જોઈએ; પણ મીં ડોધગના બીજા આંકડાઓ ખરા છે એમ હું તો માનતો નથી તે છતાં ખરા છે એમ માનીએ તોપણ સાબરમતીની યોજના કરતાં રૂપીઆ ચાર હજાર ઓછા થવાને બદલે આથી કરીને ઉલટા રૂપીઆ અગીયાર હજાર વધારે થશે. મીં ડોધગના કોઈપણ લખાણથી અમદાવાદના પાણી કામને માટેના મારા વિચાર બદલાયા નથી અને મ્યુનિસિપાલ કમિશનરોને આથી મારી યોજનાઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનું મને છે કે મીં ડોધગ જેવા તે જગોના ખાસ અનુભવવાળા ઈજનેરી ખાતાના ગૃહસ્થ ખારી નદીવાળી યોજનાની તરફદારી કરીને લખે છે તોપણ મેં બતાવેલી યોજનામાં કાંઈ પણ ભૂલ બતાવી શકતા નથી.

૬. મીં ડોધગે ગટરનો ગંદવાડ નાંખવાના ખેતર સંબંધી ૧૨ મો પેરેગ્રાફ લખ્યો છે તેને માટે હું દીલગિર છું. એને માટે તો હું પુષ્કળ પૂરાવો આપી શકીશ કે આવી રીતે રાખેલાં ગટરનાં ખેતરો તુકસાનકારક નથી. ઈંગ્લાંડમાં આવાં ખેતર ગામની અને ખાનગી

મકાનોની વધારે પાસે રાખેલાં છે તે છતાં કશું નુકસાન થતું નથી. આમ હોવાથી ગટરના ખેતર સંબંધી અનુભવસિદ્ધ માહિતીવગર કરેલી ટીકાથી નુકસાન થાય છે અને લોકોને વિરૂધ્ધ પડવાનું ફાવે છે. તેજ પ્રમાણે મેલા ગંદવાડના નળને માટે પણ છે. આ નળની રીત મેં નવી શોધી કાઢી નથી પણ ડેનજકના પ્રખ્યાત નમૂના ઉપરથી લીધેલી છે. આ રીત એવી નિર્ભય ભરેલી છે કે કોઈપણ અનુભવી ઈજનેરને એ બાબત શીકર કે શક રહે નહિ. પણ આના ઉપર જો જરા શક બતાવવામાં આવે તો તે બાબતના અનુભવ વગરના માણસો જેઓએ એવી તરેહનું કામ કદી ક્યાંય જોયુંનાહોય તેમના મનમાં બહુમ પેસી જાય.

૭. નળના એનજીનોના નકશા અને ગણત્રીનાં કાગળીઆં આ સાથે હું પાછાં મોકલું છું. એનું ખરચ બીજા એસ્ટીમેટ કરતાં ઓછું છે તે જોઈ હું ઘણો ખૂશી થયો છું અને તે બધાં કામને માટે પૂરતુ થશે એવી હું આશા રાખું છું.

(સહી) વોલ્ટર એમ. ડ્યૂકેટ.

(૨૧૦ બાં રણછાડલાલે મીં ડોઈગિ અને કરનલ ડ્યૂકેટની

યોજનાઓ સંબંધી જણાવેલા વિચારો.)

સ્મરણાર્થ યાદી.

અમદાવાદ, તા. ૧૪ મી જૂન ૧૮૮૬.

અમદાવાદના પાણી કામને માટે કરનલ ડ્યૂકેટના રીપોર્ટ ઉપર જણાવેલા મીં ડોઈગિના અભિપ્રાય સંબંધી.

ખારી નદીની યોજના સસ્તી પડશે એમ જણાવી મીં ડોઈગિ તેને માટે ભલામણ કરે છે, અને તેથી કરીને કરનલ ડ્યૂકેટની ત્રીજા નંબરની યોજના સાથે પોતાના રીપોર્ટના દશમા પેરેગ્રાફમાં જણાવ્યા મુજબ ચોથા નંબરવાળી યોજનાને માટે સૂચના કરે છે.

એ રીપોર્ટના ૭૭મા પાનામાં બતાવેલાં કારણોને લીધે ત્રીજા નંબરવાળી યોજનાને બદલે બીજા નંબરની યોજના પસંદ કરી છે તે વાજબી છે.

બીજા નંબરવાળી યોજનામાં શરૂઆતનું પાણીનું ચઢાણ ફક્ત ૧૩ શીટ છે અને બીજા નંબરવાળીમાં ૮૦ શીટ છે. આને લીધે ત્રીજા નંબરની યોજનાથી નળ ઘણા મોટા અને કીમતી હોવાથી પોજોમાં લેઈ શકાય નહિ અને ઘરની સાથેનાં જોડાણ પુષ્કળ બની શકે નહિ અને થોડાં જોડાણ અને તેમાં પણ ઘરઘણીને ખરચ ઘણું થઈ જાય. પણ બીજા નંબરવાળી યોજનાથી અધે ફેંકાણે પાણી આવી શકશે અને ઘરની સાથે નળનું જોડાણ કરતાં ખરચ ઘણું જ થોડો થશે. આ ઉપરાંત આગની વખતે ઉંચા ભારે ચઢાણવાળી યોજના ઘણી ઉપયોગની થઈ પડશે તે વાત ભૂલી જવી ના જોઈએ. આ કારણોને લીધે ત્રીજા નંબરવાળી યોજના તો પસંદ કરવા લાયક નથી ત્યારે હવે આપણે મીંડો ડોઈગે બતાવેલી ચોથા નંબરવાળી યોજના જોઈએ.

આ ચોથા નંબરવાળી યોજનામાં પાણી ખારી નદીમાંથી અમદાવાદમાં લાવવાનું છે અને ત્યાંથી બીજા નંબરની યોજનાની માફક એનજીનવાળા નળ નાંખી પાણી લાવવું પડે છે. આમ કરતાં ચોથા નંબરની યોજનામાં શરૂઆતનું ખરચ રૂ. ૧૪,૭૭,૬૫૦ થાય છે અને વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૧,૧૮,૬૦૭ કહે છે. કરનલ ડ્યૂકેટ આ ગણતરી ખરી છે એમ કબૂલ કરતા નથી. એ કહેછેકે સાડાદશ માઇલ દૂરની ખારી નદીનું પાણી લેઈએ તો મીંડો ડોઈગ બતાવે છે તેના કરતાં શહેરમાં પાણી ભરી રાખવાને વધારે મોટી ટાંકી જોઈએ. જે અકસ્માત અને તો ખારીના પાણીની નીક સુધારતાં ઘણો વખત લાગે પણ સાબરમતી નદી જે શહેરથી માઇલ સવા માઇલ છે તેના અકસ્માતના બાબતમાં નીક સુધારતાં ઘણો ઓછો વખત લાગે. ત્યારે જે કરનલ ડ્યૂકેટની ગણતરી પ્રમાણે ટાંકીનું ખરચ ગણીએ તો શરૂઆતના ખરચમાં આપણે રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦ અને તે ઉપર વરસે દહાડે રૂ. ૫,૦૦૦ વ્યાજના વધારે ગણવા જોઈએ. આ પ્રમાણે ખારી નદીવાળી યોજનાનું ખરચ સાબરમતી કરતાં ઉલટું વધારે થઈ જાય છે.

કદાચ આપણે એમ ધારીએ કે મીંડો ડોઈગે બતાવ્યા પ્રમાણેની નાની ટાંકીથી કામ ચાલી શકે તોપણ બીજા નંબરની અને ચોથા નંબરની યોજનામાં ખરચનો તફાવત માત્ર વરસે દહાડે રૂ. ૪,૦૦૦ તો રહે છે. પણ આ બાબતમાં આપણે ભૂલી જવું ન જોઈએ કે સરકાર વરસે દહાડે ઘણું કરી પાણી લેવા બદલ રૂ. ૧૫,૦૦૦ લેશે તે ખરચ તો એ ગણતરીમાં મીંડો ડોઈગે જણાવ્યું જ નથી. જે આ ખર્ચની જરૂર પડે

તો વરસે દહાડે રૂ. ૪,૦૦૦ ઓછા થવાને બદલે ખારી નદીની યોજનામાં રૂ. ૧૧,૦૦૦ વધારે થાય.

વળી કરનલ ડ્યૂકેટે જે બીજા નંબરવાળી યોજનાના સંબંધમાં જણાવ્યું છે તે બાબતમાં નીચે પ્રમાણે કાયદા છે તે હું જણાવવા માગુ છું:—

૧. જે એસ્ટીમેટ મારી પાસે આવ્યું છે તેમાં એનજીન, બોઇલર અને નળના ખર્ચની રકમ કરનલ ડ્યૂકેટે રૂ. ૯૦,૦૦૦ ગણી છે તે રૂ. ૪,૦૦૦ થી પણ ઓછી કીમ્મતમાં આવશે. આથી કરી શક્યાતના ખર્ચમાં રૂ. ૫૦,૦૦૦ બચશે. અને વરસે દહાડે વ્યાજના રૂ. ૨,૫૦૦ બચશે.

૨. મીંડ ડોઇંગે રૂ. ૯૦,૦૦૦ ની કીમ્મતના સાંચા ઉપર રૂ. ૪,૨૦૦ નો ઘસારો ગણ્યો છે પણ જે સાંચા ચંત્રની કીમ્મત ૪૦,૦૦૦ રૂ. થાય તો ઘસારો રૂ. ૧,૮૬૪ નો ગણાય. અહીંયાં રૂ. ૨,૩૩૬ નો બચાવ થાય છે.

૩. દર કલાકે એક હોર્સ પાવરે ત્રણ શેર કોયલા એનજીનમાં બળે એવી કરનલ ડ્યૂકેટની ગણતરી ઉપરથી મીંડ ડોઇંગે નળનાં એનજીન ચલાવવાનું એસ્ટીમેટ ખર્ચ રૂ. ૧૦,૯૫૦ બતાવ્યું છે. પણ મારી પાસે આવેલાં એસ્ટીમેટ અને મારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી હું કહી શકું છું કે સારામાં સારા એનજીનમાં દર હોર્સ પાવરે બશેર કોયલા બળે છે. આ પ્રમાણે ગણતરી કરતાં $\frac{1}{3}$ ખર્ચ બચે છે એટલે $૧૦,૯૫૦ \div ૩ = રૂ. ૩,૬૫૦$.

આમ એકંદરે રૂ. ૯,૪૮૬ ઓછા થાય છે.

આ પ્રમાણે એટલી તો લગભગ ખારી થાય છે કે મીંડ ડોઇંગે જે બીજા નંબરની યોજનાનું ખર્ચ પોતાના રીપોર્ટના આદમ પેરેગ્રાફમાં રૂ. ૨૯,૦૮૦ બતાવ્યા છે તેમાં રૂ. ૮,૪૮૬ નો ઘટાડો થશે એટલે બાકી ખર્ચ રૂ. ૨૦,૫૯૪ નું ફક્ત રહેશે જે ખર્ચ ખારી નદીમાંથી શહેરના કોટ સૂધી પાણી લાવવાની મીંડ ડોઇંગના એસ્ટીમેટ ખર્ચની ગણતરી છે તેના કરતાં ઘણું ઓછું થશે.

ખારી નદીમાંથી સરકારને કાંઈપણ લવાજમ ભર્યા વગર પાણી લાવીએ અને કરનલ ડ્યૂકેટે બતાવ્યું છે તેના કરતાં નાની ટાંકી રાખીએ ને પાણી લાવીએ તેનો વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૨૫,૬૩૦

કરનલ ડ્યૂક્રેટે જતાવી છે તેવડી ઠાંકી રાખીને
ખારી નદીમાંથી પાણી લાવવાનો વાર્ષિક ખર્ચ

રૂ. ૨૫,૬૩૦ + ૫,૨૫૦ = રૂ. ૩૦,૮૮૦

ઉપરના કામનો સરકારને દર ભરતાં વાર્ષિક ખર્ચ.....રૂ. ૪૫,૮૮૦

ખારી નદીમાંથી પાણી લાવવાનો વાર્ષિક ખર્ચ ઉપર પ્રમાણે થાય છે તો સાબરમતી નદીમાંથી શહેરના કોટ સૂધી પાણી લાવવાનો વાર્ષિક ખર્ચ આગલા પેરેગ્રાફમાં જણાવ્યા મુજબ રૂ. ૨૦,૫૮૪ ફક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે સાબરમતીમાંથી પાણી લેવાની યોજનામાં ખર્ચનો ઘણો ફાયદો પડે છે.

જો કદી માથાદીટ વીસ ગેલન કરતાં ઓછા પાણીનો આપણે ખપ હોય તો આપણે ઓછું પાણી લેઈએ તો સાબરમતીવાળી યોજનામાં કોયલાના ખર્ચનો ઉગારો થાય, પણ ખારીની યોજનામાં એવો ઉગારો થઈ શકતો નથી.

ખારીની યોજનામાં શરૂઆતના ખર્ચને માટે વધારે પૈસા જોઈએ છે તો કદાચ આપણે વધારે વ્યાજ ભરવું પડે તો ખારીની યોજના નાપસંદ પડે તે પણ વિચારવા લાયક વાત છે.

ખર્ચની બાબત ઉપરાંત એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે ખારી સાબરમતી કરતાં ઘણી નાની નદી છે તો તેમાં પાણીની તંગી પડે એ જોખમ છે પણ એ ભય સાબરમતી નદીને માટે રહેતો નથી.

પાણીની નિરોગતાની બાબતમાં પણ ખારી નદી કાંઈ વધારે પસંદ કરવા લાયક નથી. કરનલ ડ્યૂક્રેટના રીપોર્ટના ૭૦ મા પાના ઉપરથી જણાશે કે બન્ને નદીઓનાં પાણીની લાંબા વખત સૂધી પુષ્કળ પરીક્ષા કીધા પછી સરકારી કેમીકલ એનેલાઇઝર એટલે વસ્તુઓને તારેતારા કરી પારખ કરનાર સરકારી દાકતર લાયન્સ સાહેબ જણાવે છે કે એકંદરે આ પરીક્ષાઓ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે આ બે નદીઓનાં પાણીમાંથી સાબરમતીનું પાણી લેવું એ વધારે સારું છે.

આ સઘળી હકીકત ઉપરથી મારો નમ્ર અભિપ્રાય એવો થાય છે કે સાબરમતી નદીમાંથી પાણી લેવાની કરનલ ડ્યૂક્રેટવાળી બીજા નંબરની યોજના પસંદ કરવાથી મ્યુનિસિપાલિટીને વધારે ફાયદો પડશે.

ગટરની યોજના સંબંધી મી૦ ડોહગના અભિપ્રાય માટે મારે એટલું જણાવવાનું છે કે કરનલ ડ્યૂકેટના અભિપ્રાય ઉપર હું વધારે વજન આપવા ધારું છું. ગટરનું મેલું પાણી તાજું ને તાજું એક માઇલ છેટે ખેતીવાડીના કામમાં ફાલવ્યું હોય તો કાંઈ નુકસાન થશે નહિ. પાણી ફાલવવાના નળની આખતમાં કરનલ ડ્યૂકેટનો અભિપ્રાય આરોગ્ય-તાનાં આંધકામો વિષે બાલ્ડવીન લેથેમે રચેલા પુસ્તકમાં જે અભિપ્રાય છે તેને મળતો છે.

(સહી) રણછોડલાલ છોટાલાલ,

પ્રેસિડેન્ટ, અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી.

આ પ્રમાણે માહિતી મેળવીને પોતાની ખાત્રી કર્યા પછી રણછોડ-ભાઈએ પ્રથમ મીઠા પાણીના નળ શહેરમાં લાવવાને માટે પેરવી કરી. હવે મ્યુનિસિપાલ કમીશનરોનો મોટો ભાગ તથા શહેરના લોકો તેમના વિચારની વિરૂદ્ધ માટે તે આખતની દરખાસ્ત મ્યુનિસિપાલિટીની સભામાં મૂકવી એ કામ ઘણું મુશ્કેલ હતું. આખરે તે દરખાસ્ત સભા હજૂર મૂકવાને તા. ૨૨ મી જૂન ૧૮૮૬ નો દિવસ મુકરર કર્યો. સભાસદોમાં ઘણી રસાકસી ચાલતી હતી માટે તે દિવસે તમામ સભાસદો બરાબર સાડાચાર વાગે સાંજે આવીને હાજર થયા હતા. તે વચ્ચે પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ આનરેબલ રાવ બહાદૂર રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઇ.એ દરખાસ્ત કરીકે કરનલ ડ્યૂકેટ સાહેબે મીઠા પાણીના નળ શહેરમાં લાવવા વિષે જે નંબર ૨ જાની યોજના બતાવી છે તે મંજૂર કરવી. આ દરખાસ્તને સીવીલ-સરજન દાકતર રોય સાહેબે ટેકો આપ્યો. આવી દરખાસ્ત મૂકતાં વાંતજ સભામાં હોબાટ ચાલ્યો અને સભાસદોમાંના ઘણાએ જણાવ્યા માંડ્યું કે રૂપિયા આર લાખનું ખર્ચ કરવાને મ્યુનિસિ-પાલિટી શક્તિવાન નથી અને દર માણસ દીઠ વીસ ગેલન પાણી શહેરને પૂરું પાડવાની કશી જરૂર નથી. માટે જૂનું પાણીકામ કાયમ રાખવું અથવા સસ્તા ખર્ચથી નવું બાંધવું અને દર માણસ દીઠ પાંચ ગેલનનો સૂમાર રાખવો એવી યોજના ઘડી કાઢવાને એક ખાસ કમીટી નીમવી.

આના જવાપમાં રણછોડભાઈએ કહ્યું કે જૂનું પાણીકામ જે ૧૮૪૭ માં સ્થાપ્યું છે તેને સરકારના તનદુરસ્તી ખાતાના ઉપરી અધિ-કારીઓએ નાપસંદ અને નુકસાનકારક ગણી કાઢ્યું છે. પણ રસાકસી

એટલી અધી વધી ગઈ હતી કે આ વાત કોઈએ ધ્યાનમાં લીધી નહિ અને આખરે સસ્તું પાંચ ગેલનનું પાણીકામ કરવાની યોજના થી કાઢવાને એક ખાસ સભા નીમાઈ, કેમકે રણછોડભાઈની દરખાસ્તની તરફેણમાં ૧૩ મત આવ્યા અને વિરૂધ્ધમાં ૧૬ આવ્યા.

આ પછી રણછોડભાઈએ સર ડી. હોપ સાહેબને કલકત્તે પત્ર લખીને તેમનો અભિપ્રાય આ બાબતમાં પૂછી મંગાવ્યો. તેનો જવાબ પણ તેમને સહાયકારક નીવડી શક્યો નહિ. હોપ સાહેબનો જવાબ નીચે પ્રમાણે છે :—

AHMEDABAD

WATER-SUPPLY AND SEWERAGE SCHEMES.

Rao Bahadur Runchorelal Chotalal, C.I.E., the President of the Ahmedabad Municipality, has forwarded to me various documents on the above subject, and has done me the honor of requesting my opinion as to whether, “ by the adoption of water-supply and drainage schemes, the sanitary condition of Calcutta is greatly improved and the mortality is much reduced,” and whether “ the introduction of the water-supply and drainage schemes, as recommended by Colonel Ducat, is desirable or not.” Not having the advantages of personal acquaintance with the present working of the existing municipal arrangements relating to these matters, or of discussion with the advocates and opponents of the proposals put forward, I feel considerable difficulty in complying with the President’s request in a manner either satisfactory to myself or likely to be helpful to him and his fellow citizens. I will, however, make an attempt to do so, promising that I speak in no official capacity, but as a friend deeply interested in the welfare of a city of which I was for some time the Collector and Magistrate, and which was the centre of my earlier educational labours in Gujerat.

2. It must be obvious to every moderately educated and reflecting person that a general mortality of 53 per cent.

and an infant mortality of 33·3 per cent., together with the establishment of cholera as an endemic scourge, are facts which justify extensive and costly remedial measures on the part of the responsible city authorities. Nor does there seem any reason to doubt the Sanitary Commissioner's assertion that the introduction of pure water and an efficient removal of sullage water and other impurities would produce an immediate fall in the death rate, and an eventual reduction to something near half of its present ratio.

At the same time, it cannot be too constantly remembered that in Europe sanitary systems, differing essentially in principle, have each their advocates among experts, and their practical illustrations of which success and failure is alleged ; while in India such matters can hardly be said to have anywhere proceeded beyond the stage of experiment, and we have also to deal with climatic conditions rendering simple deductions from European experience hazardous, together with, on the part of the people, an absence of intelligence and hearty co-operation, and a poverty which can ill bear the risks of a costly experiment.

3. *Water-supply*.—I feel no doubt that the Sabarmati is preferable to the Khari river as the source of water-supply, but whether the site selected is sufficiently above important sources of contamination is more questionable. A site above the Sudder Bazaar would of course be safer ; but as the Sanitary Commissioner appears to think that the natural filtration, together with the precautions on the part of the military authorities which are contemplated, will render the Dudeswar site sufficiently unobjectionable, the Municipality might adopt it.

4. In respect of the disposal of the water when obtained from the river, Schemes No. 1 and No. 2 have each their

advantages. Economy alone must probably give the preference to No. 2, and it has other obvious recommendations, although the supply of water to the upper stories of houses is more of a luxury than a necessity, and the absence of a three days' supply reservoir is a very serious defect. Whichever scheme be adopted, however, the liability to earthquakes, of which the city abounds in evidences, and I remember one which rent a massive bastion tower from top to bottom, indicates the superiority, in all the works, of iron over masonry, as well as the expediency of constituting the reservoirs in distinct sections, each of moderate size.

5. Upon the strictly professional details of the schemes I abstain from offering an opinion. I have, however, consulted a friend—one of the ablest and most experienced Irrigation Engineers in India,—and he has favored me with the following remarks :—

“ The main error, that I notice in the scheme is the assumption that *one* well, of 25 feet internal diameter, sunk in the sandy bed of the Sabarmati to a depth of 12 to 15 feet below summer level, will yield the necessary supply for the city, 2,600,000 gallons per day.

I do not know what is the character of the floods in the Sabarmati ; but if of considerable depth and volume, submerging the ground on which the well is to be sunk, and attaining a mean velocity of 6 feet a second, then on the very first occasion of the main current of the flood setting on the well it will disappear : there can be no doubt about that. The scour of such a flood would certainly extend to 25 feet below the bed, and might go down to 40 feet.

But *one* well would not yield the 20th part of the required supply—possibly not the 50th part. Lahore

is supplied with water in precisely the same manner as it is proposed by Colonel Ducat to supply Ahmedabad, and the yield of the Lahore wells is far in excess of that of any others of which I have any record. Four wells, each 20 feet internal diameter, yield 385,000 gallons per diem, or $\frac{385,000}{314 \cdot 16 \times 4}$ = say, 307 gallons per diem, per square foot of area of well bottom. At this rate of yield, we should require

* Area of 25 feet well.

* $\frac{2,600,000}{490 \cdot 8 \times 307} = 17$ wells to supply the demands of

Ahmedabad, and these wells should be *at least* 300 feet apart (the distance apart from the Lahore wells which are in my opinion, too close to each other), and should be sunk to such a depth as to ensure perfect stability in the event of their being attacked by flood scour. These modifications and the necessary connections between the wells will involve no small additions to the estimated cost.

But, as before stated, the yield of the Lahore wells is *most exceptionally* favourable. They are sunk in the low ground adjoining the stream of the Ravi, a snow-fed river of which the volume augments in the hot weather, amounting to a large powerful river, sweeping along sand, but otherwise free from impurities. The wells are protected from flood scour by the railway bridge and embankment, so that they are not carried down to any great depth, and the fullest advantage is derived from the stream of the great river close by.

From the description of the Sabarmati and of its sandy bed, which is given in the papers, I am almost certain that it would be extremely misleading to accept the Lahore data as applicable to Ahmedabad. The rate at which the pumping has to be carried

on for a water-supply scheme constitutes the great difficulty in drawing the supply from wells sunk in very light sandy soil. If the “draw” is too rapid, sand begins to blow into the well, which then either chokes or settles. In light sandy soil in Upper India I find, from the record of some experiments which I possess, that if the velocity of in-flow exceeds that due to a head of 7 to 10 feet, sand begins to blow into the well ; so that most probably a 25 feet well in the bed of the Sabarmati could not be relied on to furnish more than

s. ft. ft. gall.

$(490 \cdot 8 \times 10 \times 6 \cdot 25 =) 30,675$ gallons in 12 hours, allowing 2 hours for pumping down 10 feet and 10 hours for well to refill. At this rate of supply we should require $\frac{1,300,000}{30,675} = 42$ wells to furnish 2,600,000 gallons in 24 hours, and 80 odd wells to supply the full demands of Ahmedabad in 12 hours.

And another point must also be borne in mind.

Results obtained from experimental pumping continued for a few hours, or even days, at a single well, give no reliable data for estimating the continuous yield through a series of years of a group of wells. The draw of one well interferes undoubtedly with the supply of its neighbour, and *I conjecture* also that long continued draw, by sucking the finer particles of clay into the interstices of the sand around the well, gradually diminishes inflow. If the Lahore wells were to yield at the rate deducible from the experimental pumping made before commencement of work, they should yield 825,000 instead of 385,000 gallons in 24 hours. The five 30 feet wells which supply Umballa yielded, in February 1884, 180,522 gallons a day ; two 30 feet wells having yielded, in February 1882, 114,000 gallons a day.

I am afraid that the capital cost of sinking and connecting with the pumps the number of wells required for supplying 2,600,000 gallons per diem will materially alter the aspect of Colonel Ducat's scheme.

The matter may be looked at in another way. Colonel Ducat intends to use the river sand as a large filter bed. Now the velocity of water passing through a filter bed should not exceed 6" per hour if proper filtration of the water is to be secured ; and on this assumption we should obtain only

s.	ft.	ft.	gall.	hrs.
490·8	×	0·50	×	6·25
×	12	= 18,405 gallons of		

properly filtered water in 12 hours from a well of 25 feet internal diameter and shall require $\frac{2,600,000}{18,405} = 141$ wells if the whole supply is required in 12 hours, or 70 wells if it will be delivered in 24 hours."

The point here raised, which strikes at the root of Colonel Ducat's schemes, deserves primary attention. Should a solution of this question be found, it would be advisable, before the Municipality could adopt either scheme, to incur the expense of having it designed and estimated in detail and criticised by experts. Colonel Ducat does not profess, if I rightly understand him, to give more than general approximate estimates, and I shall be surprised if a closer examination, with careful provision for all quarters of the town, and for all the subsidiary arrangements unavoidably involved, does not shew that they will be considerably exceeded.

6. *Sewerage*.—In reply to the President's first question as to the success of the water-supply and drainage schemes of Calcutta, I may say, after a residence of nine winter seasons in that city, that the water-supply is satisfactory in itself, though insufficient and most unequally

distributed between the richer and the poorer localities ; but that the sewerage is very far indeed from justifying the favourable opinions which have been expressed in some quarters regarding it.

The sanitary arrangements were generally so partial and unsatisfactory, the sickness and mortality in some quarters of the town so conspicuous, and the stench from the underground drains in even the very best localities, such as Chowringhee, frequently so intolerable that public opinion was, about three years ago, roused to action, the Municipal authorities were put upon their defence, a Commission of Enquiry was appointed by the Government, and a Health Society, comprising some of the most distinguished citizens, was formed to enforce remedial measures and to disseminate a better appreciation of sanitary reform. Into the local controversies which resulted on the details contained in the Commission's Report I need not enter, but I append a copy of the Journal of the Society (Vol. II, Part I), which contains a report of its executive committee on the general sanitary condition of the town.

7. This able and interesting document shews, in the most indisputable manner, the efficacy of sanitation in reducing the mortality and restricting the ravages of disease. It amply justifies, were such justification needed, the humane efforts of Rao Bahadur Runchorelal and his supporters towards improved sanitation in Ahmedabad, and I only wish that every resident in that city could be made to know and appreciate its contents.

On the other hand, it shews convincingly, to my mind, what a dangerous and costly affair a system of underground drainage is, and how, unless the trapping at every house-connection and street opening is complete, and kept continuously in perfect order, it may become not only a nuisance, but an active source of disease.

8. Suppose the system of underground drainage—the most perfect in theory and most fitted to the particular locality—to have been adopted in a given district still the actual work under a very large public outlay, combined with the heavy expenses to be incurred by each individual householder in fitting his house with the necessary appliances and their connections with the sewers will be very difficult to be carried out. Moreover, supposing these difficulties to have been all surmounted, an ever-vigilant Engineer and sufficient staff are needed to maintain the whole in order, and also considerable current expenditure, both public and private. Finally, no supervising staff can alone keep the arrangements up to a sufficient and reasonable standard of efficiency ; they must have the intelligent co-operation, proceeding from personal conviction of its necessity, of at least a very considerable proportion of the population.

9. It is not necessary to go far to prove how difficult it is, in the first instance, to hit upon a really sound and locally suitable system of drainage. London has its failures as well as its successes, the new Houses of Parliament being among the former. In Calcutta, the state of matters, and the errors which have been made, may be learned from the two documents above referred to. As to Bombay, I have not followed the details of the underground system of drainage which has been in course of construction in recent years, but I observe from paragraph 9 of Rao Bahadur Ranchorelal's memorandum of 13th April 1886 that he was informed by Dr. Hewlett that the drains in a certain portion of the city "were of wrong construction throughout." Doubtless there is no teacher like Experience, but her lessons are not imparted gratis. It may be all very well to construct, as Dr. Blaney is shewn in the same document to suggest, the main sewer of the city, and the complete sewerage of one district of it, and then

“await the result” ; but only provided that, if the result be failure, you can afford to pay for it and start afresh.

10. While the public risk and outlay attendant on establishing a really sound and suitable drainage system are thus very great, the difficulty and cost of providing and maintaining the necessary house appliances and connections must not be overlooked. The cost constitutes, in effect, a tax upon each householder in addition to his contribution to the Municipality towards the public outlay. It should be distinctly realized that under a system of underground drainage, every house in the city ought to be connected with the sewer, and that every such connection, unless it be properly “trapped” and maintained in perfect order, will infallibly prove a medium for the conveyance of sewer gas into the houses, and become far more dangerous to the inmates, as productive of typhoid and other diseases, than the existing khalkooas, cesspools, and khalkooa-privies—bad as these undoubtedly are. Of “traps,” there are numerous patterns—good, bad, and indifferent,—but all by no means inexpensive. How difficult it is to get and keep-up good ones may be illustrated by the following extract from page 36 of the Calcutta Health Society’s Report already alluded to :—

“In almost every instance in which the Health Officer of the Society has examined the drains of private houses, some serious defects in this respect (the exclusion of gas from houses) have been brought to light. The “traps” which were put down when house connections with the sewers were originally made, were faulty in design and often in construction. They have been, there is reason to believe, almost invariably allowed to fall into disrepair, and it would, we fear, be found on enquiry that there is scarcely a house in Calcutta in which the “trapping” arrangements would be pronounced by a Sanitary

Engineer to be of a character to afford sufficient protection against dangerous emanations from the sewers. A more efficient " trap " is now procurable, " &c.

11. I will now proceed to make a few remarks upon Colonel Ducat's scheme, which contemplates, if I rightly understand it, (1) the abandonment of the existing system of removing the fœcal matter, or night-soil, by hand to a distance of three miles to the south-east of the city with the aid of a tramway ; (2) the collection of all the night-soil and sullage water from the dwellings of the people into underground sewers, and its conveyance, by a syphon under the river, to a sewage farm near Fatehpur, between the Sirkhej road and the city ; (3) the separation of the sewage from the rainfall.

The third of these is an obviously desirable measure, which should be carried out by the Municipality quite irrespective of what may be done with the night-soil and sullage, all roof drainage being conducted into either the " tankas " or the streets, and the latter being provided with suitable and sufficient side drains on a comprehensive scheme as fast as the finances will allow.

12. The materials offered are not sufficient for any technical examination of the scheme in respect of the capacity of the pipes and sewers, their section, fall, ventilation, and trapping, the nature of the house connections, the sufficiency of the water-supply for flushing, or the estimates of costs. Detailed estimates should in this case, as in that of the water-supply, be prepared and criticised by experts. But if the sewer pipes are to be carried literally " through every street in the city " so as to render connection with every house possible, then I have grave doubts of the sufficiency of the sum named. If they are not to be

so carried, and large internal blocks are to be left out of reach, as in Calcutta, then the project will become more or less of a sham, under which the city will be taxed for the benefit of a part of it, and the less favored localities will be left to the existing evils.

Whether pipes and masonry sewers are suitable for a locality so subject to earthquakes, and will not be very expensive to keep free of cracks and subsidence, is a point for professional examination.

Whether a sewage farm can be profitably worked in the soil and climate of Ahmedabad is a point which should not be assumed without considerable investigation and experiment. But the proposed locality for the farm to the south-west, that is, to windward (in the prevailing winds for a considerable part of the year) of the city, and at so short a distance from the latter, seems to me quite inadmissible. The report of the Calcutta Health Society (pages 36 and 65) shows that even the Salt Lakes to the East of Calcutta, whither the sewage is conveyed, are held by competent authorities to have a baneful influence on the adjacent suburbs; and the experiment of a sewage farm close to windward of Ahmedabad, and fed by an open masonry carrier from the mouth of the syphon opposite the city itself, seems to be far too hazardous to be ventured upon. Whether a suitable site could be found in this or any other quarter at a really safe distance, and reached by a closed sewer, is a matter worth careful examination.

13. Taking into consideration all the aspects of the question as set forth in the preceding paragraphs, I am with reluctance brought to the conclusion that a system of underground drainage *properly so called*, with its concomitant house-connections, &c., is an improvement too disproportionate to the pecuniary resources, and too far advanced for the present stage of average intelligence and

civilisation, of the population of towns in the Bombay mofussil. I am aware that in offering this opinion I shall be set down by some persons as being myself old-fashioned, unenlightened, and obstructive. But I venture to think that while even the great and rich presidency towns of India have not yet, after years of experiment and action and a vast outlay, attained to what can be termed even a satisfactory conclusion on first principles, much less to a satisfactory sanitary condition, the far poorer and more backward mofussil cities had better abstain from plunging into costly projects unsuited to their condition at the too eager promptings of enthusiasts in a cause which is, in the abstract, a just and proper one. They would for the present do better in my judgment, by developing, as far as possible, the wiser features of the system they possess. In another 20 or 30 years a firm step in advance may be possible.

14. The system of "surface-removal" is one which is in principle indigenous and national to India. Its result, when attained, is almost the perfection of sanitation, but its difficulty increases in proportion to the extent to which it is applied in individual cases; and the underground drainage system is, after all, but a substitute for it when it is too cumbrous to be practicable. In our mofussil towns, I do not think it need be pronounced to be so.

15. My recommendation to my Ahmedabad friends, therefore, is (1) to have nothing to do with underground drainage properly so called; (2) to retain and make more perfect the hand-removal of night-soil, requiring the universal construction of privies suitable for such removal; and (3) to undertake also the surface-removal of sullage and its conveyance to a sufficient distance from the city.

I have not overlooked an intermediate proposal, which I understand has been made, that the drainage should be made for sullage water only, retaining hand-removal for

the night-soil. But this would incur all the risks of house-connections with the greater part of the expense of an underground system, while only reaping a portion of the advantages of the latter. If there is to be under-ground drainage properly so called at all, it had better embrace the night-soil as well as the sullage.

16. It is evident that the third of these suggestions is the most difficult to carry out, but it amounts to nothing more in reality than the adoption of what is well known in Europe as the “pail” system, which is not a theory, but a fact. In the City of Glasgow, for instance, there are about 4,423 privies served upon this system. In some cases the “pail” with which each privy is provided is emptied into a cylindrical tank cart, but for the most part the full pails are collected, properly closed, and removed in carts to a certain distance for transfer to the tank cart, fresh pails being left in their place. Every house would by this process be provided with a suitable place, accessible from the outside, for the pail, and any khalkooa appertaining to it would be first emptied, and then filled up for ever.

It may be readily admitted that to establish the pail system for sullage would require, at the first start, a considerable amount of organising power, tact and resource in meeting structural difficulties, and energy. It is also very possible that a certain amount of sullage water would escape collection, and be irregularly disposed of in one way or another. The annual expense would unquestionably be considerable, but whatever set-off a sewage farm would yield is just as obtainable in this case as in that of underground drainage. The system would, however, have the advantage of simplicity and of harmony with the principle of existing native custom, as also of avoiding the contraction of a very heavy Municipal debt, and it would be free

from the whole of the evils which arise from imperfect house connections with sewers.

17. While thus adopting hand-removal, however, there is no reason why it should not be facilitated by the most effective methods of conveyance. I understand that the Municipality already have a tramway which is used for removing night-soil to a distance of three miles from the city, but I have no plan to shew to what parts of the city it reaches. There need be no difficulty in carrying branches of it from the outskirts to a number of central situations, and thus diminishing greatly the actual hand-labour and the dependence on the sweeper class. From the outskirts perhaps a sewer would be a more convenient vehicle than a tramway.

But more than this, it might be possible—if not at first then later on, and after a proper water supply scheme has been carried out—to construct a limited number of main sewers solely for the purpose of conveying away the hand-collected night-soil and sullage. These sewers would have orifices at certain *depôt* stations, where the night-soil vessels and the pails would be concentrated, and their contents discharged; but they would have no house-connections and their consequent evils. Sewers are used for this purpose in Calcutta with success, and the “Boree Bunder *Depôt*” in Bombay was on the same principle. Such sewer carriage, however, would of course be more costly, though more satisfactory, than the tramway, and it could only be introduced if the levels, aided possibly by a pumping station, admitted of the discharge being in a suitable quarter and at a sufficient distance.

Once conveyed suitably away, there is no reason why a farm should not be established to utilise the night-soil and sullage if the investigation I have suggested offered a reasonable prospect of success.

18. In conclusion, I need scarcely say that if the recommendations in the preceding three paragraphs appear worthy of consideration, they should be thoroughly worked out in detail and estimated for, previous to their adoption.

Simla, 25th October 1886.

T. C. HOPE.

Forwarded for the record of the Municipal Secretary.

RUNCHORELAL CHOTALAL,

1st November 1886.

President.

(અમદાવાદમાં પાણી પૂરું પાડવાની તથા ગટર કામની યોજના.)

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રેસિડેન્ટ

રા. બા. રણછોડલાલ છોટાલાલ, સી. આઈ. ઈ.

ઉપલા વિષેયને લગતા જૂદા જૂદા કાગળો મારાપર મોકલી પાણી પૂરું પાડવાની તથા ગટર કામની યોજનાઓ સ્વીકારવાથી પ્રકૃતિ જાળવવાની બાબતમાં કલકત્તાની સ્થિતિમાં ઘણું સુધારો અને મરણુની સંખ્યામાં ઘણો ઘટાડો થયો છે કે નહિ તથા પાણી પૂરું પાડવાની અને ગટર કામની જે યોજનાઓની કરનલ ડ્યૂકેટ ભલામણ કરે છે તે ગ્રહણ કરવી દુરસ્ત છે કે નહિ તે વિષે મારો અભિપ્રાય માગ્યો છે. આ બાબતના સંબંધમાં મ્યુનિસિપાલિટીએ કરેલી ગોઠવણ હાલમાં કેવી ચાલે છે તે વિષે મને જાતભાહિતીનો અથવા જે દરખાસ્તો રજૂ કરવામાં આવે તેની તરફના તથા તેના વિરુદ્ધના માણસો જાડે વાદવિવાદ કરવાનો લાભ નહિ મળ્યાથી મારા મનને સંતોષ થાય અથવા પ્રેસિડેન્ટને અને તેમના દેશી ભાઈઓને સહાયકારી થઈપડે તેવીશતે તેમની અરજ કબૂલ રાખવામાં મને મુશ્કેલી લાગે છે, તથાપિ મારો અભિપ્રાય આપવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે હું સરકારી હોદ્દાની રૂઢિએ બોલતો નથી. થોડા વરસ લગી હું જે શહેરનો કલેક્ટર અને માજીસ્ટ્રેટ હતો તથા જે શહેર ગુજરાતમાં કેળવણી સંબંધી મારા પ્રથમના પરિશ્રમનું મૂળસ્થળ

હું તે શહેરના કલ્યાણવિષે અત્યંત કાળજી રાખનાર મિત્રતરીકે હું અભિપ્રાય આપું છું.

૨. દર હજાર માણસે મરણની સાધારણ સંખ્યા ૫૩ અને દર હજારે ખાળકોનાં મૃત્યુની સંખ્યા ૩૩૩ તથા કોળિયાતું અમુક લોકોમાં નિરંતર દુઃખરૂપ થઈ પડતું, એ ખાખતો એવી છે કે તેમનો અટકાવ કરવાને શહેરના જવાબદાર અધિકારીઓએ ખહોળા અને ભારે ખર્ચ કરીને ઉપાય લેવા વાજબી છે એવું પ્રત્યેક સાધારણ કેળવણી પામેલા અને વિચારવંત પુરૂષને સ્પષ્ટ જણાશે. લોકોને સ્વચ્છ પાણી પૂરું પાડવાથી તથા મોશીઓતું ગંદું પાણી અને બીજો ગંદવાડ ખરાબર ખસેડવાથી મરણની સંખ્યામાં લગભગ ઘટાડો થશે અને હમણાં મરણની સંખ્યા જેટલી આવે છે તે આખરે ઘટીને લગભગ અડધોઅડધ થશે એવું સેનેટરી કમીશનર કહે છે તે વિષે શંકા આણવાતું કાંઈ કારણ જણાતું નથી. વળી એ સદા યાદ રાખવું જે ઇંગ્લેન્ડ કે યૂરોપખંડમાં પ્રકૃતિ દુરસ્ત રાખવા માટે કરેલી વ્યવસ્થાતું ઘોરણુ વ્યવસ્થ કરીને ભિન્નભિન્ન છે અને પ્રત્યેકના અનુભવ સિદ્ધ દ્રષ્ટાંતો છે તેથી તેમની સફળતા અને નિષ્ફળતા જણાઈ આવે છે. પરંતુ ભરતખંડમાંતો એવી ખાખતો કોઈપણ સ્થળે અજમાશની અમુક સ્થિતિથી આગળ વધેલી છે એમ ભાગ્યે કહી શકાય અને આપણેતો વળી આખહવાની સ્થિતિ જોડે કામ લેવાતું છે. એ સ્થિતિને લીધે યૂરોપખંડમાં મળેલા અનુભવ ઉપરથી કાઢેલા સાદા અનુમાન જોખમકારી થઈ પડે છે. તેમજ લોકો તરફથી જુદાં તથા અંતઃકરણપૂર્વક સહાય ખિલકુલ નથી અને નિર્ધનતાને લીધે ભારે ખર્ચ કરીને કરેલાં કામ નિરક્ષણ થવાથી જે જે ખર્ચ થાય તે તેઓ ભાગ્યે ખમી શકે.

૩. પાણી પૂરું પાડવા વિષે :—પણી પૂરું પાડવાની ખાખતમાં ખારી નદી કરતાં સાખરમતી નદી વધારે પસંદ કરવા લાયક છે તે વિષે મને ખિલકુલ શક નથી. દૂધેશ્વરતું સ્થળ પાણીનો ખિગાડ થાય છે તે જગોથી જોઈએ તેટલું ઉપલાણુ છે કે નહિ તે વધારે શક પડતું છે. સદર ખજારના ઉપલાણુતું સ્થળ અલખત વધારે નિર્ભય થશે. પરંતુ પાણી સ્વભાવિકરીતે ગળાધને આવશે તથા લશ્કરી અધિકારીઓની તરફથી જે સાવચેતી રાખવાતું ધાર્યું છે તે

સાંચેતી તેઓ લેશે તો દૂધેશ્વરનું સ્થળ પસંદ કરવાથી બિલકુલ બાધ આવશે નહિ એવી સેનેટરી કમીશનરની ધારણા છે તેથી સ્યુનિસિપાલિટી એ સ્થળ પસંદ કરશે તો હરકત નથી.

૪. નદીમાંથી પાણી લેઈ તેની વ્યવસ્થા કરવાની ખાખતમાં પહેલી તેમજ બીજી યોજનાથી કેટલાક લાભ છે. ઘરોને ઉપલે માળે પાણી પોચાડવું એ વૈભવનું સાહિત્ય છે તેથી અગત્યનું નથી; તથા ત્રણ દિવસ પોચે એટલું પાણી ભરી રાખવાની ટાંકી બાંધવાની ગોઠવણ કરી નથી એ ઘણી મોટી ખામી છે. તે છતાં માત્ર કરકસર લક્ષમાં લેખ્યે તો બીજી યોજનાને ઘણુંકરી પસંદ કરવી જોઈએ અને એ યોજના પસંદ કરવાનાં બીજાં પણ ખુલ્લાં કારણો છે, તથાપિ એમાંથી ગમે તે યોજના પસંદ કરવામાં આવે તોએ ધરતીકંપ થવાના સંભવને લીધે સઘળાં બાંધકામોમાં પણ ચણતરકામ કરતાં લોઢાં કામ શ્રેષ્ઠ છે તથા જુદાંજુદા ખંડ પાડી મધ્યમ કદની ટાંકીઓ બાંધવાની જરૂર છે. આ શહેરમાં ધરતીકંપ થવાને પુષ્કળ પૂરાવો છે અને એક ધરતીકંપ થયો હોતો તેને લીધે એક મોટા ખૂરજમાં ટેવથી તળીઆ લગી ચીરાડો પડ્યો હોતો તે મને સાંભરે છે.

૫. એ યોજનાની જે વિગતો કેવળ યંત્રવિદ્યાને લગતી છે તે વિષે હું મારો અભિપ્રાય અપતો નથી તથાપિ હિંદમાંના ફરીગેશન ખાતાના ઘણાજ વિદ્વાન અને અનુભવી ઈજનેરોમાંનો એક ઈજનેર મારો મિત્ર છે તેનો મત પૂછ્યાથી તેણે કૃપા કરીને મારાપર નીચે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય લખી મોકલ્યો છે. “એ યોજનામાં મુખ્ય ભૂત્ત માગ જોવામાં એ આવે છે કે ઉનાળામાં જેટલી સપાટીએ પાણી રહે છે તેની નીચે ૧૨ થી તે ૧૫ ફૂટમૂડા હોય અને માહેલી મેર ૨૫ ફૂટ વ્યવસેનો એક ફૂટો સપ્તરમતી નદીના રેતાળ સ્થળમાં ખોદવાથી રહેના લેકોના ખપને માટે દરરોજ ૨૬ લાખ ગેલન પાણી જોઈએ તે તેમને પૂરું પડશે એવું માની લીધું છે. સાપ્તરમતીના પૂરનું લક્ષણ કેવું છે તેની મને ખબર નથી. પરંતુ રેકના પાણીનો જથ્થો પુષ્કળ અને પાણી બહુ હોવાથી જે ભોંયમાં ફૂટો ખોદવો છે તે ભોંય પાણીમાં ડૂબી નદય અને પાણીનો સરસરો વેગ દર સેકન્ડે ૭ ફૂટ હોય તો રેકના પાણીનો મુખ્ય પ્રવાહ તે ફૂટપર પ્રથમજ ચાલતાં ફૂટો નાખૂદ થશે એમાં બિલકુલ

શક નથી. એવું રેલવું વહેણ ખચીત નદીની સપાટીની નીચે ૨૫ ફૂટ લગણુ ઉતરશે અને કદાચ ૪૦ ફૂટ લગી પણ ઉતરે.

પરંતુ જેટલા પાણીનો ખપ છે તેના ૨૦ મા ભાગ, કદાચ ૫૦ મા ભાગ જેટલું પણ પાણી એક ફૂટથી પૂરું પડશે નહિ. કર્નલ જી. ડ્યુકેટે અમદાવાદમાં જે પ્રકારે પાણી પૂરું પાડવાની ધારણા ખતાવી છે તેજ પ્રકારે લાહોરમાં પાણી પૂરું પડવામાં આવે છે. અને જે બીજા કૂવાની મારીકને કાંઈ નોંધ છે તેમાંના હરકેમમાંથી જેટલું પાણી નીકળે છે તેના કરતાં લાહોરના કૂવામાંથી ઘણુંજ વધારે પાણી આવેછે. પ્રત્યેક ૨૦ ફૂટ અંતરવ્યાસના ચાર કૂવામાંથી દરરોજ ૩,૮૫,૦૦૦ ગ્યાલન અથવા કૂવાના તળિયાના ક્ષેત્રફળના દર ચોરસ ફૂટ $\frac{36.400}{338.168} = 309$ ગ્યાલન પાણી નીકળેછે. પાણી નીકળવાના આ દર પ્રમાણે અમદાવાદમાં જેટલા પાણીનો ખપ છે તે પૂરું પાડવાને $\frac{24.000 \times 3000}{338.168} = 19$ કૂવા જોઈએ. અને એ કૂવા ઓછામાં ઓછા ૩૦૦ ફૂટને છેડે હોવા જોઈએ (લાહોરના કૂવાનું અંતર લક્ષમાં લેવાનું નથી. એ કૂવા મારા વિચાર પ્રમાણે એક એકના ઘણાજ થડમાં છે.) અને તેમને એટલા ઉંડા ખોદવા જોઈએ કે તેમનાપર રેલના પાણીના પ્રહારની અસર થાય તો એ હેલો ન આવતાં તેઓ ટકી રહે. પાણી પૂરું પાડવાની યોજનાના ખર્ચનો જે અડસટો કર્યો છે તેમાં આ ફેરફાર કરવાનો તથા કૂવાનો પરસ્પર સંબંધ કરવાનો ખર્ચ કાંઈ નાનો નહિ થાય.

પરંતુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે લાહોરના કૂવામાંથી ઘણુંજ અસાધારણ પાણી નીકળે છે. એ કૂવા રવી નદીના વહેણની થડમાંની નીચી ભોયમાં ખોદ્યાં છે. એ નદીને ખરફ ઓગળવાથી પાણી મળેછે. ઉનાળામાં એ નદીમાં ઘણું પાણી વધી જઈ મોટી અને જખરી નદી બનેછે અને રેતીપર થઈને વહેછે. પરંતુ તેમાં બીજી કાંઈ અસ્વચ્છતા હોતી નથી. રેલ્વેના પૂવ તથા ખંધને લીધે રેલના પાણીથી એ કૂવાનું રક્ષણ થાય છે. તેથી તેમને ખુબ ઉંડા ખોદ્યા નથી અને થડમાંની મોટી નદીના પ્રવાહને લીધે તેમને પૂરેપૂરો લાભ મળેછે. સાખરમતીનદી અને તેના રેતાળ પાત્રનું વડુંન કાગળેમાં આવ્યું છે તે ઉપરથી લગભગ મારી ખાત્રી થાયછે કે લાહોરની હકીકત અમદાવાદને લાગુ પડેછે એવું માનવાથી મોટી ભૂલ થશે. પાણી પૂરું પાડવાની યોજનામાં જે દર

પ્રમાણ પાણી લેવું પડે છે, તે દર પ્રમાણે તે દર અતિશય ભગરી રેતાળ ભોંયમાં આવેલા કૂવામાંથી પાણી લેતી વખત ખુબ અડચણ પડતી થઈ પડે છે. અતિશય ઝડપથી પાણી લેવામાં આવે છે તો કૂવામાં રેતી ફૂંકવા માંડે છે તેને લીધે થોડા વખતમાં કૂવો પૂરાઈ અથવા ખેંચી નીકળે છે. ઉપરના હિંદની ભગરી રેતાળ ભોંયમાં કરેલા કેટલાક પ્રયોગની નોંધ મારી કને છે તે પરથી જણાય છે કે ૭ થી ૧૦ ફૂટની ડિપ્થિએથી આવતા પાણીનો જેટલો વેગ હોવો જોઈએ તેનાથી અંદર વહેતા પાણીનો વેગ વધારે હોય છે તો કૂવામાં રેતી ફૂંકવા માંડે છે. એ કારણથી દશ ફૂટ પાણી લેવાને બે કલાક અને કૂવો પાછો ભરાવાને ખાર કલાક ગણતાં સાબરમતી નદીના પાત્રમાં ૨૫ ફૂટ ક્ષેત્રફળનો કૂવો બોધવાથી ખાર કલાકમાં ૪,૬૦૮ ચોરસ ફૂટ $\times ૧૦ \times ૬ = ૨૭૦,૯૬૦$ ગ્યાલનથી વધારે પાણી મળશે એવો ભરોસો રાખી શકાય નહિ. પાણી પૂરું પાડવાના આ દર પ્રમાણે ૨૪ કલાકમાં ૨,૬૦૦,૦૦૦ ગ્યાલન પાણી આવવાને $\frac{૧૩૦૦૦;૦૦૦}{૨૭૦,૯૬૦} = ૪૨$ અને ખાર કલાકમાં અમદાવાદના ખપ જેટલું પૂરેપૂરું પાણી આવવાને ૮૦ કૂવા જોઈએ. અને ખીજા ખાખત પણ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ એક કૂવામાંથી થોડા કલાક અથવા થોડા દિવસ લગી એ પ્રમાણે લાગત પાણી લેવાથી જે પગિણામ આવે તે પરથી કેટલાંક વર્ષ લગી કેટલાક કૂવામાંથી પાણી નિરંતર મળ્યાં કરશે એવો અડસટ્ટો કાઢવાને ભરોસો રાખવા લાયક આધાર મળતો નથી. એક કૂવામાંથી પાણી લીધાથી તેની થડમાંના કૂવાના પાણીની આવકમાં બેશક ખસેલ થાય છે; અને મારી ધારણામાં એમ પણ આવે છે કે નિરંતર પાણી લીધાથી માટીનાં વધારે ખારીક રજકણ કૂવાની આસપાસની રેતીનાં છિદ્રેમાં ભરાઈ અંદરનો પ્રવાહ ધીમે ધીમે એછો થાય છે. લાહોરમાં કૂવા ખાંધ્યા પહેલાં પાણી લેવાનો પ્રયોગ કરી જોયો હતો તે વારે જે દર પ્રમાણે મળશે એવું અનુમાન કર્યું હતું તે દર પ્રમાણે તે કૂવામાંથી પાણી મળે તો ૨૪ કલાકમાં ૩૮૫,૦૦૦ ગ્યાલન પાણીને બદલે ૮૨૫,૦૦૦ ગ્યાલન પાણી મળવું જોઈએ. ત્રીશ ફૂટ ક્ષેત્રફળવાળા પાંચ કૂવામાંથી અંખાલા શહેરના લોકોને પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે. તેમાંથી સન ૧૮૮૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં દરરોજ ૧૮૦,૫૨૨ ગ્યાલન પાણી મળ્યું હતું. પ્રતિ દિવસ ૨૫,૦૦,૦૦ ગ્યાલન પાણી પૂરું પાડવાને

જેટલા કૂવા જોઈએ તેટલા કૂવા ખોદવાના તથા ખંખાઓ જોડે તેમને જોડી દેવાના મુખ્ય ખર્ચને લીધે કરનલ ડ્યૂકેટની યોજનાનું સ્વરૂપ વાસ્તવિક રીતે ખદલાઈ જશે એવું મને લાગે છે. આ ખાખતનો ખીજી રીતે વિચાર થઈ શકે; ગાળવાના મોટા પાત્ર તરીકે નદીની રેતીનો ઉપયોગ કરવાની કરનલ ડ્યૂકેટની ધારણા છે. હવે નદીનું પાણી ખરાખર ગળાઈને આવે એમ કરવું હોયતો ગાળવાના પાત્રમાં થઈને આવતા પાણીનો વેગ દર કલકે ૬ ફૂટથી વધારે હોવો ન જોઈએ. અને આ અનુમાન પ્રમાણે ૨૫ ફૂટ અંતરવ્યાસના કૂવામાંથી ખાર કલાકમાં માત્ર ૪,૯૦૮ ચોરસફૂટ $\times ૫૦ \times ૬-૨૫ \times ૧૨ = ૧૮,૪૦૫$ ગ્યાલન ખરાખર ગળાએલું પાણી મળવું જોઈએ, અને લોકોને પોચાડવાનું બધું પાણી ખાર કલાકમાં લેવું હોયતો $\frac{૨૬૬૦૦}{૬૦ \times ૬૦} = ૧૪૧$ કૂવા અથવા ચોવીસ કલાકમાં પોચાડવું હોય તો ૭૦ કૂવા જોઈએ. આ દેકાણે ઉઠાવેલો મુદ્દો કરનલ ડ્યૂકેટની ખમે યોજનાના મૂળ પાયાનું ઉચ્છેદન કરે છે તે પર પ્રથમ લક્ષ આપવું ઘટે છે. એ મુશ્કેલીનું નિરાકરણ થાય તો મ્યુનિસિપાલિટીએ હરકોઈ યોજના સ્વીકાર્યા પહેલાં તેનો નકશો કરાવવાનો, ખર્ચનો વિગતવાર અડસટ્ટો કઢાવવાનો, તથા એ વિષયમાં પ્રવીણ પુરોની કને તેના યુગ્મ દોષનું વિવેચન કરાવવાનો ખર્ચ કરવો ઉચિત થશે. કરનલ ડ્યૂકેટના લખાણનો ભાવાર્થ મારા સમજવામાં ખરાખર આવ્યો હોય તો સામાન્ય લગભગ ખરા અડસટ્ટા કરતાં વિશેષ આપ્યું છે એમ તે કહેતા નથી. અને એ અડસટ્ટાની વધારે ખારીક તપાસ કરવાયા શહેરના તમામ ભાગને માટે તથા જે અંગભૂત ગોડવણો કર્યાવિના ચાલેજ નહિ તેમને માટે સંભાળથી વ્યવસ્થા કરવાના ખર્ચ ખાતે એ અડસટ્ટામાં ઘણો વધારો કરેલો નહિ જણાય તો મને તાબૂખી લાગશે.

૬. ગટરકામ:—કલકતાનું પાણી પૂરું પાડવાની તથા ગટરકામની યોજનાની સફળતા વિષે પ્રેસિડેંટે પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એ શહેરમાં નવ શિયાળા રહેવા કેડે હું કહું છું કે જે ભાગોમાં પૈસાદાર અને ગરીબ લોકોની વસ્તી છે તે ભાગોની વચ્ચે કેવળ સરખું અને જોઈએ તેટલું પાણી વહેંચેલું નથી. તોપણ પાણી આપવાની યોજના સંતોષકારક છે. પરંતુ ગટરકામ એવું છે કે તે વિષે કેટલાક ભાગમાં સારા મત આપવામાં આવ્યા છે તે ખરેખર ખિલકુલ વાજખી નથી. લોકોની

આરોગ્યતા જાળવવાની ખાખતમાં કરેલી ગોડવણ સંધારણ રીતે એટલી તો પક્ષપાતભરેલી અને અસંતોષકારક હતી, શહેરના ફેટલાક ભાગમાં મંદવાડ અને મરણ એટલાં તો સ્પષ્ટ હતાં, અને યૌરિંધી જેવા અતિ ઉત્તમ લતામાં પણ જમીનની નીચેની મોરીઓમાંથી માથું ફાટીત્ય એવી દુર્ગંધ એટલી તો નીકળતી હતી કે આશરે ત્રણ વરસ ઉપર લોકો ઉશ્કેરાઈ ઈલાજ લેવાને તત્પર થયા હતા.

૭. મ્યુનિસિપાલિટીના અધિકારીઓને પોતાનો ખ્યાલ કરવો પડ્યો હતો. સરકારે એ ખાખત તપાસ કરવાને કમિશન નીમ્યું હતું અને લોકોનાં દુઃખનિવારણ કરવા ઉપાય ચાલુ કરવાને તથા આરોગ્યતા જાળવવાની ખાખતના સુધારાની લોકો વધારે સારા ખૂબ જાણે તેવું કરવાને હેતુ સોસાયટી નામે તે શહેરના ફેટલાક પ્રખ્યાત ગ્રહસ્થોની મંડળી ઉભી થઈ હતી. કમિશનના રીપોર્ટમાં આપેલી વિગતવાર હકીકત સંબંધી ત્યાંના લોકોમાં જે વિવાદ ચાલ્યો હતો તેમાં ઉતરવાની મને જરૂર જણાતી નથી. પરંતુ એ મંડળીના જરનલ (પુસ્તક રજુ, ભાગ ૧ લા) ની એક નકલ આ લગત મોકલી છે. તેમાં આરોગ્યતા જાળવવાની ખાખતમાં શહેરની સામાન્ય સ્થિતિવિષે એ મંડળીનું કામ અમલમાં લાવનારી કમીટીનો રીપોર્ટ આવેલો છે. આ કાબેલિયત ભરેલા અને મનોરંજક રીપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે કે આરોગ્યતા જાળવવાની તજવીજ કર્યાથી મૃત્યુની સંખ્યામાં ઘટાડો અને રોગથી થતા વિનાશનું રોકાણ થાય છે. અમદાવાદના લોકોની આરોગ્યતા જાળવવાની ખાખતમાં સુધારો કરવાસર રાવખડદૂર રણછોડલાલ અને તેમને પુછી આપનાર માણસો દયાયુક્ત પ્રયત્નો કરે છે તે વાજબી છે એવું ઠરાવવાની જરૂર હોય તો આ રીપોર્ટ પરથી તે વાજબી હશે, અને એ શહેરનો દરેક વતની રીપોર્ટમાં લખેલી ખાખતોથી વાકેફ થઈ તેની કદર કરી શકે એવું થાય એટલોજ મારી ઈચ્છા છે. પરંતુ જમીનની નીચે મોરીઓ ખાંધવાની પદ્ધતી ફેટલી જોખમકારી છે અને તેમાં ફેટસો ખો ખરચ થાય છે તથા જે રોકાણ દરેક ઘરની સાથે મોરીને જોડી દેવામાં આવે અને રસ્તાઓમાં મોરીઓમાં મોં રાખવામાં આવે ત્યાં દુર્ગંધ નીકળતી અટકાવવાને કરેલી હકિત સંપૂર્ણ ન હોય અને હમેશાં તેની બરાબર વ્યવસ્થા રાખવામાં ન આવે તો તે કેવી ઉપદ્રવકારક થઈ પડે એટલુંજ નહિ પણ રોગ ઉત્પન્ન કરવાનું મૂળ થઈ પડે તે વિષે એ રીપોર્ટ પરથી મારી ખાતરી થાય છે.

૮. અમુક શહેરમાં કલપનામાં અતિ સંપૂર્ણ અને અમુક સ્થળને ઘણીજ અનુકૂળ હોય એવી જમીનની નીચે મોરીઓ ખાંધી છે એવું ધારીએ તોપણ દરેક ધરધણીને પોતાના ધરની મોરી સાથે તેને જોડી દેવાને જરૂરનાં સાહિત્ય પૂરાં પાડવાનો ઘણો ભારે ખાનગી ખર્ચ થાય તે સુધ્યાં ઘણો ભારે મ્યુનિસિપાલ ખર્ચ થવાથી તે મોરીઓ ચાલુ થઈ શકશે નહિ. વળી એ તમામ અડચણો દૂર થાય એમ માનીએ તો તેમને સારી વ્યવસ્થામાં રાખવાને સદા જનગૃહ રહે એવો ઈર્જનેર તથા પૂરતા નોકરો રાખવા પડે તથા મ્યુનિસિપાલિટીનો અને ખાનગી ચાલુ ખર્ચ ઘણો રાખવો પડે. છેલ્લે એકલા દેખરેખ રાખનારાથી એ ગોડ-વણીને જોઈએ તેવી અને યોગ્ય સ્થિતિમાં રાખી શકાશે નહિ. ગટરોની જરૂર વિષે પોતાની ખાતરી થવાથી લોકો સમજીને જેવી સહાય આપે તેવી સહાય તેમને વસ્તીના કાર્ગ નહિ તો ઘણા વધારે ભાગ તરફથી મળવી જોઈએ.

૯. વાસ્તવિક રીતે ખોડવિનાની અને અમુક સ્થળને અનુકૂળ એવી ગટરો ખાંધવામાં પ્રથમ કેટલી મુશ્કેલી પડે છે તે સિદ્ધ કરવાને દૂર જવાની જરૂર નથી. લંડન શહેરનું ગટરકામ કેટલાક ભાગમાં નિષ્ફળ થયું છે અને કેટલાક ભાગમાં સફળ થયું છે. પાર્લીમેન્ટના નવા મકાનની ગટરો નિષ્ફળ થઈ છે. કલકત્તાની ગટરોની જે સ્થિતિ છે અને જે ભૂલો થઈ છે તે ઉપર કહેલા બે રીપોર્ટ વાંચવાથી જણાશે. ચોડાં વરસ થયાં મુંબઈમાં જમીનની નીચે ગટરો ખાંધવાનું કામ ચાલે છે તેમની અવિસ્તર હકીકત પર મેં લક્ષ આપ્યું છે નહિ, પરંતુ રાવખડાદૂર રહ્યો હોવાથી તા. ૧૩ મી એપ્રિલ સન ૧૮૮૬ ની યાદીની ૯ મી કલમ ઉપરથી મારા જોવામાં આવે છે કે તે શહેરના અમુક ભાગમાંની મોરીઓ એક છેડાથી તે બીજા છેડા સુધી ખોદી ખાંધી છે એવું ડાક્ટર લ્યુમ્પેટે તેમને લખી મોકલ્યું હતું. બેશક અનુભવના જેવો એકે શિક્ષક નથી. પરંતુ તેના બાધ વગર પૈસે મળતો નથી. એજ કાગળમાં ડા. ખ્લેનીએ જે સૂચના કરી છે તે સૂચના પ્રમાણે શહેરની મુખ્ય ગટર અને તેના એક ભાગનું સંપૂર્ણ ગટરકામ ખાંધવું અને પછી તેનું શું પરિણામ આવે છે તે જોવું એ ઠીક છે. પરંતુ પરિણામે તે નિષ્ફળ જવાથી જે હુકસાન થાય તે ખમી તમે નવેસરથી કામ આરંભી શકાતો એ પ્રમાણે કરવું.

૧૦. એમ વાસ્તવિક રીતે જોડ વિનાની અને અતુકળ ગટરો ખાંધવામાં લોકોને ઘણું જોખમ ખમવું પડે છે, અને ઘણો ખર્ચ થાય છે. તેની સાથે ધરને ગટરો સાથે જોડી દેવાનાં જરૂરનાં સાધનો પૂરાં પાડવાનો અને તેમને સારી સ્થિતિમાં રાખવાનો ખર્ચ અને મુશ્કેલી ભૂલી જવાં ન જોઈએ. મ્યુનિસિપાલિટીના સાર્વજનિક ખર્ચ ખાતે પ્રત્યેક ઘરઘણીને જે રકમ આપવી પડે છે તે ઉપરાંત એ ખર્ચનું પરિણામ એ આવે છે કે તેને માથે કર પડે છે. જમીનની નીચે ગટરો ખાંધવાની યોજનામાં શહેરમાંના દરેક ઘરને ગટર સાથે જોડી દેવું જોઈએ, અને જે હેઠાણુ એ સંબંધ કર્યો હોય ત્યાં હુર્ગંધ નીકળતી અટકાવવા યુક્તિ ખરાબ કરી ન હોય અને સારી વ્યવસ્થા રાખી ન હોય, તો એ પ્રત્યેક સંયોગ ગટરની હવાને ઘરમાં લેઈ જનારું અચૂક સાધન થઈ પડશે, અને હાલમાં જે ખાળકૂવા, કૂંડિયો અને દંદણુ ભજજીઓ છે તેઓ ખેશક ખરાબ છે તોપણ તેઓ જેટલા હાનીકારક છે તેના કરતાં સન્નિપાત જવરઆદિરોગ ઉત્પન્ન કરી ઘરમાં રહેનારા માણસને ગટરો વધારે હાનીકારક થઈ પડશે એ વાત ધ્યાનમાં ખાસ રાખવાની છે ; ગટરમાંથી હુર્ગંધ નીકળતી અટકાવવાને સારા નહારા કે બેરોળ એવાં ઢાંકણુના પુષ્કળ નમુનાઓ છે. પરંતુ તે સર્વેનો કોઈ એકો ખર્ચ ખેસતો નથી. સારા નમુના મેળવી તેમને ખગાડવા ન દેવાનું કામ કેટલું મુશ્કેલ છે તે વિષે હેલ્થ સેસાયટીના રીપોર્ટ પાને ૩૬ મે આ પ્રમાણુ લખ્યું છે :—“કલકત્તાની હેલ્થ સેસાયટીના ઓફીસરે ખાનગી ઘરોની મોરોઓ તપાસી છે તેમાંની લગભગ દરેકમાં તેમને આ ખાખતમાં (હવાને ઘરમાં આવતી રોકવામાં) કેટલીક મોટી ખામિયો જણાઈ છે. ઘરોને મોરિયો સાથે પહોલ વહુલાં જોડી દેવામાં આવ્યાં ત્યારે મોરોઓમાંથી હુર્ગંધ નીકળતી અટકાવવાને જે યંત્રો મૂક્યાં હતાં તેમના નકશા અને રચના ખામી ભરેલાં હતાં. એ યંત્રોની લગભગ એકસરખીરીતે નહારી હાલત થવા દીધી છે એવું માનવાને કારણુ છે અને અમને લાગે છે કે મોરોઓમાંથી નીકળતી હાનીકારક હુર્ગંધથી જોઈએ તેવું રક્ષણુ એ યંત્રોની ગોડવણુને લીધે થાય છે એમ સેનેટરી ઇન્જિનેર કહી શકે એવું ઘર તપાસ કરવાથી કલકત્તામાં ભાગ્યે જોવામાં આવશે. વધારે કાર્યસાધક યંત્ર હાલમાં મળે છે.” દત્તાદી.

૧૧. હવે હું કરનલ ડ્યૂકેટની યોજના વિષે થોડાક વિચાર જણાવું છું. એ યોજના મોરો સમજવામાં ખરાબર આવતી હોય

તો (૧) નરકને હથે કિપાડી ત્રામવેની મદદથી શહેરના અગ્નિ કુણમાં ત્રણ માઈલને છેટે લઈ જવાની હાલની ચાલતી પદ્ધતિ જોડી દેવી. (૨) લોકેના ઘરમાંનું ગંદુ પાણી અને નરક જમીન નીચેની મોરીઓમાં એકઠું કરી નદીની નીચે થઈને નળ વાટે શહેરની અને સરખેજ જવાના રસ્તાની વચમાં આવેલા કુતેપૂર ગામની યડમાં મોરીના પ્રવહી અને ધનમળનું ખાતર નાંખી ખેડવાના ખેતરમાં લેઈ જવું. (૩) અને મોરીના ગંદા પાણીને વરસાદના પાણીથી જુદું રાખવું. એ ત્રણ બાબતોનો એ યોજનામાં વિચાર કરેલો છે. એમાંની ત્રીજી બાબત અમલમાં લાવવાજોગ છે એ સ્પષ્ટ છે; નરક અને મોરીના ગંદા પાણીની ગમે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તોએ મ્યુનિસિપાલિટીએ એ બાબત અમલમાં લાવવી જોઈએ. છાપરાંપર થઈને આવતું વરસાદનું પાણી ટાંકામાં અથવા મહોલ્લામાં ઉતારવું ને ખરચની સગવડ થતાં વાર રસ્તાની પડખે જોઈએ તેવડી અને અછકૂળ મોરીઓ મોટા પાયાપર બાંધવી.

૧૨. મોરીઓ અને નજોના માપ, વિસ્તાર, તેમના ખાંડ, દાળ, હવાની છૂટ, અને દુર્ગંધ રોકવાને કરેલી શુક્તિની, ઘરોને મોરીઓ સાથે જોડી દેવાના પ્રકારની, મોરીઓને સાફ કરવાને જોઈએ તેટલું પાણી પૂરું પાડવાની, અથવા ખરચના અડસટ્ટાની બાબતમાં જે યોજનાનો જે ભાગ યંત્રવિધાને લગતો છે તેની તપાસ કરવાને આપેલાં સાધનો ખસ નથી. આ બાબતમાં તેમજ પાણી પૂરું પાડવાની બાબતમાં વિગતવાર ખરચના અડસટ્ટા તૈયાર કરાવી યંત્રવિધામાં પ્રવીણ પુરોહોની કને તેમના ગુણ દોષનું ત્રિવેચન કરાવવું જોઈએ, પરંતુ પ્રત્યેક ઘરની સથે મોરીઓ જોડી શકાય એવી રીતે શહેરની દરેક પોળમાં ગટરો બાંધવાની હશે તો તેમાં ખતાવેલી રકમ ખસ થશે તે વિષે મને ઘણું શક છે. બધી પોળોમાં ગટરો બાંધવાની ન હોય અને કલકત્તામાં જેવી રીતે કર્યું છે તેવી રીતે શહેરના માહોલા ભાગની મોટી પોળો મૂકી દેવાની હોય તો એ યોજના એાથી વત્તી દેખાડવાની થશે. એમ કરવાથી શહેરના થોડાક ભાગના લોકના લાભને અર્થે આખા શહેરના લોકોને કર આપવો પડશે અને જે ભાગમાં ગટરો નહિ હોય તે ભાગમાં રહેનારા લોકોને હમણાં જે દુઃખ ભોગવવાં પડે છે તે જતરા રહેશે.

જે શહેરમાં ઘણીવાર ધરતીકંપ થાય છે તે શહેરમાં નળીઓ અને મોરીઓ અત્યુદ્ભૂત છે કે નહિ અને તેઓમાં કાટ ન પડે તથા તેઓ નીચે ખેંચી ન આવે તેમ કરવાને ઘણા ખર્ચ નહિ થાય એ બાબતની યંત્ર-શાસ્ત્રીઓએ તપાસ કરવાની છે.

અમદાવાદની જમીન અને આબહવામાં મોરીના પ્રવાહી અને ધનમળતું ખાતર નાંખી ખેતી કરવાથી સારી ઉબજ થઈ શકે છે નહિ એ ખીના સારી પેટે તપાસ તથા પ્રયોગ કર્યા વિના ગ્રહણ કરવી ન જોઈએ. ખગંતુ જે ભાગમાં એ ખેતર રાખવાનો વિચાર ધાર્યો છે તે ભાગ શહેરના નૈઋત્ય કેન્દ્રમાં એટલે પવનની દિશામાં (વરસના ઘણા ભાગમાં જે દિશાનો પવન હોય છે તે દિશામાં) અને શહેરથી થોડે અંતરે હોવાથી તે ખિતકુલ સ્વીકારવા લાયક નથી એવું મને લાગે છે. કલકત્તાની હેલ્થ સોસાયટીના રીપોર્ટ (પૃ. ૩૬ અને ૬૫) પરથી જણાય છે કે કલકત્તાની પૂર્વમાં આવેલાં પાણીનાં જે તળાવોમાં મોરીએ તું પાણી વાળ્યું છે તે તળાવોને લીધે પણ આજીવંતનાં પરાંમાં ગહેનાગ લોકો-પર હાનિકારક અસર થાય છે એવું લાયક અધિકારીઓ માને છે; અને ખૂદ અમદાવાદ શહેરની સામી બાજુએ ગટરના નળના મુખમાથી નીકળતી એક ખુલ્લી અચુતર મોરીની વાટે પાણી પાઈ પવનની દિશાની થડમાં ખેતર ખેડવાનો પ્રયોગ કરવો અતિશય જોખમકારી ભાસે છે. વાસ્તવિક રીતે જોખમ ન થાય એટલે અંતરે આ અથવા હરકોઈ ખીન ભાગમાં અત્યુદ્ભૂત સ્થળ શોધી કાઢી ઢાંકી દીધેલી મોરી-ઓની વાટે ગંદુ પાણી લેઈ જઈ શકાય કે નહિ એ ખિના સંભાળથી તપાસ કરવા જોગ છે.

૧૩. આ વિષયોનાં ઉપલી કલમોમાં દર્શાવેલાં તમામ સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરતાં નાખૂશીથી મારે નિર્ણય કરવો પડે છે કે ધરોને ગટરો સાથે જોડનારા નળ વગરે મૂકી વાસ્તવિક નામ આપી શકાય એવી જમીનની નીચે ગટરો ખાંધવાની યોજનાની સારી ધારણા પૈસાની આવકના પ્રમાણમાં ઘણીજ મોટી છે. એ મુખર્ધ ઇલાકાના જીલ્લાના શહેરોના લોકો હમણાં જે પ્રમાણમાં સુધર્યા છે અને તેઓમાં જે પ્રમાણમાં સમજણ આવી છે તે પ્રમાણમાં ઘણીજ હદખહાર વધેલી છે. આ અભિપ્રાય આપવાથી કેટલાક જણ મને જૂના વિચારનો, અણસુધરેલો કહેશે એમ હું જાણું છું; પરંતુ ઘણા વરસ લગી અજમાશ, અભવ અને ભારે

ખરચ ક્યાં છતાં મુખર્ધ, મદ્રાસ અને કવકતા જેવાં દ્રવ્યવાન શહેરોમાં પણ જેને સાધારણ રીતે સંતોષકારક પરિણામ કાઢીએ તેપણુ થયે નથી તેમ આરોગ્યતાની આપતમાં સંતોષકારક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ નથી ત્યાંસૂધી જે કામ માત્ર કલ્પનામાં વાસ્તવિક અને યોગ્ય છે તે કામ કરવાની ઉત્કંઠા રાખનારાની અતિ આતુરતાવાળી ઉશ્કેણીથી જીવનાં વધારે નિર્ધન અને સુધારામાં વધારે પાછળ રહેલાં શહેરોના લોકોએ યોતાની સ્થિતિને પ્રતિકૂળ અને ભારે ખરચવાળી યોજનામાં અંતરંગી પડવું એ સર્વ નથી એમ હું ધારું છું. મારા વિચાર પ્રમાણુ હમણાંતો એ યોજનાનાં વધારે સુચુકત લક્ષણોને ખનતાં લગી ખીલવવાં. ખીલતી વીસ અથવા ત્રીસ વરસમાં દૃઢતાથી અગળ પગલું ભરી શકાયો.

૧૪. જમીનની સપાટી ઉપર થાંને ગંદું પાણી વગેરે લેવા જવાની પદ્ધતિનું ધોરણુ જોતાં તે ભરતખંડમાં અસલી અને સાધારણુ છે. એ પદ્ધતિનું પરિણામ પ્રાપ્ત થયે આરોગ્યતા જાળવવાની આપત લગભગ પૂર્ણતને પામે છે, પરંતુ જે પ્રમાણમાં એ આપત પૃથક પૃથક માણસને હાથ પાડવામાં આવે છે તે પ્રમાણમાં એ અડચણ વધતી જાય છે અને ખર્ચ જે તો એ પદ્ધતિ પ્રમાણુ ખનવું અતિ મુશ્કેલ થઈ પડે છે ત્યારે માત્ર જમીનની નીચે મોરોઓ ખાંધવાની યોજના તેને ખલે કરવામાં આવે છે. મારા નજરમાં આવે છે કે આપણા જીવનાના શહેરોમાં એ પ્રમાણુ ખનવું મુશ્કેલ છે એમ કહેવું ના જોઈએ.

૧૫. એ કારણથી મારા અમદાવાદી મિત્રોને મારી ભલામણુ એ છે કે (૧) જમીનની નીચે વાસ્તવિક નામ આપી શકાય એવી ગટરો ખાંધવાની કશી જરૂર નથી. (૨) નરકને હાથે ઉપાડી દૂર લેઈ જવાનો રીવાજ તરી રાખી એ કામને અનુકૂળ આવે એવા સર્વજનિક તંત્રજો આંધી એ રીવાજને વધારે પરિપૂર્ણ કરવો. (૩) અને મોરોઓનું ગંદું પાણી જમીનની સપાટી પર થાંને શહેરથી જોડાએ એટલે અંતરે લેઈ જવાનું કામ પણ માથે લેવું. નરકને હાથે ઉપાડી લેઈ ફક્ત ગંદા પાણીને માટે ગટરો ખાંધવાની દરખાસ્ત મારા સમજવા પ્રમાણુ વચ્ચમાં કરવામાં આવી છે તે મારા લક્ષમાંથી જતી રહી નથી. પરંતુ એ દરખાસ્તથી જમીનની નીચેની ગટરોનો ઘણો ખરચ થવા સાથે ધરને મોરોઓ સાથે જોડી દેવાનું તમામ જોખમ ખમવું પડશે. તથાપિ ગટરોથી થતાં

લાભ થોડાજ મળશે. જમીનની નીચે વાસ્તવિક નામ આપી શકાય એવી ગટરો ખાંધવીજ હોય તો તે વાટે નરક તેમજ ગંદું પાણી લેઈ જવાની ગોઠવણ કરવી જોઈએ.

૧૬. આ સૂચનાઓમાંની ત્રીજી સૂચના પ્રમાણે કામ કરવું ઘણુંજ મુશ્કેલ છે એ સ્પષ્ટ છે, પરંતુ એ સૂચના વસ્તુતઃ પૂરેપૂર્ણ અંડમાં 'કુંડા'ની પદ્ધતિ આપે છે તે સ્વીકારવા સિવાય વધારે નથી. એ પદ્ધતિ મનની કલ્પનાની નથી, પરંતુ અતુલવસિષ્ઠ છે. દાખલા તરીકે ગ્લાસગો શહેરમાં એ પદ્ધતિ પ્રમાણે લગભગ ૪,૪૨૩ બજારોએ કુંડા કામ ચલાવે છે. કેટલાક બજારોએ માંના દરેકમાં કુંડાં મૂકેલા હોય છે તેને પીપના ગાડામાં ઠાલવી લે છે. પરંતુ ખજૂયા ભરેલાં કુંડાંને ખરોડી લેઈ તેમને હેઠાણે નવાં મૂકે છે અને ભરેલાં કુંડાંને બનાબર ખાંધકરી ગાડામાં નાંખીને પીપના ગાડામાં ઠાલવવાને અમૂક અંતરે લેઈ લેય છે. આ પ્રમાણે કરવાને દરેક ઘરની નજદીક કુંડાં મૂકવાને બહારની મેરચી બંદ આવ થઈ શકે એવી અતુકૂળ જગા ગણવી જોઈએ અને તેને લગતા હરકેઈ ખાળકૂવાને પ્રથમ ખાલીકરી પછી હમિશને માટે પૂરી દેવો જોઈએ.

ગંદું પાણી લેઈ જવા સારું કુંડાં મૂકવાની પદ્ધતિ ચાલુ કરવાને શરૂઆતમાં તેની યેજના કરવાની શક્તિ, તે બનાવવાનાં સાધનો અને તેને માટે જોઈતી હાંસીઆરી અને તેને માટે તનથી મહેનત કરવી આ બધું જોઈએ એમાંથી શક નહિ. કેટલુંક ગંદું પાણી એકઠું ન થતાં તેની હરકેઈ રસ્તે નિયમ વગર વ્યવસ્થા થશે એ પણ ઘણું સંભવિત છે. વાર્ષિક ખર્ચ બેશક ઘણો થશે. પરંતુ જમીનની નીચે ગટરો ખાંધી મોરીઓનું ગંદું પાણી ખેતરમાં પાવાથીજે કાંઈ ઉત્પન્ન થાય તે આમાં પણ થશે. તથાપિ આ પદ્ધતિથી લાભ એ થશે કે એ સાદી અને ચાલતા દેશી રીવાજના ઘોરણને મળતી છે, તેમજ મ્યુનિસિપાલિટીને બહુ ભારે કસ્ટ કરવું નહિ પડે, તથા ધરને મોરીઓ સાથે જોડી દેવામાં ખામી રહ્યાથી જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંનું કેટલું દુઃખ આ પદ્ધતિથી ઉત્પન્ન થશે નહિ. પરંતુ એ પ્રમાણે હાથે ઉપાડી લેઈ જવાની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવેતો વળી તે લેઈ જવાની અતિ સુગમ યુક્તિથી તે વધારે સુગમ થશે એમાં વાંધો નહિ. મારા જાણવા પ્રમાણે મ્યુનિસિપાલિટીએ કામચલાઉ રીતે તે શહેરથી ત્રણ માઈલ નરક દૂર લેઈ જવાના કામમાં

આવે છે. પરંતુ એ દ્રામવે શહેરના કયા ભાગસુધી જાય છે તે જોવાને મારીકને નકશો નથી. એ દ્રામવેની શાખાઓ શહેરની ખહારના ભાગ-માંથી અંદરનાં ફેટલાંક મધ્યસ્થળેમાં લેઈજવા પડે છે તથા હાથે મજૂરી કરવી પડે છે, અને ભંગીઓ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે તે ઘણું દરજ્જે ઓછાં કરવામાં મુશ્કેલી પડશે નહિ. શહેરની ખહારના ભાગમાંથી નરક વગરેને દ્રામવેથી લેઈજવા કરતાં ગટરોને રસ્તે લેઈ જવાનું કદાચ વધારે સુગમ પડશે.

પરંતુ એ ઉપરાંત પ્રથમ નહિતો પાછળથી અને પાણી પૂરું પાડવાની વાસ્તવિક યોજના અમલમાં આવ્યા ફેડે હાથે ઉપાડેલું નરક અને ગંદું પાણી દૂર લેઈજવાને અર્થે ફેટલીક મુખ્ય ગટરો ખાંધી શકાશે. ફેટલાંક મથકો આગળ એ ગટરોનાં મોં કરી તે રેકાણું નરકના ટોપલા અને ફૂડાં લાવી ફાલવવામાં આવશે. પરંતુ એ ગટરોને ધરનીસાથે જોડી દેવામાં નહિ આવે અને તેને લીધે થતો ઉપદ્રવ પેદા નહિ થાય. કલકત્તામાં આ કામને અર્થે ગટરો ખાંધી છે તેનું કામ ફોલ્ડમંદીથી આવે છે અને મુંબઈના બોરીઅંદરનો નરકનો ફૂંડ એજ ધોરણ ઉપર ક્યોલેલો. પરંતુ દ્રામવે કરતાં એવી ગટરોને રસ્તે નરક વગરે લેઈ જવાનું કામ વધારે સંતોષકારકરીતે થશે પણ જોકે તેનું ખર્ચતો વધારે થશે. પણ એ મોરીઓના પાણીનો નીકાસ અનુકૂળ જગાએ અને જોડેએ તેટલે અંતરે થઈ શકે એવી સપાટી હોવી જોઈએ; અને તેની સાથે વળી ખંખાવતી ઉશેટવાના સ્થળની તેને મદદ મળે એવું હોય તોજ એ પ્રમાણે થઈ શકે.

જે તપાસ કરવાની મેં સૂચના કરી છે તેપરથી ફોલ્ડ મળવાની યોગ્ય આશા જણાય તો નરક અને ગંદું પાણી યોગ્ય અંતરે લેઈજવા ફેડે ખેતર રાખી તેમનો ઉપયોગ કરવાને હરકત જણાતી નથી.

૧૮. છેવટે ઉપલી ત્રણ કલમોમાં કરેલી ભલામણ વિષે વિચાર કરવાનું યોગ્ય જણાયતો તેમને સ્વીકાર્યા પહેલાં સંપૂર્ણ રીતે વિગતવાર સિદ્ધકરી ખર્ચનો અડસટો કરાવવો જોઈએ એ કાંઈ કહેવું પડે એવું નથી.

સિમલા,

તા. ૨૫ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧.

(સહી.) ડી. સી. હોપ.

ઉપર પ્રમાણે સર ટી. હોપમાહેબનો પત્ર કરનલ ડ્યૂક્ટે ખનાવેલી યોજના અને રણછોડભાઈએ કરેલી દરખાસ્તની તરફેણમાં નહોતો. અમદાવાદમાં લોકોને અને મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદોને તો આથી હવે વધારે જોર આવ્યું અને ખૂબ દરખાવા લાગ્યા. વર્તમાનપત્રોમાં અને બધે ધમાધમ કરવા મંડીગયા. આથી કરનલ ડ્યૂક્ટેને તો હાથોહાથ વ્યર્થગયું તેથી તેના જવાબમાં અને પોતાના ખચાવમાં પોતે સરકારમાં પત્ર લખી મોકલ્યો અને પોતાની યોજના ભૂલવગરની છે એવી ખત્રી કરી આપી.

હવે આણિમેર હોપ સાહેબના પત્રની નકલો દેર દેર લોકોમાં વેંચાવા લાગી. એ પત્રથી દરખાઈ ગયેલા લોકો અને સભાસદો હવે શહેરમાં લોકોની મ્હોટી મ્હોટી સભાઓ ભરવા લાગ્યા અને કેટલાંક વર્તમાનપત્રોએ પણ ધમાધમ કરી મૂકી. સરકારમાં તાર સુધ્ધાં પણ કર્યા. આ ધાંધલનો ચીતાર નીચે આપ્યો છે :—

ગટરકામ.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રેસિડેન્ટ રાવ બહાદુર રણછોડલાલ છાટાલાલે ચાલતા માસની તા. ૧ લીએ એક યાદી પ્રસિદ્ધ કરી છે તેમાં પુના, સુરત, અને અમદાવાદમાં દર હબર માણસે નીપજતાં મૃત્યુની સંખ્યાનો દર આપ્યો છે, અને તે વિષે કેટલીક ટીકા કરી છે. એમણે જે આંકડા આપ્યા છે તેમની સત્યતા વિષે શક રહેવાતું કારણ છે, તથાપિ તે ખરા છે એમ આપણે માનીએ. રા. બા. રણછોડલાલ લખે છે કે વસ્તીના દર હબર માણસે મૃત્યુનું પ્રમાણ પુનામાં ૨૩.૫૭, સુરતમાં ૨૯.૩, અને અમદાવાદમાં ૪૫.૨ હતું. સને ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૪ લગીના પાંચ વરસમાં પુનામાં વસનારા ૯૯,૬૨૨ માણસમાંથી ૧૧,૭૪૧, સુરતમાં ૧,૦૭,૧૫૪ માંથી ૧૫,૬૭૩, અમદાવાદમાં ૧,૨૭,૨૧૦ માંથી ૨૮,૮૩૬ આદમી મુઆં. આ આંકડાપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પુના અને સુરત કરતાં અમદાવાદમાં મૃત્યુની સંખ્યા વધારે છે. આ મોટો તફાવત પડવાતું કારણ શું? આપણા પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ કહે છે કે આ પ્રશ્ન “ભારે છે અને અમદાવાદના સર્વ હિતેચ્છુઓને લક્ષમાં લેવા જોગ છે.”

એ પછી રા. બા. રણછોડલાલ સાનિટરી કમિશનરના સને ૧૮૮૪ ના રીપોર્ટમાંથી કેટલાક આંકડા ઉતારી બતાવે છે કે પુનામાં અને સુરતમાં તાવના રોગથી જેટલા આદમી પીડા પામે છે તેનાથી અમદાવાદમાં વધારે આદમી ધન ભોગવે છે. આ કેકાણે પણ તફાવત બહુજ વધારે છે. આ શહેરમાં દર હબર માણસે ૩૨.૩૦ માણસ તાવથી મરણ પામે છે, પરંતુ સુરતમાં

એજ રોગથી ફક્ત ૧૭૫૪ અને પુનામાં ૧૦૧૯ આદમી મરણ પામે છે. જે દફતરોમાંથી આ પરિણામ તારવી કહાડયું છે તે દફતરોના ખરાપણા વિષે શક લેઈ જવાનું કારણ છે. લોકનો મોટો ભાગ અજ્ઞાન છે અને રોગનાં નામ અને વાસ્તવિક સ્વરૂપ ઘણાજ થોડા આદમીના જાણવામાં છે અને એથીએ યોજાં માણસ દરવાજે અથવા પોલીસ યોદ્ધાએ એ હકીકત ખરાખર નોંધાવવાની કાળજી રાખે છે. તાવથી મરણ નીપજ્યું એવું કહીને કારફૂન અથવા કાન્સ્ટેબલની તપાસમાંથી છૂટવું સહેલું છે. તથાપિ દફતરોની અસત્યતાનું આ કારણ ત્રણે શહેરને સરખું લાગુ પડે છે તેથી તકરારની ખાતર આપણે કબૂલ કરીએ કે એ દફતરો અને તે પરથી તારવી કાઢેલાં પરિણામ ખરાં છે. તો અમદાવાદમાં વધારે તાવ અને મરણ થવાનું કારણ અથવા કારણો કયાં હોઈ શકે?

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રાં બાં રણછોડલાલે “આરોગ્ય રક્ષણ બાબતમાં સહથી વડા અધિકારીના મતનું પ્રમાણ” આપ્યું છે. એ મત એવું છે કે ગટરો નહિ હોવાથી રોગજનક વાયુથી ઉપત્તપ્ત થતા તાવ ફાટી નીકળે છે. આ કારણ સંપૂર્ણ રીતે અમદાવાદને લાગુ પડે છે એવું રાં બાં રણછોડલાલ ધારે છે. આ ઉત્તર દેખાઈતો અપૂર્ણ અને અસંતોષકારક છે. પ્રથમ તો એ વડો અધિકારી કોણ છે તે જાણવાની જરૂર છે. શું એ અધિકારી આખી દુનિયામાં વડો છે કે અમદાવાદમાં છે? તથાપિ એમ માનવાને અડચણ નથી કે આરોગ્ય રક્ષણ ખાતાના સંઘના કુશળ દાફતરો આ બાબતમાં એકમત થાય છે. આ જો શહેરના મુકાબલામાં અમદાવાદની નબળી સ્થિતિ દર્શાવી છે તે જો પુના અને સુરતમાં ગટરો છે અને અમદાવાદમાં નથી એમ બતાવી જાણાવ્યું હોત તો ખરું હતું. પાણી અને ગટર કામ પરસ્પર સંકળાયેલાં છે, એક વગર બીજું હોઈ શકે નહિ, તેથી રાં બાં રણછોડલાલે બેક સ્થળોમાંની લોકોને પુષ્કળ પાણી પૂરું પાડવાની યોજનાની સ્થિતિ પણ દર્શાવવી હતી. પુષ્કળ પાણી અને ગટરકામ સુરતમાં અને પુનામાં સારા પાયાપર ચાલતું હોત તો અમદાવાદમાં વધારે મૃત્યુ થાય છે તે અહીં પાણી અને ગટર કામ નથી તેથી થાય છે એવું રાં બાં રણછોડલાલે જાણાવ્યું હોત તો વાજબી કહેવાત. પુનામાં જૂની ગટરો છે, પરંતુ આરોગ્ય રક્ષણ ખાતાના અધિકારીઓ તેને પસંદ કરતા નથી. સુરતમાં અને અમદાવાદમાં જિભા ખાળકૂવા છે તેને બદલે તેમના લખવા પ્રમાણે પુનાનું ગટર કામ આડા ખાળકૂવાના જેવું છે. પુનાના લોકોને પુષ્કળ પાણી પૂરું પડતું નથી અને યોજના સારા પાયાપર નથી. ત્યાંની મોરીઓનું પાણી પાસેની નદીમાં જાય છે. એ કારણથી અમદાવાદથી પુના એકે બાબતમાં ચઢિયાતું નથી, અને સુરત તો પાણીની બાબતમાં છેકળ ઉતરતું છે અને ગટરની બાબતમાં સરખા પાયાપર છે. સુરતમાં ખાળકૂવા ઘેરેઘેર છે. મુસલમાનોનાં જે જૂનાં

મકાનો છે તેઓમાં દટણુ નજરેઓ પણ છે. વોહોરા લોકના મકાનોમાં પણ હશે ખરાં.

આ શહેરમાં વધારે મરણ થવાનું જે કારણ રાં ૦ બાં ૦ રણછોડલાલ માને છે તે 'અરૂં' સાબિત નથી, તોપણ વધારે મૃત્યુ થવાનાં બીજાં વારતવિક કારણો છે કે નહિ તેની આપણે જોઈ કરીએ. પુના અને સુરત સારી જગ્યાએ આવેલાં છે. પુના શહેર ઉંચા પર્વતને મથાળે આવેલું છે તેથી ત્યાંની હવા ઘણી સારી છે. એની આસપાસના પ્રદેશની હવા રોગ ઉત્પન્ન કરે એવી નથી. પુનાનાં ફરતાં ગામોની જમીન ખડકવાળી અને સખત છે એ મોટો ફાયદો છે. અમદાવાદને એ ફાયદો નથી. અમદાવાદની આસપાસની જમીન રેતાળ તથા ભેજવાળી છે અને તેની નીચેની ભેજવાળી જમીન રોગ ઉત્પન્ન કરનારી હવાને ઉત્પન્ન કરે એવી છે. અમદાવાદની આસપાસ આવેલા ઘોળકા, સાણુંદ, વીરમગામ, દસ્ક્રોઈ અને બીજાં તાલુકામાં વરસાદના પાણીનો નીકાલ ખરાબ થતો નથી તેથી એ તાલુકાઓની હવા ઘણીજ ખરાબ છે. એ તાલુકાઓમાંથી અમદાવાદમાં તાવ ઘસડાઈ આવે છે. પુનામાં કાંઈ પોળો નથી કે તે વડે હવાની આવજને રોકાણ થાય.

ભરતી ઓટ થાય એવી નદીને કાંંડે સુરત આવેલું છે એ તે શહેરને મોટો લાભ છે. ચોનીસ કલાકમાં બે વાર તાપી નદીમાં ભરતી આવે છે તેથી દરિયાની તાજી હવા બેવાર આવી આખા શહેરમાં પથરાઈ નય છે અને નહારી હવાને ધકેલી દે છે. સુરતને બીજાં પણ કેટલાક ફાયદા છે, અમદાવાદના જેટલી સુરતમાં ધીચ વરતી નથી; તેનું ક્ષેત્રફળ પ્રમાણમાં મોટું છે; તેના તમામ મહોલ્લા ધોરી રસ્તા જેવા છે તેથી ભરતીની જોડે તાજી હવા આવે છે તેને ફરી વળવાને કશો અટકાવ થતો નથી; સૂર્યનો પ્રકાશ જમીનના ભેજને સૂકવી નાંખે છે અને બીજું હિતકારી કામ કરે છે; તેનો પ્રતિબંધ કરનારી અમદાવાદના જેવી બંધીઆર અને સાંકડી પોળો અને અંધારી ગલીઓ ત્યાં નથી; સઘળા ભાગમાં હવા છૂટથી આવજ કરે છે. આ કારણોને લીધે સુરતમાં પાણી અને ગટર કામ નથી તોપણ ત્યાં મૃત્યુ ઓછાં થાય છે, એ સ્પષ્ટ છે.

આપણી મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રેસિડેન્ટે મૃત્યુના દર સંબંધીનો વિષય હાથમાં લીધો છે તે અગત્યનો અને વિચારવા જોગ છે. એમણે સૂચવેલા ઉપાય અને તેના ખર્ચથી આપણે તેમનાપર શેષ કરવો ન જોઈએ. પરંતુ અમદાવાદના રહેવાશીઓના જીવ બચાવવાને તેઓ પ્રયત્ન કરે છે તે માટે તેમનો આભાર માનવો જોઈએ. તેમણે જે ઉપાયોની હિમાયત કરી છે તે ઉપાયોની હાલમાં હું તરફેણમાં નથી તેમ વિરૂદ્ધ પણ નથી. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે એ બાબત પૂરેપૂરી તપાસ અને ચર્ચા કરવી. મને જે પક્ષ

સબળ જાણાશે તે પક્ષ સ્વીકારવાને હું તૈયાર છું. આ વિષય બહુ અગત્યનો છે. જેઓ એમના વિચારની જોડે એકમત થતા ન હોય તેમણે તેમની જોડે દલીલથી લડવું જોઈએ. અત્રેનાં કેટલાંક વર્તમાનમાં લખનારા ગાળો દે છે અને બીજા ઉપર ઉતરીપડી નિંદા કરે છે તેથી હું દીલગિર છું. આ વિષયને ધિમાશથી અને શાંત ચિત્તથી તપાસી ચર્ચા કરવી જોઈએ.

કર્નલ ડયૂકેટે પાણી પૂરું પાડવાની યોજના વિષેના જે આંકડા આપ્યા છે તે તથા ચાલતા માસની તા. ૫ મીને શનિવારે મ્યુનિસિપાલિટીની એક્ઝિસમાં કમિશનરો વિગરે મળ્યા હતા તેમાં જે ચર્ચા થઈ હતી તેસંબંધી હું મારા વિચાર જુદા પત્રમાં દર્શાવીશ.

એક મ્યુનિસિપાલ કમિશનર.

આનો જવાબ રાવ બહાદૂરે ઘણી નમનતાદયથી વિગતવાર રીતે નીચે પ્રમાણે આપીને તે મ્યુનિસિપાલ કમિશનરની ખાત્રી કરી :—

MEMORANDUM.

1. I am in receipt of a Paper, dated 7th December 1885, signed "A Municipal Commissioner" treating the subject of "Drainage."

2. I am very glad that our friend treats the subject calmly and dispassionately and is desirous to have the matter fully and freely discussed, and I sincerely thank him for his appreciation of my endeavours.

3. Now I would try to submit my reply to the remarks made by our friend in the paper under consideration.

4. In the first para. of the Paper it is stated that the statistics given in my memo. of the 1st December may be assumed as correct "though there is reason to doubt their accuracy." I cannot make out what are the reasons for doubting the accuracy of the figures. The statistics relating to Ahmedabad are obtained from the Municipal records of Ahmedabad, and those relating to Surat and Poona are procured officially from the Municipal Presid-

ents of those places. The original letters on the subject can be seen on my records by any person.

5. In the second para. of the said Paper “A Municipal Commissioner” doubts the accuracy of the number of deaths caused by fever. I agree with him so far that common people may not be able to distinguish whether a person died from fever or from any other disease, and may possibly give incorrect cause of death. But if this objection is applicable to the Ahmedabad Register, it is equally so to those of Surat and Poona, and therefore the relative difference in the rate of mortality caused from fever remains unaffected. From the figures given in the Sanitary Commissioner’s report it would appear that the rate of fever deaths in Ahmedabad is nearly double that of Surat and as compared with Poona it is more than three times higher.

6. My critic has however assumed the figures to be correct and enquires what the cause or causes can be of the greater mortality in Ahmedabad.

7. In my memo. of the 1st December 1885 I stated that Malarial fevers are caused by want of Drainage. This answer of mine is considered by “A Municipal Commissioner” to be unsatisfactory and he wants to know who the highest sanitary authority alluded to by me is? I beg therefore to inform him and the public at large that the authority alluded to by me is the Board of the Army Sanitary Commission in England. I have called them the highest sanitary authority because I understand that this Commission is composed of gentlemen most proficient in sanitary science. We find that the reports of the Sanitary Commissioners of all the Indian Presidencies are submitted by the Secretary of State in India for the opinion of this Sanitary Commission and any remarks made by them are forwarded for the *guidance of the Indian Authorities*. The

quotation given in my memo. of the 1st December, *viz.*, “the direct production of Malarial fevers of various types is the most obvious result of want of drainage” is from the suggestions made by this Sanitary Commission, *vide* page 5 of the valuable treatise received by the Municipality with Government Resolution No. 3276, dated 8th September 1883.

8. Although our friend has pronounced my statement (that fevers are caused by want of drainage) as unsatisfactory, he is in another part of the paper pleased to admit that “it may be safely assumed that all competent authorities on Hygiene agree on this point.” If our friend admits that want of drainage is the cause of fevers there is no need for any discussion.

9. “A Municipal Commissioner” desires that I should enlighten the Ahmedabad Public regarding the state of water supply and drainage in Poona and Surat as compared with Ahmedabad, and I beg therefore to state what I know on the subject.

10. I see from Colonel Ducat’s report that the supply of water in Poona is abundant. It is as high as 20 gallons per head, and with regard to drainage I have received a letter from the Secretary of the Poona Municipality (dated 31st August 1885) that $\frac{2}{3}$ rds of the city is provided with sewers to which house drains are connected, and he further says that they also employ some Bheestees to carry away the dirty water outside the city, but this system of carriage is not found to fulfil the expectation of the Committee, and will be soon improved.

11. It is true that the old drain of Poona is not of such construction as the present sanitary science recommends, but still it is clear that some quantity of the sullage water is daily removed by the drain outside the city and so the

surface and subsoil of the town must be less contaminated than that of Ahmedabad, where there is no provision at all for carrying away the House sewage outside the city. Thus it will be seen that both in regard to water supply and drainage, Poona is far in advance of Ahmedabad, and the result is that in 1884 while the death rate in Ahmedabad has been more than 49 per 1,000 that of Poona is only 21·8 per 1,000.

12. Now in regard to Surat, I must say that it has neither good water supply nor any drainage system, and I do not think that Surat is considered by the Sanitary authorities as a healthy place. I am informed that the Municipal authorities in Surat are elaborating schemes of water supply and drainage. The average death rate of Surat, though less than that of Ahmedabad, is certainly much greater than what it ought to be. Surat is not so over-crowded as Ahmedabad and its streets are thoroughfares allowing free circulation of fresh air, which is not obstructed, as in Ahmedabad, by city walls. The advantage of having a population scattered over a large area not encircled by a wall is very great and Surat enjoys this to a greater degree than Ahmedabad. The population in Ahmedabad is extremely dense, being about 56,700 persons per square mile, while that of Surat and Poona is about 36,000 and 19,000 per square mile, respectively. The area of Ahmedabad is about 2 square miles while that of Surat and Poona is 3 and 5 miles respectively.

13. To have the same density as Surat and Poona we should not have more than 72,000 and 38,000 persons within the city walls. To get the proportion of Surat we should require 43,000 persons to go out of the city and to equal Poona we should reduce our population by 77,000 persons, and taking 4 persons to a house, we should have to clear out about 11,000 or 19,000 houses from the city. Imagine what an enormous amount of compensation

would be required for such a purpose and it is quite out of our means to think of any such proposal as to equal Surat and Poona in regard to the density of population. Our thickest population is in the Kharia and Kaloopur wards, and the average price of a house in that division will not be less than Rs. 2,000 per house ; and therefore the amount of loss of property will be Rs. 2,20,00,000 or 3,80,00,000 if we are to equal Surat and Poona in density of population.

14. Our friend has correctly remarked that as Surat enjoys the advantage of having more free circulation of air than Ahmedabad, the want of proper water supply and drainage is “ less destructive ” there.

15. In our meeting of the 5th December 1885, my friend Mr. Mahipatram Rupram remarked that we should have thoroughfares in our Poles as at Surat, and I fully endorse this suggestion but we must ensure purer air in our Poles than what we have at present. You are all fully aware that there are thousands of houses in our town, the inmates of which throw the dirty and filthy water including urine in streets in violation of the Municipal Law, and as this liquid contains plenty of matter liable to be putrefied there is no wonder that the air in these streets is considerably poisoned and must injure those who are unfortunately obliged to inhale the same.

16. With regard to the remark made by our friend that the site and neighbourhood of Ahmedabad may be more unhealthy than that of Poona or Surat, I beg to remark that the light sandy permeable soil of Ahmedabad is not considered unhealthy by the sanitary authorities ; and it is said that Ahmedabad must have been a very healthy city at one time. Even at present the Purguna round the city called Duskrohi is not very unhealthy. We see from the Sanitary Commissioner's report that the total death rate

of Duskrohi Purguna in 1884 was about 24 per 1,000 when that of the city was 49.

17. Having so far replied to the remarks made by “a Municipal Commissioner” in the paper under consideration I would now take the liberty of making a few observations regarding the advantages of a proper system of Drainage.

18. I think it must be admitted by all that a certain quantity of filthy water must be discharged from every inhabited house. What that quantity is may be a matter of conjecture, but I think it cannot possibly be less than 10 lbs. per head on an average. The quantity of urine alone is calculated at 40 ounces or $2\frac{1}{2}$ lbs. per head, to which must be added the foul water from kitchen, bathing, washing, &c., so you will see that my estimate of 10 lbs. or one gallon is very low indeed. Now we have got a population of about 1,16,000 within the city walls whose sullage water will be 1,16,000 gallons or about 29,000 maunds.

19. I assume that about $\frac{1}{4}$ of this goes in Khalkoovas, still leaving about 22,000 maunds to be soaked daily in the surface and subsoil ground. In addition to this there are thousands of horses, cattle, and other animals, whose urine is also added to the filth of the city. No one can deny that this must produce foul dampness giving rise to malaria, and it is the duty of those who have the charge of the city sanitation to look to this. The question is what will be the most effectual and economical method of removing and disposing of the house sewage. Some of the people (about $\frac{1}{4}$ th) try to dispose of this sewage in cess-pits called Khalkoovas but the result is neither satisfactory nor very economical. The owners of Khalkoovas do not use water freely lest their Khalkoovas may be filled up and whenever an opportunity offers itself they allow a portion of the sewage water to go into the street and the prosecutions

which are now and then instituted are generally against the owners of these Khalkoovas. While those who have no Khalkoovas, have no drains, and so they manage to throw the foul water of their houses into the streets at night or some other convenient time for eluding the vigilance of Sanitary Inspectors. That the people who throw water in the street commit a public nuisance cannot be denied, and if the Municipal authorities could prosecute all who commit this Municipal crime, there would be thousands of cases every day and we will require a good many Magistrates to dispose of such cases.

20. There are on the other hand serious objections against the Khalkoova system also. The foul water which enters into the Khalkoovas must putrefy after a short time, and must produce poisonous gas which cannot but pass from the Khalkoova into the street as well as into the house with which it is connected. Thus the air inside the house must be impregnated with Khalkoova gas, and the inmates of the house inhaling this air must suffer thereby.

21. Out of about 40,000 families in the city there are not less than 30,000 which have no Khalkoovas ; and therefore they daily throw their sullage water into the streets, the air of which is thus poisoned. To require all these people to make Khalkoovas would involve on their part an outlay of lakhs of rupees as a first cost and still the sanitary condition will not be satisfactory. By adding so largely to the number of Khalkoova we shall be making not only the subsoil worse but increase enormously the evil of Khalkoova gas being circulated in the streets and houses.

22. I am informed that the Nariad Municipality, at the desire of the sanitary authorities, has stopped giving any permission to construct new Khalkoovas, and if this be true we might expect to be called upon to do the same course to be followed up here.

23. Under these circumstances the only course open to us will be to require the owners of all houses to construct cesspools or Khalcoondees, in which one day's sullage water might be collected and then to cart away the same from the city outside the Municipal limits. Now let us examine what the cost of this will be. I assume that to construct a small masonry tank (koondee) water tight, will cost about Rs. 5, making the first cost of 30,000 Koondees Rs. 1,50,000 and then the recurring charge of carrying away the contents of these Koondees will be as follows :—

24. Assuming the lowest quantity of sewage water as stated in 19th para. of this memo. to be 22,000 maunds for $\frac{3}{4}$ ths of the city and 30,000 maunds for the whole city, I assume that one Eka (cart with one bullock) will carry 10 maunds at a time and will make not more than three trips in a day. The cost of an Eka will be about 8 annas per day. Thus the expense of removing 30 maunds will be 8 annas and at this rate the cost of removing the sewage water of the whole city will be Rs. 500 per day and of $\frac{3}{4}$ ths of the city will be Rs. 375 per day. These figures multiplied by 365 (the number of days in the year) will give respectively Rs. 1,82,500 and 1,36,875 as the annual recurring charges, giving more than Rs. 1-8-0 per head of population. Notwithstanding all this heavy expenditure the work will be far from satisfactory. The Municipal Bhungees will only clean the cess-pool once a day and some portion of the foul water will always remain in the cess-pool. It is more than probable that the quantity of sewage water will be more than 10 lbs. per head, and will therefore require more expenditure for its removal ; and even after taking it outside the city, we shall require some land where to throw this water.

25. The more I consider the subject the more convinced do I become that the proper underground drainage system must be more effectual and economical than any other way of disposing of the town sewage.

26. While the imperfect scheme of carting away the house sewage will alone cost at least Rs. 1-8-0 per head, I think that the complete scheme of *water supply and drainage* as estimated by Colonel Ducat will not require more than one rupee per head ; and it is therefore evident that the latter plan is the cheapest for the city to adopt.

27. In regard to the superiority of the Drainage scheme, I beg to quote a passage from a lecture recently given by a sanitary officer in Manchester. He says : “ The old “ sewers ought to be used only for surface water, and new “ water-tight sewers should be constructed to collect all “ liquid refuse and convey it rapidly to lands, and cheaply “ to the farm lands, where it could be usefully disposed of. “ Scores of towns in England have now successfully carried “ out this system, and many Royal Commissions after “ examining the various chemical and other alternative “ processes have declared the water carriage system, and “ the land irrigation system to be the only thoroughly “ efficient and reasonably economical plans for disposing “ of town sewage.”

28. I will give another quotation from the Administration Report of the Commissioners of the town of Calcutta for the year 1882-83 bearing on the subject of Drainage which is carried on there for the last 8 or 10 years. In para. 387 of this report it is said as follows :—

“ The benefits claimed for the underground sewer “ system are (1) that it has materially lowered the “ subsoil water level in Calcutta, thereby making “ houses much drier and enabling lower storeys to be “ occupied all the year round, which formerly could “ not be occupied without great risk of fever, espe- “ cially in the rains. (2) As a consequence of the “ lowering of the subsoil water, the bad types of “ Malarious fever which used to be common in

“Calcutta and which have committed such fearful
 “ravages in the districts of the 24-Pergunnahs,
 “Nuddea, Hoogly, Burdwan and Midnapore, and
 “more especially in the towns of Barraset, Krishna-
 “gore, Hoogly and Burdwan are almost unknown
 “in Calcutta. It is probably no exaggeration to say
 “that at Burdwan in 1869-70-71 this fever carried
 “off more than half the population of the town.
 “All the districts round Calcutta are still very fever-
 “ish while Calcutta enjoys comparative immunity,
 “especially from the worst types of Malarious fever.
 “(3) The amount of surface filth which the sewer
 “system enables the town to get rid of daily, and
 “which used to remain and saturate the soil, is enor-
 “mous, and it is only by the extension of the system
 “that the large quantity which still remains can be
 “similarly got rid of. It has been observed that the
 “type of dysentery has undergone a change in
 “Calcutta and that the terrible form of this malady
 “which results in sloughing the intestine is much
 “less frequently met with in Hospitals and private
 “houses than in former days. There is good rea-
 “son to believe that the circumstance is owing to
 “the sanitary reforms which have been accom-
 “plished in Calcutta, more especially the supply of
 “a purer water and the more efficient removal of
 “surface filth. The one portion of the town which
 “is quite unsewered, Hastings, shows on an aver-
 “age the heaviest cholera Mortality and the heaviest
 “total Mortality of any part of the town.”

29. The above quotation I trust will satisfy our Municipal Commissioners and other well wishers of the city that the system of drainage recommended for Ahmedabad has been tried and has given satisfaction in other places.

30. In connection with the subject of Drainage I think it right to state that human excreta and urine, which are

most injurious to public health if left inside the town, are very valuable articles as manure when applied to land under cultivation. Cowdung is the principal manure used in this country, but as these cattle are mainly fed with grass, their excreta do not contain much phosphoric acid which is so essential to the production of grain and other articles. While human beings are principally fed with grain and their secretions contain a large proportion of phosphoric acid, and hence the human excreta is much more valuable than the cowdung manure. I beg to request my native friends to peruse the sixteenth chapter of a Gujratee Essay on Agricultural improvements published by the Gujerat Vernacular Society in 1884 from which it will be seen that 11 maunds of human urine is considered to be equal to 250 maunds of cowdung in its fertilizing property. It is further stated there that one adult person will discharge about 1,000 lbs. of urine in one year, and if this quantity were duly manufactured the manure produced therefrom will be worth Rs. 4. It is also said that the urine of a population of 10,000 (ten thousand) persons will be able to ensure 3,000 maunds of extra grain on account of its superior fertilizing property. Leaving the other calculations aside we shall see what will be the value of the urine of 120,000 persons, if 11 maunds of this liquid is equal in value to 250 maunds of cowdung. It is computed that the quantity of urine at the average rate of 40 ozs. or $2\frac{1}{2}$ lbs. per head per day, will be 300,000 lbs. equal to 7,500 maunds. If the proportion given by the writer of this essay is correct 7,500 maunds of urine will be equal to more than 5,000 carts of cowdung each weighing 30 maunds. The lowest value of a cart of cowdung will be 4 annas giving Rs. 1,250 per day, which will amount to more than Rs. 4,00,000 in a year.

31. I cannot say positively whether the proportion given in this essay is correct or not, but one thing is certain that human urine is a more valuable manure than cowdung, and when used it must add to the fertility of land.

32. The fertilizing power of the land in the neighbourhood of this city is so exhausted by its constant cultivation without adding any manure containing phosphorus that the liquid manure supplied by the Drainage system will be much beneficial.

33. Under these circumstances the adoption of a proper system of Drainage will, while improving the sanitary condition of the city, yield a handsome revenue to the Municipality.

34. Before concluding this Memo : I take the liberty to quote a portion of the Memo : lately received from the Army Sanitary Commission, which relates to the Sanitary condition of Ahmedabad. In the 36th para. of the said Memo : received by the Government of Bombay from the Secretary of State with his despatch, dated 15th October 1885 and which was published by Government for general information on the 24th November 1885, the Commission says :—

“The foul soakage of the subsoil, the closely built
 “unventilated town area by which damp malarious
 “air is diffused through the houses, and the rise of
 “subsoil damp in the walls which tends to convert
 “dwelling rooms built above the ground level into
 “cellars built below it, are the fever causes revealed
 “in this Report. It is for the Municipality to
 “decide whether these grave defects of locality can
 “be most effectually and economically dealt with
 “by a general system of Drainage or by some other
 “simpler method. Any way the subsoil must be
 “dried and an arrest put on the upward rising of
 “foul damp into the house walls.”

૩૫. When all the facts represented in this Memo : are taken into consideration, I earnestly hope that the Municipal Commissioners as well as the well wishers of this city will be inclined to allow that the general system of drainage coupled with land-irrigation scheme will be the most effectual and at the same time most economical plan for the disposal of the House sewage of Ahmedabad.

૩૬. With regard to the question asked by some of the local papers whether any body would guarantee that the deaths in the city would be reduced by adopting the water supply and drainage schemes, I beg to observe that if we believe in the sanitary science, and accept the evidence offered by the localities where these improvements are carried out, there is every chance that a beneficial result must follow here. It stands quite to reason that if we could remove effectually all the filthy liquid matter which at present fouls the air in the streets and houses, the air in circulation will be purer, and the people inhaling purer air must be more healthy, and better public health must reduce the number of deaths which are at present excessively high in Ahmedabad.

RUNCHORELAL CHOTALALL,

President.

સંમરણાર્થ.

ગઠરાકામ સંબંધી ચરયા કરનારો એક પત્ર “ એક મ્યુનિસિપાલ કમિશનર ” એવી સહીવાળો ૭ મી ડીસેમ્બરનો મને મળ્યો છે.

૨. અમારો મિત્ર શાંતપણાથી અને કિલમિષ વગર આ બાબત ચરયા ચલાવે છે અને આ બાબતની ચરયા પૂરી રીતે અને સ્વતંત્ર રીતે ચલાવા ઇચ્છે છે તે જોઈ હું ઘણો ખૂશી થાઉં છું અને મારી મહેનતની તે બૂજ બતાવે છે તેને માટે હું તેમનો અંતઃકરણથી આભાર માનું છું.

૩. હવે એ પત્રમાં આપણા મિત્રે કરેલી ટીકાઓનો જવાબ આપવાને હું પ્રયત્ન કરું છું.

૪. એ પત્રના પહેલા પેરેગ્રાફમાં એવું કહ્યું છે કે મેં જે આંકડા બતાવ્યા છે તેમની સત્યતા વિષે શક રાખવાનું કારણ છે તથાપિ તે ખરા છે એમ આપણે માનીએ. એ આંકડાઓના ખરાપણા વિષે શક આણવાનું શું કારણ છે તે મારા સમજવામાં આવતું નથી. અમદાવાદના આંકડા અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીના દફતરમાંથી લીધેલા છે અને સુરત અને પુનાના આંકડા સરકારી રીતે તે મ્યુનિસિપાલિટીઓના પ્રેસિડેન્ટ તરફથી લખીને મંગાવ્યા છે. એ સંબંધીતો અસલ પત્રવ્યવહાર મારા દફતરમાંથી જે કોઈ જેવા માગશે તેને જેવા મળશે.

૫. એ પત્રના બીજા પેરેગ્રાફમાં “એક મ્યુનિસિપાલ કમિશનર” તાવથી નીપજતાં મરણના આંકડાના ખરાપણા વિષે શક ઉઠાવે છે. હું કબૂલ કરું છું કે સાધારણ લોકો તે ખતુક અડધી તાવથી મરી ગયા કે બીજા રોગથી તે બાણી શકતા નથી અને તેથી કરી મોતનું ખોટું કારણ કદાચ આપતા હશે. પણ જે આ વાંધો અમદાવાદની બાબતમાં લેધએ તો તે સુરત અને પુનાની બાબતમાં પણ એવીજ રીતે લાગુ પડે અને તેથી કરીને તાવથી નીપજતાં મરણનો મુકાબલો તદ્દાવત એવો ને એવોજ રહે. મેરબાન સેનિટરી કમિશનરના રીપોર્ટમાંના આંકડા ઉપરથી જણાશે કે તાવનાં કારણથી અમદાવાદમાં નીપજતાં મરણ સુરતના કરતાં બમણાં છે અને પુનાના કરતાં ત્રમણાંથી પણ વધારે છે.

૬. મારા ટીકાકારે તોપણ આંકડાઓ ખરા છે એમ માની લીધું છે અને પૂછે છે કે અમદાવાદમાં મરણ વધારે નીપજવાનું કારણ શું ?

૭. સન ૧૮૮૫ ના ડિસેમ્બરની ૧લી તારીખની મારી સ્મરણાર્થ યાદીમાં મેં જણાવ્યું છે કે ઝેરી તાવ ગટર નથી તેને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. આ મારો જવાબ “મ્યુનિસિપાલ કમિશનરને” અસંતોષકારક લાગે છે અને પૂછે છે કે મેં આરોગ્ય બાબતમાં સૌથી વડો અધિકારી કહ્યો છે તે કોણ છે. તેથી કરી તેમને અને લોકોને હું જણાવું છું કે મેં કહેલો આરોગ્ય બાબતમાં સૌથી વડો અધિકારી તે ઈંગ્લાંડમાં લસકરના આરોગ્ય ખાતાનું સભામંડળ છે. મેં તેને સૌથી વડો અધિકારી કહ્યો છે કારણ હું જાણું છું કે

એ સભામંડળના સભાસદો આરોગ્ય વિદ્યાની બાબતમાં ઘણુંજ પ્રવીણ પુરૂષો છે. આપણને માલૂમ છે કે હિંદુસ્તાનના બધા ઇલાકાના સેનિટરી કમિશનરોના રીપોર્ટ હિંદુસ્તાન ખાતાના મહારાણી સાહેબના પ્રધાન તરફથી એ સભા મંડળના અભિપ્રાય માટે મોકલવામાં આવે છે અને એ રીપોર્ટ ઉપર એ સભામંડળ કાંઈ ટીકા કરે છે તે હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર તે પ્રમાણે વર્તવાને માટે મોકલી આપવામાં આવે છે. મારી તારીખ ૧લી ડીસેમ્બરની સ્મરણાર્થ યાદીમાં મેં “ જુદી જુદી તરેહના ઝેરી તાવ ગટર નહિ હોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે ” એવો જે ફકરો ટાંક્યો છે તે આ સભામંડળની સૂચનાઓમાંથી છે. (તા. ૮મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૩ ના સરકારી ફરાવ નાં ૩૨૭૬ ની સાથે મ્યુનિસિપાલિટી ઉપર મોકલેલાં કીમતી ચોપાનિયાનું પત્રું પાનું જુઓ.)

૮. તાવ ગટર નહિ હોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ મારું કહેવું આપણુ એ મિત્રો અત્યંતોપકરક લાગે છે તોપણ એમના પત્રમાં બીજે કેકાણે પોતે જણાવે છે કે આરોગ્ય બાબતના સઘળા પ્રવીણ પુરૂષો આ મતને મળતા છે એમ માનવાને કશી હરકત નથી. જ્યારે આપણા મિત્ર એમ કબૂલ કરે છે કે તાવનું કારણ ગટર નહિ હોવાથી છે તો તે સંબંધી વાદવિવાદની કશી જરૂર નથી.

૯. એ “ મ્યુનિસિપાલ કમિશનર ” ની એવી ઇચ્છા છે કે અમદાવાદો મુકાબલે પુના અને સુરતનાં પાણી અને ગટરો સંબંધી મારે લોકોને મહિતી આપવી જોઈએ તેથી એ સંબંધી હું જે જાણું છું તે જણાવું છું.

૧૦. કરનલ ડયૂકેટ સાહેબના રીપોર્ટ ઉપરથી મને માલૂમ પડે છે કે પુનામાં પુષ્કળ પાણીનો જથ્થો પૂરો પાડવામાં આવે છે. એ જથ્થો એટલો બધો છે કે માથાદીટ વીસ ગેલન પાણી ત્યાં મળે છે. ગટર સંબંધી બાબતમાં પુના મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરી તરફથી મારાપર પત્ર આવ્યો છે તેમાં લખે છે કે શહેરના ૩ ભાગમાં ગટરો થઈ ગઈ છે અને ઘરની મોરીઓ સાથે જોડાણ કર્યું છે. આની સાથે વળી તે જણાવે છે કે શહેરનું ગંદુ પાણી બહાર લઈ જવાને માટે તેમણે બીસ્તીઓ કામે લગાડ્યા છે પણ આ રીતના કામથી મ્યુનિસિપાલિટીની ધારણા બર આવી નથી તેથી તેમાં સુધારો જલદીથી કરવામાં આવશે.

૧૧. એ વાત સાચી છે કે પુનાની જૂના ગટરો હાલની આરોગ્યતાની યોજના પ્રમાણે પસંદ લાયક બાંધી નથી પણ એટલું તો ખુલ્લું છે કે મેલા પાણીનો કેટલોક જથ્થો એ ગટરોમાંથી હમેશાં શહેર બહાર જાય છે અને તેથી કુરીને જમીનની સપાટી અને અંદરની જમીન અમદાવાદના કરતાં ઓછી ઝેરી થતી હશે, કેમકે અમદાવાદમાં ગામ બહાર મેલું પાણી કાઢવાના કાંઈ ગોઠવણ નથી. આથી કુરીને માલૂમ પડે છે કે પાણી અને ગટર બન્ને બાબતોમાં અમદાવાદ કરતાં પુના ચઢિયાતું છે. આનો પરિણામ એ આવે છે કે સન ૧૮૮૪ ની સાલમાં અમદાવાદમાં મરણની સંખ્યા દર હજારે ૪૯ કરતાં પણ વધારે આવી હતી ત્યારે પુનામાં તે સંખ્યા દર હજારે ૨૧૮ આવી હતી.

૧૨. હવે સુરતની બાબત લેતાં મારે જણાવવું જોઈએ કે ત્યાં તો સારું પાણી લાવવાની કે ગટરની બેમાંથી એકે ગોઠવણ નથી, અને સુરતને આરોગ્યતા ખાતાવાળા સારી હવાવાળું માનતા હોય એમ મને નથી લાગતું. મેં સાંભળ્યું છે કે સુરતની મ્યુનિસિપાલિટીમાં પાણી કામ અને ગટરની યોજના સંબંધી વિચારો થાય છે. સુરતમાં સરાસરી મરણ અમદાવાદ કરતાં ઓછાં છે તોપણ જોઈએ તે કરતાં ઘણાં વધારે છે. સુરતમાં અમદાવાદ જેવી ઘાડી વસ્તી નથી અને ત્યાંના રસ્તાઓ ખુલ્લા છે તેથી ત્યાં ખુલ્લી હવા સારી પેકે આવજન કરી શકે છે અને અમદાવાદની પેકે કોટથી હવાનું રોકાણ થતું નથી. કોટ વગરની જગોમાં આછી આછી વસ્તી આવી છે તે એક સુરતને મોટો ફાયદો છે અને અમદાવાદ કરતાં આ લાભ સુરતને મોટો છે. અમદાવાદની વસ્તી ઘણીજ ધીમેધીમે છે તે એવી કે દર ચોરસ માઇલે આશરે ૫,૧૭,૦૦૦ ના પ્રમાણમાં છે પણ સુરતમાં દર ચોરસ માઇલે વસ્તીનું પ્રમાણ ૩૬,૦૦૦ છે અને પુનામાં ૧૯,૦૦૦ છે. અમદાવાદનું ક્ષેત્રફળ બે માઇલનું છે, સુરતનું ત્રણ માઇલનું અને પુનાનું પાંચ માઇલનું છે.

૧૩. સુરતના જેટલી વસ્તી રાખવી હોય તો ૭૨,૦૦૦ માણસથી વધારે માણસ અમદાવાદમાં રહી શકે નહિ અને પુનાના જેટલી રાખવી હોય તો ૩૮,૦૦૦ થી વધારે માણસ રહી શકે નહી. સુરતના પ્રમાણે વસ્તી રાખવી હોય તો ૪૩,૦૦૦ માણસને અમદાવાદ શહેરમાંથી બહાર કાઢવાં જોઈએ અને પુનાના પ્રમાણમાં વસ્તી રાખવી હોય તો ૭૭,૦૦૦ માણસને શહેરમાંથી બહાર કાઢવાં જોઈએ; અને દરેક ઘરમાં ચાર

માણસની સરાસરી વસ્તી ગણીએ તો સુરતના પ્રમાણમાં ૧૧,૦૦૦ અને પુનાના પ્રમાણમાં ૧૯,૦૦૦ ઘર ખાલી કરાવી નાંખવાં જોઈએ. હવે વિચાર કરો કે આ પ્રમાણે ઘર ખાલી કરાવીએ તો કેટલો બધો ભારે નુકસાનના બદલાનો ખર્ચ થાય ; તો સુરત અને પુનાની બરાબર શહેરમાં વસ્તી કરવાનો વિચાર આપણા ગળ ઉપરાંત છે. આપણે અહીં ઘણીજ ધીમ વસ્તી ખાડીઆમાં અને કાળુપર જીલ્લામાં છે અને એ જીલ્લામાં દરેક ઘરની સરાસરી કીમ્મત રૂ. ૨,૦૦૦ કરતાં ઓછી નહિ થાય. તો સુરતના પ્રમાણમાં વસ્તી કરતાં રૂ. ૨,૨૦,૦૦,૦૦૦ જોઈએ અને પુના પ્રમાણે કરતાં રૂ. ૩,૮૦,૦૦,૦૦૦ જોઈએ.

૧૪. આપણા મિત્રે જણાવ્યું છે તે ખરું છે કે સુરતમાં અમદાવાદ કરતાં ખુદ્દી હવાની છૂટ વધારે છે તેથી કરી પાણી કામ અને ગટર ત્યાં નથી તેથી ત્યાં ઓછું નુકસાન છે.

૧૫. આપણી પ મી ડીસેંબર સન ૧૮૮૫ ની મ્યુનિસિપાલિટીની મીટીંગની સભામાં મારા મિત્ર મી. મહિપતરામ રૂપરામે જણાવ્યું હતું કે સુરતની માફક આપણે અહીં પોળોમાં કેઠ સરીઆમ રસ્તા પાડવા જોઈએ. આ સૂચના હું પસંદ કરું છું પણ આપણી પોળોમાં હાલ છે તેના કરતાં વધારે સ્વચ્છ હવા થાય તેમ કરવું જોઈએ. તમે બધા સારી પેઠે જાણો છો કે આપણા શહેરમાં એવાં હજારો ઘર છે તેના રહેવાસીઓ પોળોમાં મૂતર સુધ્ધાં ગંદુ પાણી છૂટું દોળે છે અને મ્યુનિસિપાલિટીનો કાયદો તોડે છે. આ ગંદવાડમાં કોહાણ પેદા થાય એવો પુષ્કળ પદાર્થ હોય છે. તેથી આવી પોળોમાંની હવા અતિશય ઝેરી થઈ જાય તેમાં નવાઈ નથી, અને ભોગજોગે ત્યાં જવું પડે તો જનારને ઝેરી હવા લેવી પડે છે તેથી નુકસાન થાય છે.

૧૬. આપણા મિત્ર કહે છે કે અમદાવાદની ભોંય કે આજુબાજુનાં ગામ પુના અને સુરત કરતાં ખરાબ હશે તો તે સંબંધમાં હું જણાવું છું કે સરકારી આરોગ્ય ખાતાવાળા અમદાવાદની રેતાળ અને સોષણ શક્તિવાળી જમીનને ખરાબ માનતા નથી. એવું પણ કહેવાય છે અગાઉ અમદાવાદ ઘણા આરોગ્યતાવાળું શહેર હશે. હાલ પણ અમદાવાદની આજુબાજુ આવેલું દશકોઈ પ્રગણું હવાની બાબતમાં બહુ ખરાબ ગણાતું નથી. સેનિટરી કમિશનર સાહેબના રિપોર્ટ ઉપરથી આપણે

જાણીએછીએ કે સન ૧૮૮૪ ની સાલમાં દશકોઠ પ્રગણામાં મરણની સરાસરી દર હજારે આશરે ૨૪ હતી અને તે વખતે શહેરની સરાસરી ૪૯ હતી.

૧૭. આવી રીતે “મ્યુનિસિપાલ કમિશનરે” પત્રમાં કરેલી ટીકા-ઓના જવાબ આપ્યા પછી સારી રીતે બાંધેલી ગટરથી શા શા ફાયદા છે તે હું જણાવા માગું છું.

૧૮. હું ધારું છું કે બધા કબૂલ કરશે કે દરેક વસ્તીવાળા ઘર-માંથી રોજ ગંદું મેલું પાણી બહાર આવતું હશે. એ પાણીનું વજન કે જથ્થો કેટલો હશે તે તો અટકળથી કહી શકાય. પણ હું ધારું છું કે માણસ દીઠ દશ શેરથી ઓછું નહિ હોય. પેશાપની એકલીજ ગણતરી દર માણસે ૨ $\frac{૩}{૪}$ શેર ગણાય છે; આની સાથે એકવાડનું અને ન્હાવા ધોવાનું પાણી ગુદું. આ ઉપરથી જણાશે કે માણસ દીઠ મેં દશ શેર પાણી ગણ્યું છે તે ઘણું ઓછું છે. હવે આપણા શહેરમાં ૧,૧૬,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે જેમના ગંદવાડનું પાણી ૧,૧૬,૦૦૦ ગેલન એટલે આશરે ૨૯,૦૦૦ મણ થાય.

૧૯. હું એમ માની લઉં છું કે આ ગંદા પાણીનો $\frac{૩}{૪}$ ભાગ ખાળ-કૂવામાં જાય છે તોપણ હજુ ૨૨,૦૦૦ મણ રચું તે તે રસ્તાની જમીનમાં અને અંતરનો ભોંયમાં જાય છે. આની સાથે હજારો ઘોડા, ઘેર અને બીજાં જાનવરો પેશાપ પણ ગંદવાડમાં એકઠો થાય છે. આથી ગંદો ભેજ ભોંયમાં ઉત્પન્ન થવાથી તાવ પેદા થાય છે એ વાત કોઈથી ના કેલવાશે નહિ. અને શહેરની આરોગ્યતા જાળવવાની જેમની ફરજ છે તેમણે આ બાબત ધ્યાનમાં લેવાની છે. સ્વાલ એટલેજ છે કે ઘરનાં ગંદાં પાણીનો શહેર બહાર નીકાલ કરવાનો સરસ અને સસ્તો ઉપાય શો છે? શહેરના $\frac{૩}{૪}$ ભાગના લોકો ગંદવાડનું પાણી ખાળકૂવામાં ઢોળવાનો યત્ન કરે છે પણ તેનું પરિણામ સંતોષકારક નથી તેમ તેનું ખર્ચ ઓછું નથી. ખાળ-કૂવામાં લોકો ખાળકૂવો ભરાઈ જશે એવી બીકથી મન મૂકી પાણી ઢોળી શકતા નથી અને કોઈવાર લાગ ફાવે છે તો મેરીનું પાણી રસ્તામાં છોડી દે છે. હાલ જે મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ફરિયાદો મંડાય છે તે ઘણું કરી ખાળકૂંડીઓવાળા ઉપરજ હોય છે. જે લોકોના ઘરને ખાળકૂવા નથી તેમનાં ઘરમાં ખાળ પણ નથી હોતી તેથી કરી ઘરનું ગંદું પાણી મ્યુનિ-

સિપાલિટીના ઇન્સપેક્ટરો ન દેખે માટે રાત્રે કે એવા કોઈ લાગવાળા વખતે રસ્તામાં ઢોળે છે. જે લોકો આ પ્રમાણે રસ્તામાં ગંદુ પાણી ઢોળે છે તે લોકોપકારી ગુન્હો કરે છે તે કોઈથી ના કહી શકાશે નહિ. આવા બધા લોકો ઉપર મ્યુનિસિપાલિટી ફરીઆદો માંડે તો શેજ હજારો કેસ નીકળે અને આ ફરીઆદોનો નીકાલ કરવા પુષ્કળ માણસોટો રાખવા પડે.

૨૦. વળી બીજી રીતે ખાળકૂવાની રીત અતિશય વાંધાભરેલી છે. ખાળકૂવામાં જતું પાણી થોડા વખત પછી કહોવા માંડવું જોઈએ અને તેમાંથી ઝેરી હવા નીકળવી જોઈએ, તે ખાળકૂવામાંથી રસ્તામાં અને જે ઘરનો એ ખાળકૂવો હોય તે ઘરમાં જતી હોવી જોઈએ. આથી કરીને ઘરની અંદરની હવા ખાળકૂવાવાળી હવાથી ભરપૂર થવી જોઈએ અને એ ઘરનાં માણસોના શ્વાસ લેવામાં એ હવા આવે તેથી તેમની આરોગ્યતા બગડતી હોવી જોઈએ.

૨૧. શહેરમાંનાં આશરે ૪૦,૦૦૦ ઘરમાંથી ૩૦,૦૦૦ ને સુમારે ઘરને ખાળકૂવા નથા તેથી તેઓ ગંદવાડનું પાણી રસ્તામાં ઢોળે છે તેથી રસ્તાની હવા ઝેરી થાય છે. આ બધાં ઘરને ખાળકૂવા કરાવીએ તો લોકોને શરૂઆતના ખરચનાજ લાખો રૂપીઆ ખરચ થઈ જાય તે છતાં પણ આરોગ્યતાની બાબતમાં તો સુધારો થાય નહિ. ખાળકૂવાની આટલી બધી મોટી સંખ્યા વધારવાથી આપણે અમદાવાદની ભોંયને વધારે ખરાબ કરીએ એટલુંજ નહિ, પણ રસ્તાઓમાં અને ઘરોમાં ખાળકૂવાની ઝેરી હવાના તુકસાનમાં અતિ મોટો વધારો થાય.

૨૨. મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે સેનિટરી ખાતાના હુકમથી નડીઆદની મ્યુનિસિપાલિટીએ નવા ખાળકૂવા બનાવવાની પરવાનગી આપવી બંધ કરી છે, અને જો આ વાત ખરી હોય તો આપણને પણ એ પ્રમાણે વર્તવાનો હુકમ થાય.

૨૩. આવી સ્થિતિને લીધે આપણે માટે એટલોજ ઉપાય રહે છે કે બધાં ઘરોના માલીક પાસે ખાળકૂંડીઓ બનાવરાવવી, જેમાં ગંદવાડનું એક દહાડાનું ગંદુ પાણી રહે અને પછી તે ઉલેચાવીને શહેર બહાર ગાડામાં ધાલી મોકલાવી દેવું. હવે આનો ખરચ ફેટલો થાય તે જોઈએ. હું એમ માનીલઉં છું કે પાણી બહાર ન નીકળે એવી છોબંધ ખાળ-

કુંડીનું ખરચ આશરે રૂ. ૫ સૂધી થાય, તે ૩૦,૦૦૦ ધરની ખાળકુંડીઓનું શરૂઆતનું ખરચ રૂ. ૧,૫૦,૦૦૦ થાય અને તે સાફ કરી જવાનું હમેશનું ખરચ નીચે પ્રમાણે થાય.

૨૪. આ યાદીના ૧૯ માં પેરેગ્રાફમાં બતાવ્યા પ્રમાણે શહેરના $\frac{૩}{૪}$ ભાગના ગંદા પાણીનો જથ્થો ૨૨,૦૦૦ મણુ ધારીએ અને આખા શહેરનો ૩૦,૦૦૦ મણુ ધારીએ તો એક બળદનો એકો એકી વખતે દશ મણુ ગંદા પાણીનો બોળે લેઈ જઈ શકે અને દિવસમાં ત્રણ ફેરા કરતાં વધારે ફેરા કરી શકે નહિ એમ મને લાગે છે. એક એકાનું ભાડું રોજ આશરે આઠ આના થાય ત્યારે ત્રીસ મણુ ગંદુ પાણી ઉપાડ્યાનું ખરચ આઠ આના થાય તો આખા શહેરનું ઉપડામણુ રોજના રૂ. ૫૦૦ થાય અને શહેરનાં $\frac{૩}{૪}$ ભાગનું ઉપડામણુ રૂ. ૩૭૫ રોજ થાય. આ ખરચના આંકડાનો વરસના દિવસ ૩૬૫ બેડે ગુણાકાર કરીએ તો આખા શહેરને માટે એકંદરે રૂ. ૧,૮૨,૫૦૦ અને $\frac{૩}{૪}$ ભાગને માટે રૂ. ૧,૩૬,૮૭૫ વરસ દહાડાના થાય. આથી કરીને દર માણસ દીઠ રૂ. ૧-૮-૦ ખરચ આવે. આટલું મોટું ખરચ કરીએ તે છતાં સંતોષકારક કામ થતું નથી. મ્યુનિસિપાલ ભંગિયાઓ દિવસમાં એકવાર ખાળકુંડી સાફ કરી જશે તેમાં થોડું તો ગંદુ પાણી રહેશે. ગંદા પાણીના જથ્થાનું પ્રમાણુ માણસ દીઠ દશ શેરથી પણ વધારે થાય એ સંભવિત છે અને તેથી કરીને ઉપડામણુનું વધારે ખરચ જોઈએ. વળી તેને શહેર બહાર લેઈ ગયા પછી તે નાંખવાને જમીન રાખવી પડશે.

૨૫. જેમ જેમ આ બાબતનો હું વધારે વિચાર કરું છું તેમ તેમ મારી વધારે વધારે ખાતરી થતી જાય છે કે જમીનની અંદર નાંખેલી સારી રીતે બાંધેલી ગટરોથી શહેરનો ગંદવાડ બહાર કાઢવાની યોજનાથી બીજી કોઈપણ યોજના કરતાં વધારે સારો પરિણામ આવશે અને તે ખરચમાં વધારે સસ્તું પડશે.

૨૬. જ્યારે ગાડાંમાં ભરી ગંદવાડ બહાર કાઢવાની ખામી આવે એવી રીતથી માણસ દીઠ રૂ. ૧-૮-૦ ખરચ આવે છે તો કરનલ ડ્યૂકેટ પાણીકામ અને ગટરના ખરચની ગણતરી બતાવી છે તે પ્રમાણે તે બે કામ સાફ માણસ દીઠ એક રૂપિયા ખરચથી વધારે નહિ આવે. આથી કરી રૂપિયા માત્રમ પડે છે કે આ છેલ્લી યોજના પસંદ કરવાથી કામ ઘણું સસ્તામાં થશે.

૨૭. ગટરની યોજના ઘણી ચઢિયાતી છે તેના સંબંધમાં માનચેસ્ટરમાં એક આરોગ્ય ખાતાના અમલદારે થોડા દિવસ ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું તેમાંથી એક ફકરો હું નીચે ટાંકી અતાવું છું :—

“ જૂની ગટરો ફક્ત જમીનની સપાટી ઉપરનાં પાણીને માટે વાપરવી જોઈએ અને નવી પાણી બહાર ન નીકળે એવી ગટરો બધો પ્રવાહી ગંદવાડ એકઠમ છૂટી જમીનમાં લેઈ જવાને માટે બાંધવી જોઈએ, અને ખેતરમાં લેઈ જવાશે તો ખરચ સસ્તું પડશે અને ત્યાં તે ઉપયોગનું થઈ પડશે. ઇંગ્લાંડમાં વીસેક ગામમાં આ યોજના ફતેહમંદ રીતે પાર પડી છે. રાબત્ય તરફથી ખાસ તપાસ કરવાને નીમેલી કમીટીઓએ રસાયણ પ્રયોગ અને ખીજ પ્રયોગથી તપાસ કીધા પછી એવો અભિ-પ્રાય જણાવ્યો છે કે ગામના ગંદવાડનો નીકાલ કરવાને માટે ફક્ત સારામાં સારી અને સસ્તામાં સસ્તી યોજના ચોખ્ખું પીવાનું પાણી શહેરમાં લાવવાની અને ગંદવાડનું પાણી બહાર લેઈ જવાની છે.”

૨૮. ખીજું પ્રમાણ કલકત્તામાં આઠ નવ વર્ષથી ગટરો થઈ છે તે ગટરોની ખાખતમાં સને ૧૮૮૨-૮૩ ના કલકત્તાની મ્યુનિસિપાલિટીના કારભારના રીપોર્ટમાંથી આપું છું. એ રીપોર્ટના ૩૮૭ મા પેરેગ્રાફમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :—“જમીનમાં દાટેલી ગટરોથી થતા ફાયદામાં એક તો એ છે કે કલકત્તામાં એથી કરીને ભોંયતી અંદરનું પાણી ઘણું ઉંડું ઉતરી ગયું છે અને તેથી કરીને ઘરની હવા વધારે સૂકી થઈ ગઈ છે અને આગળ જેમ ખાસ વરસાદની રીતમાં તો તાવનું જોખમ લીધા સિવાય ઘરનાં નીચેનાં ભોંયતળિયાંનો ભાગ વાપરી શકાતો નહોતો તેમ હવે નથી, પણ હવે આરે માસ ઘરનાં ભોંયતળિયાંનો ભાગ વાપરી શકાય છે. (૨) જમીન અંદરનું પાણી ઉંડું ગયું છે તેને લીધે ઝેરી જાતનાં તાવ જે કલકત્તામાં હમેશ ઠેર ઠેર લાગુ પડતા હતા અને જે ચોવીસ પ્રગણના ન્યુડીઆ, હુગલી, બર્ડવાન અને મીડનાપુરના ગામોમાં અને તેમાં વિશેષે કરીને બ્રાસેટ, કૃષ્ણાગર, હુગલી અને બર્ડવાન ગામોમાં ત્રાસ વરતાવી મૂકતાહતા તેવા તાવ હવે કલકત્તામાં ક્વચિતજ લાગુ પડે છે. સને ૧૮૬૯-૭૦-૭૧ ની સાલમાં આ તાવથી બર્ડવાનની વસ્તીના અડધોઅડધ લોક મરી ગયા હતા એ વાતમાં કાંઈ અતિશયોક્તિ જેવું નથી. કલકત્તાની આસપાસનાં ગામોમાં હજી પુષ્કળ તાવ ચાલે છે પણ એ મુકાબલે કલકત્તા ખાસ કરીને ઝેરી તાવથી મુક્ત છે. (૩) ગટરથી

નીકાલ કરવામાં આવતો જમીનનો ગંદવાડ જે અગાઉ શહેરમાં ને શહેરમાં રહેતો અને ભોંયને ખરાબ કરતો તે ગયો છે અને ગટરનું કામ વધારીશું તોજ હજુ જે મોટો ગંદવાડ રહી જાય છે તેનો એવી રીતે નીકાલ થશે. હાલ આપણે જોઈએ છીએ કે કલકત્તામાં મરડાના રોગમાં ફેરફાર થઈ ગયો છે અને આ રોગ જે આંતરડાં નબળાં કરી નાંખે છે તે અગાઉ જેમ જેવામાં આવતો તેમ હવે ઇસ્પીતાલોમાં અને ખાનગી ઘરોમાં જેવામાં આવતો નથી. કલકત્તામાં આરોગ્ય બાબતમાં સુધારો થવાથી અને તેમાં ખાસ કરીને સ્વચ્છ પાણી પૂરું પાડવાથી અને ગંદા પાણીનો નીકાલ થવાથી આ બનાવ બન્યો છે એમ માનવાને પૂરતું કારણ છે. શહેરનો એક ભાગ હેસ્ટીંગ જેમાં ગટર ખીલકુલ થઈ નથી ત્યાં કોલેરાનું અને એકંદરે મોતનું પ્રમાણ આખા શહેર કરતાં સૌથી વધારે છે.”

૨૯. ઉપરની હકીકત ઉપરથી મને આશા છે કે આપણા મ્યુનિસિપાલ કમિશનરોની અને શહેરના ખીજા શુભેચ્છકોની ખાત્રી થશે કે જે ગટરકામની અમદાવાદને માટે ભલામણ કરવામાં આવે છે તેની અજમાશ થઈ ગઈ છે અને ખીજા જગાઓએ તેનો સંતોષકારક પરિણામ આવ્યો છે.

૩૦. ગટરની બાબતના સંબંધમાં મને જણાવવું વાજબી લાગે છે કે નરક અને પેશાપ જે શહેરમાં રહેવા દીધાથી નુકસાનકારક છે તે જે ખેતીવાડીવાળી જમીનમાં નાંખ્યું હોય તો ખાતર તરીકે ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ દેશમાં છાણ એજ મુખ્ય ખાતર તરીકે વપરાય છે પણ દોર ઘણું કરીને ઘાસ ખાય છે તેથી કરીને અનાજ વગરે નીપજવામાં જે ફાસફરીક એસીડની જરૂર છે તે તેમાં ઘણો આવતો નથી. પણ માણસ અનાજ ખાય છે તેથી તેમનાં નરકમાં અને પેશાપમાં ઘણો ફાસફરીક એસીડ આવે છે માટે છાણ કરતાં તેનું ખાતર વધારે ઉપયોગી છે. મારા દેશી મિત્રોને હું ભલામણ કરું છું કે સન ૧૮૮૪ માં ગુજરાત વરનાડ્યુલર સોસાયટીએ ખેતીવાડીના સુધારા બાબત એક નિબંધ છપાવ્યો છે તેનું ૧૪ મું પ્રકરણ વાંચવું તે ઉપરથી જણાશે કે માણસનું અગીઆર મણ મૂતર તે અનાજ નીપજવવાની બાબતમાં ૨૫૦ મણ છાણના ખાતરની બરાબર આવે છે. એમાં વળી જણાવ્યું છે કે એક પાકી ઉમરના માણસનું મૂતર વરસે દહાડે ૧,૦૦૦ શેર થાય છે અને જો એટલું ખાતરમાં વાપર્યું હોય તો ચાર રૂપિયાની કીમ્મતનું ખાતર

થાય. વળી એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે દશ હજાર માણસની વસ્તીનું મૂતર ખાતરમાં વાપર્યું હોય તો તેમાં અનાજ ઉગાડવાનો ચઢી-આતો ગુણ રહ્યો છે તેથી ૩,૦૦૦ મણુ અનાજ બીજું વધારે નીપજે. બીજી ગણતરીઓની વાત બાબુપર રાખીએ તો જો ૧૧ મણુ મૂતર ૨૫૦ મણુ છાણના ખાતર બરાબર થાય છે તો ૧,૨૦,૦૦૦ માણસોનાં મૂતરની કેટલી બધી કીમત થશે. એક માણસનું મૂતર રોજ ૨ $\frac{૩}{૪}$ શેર થાય તે લેખે ગણીએ તો આ શહેરનું મૂતર ૩૦૦,૦૦૦ શેર એટલે ૭,૫૦૦ મણુ થાય. જો આ નિબંધ લખનારે આપેલી ગણતરી બરાબર હોય તો ૩૦ મણુનું એક ગાડું ગણતાં ૭,૫૦૦ મણુ મૂતર ૫,૦૦૦ છાણના ખાતરનાં ગાડાંની બરાબર થાય. છાણના ખાતરના ગાડાની ઓછામાંઓછી ચાર આના કીમત ગણીએ તો રોજના ૧,૨૫૦ રૂપિયા લેખે વરસે દહાડે ૪,૦૦,૦૦૦ રૂપિયા ઉત્પન્ન થાય.

૩૧. આ નિબંધમાં જણાવેલી ગણતરી ખરી છે કે ખોટી તે હું ખાત્રીથી કહી શકતો નથી, પણ એટલુંતો ખરું છે કે છાણના કરતાં માણસનું મૂતર ખાતર તરીકે વધારે ઉપયોગી છે અને એ વાપર્યું હોય તો જમીનનો કસ વધે છે.

૩૨. આ શહેરની આશપાશની જમીનની પેદાશનો કસ ફેસફરસ વગરના ખાતર વગર વારંવાર વાવેતર થવાથી એટલો બધો ઘટી ગયો છે કે ગટરની યોજનાથી ગંદવાડનું ખાતર તેને મળશે તો ઘણો ફાયદો થશે.

૩૩. ઉપરનાં કારણોથી સારીરીતે બાંધેલી ગટરથી શહેરના આરોગ્યતા સુધરશે તેની સાથે મ્યુનિસિપાલિટીને સારી આવક થશે.

૩૪. આ યાદી પૂરી કરતાં પહેલાં લશ્કરી સેનેટરી કમિશન તરફથી એક યાદી હાલમાં આવી છે તે અમદાવાદની આરોગ્યની બાબત છે માટે તેમાનો થોડો ભાગ અહીંનાં ટાંકી બતાવાની રજા લઉં છું. આ યાદી નામદાર સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટના તા. ૧૫ મી અક્ટોબર ૧૮૮૫ ના કાગળ સાથે મુબંબ સરકાર ઉપર આવી છે તે સરકારે લોકોને ખબર થવા સારું સન ૧૮૮૫ ના નવેમ્બરની ૨૪ મી તારીખે પ્રગટ કરી છે. તેમાં એ કમિશન તરફથી જણાવવામાં આવે છે કે “લોંચમાં મરતું” ગંદ પાણી, જેથી લેજવાળી ઝેરી હવા ધરમાં ફેલાય છે એવી પવનની છૂટ વગરની

અને ધીર શહેરની બાંધણી, અને ભોંયની અંદરનો ભેજ ભિંતોમાં ચઢે છે તેથી જમીનની સપાટી ઉપર બાંધેલા રહેવાના ઓરડાઓ જમીનની નીચે બાંધ્યાં હોય એવાં ભોંયરાંના જેવા થઈ જાય છે :—આ કારણોથી તાવ ઉત્પન્ન થાય છે એવું આ રીપોર્ટ ઉપરથી નીકળે છે. મ્યુનિસિપાલિટીએ નક્કી કરવાનું છે કે શહેરની આ મોટી ખામીઓ બધે ઠેકાણે ગટરો બાંધીને અથવા બીજી કોઈ વધારે સહેલી યોજનાથી સારી રીતે અને થોડા ખર્ચથી દૂર કરી શકાશે કે નહિ. ગમે તે પ્રકારે ભોંય કોરી થઈ જાય અને ગંદી શરદી ભિંતોમાં ચઢી ન શકે તેનો ઉપાય કરવો જોઈએ.”

૩૫. ન્યારે આ યાદીમાં જણાવેલી બધી હકીકત ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે ત્યારે મને સારી પેઢે આશા રહે છે કે મ્યુનિસિપાલ કમિશનરો અને આ શહેરના બીજા શુભેચ્છકો કબૂલ કરશે કે અમદાવાદનાં ઘરોના મેલા પાણીનો નીકાલ કરવા સારું ગટરો અને પાણી કામની યોજનાઓ ઘણીજ સરસ અને સસ્તી થઈ પડશે.

૩૬. આ શહેરનાં કેટલાંક વર્તમાનપત્રો એવો સ્વાલ કરે છે કે ગટર અને પાણી કામથી મરણની સંખ્યામાં ઘટાડો થશે એવી કોઈ ખાત્રી આપે છે? તેના જવાબમાં હું જણાવવા માગું છું કે જે આરોગ્ય શાસ્ત્ર આપણે માનીએ અને જે જગોએ આવાં સુધારાનાં કામો થયાં છે તે જગોએથી મળતો પૂરાવો માનીએ તો અહીંયાં ફાયદાકારક પરિણામ આવશે એવો દરેક સંભવ છે. હાલ જેથી ધરની અને રસ્તાની હવા ઝેરી થાયછે તે ગંદવાડનો સારીરીતે નીકાલ કરવામાં આવે તો ચાલતી હવા સ્વચ્છ થાય અને ચોખી હવા લેતા લોકો વધારે તનદુરસ્ત રહેવા જોઈએ અને લોકોની સુખાકારી સુધરે તો હાલ જે અમદાવાદમાં મરણનું પ્રમાણ ઘણું વધી ગયું છે તે ઓછું થઈ જાય એમાં કશો શક નથી.

(સહી) રણછોડલાલ છોટાલાલ,

પ્રેસિડેન્ટ.

સર ટી. સી. હોપ સાહેબનો ઉપકાર માનવા માટે

અત્રે મળેલી સભા.

ગઈ તારીખ ૩૦ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૮૬ ને રોજ નગર શેઠ પ્રેમાભાઈ હીમાભાઈ વિગેરે પાંચ ગૃહસ્થોના આમંત્રણથી ટંકશાળમાં એક મોટી સારા

વગવાળા લગભગ બે હજાર ગૃહસ્થોની સભા મળી હતી. તેમાં શેડીઆ, નોકરો, હિંદુ અને મુસલમાનો વિગેરે સવળા વર્ગના ગૃહસ્થો હાજર થયા હતા. અત્રે ફેનેજ કરવા સંબંધી રા. બા. રણછોડલાલના આગ્રહે કરનલ ડયૂકેટને બોલાવી આસરે પાંચ હજાર ખર્ચ કરીને એસ્ટીમેટ કરાવ્યું હતું તે સંબંધી અત્રેની પ્રજાના વિચાર કાંઈક વિરૂદ્ધ હોવાથી તે કામ કેટલે દરજ્જે અટક્યું હતું તેથી રા. બા. રણછોડલાલે સર હોપને લખીને તેનો અભિપ્રાય માગવાથી તે ઉદાર ગ્રહસ્થે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો હતો. જેથી આ શહેરની પ્રજા પોતાને ગટરના દુઃખમાંથી બચવા સાથે મોટા ખર્ચના બોલમાંથી પોતાને હાલ બચેલી સમજવાથી તેમનો ઉપકાર માનવા માટે સભા બોલાવી હતી. શેડ મણીભાઈની દરખાસ્તથી અને શેડ ત્રીકમલાલના ટેકાથી પ્રમુખની યુરસી શેડ બહેચરદાસે લીધી હતી. સભા બોલાવવાના કારણમાં બહાર પાડેલી જાહેરખબર વંચાયા પછી રા. બા. બહેચરદાસે સર હોપની યોગ્ય સ્તુતી કરી હતી તે પછી ફેનેજથી થતા નુકસાન વિષે કેટલુંક જણાવ્યા બાદ રા. સા. કાવસજીએ સર હોપે લખેલી યાદીનો તરજુમો વાંચી સમજાવ્યો અને તે માટે તેમનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત કરી જેને કવીશ્વર દલપતરામે ટેકો આપતાં સર હોપનાં યોગ્ય વખાણ કર્યા; અને વધારે એમ જણાવ્યું કે રા. બા. રણછોડલાલે સર હોપનો અભિપ્રાય માગવાથી આપણે મોટા ખર્ચમાંથી બચ્યા તેથી રાવબહાદુરનો પણ ઉપકાર માનવો જોઈએ. આ પછી રા. સા. મહિપતરામે પોતાપર આવેલા સર હોપના કાગળની મતલબ કહી અને સવળા કમિશનરોએ સંપીને ચાલવાની સલાહ જણાવી. સર હોપની યોગ્ય સ્તુતિ કર્યા બાદ પ્રમુખે સંપના સંબંધમાં જણાવ્યું કે મિથ્યા હડ અને અભિમાન ન્યાંસુધી અવિચારીઓ તજે નહિ ત્યાંસુધી સંપ થવો કઠીણ અને સંપ ન થાય ત્યારે પ્રજાને નાહક નુકસાન ભોગવવું પડે વિગેરે કેટલીક બીના જણાવ્યા બાદ રા. સા. નરભેરામે પ્રમુખનો ઉપકાર માન્યો તેનો રા. સા. વૃજરાયે ટેકો આપતાં સર હોપની ને નામદાર મહારાણીની જય બોલ્યા પછી સભા ખરખારત થઈ હતી.

આ પ્રમાણે વિરૂદ્ધ ઉદ્દેગજી અને પાંચમ મચી રહ્યું હતું. તેમાં પછી પાણીના નાળના કામ ખાખત ઠરાવ કરવાને મ્યુનિસિપાલિટીની જનરલ મીટીંગ એટલે બધા સભાસદોની સભા મળી. તે દિવસ કાંઈ કામ થયા મિત્ર થ નદામે યુમાવવાનો કેટલાકને સંકેત જણાતો હતો. સભા વખતે સભાનું કામ જોવા આવનાર લોકોની મહોટી હડ મળી હતી. કેટલાક લોકોએ પાણીના નાળની ચેજના વિરૂદ્ધ પહેલેથી મ્યુનિસિપાલિટીમાં અરજીઓ માગલી હતી અને કેટલાકે તે વખતે અરજીઓ આપી. કેટલાક કમીશનરોએ સભાનું કામ ચાલવા પહેલાં એવી દરખાસ્ત કરી કે સભાનું કામ શરૂ કરતાં પહેલાં લોકોની આવેલી

અરજીઓ મળ્યામાં અક્ષરે અક્ષર વાંચી જવી. કેટલાકે કહ્યું કે એ વાત જરૂર વગરની છે અને વખત ગૂમવા જેવી વાત છે. વળી પ્રેસિડેન્ટસાહેબે અને સેક્રેટરીએ તે અરજીઓ વાંચી છે અને તેના પર યોગ્ય ધ્યાન આપ્યું છે. આ કહેવું કેટલાકને પસંદ નહિ પડ્યું તેથી અરજીઓ સભામાં વાંચવી કે નહિ તે વિષે મત લેવાનો તેમણે આગ્રહ ખતાવ્યો તે ઉપરથી તે ખખત મત લેવાયા તો ઘણું મત એમ ઠર્યું કે સભામાં લેકેની આવેલી અરજીઓ અક્ષરે અક્ષર વાંચવી. પછી અરજીઓનાં ટાયનાં ગાવાનું કામ શરૂ થયું તે દરમિયાન કેટલાક યૂરોપિયન કમિશનરો સભામાંથી ઉઠી સભા છોડી ચાલ્યા ગયા, પણ અરજીઓ વાંચવાની હકૂ લેનારાઓએ તે હકૂ છોડી નહિ.

આ ઉપરથી રાવખલાદુરને લાગ્યું કે કમિશનરો અને લોકેની વિરક્ષતા અને હકૂ જખરી છે અને તે સર હોપ સાહેબના અભિપ્રાયનો ખોટો અર્થ સમજવાથી ઉત્પન્ન થઈ છે એમ ધારી ખધાંનાં મનનો ખુલાસો કરવાને તેમણે એક યાદ લખીને ખહાર પાડી તેનો સાર નીચે મુજબ છે :—

આપણા શહેરની તનદુરસ્તી સુધારવાની ખાખતમાં ખને તેટલી ચોકસી કરવાને અને તે સંખંધી ઉત્તમ પ્રકારની સલાહ મેળવવાની હિચ્છાથી આપણા શહેરની હાલતથી વાકેફગાર અને તેના શુભને માટે અત્યંત કાળજી ધરાવનાર સર હોપ સાહેબને મેં એક પત્ર લખ્યો હતો અને તેની સાથે મીઠા પાણીના નળ અને ગંદા પાણીને માટે ગટરો સંખંધીની યોજનાનાં કાગળિયાં તેમના પર મોકલ્યાં હતાં. આનો જવાપ સાહેબ મેરખાને ઘણો શ્રમ લેઈ મારાપર મોકલી આપ્યો છે અને તેમાં ઘણીજ વિગતવાર રીતે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે. સાહેબ મેરખાને, મારા પત્રનો જવાપ લખવાને અને તેમાં પોતાનો વિગતવાર અભિપ્રાય જણાવવાને જે તસ્દી લીધી છે તેને માટે તેમનો આ ઠેકાણે હું મ્હોટો ઉપકાર માનું છું. સર ટી. હોપ સાહેબના પત્રની જુદી જુદી ખાખતો વિષે મારો નમ્ર અભિપ્રાય મ્યુનિસિપાલ કમિશનરોની જાણ સારૂં હું નીચે જણાવું છું :—

સર હોપ સાહેબના પત્રની ખીજ કલમ ઉપરથી માલૂમ પડી આવે છે કે અમદાવાદના લોકેની આરોગ્યતા સુધારવાની ખાખતમાં મ્યુનિસિપાલિટીએ મ્હોટો ખરચ કરવો જોઈએ એવો એ સાહેબનો

અભિપ્રાય છે. વળી સેનીટરી કમિશનર સાહેબના મતને એ મળતા આવે છે કે શહેરમાં લોકોને પીવાને ચોખું પાણી પૂરું પાડવામાં આવે અને મેલું પાણી અને બીજો ગંદવાડ શહેર બહાર લેઈ જવાનું કામ કાંઈ ખામી વગર ચાલે તો આ શહેરમાં વ્યાટકાં બધાં મરણ નીપજે છે તેમાં એકદમ ઘટાડો થઈ જાય અને અતે લગભગ તે સંખ્યા ઘટીને અડધો અડધ થઈ જાય.

મને આશા છે કે સર ટી. હોપ સાહેબના આ દૃઢ અને કીમતી અભિપ્રાય ઉપર અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીના કમિશનરો અને શહેરના બીજા શુભેચ્છકો ધ્યાન દેઈને વિચાર કરશે અને તે પ્રમાણે અમલ કરશે.

વિચારવાની બાબતો બે છે :—એક તો શહેરમાં ચોખું પાણી લોકોને પીવા સારું મળે તેવા અને ગંદું પાણી શહેરમાં નહિ દાટી દેતાં શહેર બહાર દૂર મોકલાવી શકાય તેવા ઉપાય કરવા. આ બે બાબતો જો બરાબર અમલમાં મૂકવામાં આવે તો લોકોની આરોગ્યતામાં સુધારો થયા વગર રહેવાનો નહિ. મારો પોતાનો અભિપ્રાય એવો છે કે ગમે તેવી અડચણો વેઠવી પડે તો વેઠવી પણ આ સ્તુતિપાત્ર કામ તો કરવુંજ અને જેમ બને તેમ જલદીથી કરવું.

હવે પહેલાં આપણે શહેરમાં મીઠા પાણીના નળ લાખસ કરવાની બાબત લેઈશું :—

સર થીઓડર હોપ સાહેબ કહે છે કે (એમના પત્રનો ત્રીજો પેરેગ્રાફ જુઓ) મને લાગે છે કે ખારી નદીના કરતાં સાબરમતી નદીમાંથી પીવાનું પાણી લેવું એ વધારે સારું છે. સર હોપ સાહેબના આ અભિપ્રાયથી એક બાબતનો તો જુલાસો થઈ જાય છે. તે સાહેબ કહે છે કે લોકોએ બગાડેલું પાણી ના આવે તેને સારું કાંપના સદર બબ્બરની ઉપરની બાજુએથી પાણી લેવું એ વધારે સારું છે ખરું, પણ સેનીટરી કમિશનર સાહેબે બતાવેલા જુલાસા પ્રમાણે મ્યુનિસિપાલિટી દૂધેશ્વર આગળની નદીમાંથી પણ પાણી લેઈ શકે તો કાંઈ ખોટું નથી. ત્યારે હવે સાબરમતીવાળી બીજી યોજના આ ઉપરથી પસંદ મંજૂર થાય છે. સર હોપ સાહેબના પત્રનો મને એવો સાર માત્રમ પડે છે કે આપણે જે કાંઈ કરીએ તે બરાબર તપાસ અને અજમાસ કીધા પછી ખાતરી કરીને કરવું.

ઉપર પ્રમાણે યાદી લખીને મ્યુનિસિપાલિટીના કમિશનરોના ધ્યાનમાં ઉતારી પછી અને શહેરમાં પાણી પૂરું પાડવાને માટે ખનાવેલા કૂવાની સારી પેઠે અજમાસ કાર્યને ખાત્રી કીધા પછી કેટલાક ઝીણી જુદાના અને દુરાગ્રહ વિનાના મ્યુનિસિપાલ કમિશનરોનાં દીલમાં તે વાત ઉતરી તેથી તેમણે પોતાનો મત ફેરવ્યો. આથી કરીને જ્યારે ફરીથી પાણી પાણીના નળ સંબંધી આખત તા. ૩ જી માર્ચ ૧૮૮૭ ની મ્યુનિસિપાલિટીની જનરલ મીટીંગની સભામાં નીકળી ત્યારે તેમણે પોતાનો મત રણછોડભાઈના વિચારની તરફેણમાં આપ્યો. આ સભા વખતે ખરેખરી રસાકસી ચાલી હતી. આગલી સભાની માફક વિરૂદ્ધ સભા-સદ્યોએ પોતાનો મત છોડ્યો નહિ. તેમાંના એક સભાસદે એવી દરખાસ્ત કરી કે મર ટી. હોય સાહેબે જે ઇજનેરની સલાહ લેઈને આ આખતમાં પોતાનો અભિપ્રાય લખી મોકલ્યો હતો અને જેમણે અમદાવાદમાં પાણી પૂરું પાડવાને બે ત્રણ કૂવા નહિ પણ એકસો ને એક-તાલીસ કૂવા જોઈએ એવા એસ્ટીમેટનો અડસદો પોતાના ઇજનેરની ધંધાના અનુભવ ઉપરથી કરી આપ્યો હતો તે ઇજનેરને રૂપિયા બે હજાર આપી પાણી કામની યોજના ખતાવવાને તેડાવવા જોઈએ. પણ આ વખતે સભાના કેટલાક ઝીણી જુદાના સભાસદોએ પોતાનો મત ફેરવ્યો હતો તે આગલી સભાની માફક આ સભામાં આ સભા-સદ્યોના મત સાથે વળગી રહ્યા નહિ તેથી તે દરખાસ્ત મારી ગઈ. ત્યાર પછી કરનલ ડ્યૂકેટે પાણીના નળ લાવવાના કામને માટે ખનાવેલી યોજના કાયમ રાખવાની દરખાસ્ત પસાર થઈ અને પાણીના નળના કામની ફતેહ ચાલુ થઈ.

ધર્મશ્રીની લીલામાં માણસની પ્રકૃતિ એવી ખનાવી છે કે દરેક માણસ પોતાણું જેણું મન હોય છે તેણું જ ખીજતું હશે અને પોતામાં જેવી જુદાઈ હશે તેવી અથવા તેવી નહિ તો કાંઈક તેના જેવી ખીજમાં હશે એમ ધારે છે. રાવખડાદૂર એમ ધારતા હશે કે તેમના સામે પાણીના નળની આખતમાં વિરૂદ્ધતા ખતાવનારા કાંઈ જુદી તરેહનો અભિપ્રાય ધરાવતા હશે અને એમની સમજણમાં કાંઈ જુદી વાત આવતી હશે. તેઓએ એ આખતણું મનન અને અભ્યાસ કર્યો હશે અને તે ઉપરથી એમનો મત જુદી તરેહનો થયો હશે. આમ જે પ્રમાણે રાવખડાદૂર ધારતા હશે તે પ્રમાણે તેમની સામેથનાર પણ ધારતા હશે કે

રાવખડાદૂર તો સરકારના શીખવ્યાથી આ પ્રમાણે આગ્રહ લેઈ બેઠા છે. સરકાર નવાવે છે તેમ નાચે છે. આમાંથી શો પરિણામ નીકળશે, રોજ કેટલું પાણી વરશે, કેટલું પૂરું પડી શકશે તથા કૂવા કેટલા ને કેવા કરવા પડશે; કયાં કરવા પડશે, શી રીતે કરાશે, એ બંધામાં રણછોડભાઈ કયારે ઉંડો વિચાર કરવા બેઠા હતા અથવા વિચાર કરવા બેસે તો એ કયાંથી સમજ કે જાણી શકવાના હતા? આ પ્રમાણે એ સામેથનારા પોતાના મનની ગતિ જાણતા હતા. ડાહ્યા પુરુષો જે આખતમાં પોતાની સમજ ન પોચે અને પોતાનું ધ્યાન અને હુક્ષિ ન ખૂંપે તેવી આખતમાં પેસતાજ નથી અને જે આખતમાં એ પેસવા ઈચ્છે છે તો પછી તેમાં ઉંડા ઉતરી તેનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરે છે અને માહિતી મેળવે છે. તેઓ કદી વગર સમજે દુરાગ્રહ કરતા નથી. આવા કેટલાક ડાહ્યા પુરુષો મ્યુનિસિપાલિટીમાં હતા તેમના મનમાં રાવખડાદૂરે કાઢેલા અભ્યાસ અને તપાસ પર વિશ્વાસ બેસે તેથી તેઓ પાણીના નળનું કામ ચલાવવાને કમૂલ થયા. હમેશાં વાજબી આખતનો છેવટે જય થાયછે તે પ્રમાણે પાણીના નળની આખતમાં થયું. હાલ હવે પાણીના નળ અમદાવાદમાં ઘેર ઘેર અને ઉમરે ઉમરે થઈ ગયા છે. જે લોકો અને સભાસદો પાણીના નળના કામની સામે થયા હતા તે પોતાના ઘરમાં પાણીની પીતળની ચકલીઓ ચળક ચળક થતી જુએછે ત્યારે પોતાની હડીલાઈ ભરેલી મૂલ સંભારીને મનમાં હસે છે. જે મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદોએ ટંકસાળમાં પાણીના નળના કામની સામે થવાને મોટી ગંજવર લોકોની સભા બોલાવી હતી તે હવે પોતાના આગખગીચામાં અને ખેતરમાં પાણીના નળ ચલાવવાને મ્યુનિસિપાલિટીમાં અરજીઓ ઉપર અરજીઓ કરેછે. જે લોકો નળનું પાણી અપવિત્ર અને પીવાલાયક નહિ એમ બોલતા હતા તે લોકો માતા અને મહાદેવના દેશમાં પાણીના નળ લે છે. જે લોકો કહેતા હતા કે પાણીના નળની અમદાવાદમાં જરૂર નથી તે લોકોએ પોતાના ચોકમાં અને અગાસી-ઓમાં ફરફર ઉડતા પાણીના નળના કૂવારા પોતાના ઘરમાં બનાવ્યા છે અને શીતળ પાણીનાં ઉડતાં ઠંડાં રજકણીની મજા ભોગવે છે. જે લોકો પાણીના નળના કામને વગોવતા હતા તે હવે ત્રીજે માળ કે ચોથે માળ બેસીને ત્યાં નળની ચકલી ફેરવી પાણી પીએ છે. જે લોકો રણછોડ-ભાઈને આ કામ માટે પ્રથમ ગાળે ભાંડતા હતા તે હવે ખરા અંત:-

કરણુથી મનમાં ખુલ્લી રીતે રણછોડભાઈને આશિરવાદ દે છે. પાણીના નળ ઢાટવાને માટે જ્યારે રસ્તાએ! ખોદાતા હતા ત્યારે જે લોકો એમ ખોલતા હતા કે આ તો રણછોડભાઈની ઘોર ખોદાય છે તે લોકો હાલ તેમના મરણ પછી કહેવા લાગ્યા છે કે રણછોડભાઈ તો મરી ગયા નથી પણ જ્યાંસૂધી અમદાવાદમાં પાણીનું સુખ કાયમ છે ત્યાંસૂધી એતો અમર છે. ડોસીએ અને ખીજ ખાયડીએ જે ખીજ લોકોનું જોઈને રણછોડભાઈને વખોડવામાં સામેલ થઈ હતી તે હવે કહે છે કે હાશ ! પાંચ ફૂલેથી પાણીનાં ખેંઠાં તાણી માથે મૂકી રેજ લાવવાં પડતાં હતાં અને જનક જતી રહેતી હતી અને પાણી છોકરાં છેયાં ખગાડે કે ટોળે તો તેમને ખીજનું પડનું હતું અને પાણી જીવની પેરે સાચવીને વાપરનું પડનું હતું તે બધી કાશ હવે જતી રહી : રણછોડભાઈનું ખહોતેર કલ્યાણ થયો, એમનો વૈકુંઠમાં વાસ હજો, એમના એકના એકાવન થયો, એવી રીતે અંતઃકરણથી આશિરવાદ હાલ ખાયડીએ દે છે તે આપણે કાને સાંભળીએ છીએ. નળના પાણીને અપવિત્ર કહેનારા મંદિરોના અને દેવસ્થાનના મહારાજો અને પૂજારીઓએ પોતાના મંદિરમાં અને દેવસ્થાનમાં ઠાકોરજી અને દેવને રમજી આપવા અને તેમની સેવા કરવા પાણીના નળના તરેહ તરેહવાર ફૂવારોએ મંદિરમાં લીધા છે અને ઠાકોરજીને તે વડે લાડ લગાવેછે એટલે હવે નળના પાણીની પવિત્રતાનો સીક્કો વાગી ગયો. જમણવારોમાં વાપરવાને માટે ગામમાં ભરીભરીને પાણીની કોડિયો નદીએથી કે પાંચ ફૂલેથી મંગાવવી પડતી હતી તે ખટપટ જતી રહી તે કેવું સુખદાયક લાગે છે. શહેરની નજદીક આવેલાં પોતાનાં ખેતરોમાં અને ખાગબગીચામાં ખળદ જોડી કેશ ખેંચાવી પાણી સીંચવું પડનું હતું તે હવે મટી ગયું અને સો ખળદથી પણ ખેંચી ન શકાય તેટલું બધું પાણી રણછોડભાઈના પાણીના નળથી તે ખેતરોમાં અને ખાગબગીચામાં લેવાયછે એ સુખ કાંઈ એાછું નથી. ઔદીય બ્રાહ્મણ જેવી ગંબીર નાતને જમણવારમાં પોચી શકે તેટલું બધું પાણી, સો કોશથી પણ પૂરું પડી શકે નહિ તેટલું પાણી, ખારે પહોર અને બત્રીસે ઘડી જ્યારે જોઈએ ત્યારે મળી શકે તેવું પાણી, મીઠું દ્રાક્ષ જેવું પાણી, જમેલુ હજમ કરી નાંખે એવું પાણી, ખગડેલી તખિયતને સુધારી દે એવું પાણી, વિકાર રહિત આરોગ્યતા આપે એવું પાણી, અને સસ્તે અને થોડે

કરથી મળતું પાણીતો ફક્ત અમદાવાદ શહેરમાં જ મળી શકે છે. અડધી રાત્રે કે જે વખતે નળની ચકલી ફેરવીએ ત્યારે પાણી તૈયાર એ સુખ તો અમદાવાદમાં જ છે. અમુક વખતે જ પાણી આવશે માટે વહેલા વહેલા નળમાંથી પાણી નળાઓમાં ભરી મૂકો, નહિ તો પછી પાણી વગર રાહી જઈશું, એવી બીક અને ખટખટ અમદાવાદમાં નથી. આગ લાગે છે ત્યારે વરાળ યંત્રના ખંખાઓ એકદમ આવી પોચી સપાટાખંધ આગ બૂતવી નાખે છે અને લોકોના બન માલકું ઘણી સારી રીતે રક્ષણ થાય છે તે બધો રણછોડભાઈના પાણીના નળનો પ્રતાપ! હવે શ્રાવક લોકોને વાતો કરતા આપણે સાંભળીએ છીએ કે જો રણછોડભાઈ પાણીના નળ શહેરમાં વહેલા લાવ્યા હોત તો રતનપોળની હવેલીઓ બળીને પાયમાલ થઈ ગઈ, અને તળીયાની પોળ તળીયા આટક થઈ ગઈ ને લાખો રૂપિયાનું તુકસાન થયુંતે થાત નહિ. ટેલીફોન એટલે કહેલું સંભળાય એવાં તારનાં દોરડાં મ્યુનિસિપાલિટીની ઓફિસમાંથી હેઠ પાણી કાઢવાના નદી ઉપરના દૂધેશ્વરના કારખાના સુધી નાંખ્યા છે તેથી જ્યારે આગનો અકસ્માત થાય ત્યારે જેટલા જોરથી જેટલું પાણી જોઈએ તેટલું તાખડતોખ મળી શકે છે અને આગ વખતે ઘણો ખચાવ થાય છે. આ બધું પાણીનું સુખ અને સહેજત ફક્ત એક જ દૂવાથી. એકસો એકતાલીસ દૂવા કરવાની જરૂર પડી નથી.

અમદાવાદમાં પાણીના ખાંધકામની સંપૂર્ણ અને દૃઢ રચના કીધા પછી રાવખલાદૂરે પોતાનું ધ્યાન ગટરથી શહેરની ખાળોનું પાણી બહાર લેઈ જવાની ગોડવણુ કરવામાં લગાડયું. આને માટે મુંબઈ, કલકત્તા, વગરે, બીજાં સ્થાનની ગટરની રચના અને ગોડવણુની પોતે બંતમાહિતી મેળવી. ત્યાંની ખામીઓ તપાસી; લોકો ત્યાંની ગટરો સંબંધી શીશી ફરીઆદો ઉઠાવે છે તે બંધવી લીધું; રાવખલાદૂરનો અભિપ્રાય એવો હતો કે જ્યાં પાણીકામની યોજના રચાઈ હોય ને લોકો પુષ્કળ છૂટથી નળનું પાણી વાપરતા હોય તેવી જગોમાં જો ગટરો ના હોય ને એ બધું પાણી જો ભોંયમાં જવા દીધું હોય તો બેશક પાણી નળનું સુખ અંતે લોકોને દુઃખરૂપ થયા વિના રહે નહિ અને શરદી અને ભેજથી લોકોની તનદરસ્તીમાં ભારે બીગાડ થાય. આ પ્રમાણે નો પોતાના મનનો વિચાર તેમણે મ્યુનિસિપાલ કમીટીમાં જાહેર કર્યો.

આ વિચાર જાહેર કરતાં સાથ કમીટી ખધી ખળભળી હકી અને જયાં
 આ વિચાર લોકોના જાણવામાં આવ્યો ત્યારે ખધાં ન્યૂઝપેપરોએ
 અને લોકોએ તે વિરુદ્ધ ભારે ધાંધલ કરી મૂકયું. પાણીના નળ લાવતી
 વખતે જેટલું ધાંધળ થયું હતું તેના કરતાં અતિશય વધારે આ વખત
 થયું. સારા સારા પ્રખ્યાત અમલદારો અને અગ્રભવી લોકો પણ કેટલાક
 તેમના વિરુદ્ધ જણાયા. આ ખધી વિરુદ્ધતા અને ધાંધલ વચ્ચે રાં
 ખાં રણછોડલાલે પોતાનો એકાગ્રહ અને ધીરજ ખોધ નહિ. પોતે
 ઘણા ઘણા પ્રખ્યાત ઇંગ્લેન્ડના મત મંગાવ્યા. વિલાયત લખી
 ત્યાંના પ્રખ્યાત ઇંગ્લેન્ડના મત મંગાવ્યા. મીં ખાડવીન લેધેમ
 કરીને વિલાયતથી ખાસ ગટરકામની ગોઠવણ અને તપાસ માટે
 મુંખની મ્યુનિસિપાલિટીએ એક અંગ્રેજ ઇંગ્લેન્ડને બોલાવ્યો હતો તે
 વિધવાન અંગ્રેજ ઇંગ્લેન્ડને મુંખથી અમદાવાદ અહીંયાંની ગટર
 કામની ચોજનાને માટે બોલાવ્યો અને તેનો મત લીધો. રાવખલાદૂરે
 ઘડી રાખેલી ચોજના ખાડવીન લેધેમ સાહેબે પસંદ કરી તેમાં કેટલાક
 સુધારા વધારા સૂચવ્યા. તે અંગ્રેજ ઇંગ્લેન્ડને ખાત્રીથી જાહેર કર્યું કે
 રાવખલાદૂરે ધારેલી ચોજના પ્રમાણે ગટરકામ અમદાવાદમાં કરવામાં
 આવશે તો તે કામ ઘણુંજ ફતેહમંદ નીવડશે અને મુંખની ગટરોમાં
 હાલ જે ખામીઓ અને ખોડો નડે છે તે અમદાવાદની ગટરને ખીલકુલ
 નડશે નહિ. હવે આ પછી સરકારની પરવાનગી અને પસંદગી મેળવવી
 અને ગટર કરવાને માટે મ્યુનિસિપાલ કમીટીના મેંખરોનું મન સમા-
 ધાન કરવાનું ભારે કામ કરવાનું તેમને રહ્યું. આને માટે પણ પાણીના
 નળની ખાખતના જેવીજ મુશ્કેલીઓ નડવા લાગી. લોકોમાં ધાંધળ પુષ્કળ
 ચાલ્યું. પણ પાણીના નળનું કામ ફતેહમંદ રીતે પાર ઉતરેલું જોઈ
 કેટલાક જણા લોકોને તેમજ કેટલાક સમજી મ્યુનિસિપાલિટીના સભા-
 સદોને રણછોડભાઈના કામમાં કદી ભૂલ હોય નહિ એવો વિશ્વાસ ખેડેલો
 તેથી આ કામમાં વિઘ્નો તથા અડચણો લાંબી મુદત આવ્યાં નહિ. પોતે
 તે સંખંધી જે ચોજનાઓની માહિતી મેળવી રાખી હતી તથા પ્રખ્યાત
 અને નિપૂણ માણસોના અભિપ્રાય લખી પૂછાવ્યા હતા તે તેમને વંચાવ્યા.

આ પ્રમાણે ખધો પત્ર વ્યવહાર અને લખાણો કેટલાક સદાગ્રહી
 મેંખરોને વંચાવીને અને તેમની સાથે શુદ્ધ દિલથી અને સચ્ચતાથી તે
 વિષે વાદવિવાદ ચલાવી કેટલાક મેંખરોના મનની પોતે ખાત્રી કરી

આપી તેથી કમીટીમાં છેવટે એવો ઠરાવ થયો કે એક અજમાશ તરીકે હાલમાં શહેરના કોઈ અમુક ભાગમાં ગટર ખાંધવી અને ત્યાર પછી જોવું કે તેવું પરિણામ કેવું આવે છે. આટલાજ ઉપરથી વાંચનારની ખાત્રી થશે કે રાવખલાદૂરમાં કોઈ દિવસ દુરાગ્રહનોતો અવગણુ હતોજ નહિ પણ સામાના મનને જેવી રીતે રચવું આવે તેવી રીતે કરીને કામ લેવું અને ધારેલી મતલબ એની મેળેજ પાર પડે તેમ કરવું. આમાં તો એમના મનને ખાત્રીજ હતી કે ધારેલી અજમાશ ધારેલી યોજના પ્રમાણે થશે તો ફતેહમંદ નીવડ્યા સિવાય રહેવાની નથી. માટે કમીટીની તેમ મરજી થઈ તો તે પ્રમાણે ધીરજથી કરવા લાગ્યા. વળી એમનો મૂળથી એવો પણ સ્વભાવ હતો કે કોઈપણ અત્તણુ મહોંડે કામ એકદમ ભારે મંડાણથી નહિ કરતાં કડકે કડકે અને ધીમે ધીમે કરી જોવું અને તેટલામાં જો ફતેહ થાય તો આગળ કામ ઉપાડવું. આ પ્રમાણે શહેરના થોડા ભાગમાં ગટરનું કામ અજમાશ તરીકે ખાંધવા માંડ્યું. કેવી તરેહના નળ, કેટલી લંબાઈ પહોળાઈના, કયાંથી મંગાવવાતે વિષે ખારીક તપાસ કરી તે લાવવા ગોઠવણુ કરી. માટીના નળ, સંગીન માટીના નળ, ત્રાંખા જેવા માટીના ઉમદા નળ-વિલાયતથી એકદમ આવી પોચ્યા. રસ્તાઓમાં તે નળ ગોઠવવા મહોટાં મહોટાં ખોદાણુ થવા લાગ્યાં. હજી એ લોકોનાં મન તો ગટરની વાત સાંભળીને પહેલેથીજ ઉશ્કેરાયલાં હતાં તે નળ આવેલા જોઈ અને રસ્તા વચ્ચે ખોદાણુ થતાં જોઈ ઝાડ્યાં રહ્યાં નહિ અને રાવખલાદૂર પર ગાળોના વરસાદ વરસવા લાગ્યા. ઉશ્કેરણી એટલી બધી ચાલી રહી હતી કે લોકો કહે કે રાવખલાદૂર પર એકઠા થઈ હુમલો કરીએ અને તેમને રંતડીએ. ટંકશાળ કરીને એક મકાન અમદાવાદના ટાઉન હોલ જેવી જગો છે ત્યાં આગળ શહેરના લોકોની મોટી ઉશ્કેરાયલી સભા મળી અને ગટરના વિરુદ્ધ હોડાકાર મચાવી મૂક્યો. રાવખલાદૂર રસ્તે ગાડીમાં જાય ત્યાં તેમને લોકો તેમના સાંભળતાં ગાળો ભાંડે અને ખાડા ખોદાતા જોઈ લોકો કહે કે આ તો રણુછોડભાઈની ઘોરે ખોદાય છે. રણુછોડભાઈ તો નરકની દ્રામવે ગાડીઓ કરીને જીવતા નરકમાં પડ્યા છે અને હવે જીવતા ઘોરે ખોદાવે છે. એકવાર રાવખલાદૂર ગાડીમાં બેસી મ્યુનિસિપાલિટીની મીટીંગમાં જતા હતા ત્યારે લોકોએ તેમનાપર પથરા ફેંક્યા હતા. કેટલીકવાર ગાળો પોતે કાનોકાન સાંભળતા અને સાંભળીને ફક્ત

હસતા અને ક્રોધ મિત્રની સાથે વાત થાય તો કહેતા કે આજ ગાળો દેનારા લોકો પરમેશ્વર કરશે તો થોડી મુદત પછી, મને અંતઃકર-
ણથી આશિરવાદ દેશે, માટે આજની તેમની ગાળો મને આશિરવાદ
જેવી છે માટે મને હસવું આવે છે. રસ્તામાં ખોદાણ ચાલતું હતું ત્યારે
શહેરના ખાડીઓના મ્હોલલામાં સંધ્યાકાળે ક્રોધ ઊસી અંધારે ખાડામાં
પડી ગઈ, તેવામાં એવું બન્યું કે રાવબહાદૂર પોતાની નાતની વાડીમાંથી
પગે ચાલી પોતાના દેસાઈની પોળના ઘેર જતા હતા. ઊસીને પડી ગયેલી
જોઈ રાવબહાદૂર ઉભા રહ્યા અને હાથ આલી ઊસીને ઉઠાડી અને પૂછ્યું,
“ઊસી આમ કેમ થયું?” ત્યારે ઊસીએ અંધારે રાવબહાદૂરને ઝાળખેલા
નહિ તેથી કહે, “ભાઈ, રણછોડભાઈની મોકાણ થઈ.” આ પ્રમાણે ગટર
શરૂ થતી વખતે ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓ લોકોએ નાંખવા માંડી તે છતાં
અજમાશ તરીકે ખાંધેલી ગટરો આખરે ઘણી કૃતેહમંદ નીવડી. ત્યાર
પછી જ્યાં ગટરો નહોતી અંધારા ત્યાંના લોકોએ ગટરોથી થતું સુખ
જાણી પોતાના મ્હોલલાઓમાં ગટરો લાવવાની માગણી કરી. આમ
કડકે કડકે અમદાવાદમાં ગટરો થવા લાગી અને પછી મ્યુનિસિપાલિટીના
તમામ મેંબરોની સંપૂર્ણ ખાતરી થવાથી આકરી રહેલા ભાગમાં સપાટા
અંધ ગટરો અંધાવા માંડી. પછીતો લોકોએ ગટરો લાવવાની ઉપરા
ઉપરી માગણીઓ કરવા માંડી. અને લોકો સારી પેઠે સમજવા લાગ્યા
કે ગટરોથી ઘણુંજ સુખ થઈ ગયું. જે ઊસીઓને અને ખાયડીઓને
રાજ બીજે ત્રીજે પેસાપ અને કાળા ગંદકીવાળા કચરામાં હાથ ધાલી
ખાળો સાફ કરવી પડતી હતી અને છોકરાં છોકરીઓ પાણી ટોળેકે “મુઆ,
ખાળકૂવો ભરાઈ જશે” એમ ખૂમો પાડવી પડતી હતી તે લોકો-પેલી ગાળો
દેનારી ઊસીઓ-અને ખાયડીઓ હાલ રાવબહાદૂરના મરણ પછી પણ કહે
છે કે “હાથ, રણછોડભાઈ” બહોતેર કલ્યાણ થયો અને એમનો
વૈકુણ્ઠમાં વાસ હજો કે માથે પાણીનાં બેઠાં ખેંચી લાવી લાવીને જનાક
જતી રહેતી હતી અને રાજ ખાળોમાં હાથ ધાલી કચરો કાઢવો પડતો
હતો, ખાળ કલેચવી પડતી હતી, અને છ છ મહીને ખાળકૂવામાં કોડીઓ
નાંખાવવી પડતી હતી તે અંધી ખટખટ ટળી ગઈ.” વળી કેટલાક દહેસત
રાખતા હતા તેમ ગટરોને ઘરની ખાળોની સાથ સજ્જડ સાંધી દીધી નથી
પણ કામ ઘણી યુક્તિથી કરવામાં આવ્યું છે. ગંદી હવા ગટરોમાં
ભરાઈ રહે નહિ માટે ટેકાણે ટેકાણે કંચા થાંભલાઓ તેમના પર ચણીને

તેનાં મોઢાં ઝીણી ઝળી વડે ઉંચે ખુદસાં રાખવામાં આવ્યાં છે. અત્યાર સૂધીતો રણછોડભાઈનું આ કામ પણ પાણીના નળની માફક ખામી વગરનું અને સ્તુતિપાત્ર નીવડ્યું છે.

આવી ગજબ વિરક્ષતા છતાં પણ પોતે લોકહિતાર્થે ધારેલું કામ પરિપૂર્ણ કરવાની રણછોડભાઈની ખંત ઉપરથી વાંચનારની ખાત્રી થશે કે તેમણે અમદાવાદમાં પાણીના નળ લાવવાનું અને ખાજોનું પાણી અને શહેરનું નરક શહેર ખહાર લેઈ જવાને ગટરો અને દામવે ખનાવવાનું કામ કીધું તે સરકારના આશ્રયથી નહિ પણ અવલયીજ તનહુરસ્તી જાળવવાને લોકોને ઉપયોગી થઈ પડ્યું એ તેમનો હેતુ હતો તે હેતુ પાર પાડવાને તેમણે મ્હોટો ભાગીરથ પ્રયત્ન કર્યો : અને અતિશય વિદ્વો નડ્યાં છતાં પાર પાડ્યો ; અને જે લોકો તેમને એમના કામને માટે ગાળો ભાંડતા હતા તે લોકોનો તેજ કામને માટે આશિરવાદ લીધો તે તેમનું મહાન્ પુર્ણિયાદર્ય ખતાવી આપે છે. એમનો શહેરની તનહુરસ્તી જાળવવાનો પ્રયત્ન કેટલેક દરજ્જે પાર પડ્યો છે તે તેમણે કીધેલા પાણીના નળના અને ગટરોના સુધારા પછીનાં શહેરમાં દર વરસે થતાં મરણના આંકડાઓ જૂના વરસના આંકડાઓ સાથે સરખાવી જોવાથી ખાત્રી થશે ; તેમજ કોસેરા જેવા ચેપી રોગો આગળ શહેરમાં ત્રાસ વર્તાવી દેતા હતા તેવા રોગો ત્યાર પછી કેટલે બધે દરજ્જે નાબૂદ થતા ગયા છે તેથી પણ જણાશે.

વળી એ પણ આપણે જાણવાનું છે કે સન ૧૮૯૬-૯૭ ની સાલથી હિંદુસ્તાનમાં પ્લેગ મરકી શરૂ થઈ ત્યારપછી મુંબઈ વગેરે પ્લેગવાળાં સ્થળોથી નાશીનાશીને લોકો અમદાવાદમાં ભરાયા અને અમદાવાદનાં પરાં અને ભાગોળો ફસોડસ ભરાય ગયા અને તેવાં પ્લેગવાળાં સ્થળોનો વેચાઈ માત્ર અને સામાન અમદાવાદમાં આવી દાખલ થયો તેવી વખતે પ્લેગને અમદાવાદથી તેમણે કેવી રીતે સ્થિર રાખ્યો હતો અને પોતે જીવ્યા ત્યાંસૂધી તલ અમદાવાદનો સ્થાનિક એકે પ્લેગનો કેસ થવા દીધો નહોતો અને ધૂરકી રહેલા પ્લેગને દૂરનેદૂર રાખ્યો હતો ! મુંબઈ સાથે વેપાર રોજગારમાં અને માણસોની આવવતના સંબંધમાં સંકળાએલું અમદાવાદ રાવખહાદૂરના જીવતા સૂધી પ્લેગથી દૂર રહ્યું તે તેમની ધણી ઉંડી દીર્ઘદષ્ટિનું પરિણામ છે. અંગરખાનો એક ટાકો દૂટ્યો હોય

તે સીવડાવી લેવા આગસ કરી સીવડામણનો એક પૈસો ખચાવવા જઈએ તો ધીમે ધીમે એવા આગસથી એવા સો ટાંકા ટૂટે ત્યારે આપણી આંખો ઉઘડે અને એક પૈસાને બદલે બન્નોસ પૈસા ખચાવવા પડે તેવું આગસ અને ખચાવનો ઉગારો ના કરતાં મુંબઈ, સુરત વગેરે પ્લેગવાળાં સ્થળોથી આવી ભરાયલાં માણસોમાં કોઈને અમદાવાદમાં પ્લેગ જણાયો તો તેવાં ઝુપડાં અને ઘરમાં દેવતા મૂકાવી એકદમ ફૂંકાવી મૂકાવતા અને લોકોને મ્યુનિસિપાલિટી પાસેથી લોકસાનીનો બદલો મનમાન્યો અપાવતા. આથી કરી ત્રણ વરસમાં લાખો રૂપિયાની પ્લેગના કામને માટે મ્યુનિસિપાલિટીનાં નાણાંની ખૂબારી થઈ હતી તે તેમણે અટકાવી. વળી પ્લેગવાળાં સ્થળોનો માલ ફેલવેના ઉપાયોમાં આવે તે શહેરમાં જઈ પ્લેગ ફેલાવે તેને માટે એવો બંદોબસ્ત કીધો કે તેવા માલના ગોસડાઓને ગંધક અને ડામરની ધૂણી દેઈ એખા કર્યા સિવાય શહેરમાં પેસવા દેવા નહિ. રાવ બહાદૂરના મરણ પછી તેથી કરી જ્યારે સન ૧૮૯૯ ના માર્ચ માસમાં પ્લેગના આઠ દશ કેસ અમદાવાદમાં તલ ત્યાંનીજ ખીમારીના થયા ત્યારે કેટલાક આદમીઓના મોટેથી આ પુસ્તક લખનારના સાંભળવામાં આવેલું હતું કે “જ્યાંસૂધી નર રણછોડલાલ જીવ્યા ત્યાંસૂધી અમદાવાદ તરફ પ્લેગ નજર કરી શક્યો નહિ. હવે તે નરને ગયે પ્લેગ અને પ્લેગની ખલા બધું અમદાવાદમાં પેસવાલું.” રાવ બહાદૂરનાં આવાં પરાક્રમની પ્રશંસા એકલા અમદાવાદમાંજ ત્યારે થતી નથી પણ દેશ પરદેશ બધે થાય છે તે આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે મુખ્ય કારભાર પોતે સન ૧૮૮૫ થી તે સન ૧૮૯૮ સૂધી કીધો તે દરમિયાન મ્યુનિસિપાલિટીની મીટીંગની સભામાં ધમાધમી તોફાન કે લગાલગ થવા પામી નથી તે તેમની ઉપરી તરીકે કારભાર કરવાની સર્વોત્તમ યોગ્યતા ખતાવી આપેછે. પાણીના નળ અને ગટરો આ બે કામમાં મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદોની જોડે વિરક્ષતા થયા છતાં પણ રણછોડલાલની પ્રેસિડેન્ટ તરીકેની લાયકાઈમાં કે તેમના નમ્રતાભરેલા શાંત સ્વભાવમાં જરાપણ ખામી આવી નથી. પોતાના મિત્રોને અને સાથેના સભાસદોને કોઈપણ ખાખતમાં માહું લાગ્યું છે એવું તેમના સમજવામાં આવે તો તે તરતજ તેમની ક્ષમા માગવાને તૈયાર થતા. આનો એક દાખલો સન ૧૮૮૭ ના અકટોબરની ૨૨ મી તારીખની મ્યુનિસિપાલ સભામાં જોવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે કેટલીક

નીમણુંકોની ખાખતમાં મ્યુનિસિપાલ સેક્રેટરી અને મ્યુનિસિપાલિટીની કારોબાર કરનારી મેનેજિંગ કમીટી વચ્ચે કેટલીક ગેરસમજૂતી ચાલી હતી. તે કામમાં સેક્રેટરીનો કાંઈ દોષ રણછોડભાઈને ન જણાયાથી તેનો ખચાવ કરવા તેની તરફથી કરી. આથી મેનેજિંગ કમીટીના સભાસદ ગુસ્સે થઈ ગયા અને જનરલ કમીટીમાં તે ખાખત ફરિયાદ કરી. સભામાં તે ખાખત ચરચા ચાલી તે વખતે રાવ બહાદૂરે મહોટી સભામાં ઉભા થઈ સર્વેને જણાવ્યું કે મેં જે કર્યું છે તે મારી સત્તાની હદમાં રહીને મ્યુનિસિપાલિટીના હિતઅર્થે શુધ્ધિ કાઢવાનું કામ કરવાનું છે અને મેનેજિંગ કમીટીને કોઈપણ તરેહથી અપમાન કરવાના ઈરાદાથી કર્યું નથી તે છતાં કોઈપણ સભાસદ એથી પોતાનું કાંઈપણ અપમાન થયેલું માનતા હોય તો તેને માટે હું મારી દીકરીનો જાહેર કરું છું, અને ક્ષમા માંગું છું. આવી રીતે શાંત સ્વભાવથી અને સંપત્તી કામ લેવાથી બીજી મ્યુનિસિપાલિટીઓની જેમ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના ભવાણ સરકારમાં કોઈ દિવસ ગયા નથી. તેથી નામદાર લોર્ડ રિપન સાહેબે સ્થાયેલા સ્થાનિક સ્વરાજ્યના પ્રયોગની સફળતા અમદાવાદમાં સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે અને અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી જે મુંબઈ હાલકામાં મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીથી મોભામાં અને લાયકાદમાં બીજે નંબરે ગણાય છે તેના વિષે સરકારને ઘણાજ સારો અભિપ્રાય બંધાઈ ગયો છે. આ બધો રણછોડભાઈની લાયકાદનો, દીર્ઘજીવિનો અને શાંત સ્વભાવનોજ પ્રતાપ છે. સમય સમજી જવો, ખામોસ ખાતી, હારી છૂટવું, દુરાગ્રહ ના કરવો અને નમ્રતાથી સામાના મનમાં વાત ઉતારીને કામ લેવું એવા એમના ગુણોને લીધે પોતાની મ્યુનિસિપાલ કારકિર્દીમાં તેમણે બારે વિજય મેળવ્યો છે. તેમણે મરતાં સુધી મ્યુનિસિપાલિટીની સેવા છેવટ સુધી ખત્તવી છે. તેમના મરણને લીધે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને તેમની જે મહોટી ખોટ પડી છે તેની નોંધ સરકારે સન ૧૮૯૮ ના નવંબર માસના સરકારી ગેજટમાં લીધી છે અને મ્યુનિસિપાલિટીએ તેમની યાદગીરી કાયમ રાખવાને માટે મ્યુનિસિપાલ હોલમાં તેમની છબી બનાવરાવીને મૂકવાનો ઠરાવ કીધો છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

લેજસલેટીવ કાઉનસીલની કારકિર્દી.

મુ'બઈ સરકારની કાયદા બાંધનારી સભાના મેમ્બર
તરીકેની કારકિર્દી.

રાવબહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઈ. ની ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠાને લીધે અને તેમણે અત્યારસુધી જણાવેલી કાયદાકી અને ગૃહસ્થાઈને લીધે મુ'બઈ સરકારે તેમને સન ૧૮૯૨ ની સાલમાં પોતાની કાયદા બાંધનારી સભાના મેમ્બર તરીકે નીમ્યા, તેથી ગુજરાતમાં લોકોને ભારી ખુશી ઉત્પન્ન થઈ અને એ માન અમદાવાદને તેમજ ગુજરાતના સર્વે ગુજરાતી ભાઈઓને સરકારે આપ્યું એવું સર્વેને લાગ્યું. આ તેમની ઓનરેબલ મેમ્બર તરીકેની નીમણુંક થવાથી અમદાવાદમાં તેમને માનપત્ર આપવામાં આવ્યાં હતાં તેમાંનાં જે માનપત્ર હાથ લાગેલાં છે તે નીચે પ્રગટ કરીએ છીએ :—

ઓનરેબલ રાવ બહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલ, સી. આઈ. ઈ.ને તા. ૮-૧૧-૯૨ ને રોજ શાહાપુર હિતેચ્છુ સભાએ એમની કાઉનસીલમાં નીમણુંક થઈ ત્યારે માનપત્ર આપ્યું તે વખતને વાસ્તે કવિ દલપતરામે રચેલી કવિતા.

હાહુરા.

જે સુત છોટાલાલના, અચળ સુમુદ્ધિ ઉદાર ;
શુભ જ્ઞાતી સાહોદરા, પામ્યા કીર્તિ અપાર. ૧

હરિગીત છંદ.

સાહોદરા શીરોમણી છે, વાસ અમદાવાદમાં ;
ગણુતાં સુનામ ગણાય છે, ઉમદા જનોની યાદમાં ;

પ્રભુ પાસ પ્રેમે માગિયે, ઉત્સાહ ઉર ધરિને અહો ;
પરમારથી પૂરૂપ ભલા, રણછોડલાલ સુખી રહો. ૨

જે છે પ્રગ્નના પરમ હિત કર, મન થકી તન ધન થકી ;
સદ્ગુણ સૌને આપનાર, વિવેક યુક્ત વચન થકી ;
તેનું સદા સાદું થજો, સૌ સન્નનો એવું કહો ;
પરમારથી પૂરૂપ ભલા, રણછોડલાલ સુખી રહો. ૩

સાંચા કપડ ને સુત્રના, અહિં પ્રથમ તેઓ લાવિયા ;
ઉદ્યોગ જગ્યો જેહથી, ગરિબો ઘણાક નિભાવિયા ;
ખીજ જનોએ જોઈને રૂડો વળી રસ્તો અહો,
પરમારથી પૂરૂપ ભલા, રણછોડલાલ સુખી રહો. ૪

નર નારીઓનાં ઔપધાળય, ભિન્ન ભિન્ન કરાવિયાં,
એતો ભલાં અતિ પુણ્યનાં, સંસ્થાન અચળ કરાવિયાં ;
ઉપકારી એવા નરતણાં, દુઃખડાં પ્રભુ સઘળાં દહો,
પરમારથી પૂરૂપ ભલા, રણછોડલાલ સુખી રહો. ૫

સુધરાઈ ખાતાંની સદા, ચિંતા ઘણી ચિતમાં ધરે,
સુખ થાય સર્વે લોકને, એવા ઉપાય ઘણા કરે ;
અતિ ધન્ય એની લાયકી, વળી લાયકી વધતી રહો ;
પરમારથી પૂરૂપ ભલા, રણછોડલાલ સુખી રહો. ૬

ટ્રાંસિલતણા મેખ્ખર થયા, સુણિજન હજારો હરખિયા,
શાણી ઘણી સરકાર એહ પ્રવીણ નરને પરખિયા ;
સંકટ હવે સૌનાંય, વહેતા પૂરમાં સઘળાં વહો,
પરમારથી પૂરૂપ ભલા, રણછોડલાલ સુખી રહો. ૭

શાહપુર હિતેચ્છુ સૌ સભાસદ, માન આપે છે મળી,
ધશ્વર કૃપાથી આથી આપ, વિશેષ પદ પામે વળી ;
અજ્ઞાની વાંકાં વેણ બોલે, તે ક્ષમા કરિને સહો,
પરમારથી પૂરૂપ ભલા, રણછોડલાલ સુખી રહો. ૮

દોહરા.

જન સર્વે રણદાર છે, કરવા ઉદાર કામ ;
 રણ છૂટ્યા રણછોડજી, સાર્થક કીધું નામ. ૯

જશ પામે જીવો ધણું, બહુ પામે ધન ધામ ;
 ઉરથી આશિષ એટલી, દે છે દલપતરામ. ૧૦

સાંઠોદરા નાગરની નાતની સભા તરફથી માનપત્ર.

શ્રી.

સહુગૃહસ્થો,

આજે આપણે રાવબહાદૂર રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઇ. મુ'બઈના ગવર્નર સાહેબની ધારા બાંધનારી સભાના માનવંત સભાસદ નીમાયા છે, તે બાબત ખુશાલી બતાવવા તથા તેમને મુબારકબાદી આપવા એકદા થયા છીએ. આવા મેળાવડાના માંગલિક પ્રસંગે અસાધારણ ભાગ્યોદયની પેઠે જૂજળ લાંબી મુદતે મળે છે. સરકારની ધારા બાંધનારી સભાના સભાસદ નીમાવાનું માન કાંઈ નાનું સૂતું નથી. એવું અસાધારણ માન મળવું એજ આનંદનો વિષય છે. તેમાં પણ બ્યારે એવું માન, સમાજ જેમને મુરબ્બી માને છે અને બીજા પણ જેમને દાના, ડાહ્યા, અને સુર સમજે છે, એવા અનુભવી બહુશ્રુત અને પ્રતિષ્ઠિત સહુગૃહસ્થને મળે, ત્યારે કેટલો વિશેષ આનંદ !

જે વખતે રૂના વિલાયતિ સાંચા આ દેશમાં આણતાં લોકો બીન અનુભવે ડરી પાછા હટતા, અને એક બે નિષ્કૂળ ગયેલા પ્રયત્નથી દહેશત ખાઈ ગયા હતા, તે વખતે અનેક હરકતો ન ગણતાં ૨૦ બાં રણછોડલાલે અહીં રૂનું કારખાનું ઉઘાડ્યું અને ખંત તથા કાળજીથી સુધારી વધારી આબાદીમાં આણ્યું, તે બાબત તેમનાં સાહસ, દીર્ઘદષ્ટિ, ઉદ્યોગ, અને ધીરજની પ્રશંસા કરી પૂના સાર્વજનિક સભાનું ત્રિમાસિક પત્ર તેમને ઘટતિજ ધન્યવાદ આપે છે. વળી નવા દરવાજા બહાર તેમણે પોતાને ખરચે પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓને માટે જૂઠાં જૂઠાં દવાખાનાં કાઢ્યાં છે, આથી તેમણે શહેરમાં સરકારી તથા ખાનગી પુરૂષોને માટે દવાખાનામાં એક ઉપયોગી ઉમેરો કર્યો છે એટલુંજ નહિ પણ સ્ત્રીઓને માટે ખાસસ્ત્રી

તખીબને હાથે ચાલતું સ્વતંત્ર દવાખાતું તો એમણે ઉધાડ્યું છે તેજ છે. આ શહેરમાં તે દ્વારા રોગ મુક્ત થઈ હજારો અબળાઓ આશિર્વાદ આપે છે, તે આપશે. વળી આપણા આ શહેરમાં પાણીના નળ પણ એમણેજ આગળ પડીને આપ્યા. તે સંબંધમાં કદી મતભેદ હશે, અને હોયજ. રસ્તા વચ્ચે ફૂલો કરે તે કોઈ ઉત્તરો કહે અને ઉંડો પણ કહે. ગમે તેમ હો, પણ સત્યરૂપ કાંઈ સારું કામ આદરે છે, ત્યારે ખીજની સ્તુતિ કે નિંદા ઉપર લક્ષ્ય દેવા કરતાં તેના પરિણામ ઉપર વધારે ધ્યાન આપેછે.

આજના આનંદના મેળાવડાના મુદ્દારૂપ ગૃહસ્થના કામોની તુલના કરવી અથવા તો તેમના ગુણ ગાવા, એ સમાજનો વિષય પણ નથી ને ઉદ્દેશ નથી. એમનાં લોકોપયોગી સાર્વજનિક કામ અથવા તો અપ્રસિધ્ધ સાત્વિક સત્કર્મો સાથે સમાજને પ્રત્યક્ષ સંબંધ નથી. હળત મળત વધારવાની એમની આતુરતા, વિદ્યાવૃદ્ધિ બાબત એમની આકાંક્ષા, સુતીતિ અને સદ્બુદ્ધિ ખિલવવાની એમની ચાહતા, અને સલાહ શાન્તિ જાળવવાની એમની કાળજી, એજ હાલ આપણી નજર આગળ છે. એ બાબતમાં સમાજના સભાસદોને જે લાભ મળ્યો છે તે કદી ભૂલાય એવો નથી. આ મોટા સભા મંડપમાં આપણે આજ મળ્યા છીએ, તે પણ એમનો મૂર્તિમાન ઉપકાર કે પ્યારજ છે. એ બંધાયો તે પહેલાં સમાજને ખેસવાનું સ્વતંત્ર ટેકાણું નહતું. સભામંડપ બંધાવી રાં બાં રણછોડ-ભાઈએ સાડોદરા નાગરી નાતને સમર્પણ કર્યો છે. પરંતુ તે જેમ સાડોદરા નાગર સમાજના ઉપયોગમાં આવે છે તેમ ખીજ જાહેર સભાના કામમાં પણ લેવાય છે. વળી નાતના વિદ્યાર્થીઓને ધનામ આપવાનો રિવાજ ચલાવી પ્રત્યક્ષ વિદ્યોતેજન આપી નાતના બાળકો પ્રત્યે પોતાની મમતા અને કાળજી પણ હર વખત તેઓ દર્શાવે છે. એમના ઉત્તેજનનો લાભ સમાજના ઘણાખરા સભાસદોએ લીધો છે, અને હજુ પણ નાતના વિદ્યાર્થી પૈકી કેટલાકને એવો લાભ મળે છે. વળી આહાર વિહારની બાબતમાં વખતે વખતે શાસ્ત્ર અનુસાર અસરકારક સદ્બોધ આપી સમાજના સભાસદોના મનમાં પરહેજનાં બીજ જે ઉંડાં રોપ્યાં છે, તે કાળાંતરે પણ ખસવાનાં નથી. વળી પ્રસંગોત્પાત નાતની તકરારોમાં સમાધાન રાખવામાં જે દીર્ઘદષ્ટિ, વિવેક, અને સહન શીળતા દર્શાવે છે તેથી નતીતિક્ષા સમ મસ્તિ સાધનમ્ એ વાતનો બોધ મળે છે. એ અને બીજાં અનેક કારણો-ને લીધે સમાજના માનનીય ગૃહસ્થ રાં બાં રણછોડભાઈને હાલ ગવર્નર

સાહેબની ધારા બાંધનારી સભાના સભાસદની માનવંતી પદ્ધતિ મળી છે, તેથી સમાજના સભાસદોને અત્યંત આનંદ થયો છે. એમને જે મોટું માન મળ્યું છે તે નાતને, બલકે નાગર સમસ્તને, આખા અમદાવાદ શહેરને અને ગુજરાતને માન છે ને મંગર થવાનું કારણ છે. તેમાંએ સાડોદરા નાગરી નાતમાં તો આવે મોટે દરજ્જે પહોચનાર તો રાં બાં રણછોડભાઈજ છે, માટે નાતને ખસસ માન અને આનંદનું કારણ છે.

રાં બાં રણછોડભાઈ શાંત, સાત્વિક, અને પરોપકારી વૃત્તિવાળા છે તેથી એમને માનવંતી પદ્ધતિ અને મહત્વનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવાથી કેવળ આપણનેજ નહિ પરંતુ આખા દેશને કેટલીક રીતે લાભ થવાનો પૂરો સંભવ થયો છે, તેથી આ સમાજ તરફથી એમને શુદ્ધ અંતઃકરણથી અભિનંદન એટલે સુધારકબાદી આપીએછીએ, તેમાં આપ સદ્ગુણસ્થો આ પ્રસંગે પધારી સામેલ થયા છો તે બાબત સમાજ આભાર માને છે.

ખુશાલરાય સારાભાઈ, વગરે.

રાં બાં રણછોડલાલ છોટાલાલ, સી. આઈ. ઈ.

માનવંતા સાહેબ,

અમોને કહેવાને આજે અત્યાનંદ થાય છે કે આપણી નામદાર મુબંધની સરકારે ઘણીજ દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરી આપણી યોગ્યતાને નીધામાં લેઈ આપની પોતાની ધારા સભામાં કૌંસિલરની જગ્યાએ નીમણુંક કરી છે. ખરેખર આપને આ જાંચી પદ્ધતિનો માનવંતો અને શોભા ભરેલો હોદ્દો મળતાં અમોને એટલો બધો હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે કે જેનું વર્ણન અમો આ પત્રમાં જોઈએ કરીએ તે થોડું છે. ધારા સભામાં જે સદ્ગુણસ્થની નીમણુંક થાય છે તે મન, બુદ્ધિ, અને વિચારમાં ઉમદા હોય છે. વિદ્યા, અનુભવ, અને ગુણ સંપન્ન પુરૂષોનેજ સરકાર ચુંટી કાઢે છે, અને તેજ પ્રમાણે આ ગુજરાતના પાયતંત્ર શહેરમાંથી આપને જે પ્રશંસનિય સત્તા આપવામાં આવી છે તે ખરેખર મુબંધની માનવંતી સરકારે વખાણવાલાયક અને ઘટવું કર્યું છે. અમો વધારે વખતથી આપની મનોવૃત્તિ એકસરખી ઉત્તમ અને સમાન જોતા આવ્યા છીએ. વિલાયતની પેઠે યંત્રોથી ચાલતા વેપાર ઉપર દૃષ્ટિ કરીએ તો આપેજ વેપારી મંડળમાં યાંત્રિક શક્તિથી ચાલતા ધંધાને પ્રથમ ઉત્તેજિત કર્યો

છે ; સ્પીનીંગ અને વીવીંગ જેવાં ભારે કારખાનાં ઉભાં કરી વેપારની સરસાઈ સાથે ગરીબ મહેનતું વર્ગના હજારો માણસોની રોજીનાં દ્વાર ઉઘાડ્યાં છે, તે સર્વ વિદિત છે, એટલુંજ નહિ પણ વિશેષે કરી ઘણા ગૃહસ્થોને રસ્તો દેખાડી આવાં કારખાનાં ઉભાં કરવાને હેંશ ઉત્પન્ન કરી છે, તેથી આપને આ બાબતમાં ઘણું માન આપીએ છીએ.

આપણી પ્રગતિલાલનાં કાર્યોમાં ઉલટ, ધીરજ અને દીર્ઘદષ્ટિ એ અમો અસાધારણ ગુણો છે. મ્યુનિસિપાલિટીના કામકાજમાં જ્યારથી આપણું નેડાણ થયું છે, ત્યારથી આપે ઘણી ઘણી પ્રકારે સુધારણા કરી છે અને અઘાપી સૂધી કરતા જાઓ છો. આપ જેવા પરમાર્થુ નરથી આ અમદાવાદ શહેરને ઘણા ઘણા ફાયદા થયા છે અને થશે એમ અમો માનીએ છીએ.

વળી આ પ્રસંગે એક હકિકત આપને પ્રદર્શિત કરવાને મોટો હર્ષ ઉત્પન્ન થાયછે. આ ગુજરાતના પાયતખ્તમાં શાહપુર વોર્ડ એ એક વગર કેળવાએલો અને મહેનતું વર્ગને વસવાનો ભાગ છે, છતાં તે વોર્ડમાંથીજ ક્રમે કરી જે જે ગૃહસ્થો માનવંતી ઝાંતરેજલની પદ્ધતિ પામ્યાછે તે તે આ વોર્ડનાજ છે. જાણીતા નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હિમાભાઈ, રા. ૦ બા. ૦ શેઠ હજેચરદાસ અ'બાઈદાસ સી. એસ. આઈ. એ પણ આ વોર્ડના રહેવાસી હતા. અને વળી આપ પણ આ વોર્ડમાં છો, એટલે શાહપુરની વસ્તીને એક મોટું માન છે.

શહેરના ઈતર ભાગોમાં, આપે લોકોપયોગી સ્ત્રીપુરુષોને માટે દવાશાળાઓ, નિરાશ્રીતોને માટે ધર્મશાળા, અને સદાવ્રત આંધ્યાં છે, તેમ શાહપુરમાં કેળવણીનો વધારો થવા રણછોડલાલ છોટાલાલ વિદ્યાલય સ્થપાયું છે, તેથી ગરીબ અને નાની ઉમરના વિદ્યાર્થીઓને મોટું સુખ છે. આ શાળાને સારા પાયા ઉપર લાવવાને આપ, તન મન ધનથી જે શ્રમ લો છો, તે અમોને સારી પેઢે વિદિત છે.

અમો આપના ગુણનું જેટલું કથન કરીએ તે અદ્ય છે, માટે છેવટે અમો અભિનંદન આપતાં એટલી વિનંતી કરીએ છીએ કે આપે જે રીતે લોકહિતના કામમાં રહેણીકરણી રાખીને અને આગેવાની કરીને હિમ્મત ભીડી છે, તેવી રીતે રાજ્ય પ્રગતિ હિત થાય તેવા ઉપાયોની

યોજના કરતા રહેશે, અને તે નીવડે, અને તેનાં મીઠાં ફળો રાજ્ય પ્રજા બંનેને મળે, અને આપનો યશ સર્વત્ર ગાજી રહે, એજ અમે ઇશ્વર પાસે માગી આ માનપત્ર આપને ભેટ કરીએ છીએ તે આપ કૃપા કરી સ્વિકારશો. મુ. અમદાવાદ, તા. ૮ મી નવેમ્બર સને ૧૮૯૨.

મનસુખભાઈ લગુભાઈ,

વાઈસ પ્રેસીડેન્ટ.

રાવ બહાદુર ગવરનર સાહેબની કાઉનસીલની સભાના મેમ્બર તરીકે પોતાની કારકિર્દી કેવી બળવે છે તે જાણવાને બધા લોકો અતિશય ઇતેન્નર હતા કારણકે હજી સૂઝી પણ લોકોના માનવામાં એમ છે કે એમનો સ્વભાવ અસલથીજ એવો છે કે બનતા સૂઝી બન્ને બાજુવાળાને ખૂશ રાખવા અને કોઈનાથી વિરૂધ્ધ નહિ પડવું. વળી લોકોને એમ પણ શક હતો કે સરકારની વિરૂધ્ધ રાવ બહાદુર કોઈપણ દિવસ પડશે નહિ. આથી કરી તેમની કાઉનસીલની સભાના મેમ્બર તરીકેની કારકિર્દી જોવાને સર્વેને ઇતેન્નર થઈ રહી હતી. નસીબ સંજોગે તેઓ કાઉનસીલમાં દાખલ થયા તે વખતે પહેલ વહેલી મહૂડાનો ઇબ્નરો દાખલ કરવાનો કાયદો રચવાની તકરાર સભામાં ચાલવાની હતી. પોતે દારૂના ઉપયોગના અસલથીજ કટ્ટા દુશ્મન હતા અને વિલાયતમાં અને હિંદુસ્તાનમાં કેઈન સાહેબે સ્થાપેલી ટેમ્પરન્સ અસોસીએશનના એટલે કે નિષેધક સભાના ચુસ્ત સભાસદ હતા. મહૂડા એજ દારૂનું બી અને મહૂડા એજ દારૂ એમ એમનું માનવું હતું તેથી દારૂનો નિષેધ કરવાના હેતુથી મહૂડાના ઇબ્નરાના કાયદાને સબળ ટેકો કાઉનસીલમાં આપ્યો અને તે કાયદો મંજૂર થઈ ગયો. આમ લોકો પ્રથમથીજ ધારતા હતા, કેમકે લોકોને એવો શક રાવ બહાદુર માટે ઠસી ગયો હતો કે સરકારના વિરૂધ્ધ કોઈપણ કામમાં કાઉનસીલમાં તેઓ પડશેજ નહિ. મહૂડાના બિલને તેમણે હવે ટેકો આપ્યો એટલે લોકોને બોલવાનું ફાવ્યું. મહૂડાના ઇબ્નરાના કાયદાની બાબતમાં લોક અભિપ્રાય કેટલોક વિરૂધ્ધ હતો. એ કાયદો પસાર થયો તે વિરૂધ્ધ મુખ્યની પ્રેસીડેન્સી અસોસીએશને કલકત્તાની સરકારને અરજ કરી પણ તે નિષ્ફળ ગઈ. લોકો રણછોડભાઈની કાઉનસીલની શરૂઆતની કારકિર્દીને વખોડવા લાગ્યા. લોકોનું માનવું એમ હતું કે સરકાર પોતાની અબકારી ખાતાની કમાઈ વધારવાને આ ઉપાય કરેછે અને રાવ બહાદુર તે ઉપજ વધારવાને

સરકારને ટેકો આપેછે. પણ મહૂડા બિલને ટેકો આપવાનો એ ઓન-રેબલ સાહેબનો શો મતલબ હતો તેની બૂજ કેટલેક ટેકાણે થઈ હતી તે નીચેની તે વખતે ચાલતી ચરચા વખતે લખાયેલી કવિતાપરથી સમજાશે :—

મહૂડાબિલ.

મનહર છંદ.

એક સમે વિદ્યાદેવી, ભૂપણે ભરેલી એવી,
આપતણા ઓરડામાં ઓપતી આકારને ;
પાકા કાચકામના ત્યાં કપાટ કમાનદાર,
બારણાં બિલોરી શોભા આપે શણુગારને ;
વિવિધ વિપયો તણાં, પુસ્તકો સુમારવિના,
ભલુકાથી દિપાવે છે ભવ્ય ભભકારને ;
કાળી રશનાઈ તણી, રૂડી રશનાઈ આંહી,
સાફસૂફ સોનેરી જણાય છે જોનારને. ૧

આવે સ્થાને બિરાજેલી, વિદ્યાદેવી પાસ ત્યાં તો,
આવ્યો ક્રેડિટાઈ “વેલ મીસ ” એમ બોલતો ;
રજાગતો રખડતો, ફરીફરી અફળાતો,
લથડતો, આમતેમ, હીરે ડોક ડોલતો ;
ડોળ આવો જોઈ મેલો, ભારતીને બીજી બહેનો,
ધિક્કાર એનો કરવાને લાગી ઉલટો ;
કાઠ્યો ત્યાંથી ધમકાવી, લાપટ થણી લગાવી,
રિસાવી ઉભોને ગાળ બોલે ગાલ ચોળતો. ૨

મેરરાંડ આવી કેમ, ફાટી મગરબ થઈ,
ગઈ કેમ ભૂલી મને, આમ ભૂલી ભાનને ;
દેશ એક, ગામ એક, નાત એક, જાત એક,
છેક અવિવેક કેમ, ગ્રહો અભિમાનને ;
ઈંગલાંડ દેશમાંથી, બ્યારે આવ્યાં બેઉ સાથે,
હાથે હાથ મેળવીને શોધતાં સમાનને ;

ત્યારે તને સ્વદેશીનો, આટલો અભાવ નોતો,
મ્હેંટો અન્યાય આજ કીધો કુળવાનને.

૩

મારી આવી ખાનદાની, મનમાં ન જરી જાણી,
વળી ન પિછાણી મારી આખર આ દેશમાં;
તારા થકી મારી અહીં, કીરતી વધારે વાધી,
સાધી લીધી પ્રિતિ મેંતો લોકમાં વિશેષમાં;
જેને મને ઠેરઠેર, તમામ તમામ ઘેર,
હલકા ગરીબ પણ દારના આવેષમાં,
તને હલકા ગરીબ, પેસવાજ દે ન ધીર,
તારા વિદ્વાનો મને તેડતા હમેશમાં.

૪

આવું સુણી વિદ્યાદેવી, ક્રોધમાં ભરેલી એવી,
જેવી એને ઘટે તેવી વાણી સંભળાવતી;
કોણ તું હરામખોર, કોણ જાત માહરીને,
મહારો તહારો શો સંબંધ, તુંથી લાજ આવતી;
જુદો વેશ, જુદો દેશ, મહારો ભરતદેશ,
પ્રવાસ કરી હું સ્થિતિ, સર્વની સુધારતી;
સાથે ઈંગ્લાંડ હતાં, આવતાં સંઘાત થતાં,
સાથે ઉત્તરની વાત કબૂલ કરાવતી.

૫

આટલું હું જાણું તેની, ના હજુ કે'વાતી નથી,
મારે તો સંબંધ નહિ, તાહરા વડીલમાં;
આવતાં સંઘાત થયો, વાટમાં તું મળી ગયો,
માટે સગપણ તું તો, દાખવે દલીલમાં;
ધચ્છે ભલું આપતું જો, ત્યજ તું ભરતખંડ,
નીકર વઢવું નાક, ભંગીઆને ભીલમાં; *
કમીશન કાઢ્યા ખેલ્યાં, કાળા મ્હેંના ભાગી જાને,
નહીં તો નાંખીશ પીલી મહૂડાના બીલમાં.

૬

* દરજી, ગોલા, ભીલ એવી હલકી નાતોમાં પણ બંદોબસ્ત થવા લાગ્યો છે કે દાર પીએ તેનો નાતો દંડ કરવો.

આ ઉપરથી તે કાયદાને ટેકો આપવાનો પોતાનો હેતુ શો હતો તે લોકોને સમજાવવાને માટે રાવ બહાદુરે મુંબઈનાં એ પ્રખ્યાત અંગ્રેજ શેઠાં પત્રોમાં પોતાના વિચાર નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યા :—

મેર્યાન “ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ”ના અધિપતિ સાહેબ,—

મહૂડાના ઇન્જરને માટે કરવા ધારેલા કાયદા વિરૂદ્ધ વર્તમાનપત્રોમાં ઘણી ચરચા ચાલી રહી છે અને મુંબઈ સરકારની કાયદાબંધનારી સભાનો હું એક સભાસદ છું તેથી મેં તે બાબત અભ્યાસ કરવાને જોગવાઈ મેળવી છે તેથી તે બાબત વિષે તમોને જણાવવા માટે નીચે પ્રમાણે મારા અભિપ્રાય હું દર્શાવા માગું છું.

જ્યારે મહૂડાના કાયદાનો સ્વાલ પહેલ વહેલો સભામાં નીકળ્યો ત્યારે તે બાબત વિષે કાંઈક ઉપાય લેવા એટલુંજ ફક્ત બધી તરફથી કબૂલ કરવામાં આવ્યું હતું. પણ તે વખતે સ્પષ્ટ રીતે જણાવામાં આવ્યું હતું અને ધારવામાં હતું કે તે કાયદાનો ખરડો ઘડવાને નીમેલી સભાએ એટલે સીલેક્ટ કમીટીએ તેમાં ખરાબર ફેરફાર કરીને કાયદાનો મુસદ્દો બનાવવો. ગયા માસની તા. ૨૭ મીના તમારા પેપરમાં (અંકમાં) સીલેક્ટ કમીટીનો રીપોર્ટ છાપેલો છે તે ઉપરથી જણાશે કે ઘણા સરસ અને ઉપયોગી સુધારા તેમાં કાઢ્યા છે તેથી કરીને નિરપરાધી ગરીબ લોકોને જેમ અને તેમ ઓછી હરકત નડશે. આ કાયદાના સંબંધના બધા કાગળ પત્રો ધ્યાન દેઈને વાંચવાથી એક તટસ્થ માણસને તો લાગશે કે કમન-સીમે ઘણા લાંબા વખતથી ચાલી આવેલી અતિશય દારૂ પીવાની ખરાબ લતમાંથી થાણા જીલ્લાના લોકોને અને કોલાબા જીલ્લાના કેટલાક તાલુકાના લોકોને છોડવવાને મહૂડાના ઉપયોગ ઉપર કાંઈ સખતાઈ અને દાખ રાખવાની જરૂર છે. છેક ૧૮૩૬ ની સાલની વાત જોશો તો તે વખતના થાણાના કલેક્ટર સીમસન સાહેબે ત્યાં કેટલું અતિશય વધી ગયો છે એમ લખાણ કરવામાં પોતે એવો અભિપ્રાય જણાવ્યો હતો કે થોડાંક રાખીને દારૂ નીપજતવે એવાં બધાં જાડો કાપી નંખાવવાં એ સારી વાત છે. તે સાહેબ ૧૮૩૬ ના અગષ્ટની તા. ૨૦ મી ના પોતાના પત્રમાં વળી

જણાવેછે કે કોઈ પૂછે કે સાલસ્ટી અને કરંજમાં દાંડની ખપત વધી પડવાનું શું કારણ તો તેનો જવાબ એજ છે કે દાંડ નીપજવનારી ચીજો પુષ્કળ પાકે છે અને તે ઉપર કર ધણો ઓછો છે. સન ૧૮૬૩ માં જ્યારે સર બી. એચ. એલીસ સાહેબ ઉત્તર પ્રાંતના કમીશનર હતા ત્યારે તેમણે એવું જણાવ્યું હતું કે સરકારી પડતર જમીનમાં ઉગેલાં બધાં તાડનાં ઝાડ કાપી નાંખાવવાં જોઈએ કારણ કે તેમાંથી કાઢેલો દાંડ લોકોને અતિશય અનીતિવાન કરેછે. સન ૧૮૬૮ માં જ્યારે એ. સી. ટ્રાવર્સ સાહેબ થાણાના ફર્સ્ટ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર હતા ત્યારે તેમણે તેમજ તે વખતના સુરતના કલેક્ટર આપણા હાલના સર. ડી. હોપ સાહેબે પણ દાંડ પીવાનું વ્યસન અટકાવવાને વાસ્તે સરકારી પડતર જમીનમાંની બધી તાડીઓ કાપી નાંખવાને લખાણ કીધું હતું. જ્યારે ૧૮૭૬ માં જે. એમ. ડેવીસ સાહેબ થાણાના સેકન્ડ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર હતા ત્યારે કેટલાક આદમીઓએ દાંડ પીને એક ત્રાસકારક ખૂન કીધું હતું એવો એક દાખલો બતાવેછે. ૧૮૫૬ ના જમાબંધીના દફતરપરથી જણાયછે કે પાનવેલ અગ્રીઆઓમાં રાતના આઠ વાગ્યા પછી ગામમાં કોઈએ માણસ કેફ વગરનો હોય નહિ. જ્યારે જે. ન્યુજન્ટ સાહેબ થાણાના સેકન્ડ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર હતા ત્યારે ૧૮૬૮ ના જૂનની ૧૫ મી તારીખના પોતાના કલેક્ટર સાહેબને લખેલા પત્રમાં જણાવેછે કે આજથી ત્રીસ વરસ ઉપર આખી વસ્તીમાં હમેશાં દાંડ પીનારા સેંકડે દશના પ્રમાણમાં હતા પણ આજ ઓછામાંઓછા સેંકડે પંચોતેરના પ્રમાણમાં રોજ દાંડ પીનારાઓ નીકળી આવેછે. ૧૮૭૩ ની સાલમાં થાણાના સેસન જડજ દબલીડ. એમ. કોગલેન સાહેબે એક ખૂનના સંબંધમાં કલેક્ટરને લખ્યું હતું કે દાંડનું જે દુષ્ટ વ્યસન વરસો વરસ વધારે વધારે વધતું જાય છે; જે કોકણના હલકી કોમના લોકોમાં બીગાડ ફેલાવેછે, જે આપણા તુરંગખાનાં ભરી નાંખેછે અને જે લોકોની શાંતિમાં ખલેલ કરેછે તેને દૂર કરવું જોઈએ. કોગલેન સાહેબ એક કામના જજમેન્ટના નવમા પેરેઆફમાં લખેછે કે મારા ધારવા પ્રમાણે થાણા અને કોલાબા જીલ્લાની વસ્તીનો મોટો ભાગ દાંડના વ્યસનમાં લાગેલો છે એ એક ગેરીઅતની વાત છે

માટે તે બાબત સરકારે ખાસ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ અને તેને માટે સજ્જત ઉપાય લેવા જોઈએ. એતો જાણીતી વાત છે કે ઘણાં ખરાં ગામ-ગાંઓમાં એક કે અડધા આનામાં માણસને પુષ્કળ નીશો આવે એટલો દારૂ મળી શકે છે. જે લોકોને દારૂ મળવાની બાબતમાં કાંઈ યોગ્ય હદ અને નિયમ રાખ્યો હોય તો હું આશા રાખું છું કે તોફાન ભરેલા ગુન્હા બનતા સેંકડો પચાસ ટકા કમી થઈ જાય. આ બાબત આવી ફરિયાદો અત્યાર-સૂધી રેવીન્યુ અને પોલીસખાતાના ઘણુંકરીને બધા અમલદારો કરતા આવ્યા છે.

સન ૧૮૮૩ ની સાલમાં જ્યારે રાવ બહાદૂર દાકતર કીરતીકર, એમ. ડી., થાણાના સીવીલ સરજન હતા અને ત્યાંની જેલના દાકતર તરીકે પણ કામ કરતા હતા ત્યારે તેમણે થાણાના કલેક્ટરને એક કાગળ લખ્યો હતો તેમાં મનુષ્ય જાતને હલકી હાલતમાં લાવનાર અને પુષ્કળ રોગ ઉત્પન્ન કરનાર એવું દારૂનું વ્યસન તેની કોકણની હલકી કોમના લોકોને પડેલી અને હાથમાં ન રહી શકે એવી લત તરફ પોતે ધિક્કાર બતાવે છે અને કહે છે કે ખરું જોતાં વારંવાર ગુન્હેગાર તરીકે તુરંગમાં આવતા કોકણના લોકોનું દારૂ પીવાનું વ્યસન હદ ઉપરાંત છે અને તે જેમ માખાપ નાદાન અને બેવકુફ છોકરાંને સજા કરી સુધારે છે તેમ વેળાસર મજબૂત કાયદો કરી નેજા બંધ થઈ શકે તેમ છે. હું પોતે હિંદુસ્તાનના આ ભાગનો જ વતની છું માટે આ હું મારા ઘણા વર્ષના અનુભવ ઉપરથી કહું છું.

મીંઠ લીવોરનર સાહેબના સન ૧૮૯૨ ના એપ્રિલની ૨ જી તારીખના પત્ર ઉપરથી જણાય છે કે તે વખત સૂધી પણ ત્યાંની સ્થિતિમાં કાંઈ સુધારો થયો નથી. સન ૧૮૯૦ ની સાલમાં મુંબઈ ઇલાકામાં વસ્તીના પ્રમાણમાં ગુન્હાઓ એકસો સુડતાલીસ માણસોએ એક એમ બન્યા હતા ત્યારે થાણામાં ઇડોતેરે એક અને કોલાબામાં એકસો ઓગણીસે એક એમ બન્યા હતા.

સન ૧૮૯૦-૯૧ ના અખકારી રીપોર્ટના ૩૬ મા પાનામાં જણાવ્યું છે કે ૧૮૮૯-૯૦ ની સાલમાં મુંબઈ ઇલાકાનાં બીજાં ટેકાણાં કરતાં

થાણામાં ઇન્જરના દારૂનું વેચાણ સૌ કરતાં ભારે હતું અને ૧૮૯૦-૯૧ ની સાલમાં સુરત કરતાં રહેજ ઉતરતું હતું. પણ તલ સુરત શહેર અને લશકરી કાંપમાં અપેક્ષા દારૂ ના ગણીએ તો તે સાલમાં સુરતનાં ગામડાં-ઓમાં થાણા કરતાં ઓછો દારૂ અપ્યો હતો. આતો આપણે ઇન્જરના દારૂની અપતની ગણતરી બતાવી પણ ૧૮૯૦-૯૧ ની સાલમાં છાનામાના ચોરીને દારૂ બનાવવાના બનાવ થાણામાં ૪૦૮ બન્યા હતા. અને સુરતમાં ફક્ત ૨૪ બન્યા હતા. આ ઉપરથી એમ માન્યા વગર ચાલતું નથી કે હાલમાં આખા મુંબઈ ઇલાકામાં થાણા જલ્લાના લોકો દારૂ પીવાની લતમાં સૌથી વધારે પડ્યા છે. આનો પરિણામ શો થયો છે? ત્યાં આગળ ગુન્હાઓ અને કંગાળ હાલત અતિશય વધી પડી છે. મી. લીવોરનર સાહેબે જે આંકડાઓ બતાવ્યા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ જલ્લામાં ગુન્હાનું પ્રમાણ બીજા ડેકાણાં કરતાં બમણું છે અને કંગાલ હાલતને માટે તો બધા માણસો કબૂલ કરે છે કે થાણાના લોકો ઘણીજ કંગાલ હાલતમાં છે. મદૂડા બિલની બાબતમાં સારો લક્ષ આપનાર મી. દાંત્રા તમારા વર્તમાનપત્રમાં છપાવેલા પોતાના એકાદ પત્રમાં જણાવે છે કે આ જલ્લાના લોકો એટલા બધા ગરીબ છે કે રોજ એક વખતથી વધારે વખત તેમને ખાવાનું મળી શકતું નથી. થાણા મુંબઈની નજદીક છે તેથી બીજાં સ્થળો કરતાં એ સ્થળના લોકોને સારો લાભ છે, કેમકે મુંબઈમાં મહેનતું વર્ગને માટે રોજ ઘણી છે. તે છતાં પણ થાણા જલ્લાના લોકો આવી કંગાલ હાલતમાં છે તેનું કારણ એટલુંજ કે તેમને કમનસીએ દારૂ પીને નીશો કરવાની ખરાબ લત પડી ગઈ છે.

હવે ત્યારે સ્વાલ એટલોજ રહે છે કે આ લોકોની હાલત શી રીતે સુધારવી. આને માટે ફક્ત એ ઉપાય જણાય છે. પહેલો એ કે કેરી દારૂની બનાવટ અને વેચાણની સખત મનાઈ. બીજો એ કે દારૂનો ભાવ એટલો વધારવો જોઈએ કે આ અજ્ઞાન લોકથી પીવાનું બની શકે નહિ. પહેલો ઉપાય તો હાલમાં આ દેશમાં બની શકે તેમ નથી. પણ અમેરિકા-માં તો એ ઉપાય કેટલાંક રાજ્યમાં દાખલ થઈ ચૂક્યો છે. તેથી કરીને

આ સ્વાલનો નીચેડો કરવાને ફક્ત બીજા ઉપાય ઉપર આધાર રાખવાનો છે. સન ૧૮૮૯-૯૦ અને સન ૧૮૯૦-૯૧ ના અબકારી રીપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે કે કોલાબા અને થાણા જિલ્લામાં એક ગેલન દારૂ ઉપર જકાત મુંબઈ, પુના, અને સતારામાં છે તેના કરતાં ઓછી છે. તેથી કરીને સરકારની ઉપજ વધારવા ખાતર નહિ પણ દારૂની ખપત રોકવાને માટે તે ઉપર જકાત થાણા અને કોલાબા જિલ્લામાં વધારવી જોઈએ. આમ એકલું કાર્યથી પણ ધારેલી અસર થઈ શકશે નહિ, પણ તેની સાથે ચોરીને દારૂ ગાળવાની રીત સારી રીતે બંધ થવી જોઈએ. નીચેની હકીકત ઉપરથી માલૂમ પડશે કે થાણા જિલ્લામાં ચોરીથી દારૂ ગાળવાનો રિવાજ કેટલો બધો વધી પડ્યો છે :—

વરસ.	મુંબઈ ઈલાકાના કુલ ૧,૪૧,૦૦,૦૦૦ વસ્તીવાળા બધા ૧૯ જિલ્લાઓમાં કુલ ચોરીથી દારૂ બનાવવાના બનાવો.	એવાજ ચોરીના બનાવો ૮,૫૫,૯૨૩ ની વસ્તીવાળા એકલા થાણા જિલ્લામાં	આખા મુંબઈ ઈલાકામાંના કુલ ચોરીના દારૂના બનાવોમાંથી થાણા જિલ્લાના સેંકડે કેટલા બનાવો થાય છે.
૧૮૮૭-૮૮	૬૯૦	૩૭૩	૫૪
૧૮૮૮-૮૯	૧૧૮૬	૬૦૬	૫૧
૧૮૮૯-૯૦	૧૦૧૪	૪૯૨	૪૮
૧૮૯૦-૯૧	૫૭૫	૪૦૮	૭૦

ઉપલા આંકડા ઉપરથી માલૂમ પડશે કે થાણાની કેટલી બધી હલકી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. આ જિલ્લામાં વસ્તીનું પ્રમાણ આખા ઈલાકાનો ૧/૩ છે તેપણુ ત્યાં ચોરીના દારૂના બનાવો સેંકડે ૫૦ થી તે ૭૦ ટકા સૂધી છે. મહૂડા બિલના વિરૂદ્ધ પક્ષના કેટલાક લોક કહે છે કે છેલ્લાં બે વર્ષ કરતાં ૧૮૯૦-૯૧ ની સાલમાં ચોરીના દારૂના બનાવો ઓછા છે તેથી ત્યાં સુધારો થતો જાય છે તો મહૂડા બિલની જરૂર નથી. પણ જરા વધારે વિચાર કરવાથી જુદો ખ્યાલ આવશે. હકીકત એવી જણાય છે કે સન ૧૮૮૮-૮૯ અને ૧૮૮૯-૯૦ ની સાલમાં આખા ઈલાકામાં ચોરીના દારૂના બનાવો વધી ગયા હતા પણ સરકારે ઘણા આંપતા ઉપાયો લીધાથી તે બનાવો બંધ કેટલાં ઘટ્યા છે. તે છતાં થાણા જિલ્લામાં તે

પ્રમાણમાં ઘટાડો નથી. પણ ઉલટું સેંકડે ૫૪, ૫૧, અને ૪૮ નું પ્રમાણ વધીને ૧૮૯૦-૯૧ માં સીતેર ઉપર આવી ગયું છે.

વળી એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે આટલો ન જેવો ઘટાડો ત્યાં કરતાં પણ લોકોને કેટલું નુકસાન અને અગવડ ખમવી પડીછે. સન ૧૮૮૮-૮૯ માં થાણા અને કોલાબા જીલ્લામાં પોલિસનાં થાણાં એસાડેલાં નહોતાં. જ્યારે ચોરીના દારૂના બનાવો એક વરસમાં થાણામાં ૬૦૬ અને કોલાબામાં ૯૩ સૂધી આવી ગયા ત્યારે સરકારને એ એ જીલ્લામાં ૧૮૮૯-૯૦ ની સાલમાં જળરજસ્ત પોલિસ થાણાં એસાડવાં પડ્યાં તેના ખર્ચનો વાર્ષિક બોજો ગરીબ લોકો ઉપર રૂપિયા ૧૭,૫૧૧ નો થયો. આ થાણાંની હદ અને માણસો ૧૮૯૦-૯૧ માં વધારીને ખર્ચ રૂપિયા ૨૦,૬૯૯ નું કર્યું. આ એ વરસમાં ચોરીના દારૂના બનાવો ઘટયાછે તેનું કારણ આ ખર્ચવાળો અને મજબૂત બંદોબસ્ત છે. પણ હજી આ ઇલાકાનાં બીજાં સ્થળો સાથે સરખાવતાં એ ઘટાડો કાંઈજ નથી. વળી એપણુ ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે સજા તરીકે મૂકેલા આ પોલિસ થાણાંના ખર્ચનો બોજો એકલો ચોરી કરનારાનાજ શિર ઉપર પડતો નથી પણ જીલ્લાના ગરીબ નિરપરાધિ લોકોને પણ તે ભોગવવો પડેછે. લોકોનો મ્હોટો ભાગ તો નિરપરાધી હોવો જોઈએ, પણ લોકોને આટલા બધા નુકસાનથી જે ઘટાડો ચોરીના દારૂના બનાવોમાં થયોછે તે કાંઈ સંતોષકારક ગણાય નહિ અને તેટલા માટે કાંઈ ખાસ બંદોબસ્ત આ જીલ્લાઓને માટે જરૂરનો છે. એમ જણાય છે કે આ જીલ્લાઓમાં દારૂ ઉત્પન્ન કરનારાં બે જાતનાં જાડ છે—તાડી અને મહૂડો. ૧૮૭૮ ના અકબારી કાયદાની રૂઢિએ સઘળાં તાડીનાં જાડો તો કબજામાં અને બંદોબસ્તમાં આવી ગયાંછે અને હાલ તાડીના દારૂની ચોરીની ફરિયાદો આવતી નથી. સરકારી અમલદારોનું એમ કહેવું છે કે જે જીલ્લાઓમાં મહૂડાઓનો પાક થાયછે તે જીલ્લામાં ચોરીથી દારૂ બનાવવાની રીત પડી ગઈ છે. આ વાતને કોલાબા અને થાણાના હજારો લોકોની સહીની નામદાર વાઈસરાય ઉપર તા. ૨૩ મી એપ્રિલ ૧૮૯૨ ની અરજીથી કેટલેક અંશે ટેકો મળેછે. અરજીમાં એમ જણાવ્યું છે કે જ્યાં ચોરીના દારૂના ગુન્હાઓનાં કામ ચાલ્યાંછે તેવી ફોજદારી કોર્ટોનાં દફતરો જોયાથી માલૂમ પડશે કે આ ગુન્હાઓ તાડીના નહિ પણ મહૂડામાંથી, ખબૂરમાંથી અને ગોળમાંથી દારૂની બનાવટનાજ ઘણા ખરાછે. આ ઉપરથી માલૂમ પડશે કે કાયદાની

મદદથી તાડીના ચોરીના દારૂનો દુરાચાર બંધ થઈ ગયો છે અને તેથી કરીને ચોરીની બનાવટ ન થવા પામે માટે મહૂડા ઉપર કોઈપણ જાતનો જાપતો રાખવો જોઈએ છે.

થાણા જીલ્લામાં અતિશય ચોરીથી દારૂ બનાવવાનો દુરાચાર છે એ વાતની મહૂડા બિલના પ્રતિપક્ષીઓથી ના કહી શકાશે નહિ. એ તો એટલોજ ઉપાય આને માટે સૂચવે છે કે કાયદેસર બનાવટના દારૂ ઉપરની જકાત ઓછી કરવી અને તાડી ઉપરના જાપતાની સખતાઈ ઘટાડવી. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો આ રસ્તો ખોટોજ છે. જો દારૂ ઉપરનો વેરો ઓછો કરવામાં આવે તો તેની ખપત અને છાકટાપણું વધે, અને તાડી ઉપરનો જાપતો કાઢી નાંખવામાં આવે તો ચોરીથી દારૂ બનાવવાના કામમાં લોકો આગળની પેઠે તે વાપરશે. તાડીનાં એવાં વખાણુ કરવામાં આવ્યાં છે કે તે નુકસાન વગરનો શરબત છે તેથી કરીને તે ઉપર જાપતો રાખવાની જરૂર નથી. પણ તેમાં નુકસાનકારક નીશાનો પદાર્થ છે એ તો વાત ખરીજ છે અને તેથી કરી કાંઈ હદ વગર તેનો ઉપયોગ થવા દેવો એ સલામત ભરેલું નથી. જ્યારે સર બી. એલીસ અને સર ટી. હોપ જેવા કાબેલ અને અનુભવી અમલદારોને પણ તાડી અતિશય છાકટાપણું નીપજવનારી ચીજ છે એમ ધારી તે કપાવી નાંખવાની ભલામણ કરવાનું દુરસ્ત લાગ્યું હતું તો તાડીનો રસ નુકસાન વગરનો છે એમ કહેતાં વિચાર કરવાનો છે. ઉંચી કામના હિંદુઓ કોઈપણ રીતે તાડીનો ઉપયોગ કરતા નથી.

કેરી દારૂ વગર કોઈપણ વર્ગના લોકોના શરીરનો નિર્વાહ નજ આલે એમ છે નહિ. પણ હલકી જાતના અજ્ઞાન અને અભણ લોક જેમને એક વખત પીવાની ટેવ પડી ગઈ તો તે છૂટી શકે નહિ તેવા લોકને માટે તે નુકસાનકારક ચીજ છે. અને મારા ધારવા પ્રમાણે દરેક સારા રાજ્યની ફરજ છે કે આવા ગરીબ અજ્ઞાન લોકોનો ઉદ્ધાર કરવા બનતો બંદોબસ્ત કરવો.

મહૂડા બિલના સંબંધના કાગળીઆમાં તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૮ નો નં. ૩૪૫૯ નો મુખ્ય સરકારનો કાગળ છે તેમાં ઉમદા પદ્ધતિ બતાવી છે અને તે હમેશાં યાદ રાખવા લાયક છે:—

કલેક્ટરને ફરી ફરીને ખાસ જણાવવામાં આવે છે કે સરકારનો મતલબ ગમેતો ચોરીની બનાવટનો કે કાયદેસર બનાવટનો કેરી દારૂ હોય તેપર જાપતો રાખવાનો અને બનેતો તેની કુલ ખપત કમી કરવાનો અથવા અટકાવવાનો છે; કારણ કે સરકારની ખાત્રી છે કે આ હેતુ પાર પાડવામાં સરકારી ઉપજમાં જે નુકસાન થશે તેનો બદલો રૈયતમાં નીતિનો અને ઉદ્યોગનો પ્રસાર અને તેનું રક્ષણ થવાથી સો ગણે દરજ્જે વળી રહેશે.

ચોરીની બનાવટનો દારૂ સારી રીતે બંધ કરવાથી અને દારૂનો ભાવ વધારવાથીજ દારૂની કુલ ખપત ઓછી થશે. અને મહૂડા બિલનો કાયદો કરવાની મતલબ ફક્ત એટલીજ છે. તેથી કરીને આ જીલ્લાના હિત ધ્યાનમાં રાખીને આ કામમાં મદદ કરવી જોઈએ છીએ.

સીલેક્ટ કમીટીએ સુધારેલો મહૂડાના કાયદાનો મુસદ્દો જે પાસ થશે તો જણાશે કે મહૂડા ઉપર મૂકેલો જાપતો ન જોવો છે. આડના માલિકો મોસમમાં મહૂડાં પાડી વેચી શકશે. આઠ શેર સૂધી તો ખોરાક, મજા, અથવા દવાને માટે મહૂડાં જોઈએ તો છૂટથી મળી શકશે. મહૂડાં વેચનારને તે કોને વેચ્યાં એટલો હિસાબ રાખવો પડશે એટલી તેને તસ્દી છે, પણ ચોરીની બનાવટનો દારૂ અટકાવવાની મતલબ જે પાર પાડવાની છે તે એવી ઉમદા અને સરસ છે તેથી કાયદાને લીધે વેચનારને પડતી આટલી તસ્દીને માટે કોઈએ મનમાં લેવું ના જોઈએ.

મહાબલેશ્વર, જૂન ૧૮૯૨.

R. C.

મેર્યાન “ ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ” ના અધિપતિ સાહેબ,—

તમારા આઠમી તારીખના પત્રમાં મારા છપાવેલા પત્રના સાંધણમાં અને મહૂડા બિલના પ્રતિપક્ષીઓ કેટલાક કહેછે કે સન ૧૮૯૦-૯૧ ની સાલમાં થાણા જિલ્લામાં લોકોની સ્થિતિ એવી સંતોષકારક હતી કે કોઈપણ નવા બંદોબસ્તની જરૂર નહોતી, તો આ બાબતના સંબંધમાં, હું પ્રગ્નની સમક્ષ અને તમારી સમક્ષ નીચેના આંકડાઓ રજૂ કરવા રજા માગું છું જે ઉપરથી છેલ્લા છ વર્ષમાં થાણા જિલ્લામાં ચોરીથી દારૂ બનાવવાના

બનાવોની ગણતરી અને કાયદેસર બનાવટનો ફેટલો દારૂ ખર્ચો તે વાત જણાઈ આવશે :—

સાલ.	કાયદેસર દારૂ ફેટલા ગેલન વપરાયો.	ચોરીની બનાવટના દારૂના બનાવો.
૧૮૮૫-૮૬	૩૨૩,૯૬૨	ખબર નથી મળી.
૧૮૮૬-૮૭	૩૨૭,૭૦૮	૨૩૪
૧૮૮૭-૮૮	૨૬૨,૨૬૦	૩૭૩
૧૮૮૮-૮૯	૧૪૦,૪૪૬	૬૦૬
૧૮૮૯-૯૦	૪૩૩,૪૬૩	૪૬૨
૧૮૯૦-૯૧	૪૦૭,૬૮૧	૪૦૮

આ આંકડાઓ ઉપરથી કાંઈપણ અંતુમાન કરતાં આપણે સન ૧૮૮૮-૮૯ ની સાલના આંકડા બાતલ કરીએ છીએ, કેમકે તે વર્ષમાં દારૂની કીમ્મત વધારે ચઢાવી દેવાની અજમાશ કીધી હતી અને તેની સાથે તાડીતો ઉપયોગ અને જથ્થો વધારવાની અજમાશ પણ કીધી હતી. આથી કરીને આપણી પાસે ચાર વરસના આંકડા રહ્યા—અજમાશના વર્ષના એ વર્ષ પહેલાના અને એ વર્ષ પછીના. પહેલાં એ વર્ષમાં વપરાયલા દારૂની સરેરાશ વરસે દહાડે ૨૯૪,૯૮૪ ગેલન આવેછે અને પછીનાં એ વર્ષની સરેરાશ ૪૨૦,૫૯૭ ની આવેછે. આ ઉપરથી જણાય છે કે સેંકડે ૪૨ ટકાનો અતિ મોટો વધારો થયોછે. જે લોકો મૂળથીજ અતિશય દારૂડિયા તેવા લોકોમાં દારૂની ખપતનો અતિ મોટો વધારો તે મોટી દીલગિરીની વાત છે, અને એને માટે જેમ અને તેમ જલદીથી બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. દારૂની ખપતમાં આ પ્રમાણેનો વધારો ચોરીથી બનાવેલા દારૂના બનાવો ઓછા થયાને લીધે થયો છે એમ તો કહેવાય નહિ કારણ કે ૧૮૮૯-૯૦ અને ૧૮૯૦-૯૧ સાલોમાં ચોરીની બનાવટના દારૂના બનાવો પાછલી એ સાલોના કરતાં વધારે છે. સન ૧૮૮૯-૯૦ ની સાલમાં દારૂ ઉપરનો કર ઘટાડયાને લીધે આ અતિ મોટી

ખપત ત્યાં વધી ગઇ અને તેનો ફક્તજ એક ઇલાજ છે કે કર પાછો વધારવો. પણ આની સાથે ચોરીની બનાવટનો દારૂ થતો અટકાવવાને માટે સારી પેઠે બંદોબસ્ત થવો જોઈએ, અને એટલાજ સાફ મદદા બિલના કાયદા જેવી કાંઈ ગોઠવણ કરવાની જરૂર છે. મદદા બિલના કેટલાક પ્રતિપક્ષીઓ કહેછેકે દારૂ ઉપરનો કર ઓછો કરી નાંખવો જોઈએ. પણ ઉપર કહેલી હકીકત તેઓ મેરબાની કરી ધ્યાનમાં લેશે તો પછી એમ બોલતાં તેઓ ખત્રાશે. વિદ્વાન વર્ગને વિચાર કરવાને માટે નીચેની આબતો છે :—

૧ લી—થાણા જેવી જગામાં દારૂની ખપત વધતી જતી અટકાવવી એ સારું છે કે નહિ ?

૨ જી—જો એ વધતી જતી ખપત અટકાવવી દુરસ્ત છે તો કર વધારી દારૂ મોઢો મળે તેમ કરવો તે સિવાય તે ખપત અટકાવવાને બીજો રસ્તો છે ?

૩ જી—જો કર વધારવામાં આવે તો ચોરીની બનાવટનો દારૂનો બનાવ ધણો વધી પડ્યો છે તે બંધ કરવાને માટે કાંઈ સખત બંદોબસ્ત કરવો એ જરૂરનું છે કે નહિ ?

ઉપલી આબતો ઉપર સંપૂર્ણ લક્ષ આપવામાં આવશે તો દારૂ બનાવવાનો મદદા જેવો પદાર્થ તેના ઉપર કાંઈ જાપતો અને સખતાઈ નાંખવી એ જરૂરનું છે એવોઅભિપ્રાય થયા વગર રહેશે નહિ. કારણકે સરકારી રીપોર્ટોમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે સન ૧૮૯૦-૯૧માં ચોરીની બનાવટના પકડાયેલા દારૂમાં ૪૦૮ બનાવોમાંથી સેંકડે ૯૦ ટકા એકલાં મદદામાંથીજ ચોરીની બનાવટનો દારૂ બનેછે અને બાકીના દશ ટકા તાડીમાંથી બનેછે. આ સિવાય બીજો કોઈ પદાર્થ દારૂ બનાવવામાં વપરાતો નથી.

June 15.

R. C.

મેરબાન “ મુબઇ ગેઝટ ” ના અધિપતિ સાહેબ,—

આપના તા. ૧૬ મીના અંકમાં મી. ઠાંત્રાએ જે પત્ર છપાવ્યો છે તેના સંબંધમાં હું કહેવા માગું છું કે તે સાહેબે મારા લખાણમાં શું

ખોટું છે તે મેર્યાની કરી જણાવ્યું નથી. એ મારી હકીકતમાં પુષ્કળ ભૂલાવો ખવરાવનાર લખાણ છે એમ સાધારણ રીતે કહેવું તેથી નિષ્પક્ષ-પાતી માણસોને સંતોષ થાય નહિ.

મેં ચાર બાબતો જણાવી છે :-૧ લી—થાણાના લોકો અને કોલાબા જીલ્લાનાં કેટલાંક ગામના લોકોમાં છાકટાપણું બહુ વધી ગયું છે. ૨ જી—તેટલા કારણસર કાયદેસર અને ચોરીની બનાવટના દારૂની ખપત ઓછી કરીને અને અટકાવીને એ લોકોની સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ. ૩ જી—આ કામ દારૂ ઉપરનો કર વધાર્યા સિવાય અને ચોરીની બનાવટનો દારૂ બંધ કર્યા સિવાય બની શકે તેમ નથી. ૪ થી—તેથી કરીને દારૂ બનાવવાની મુખ્ય ચીજ મહૂડાં તેના ઉપર જેવી રીતે યોગ્ય લાગે તેવી રીતે કાંઈ બપતો અને બંદોબસ્ત કરવો એ ખાસ જરૂરનું છે.

હું હવે વિનંતી સાથે પૂછવા માગું છું કે મહૂડા બિલના પ્રતિપક્ષી-ઓએ મેર્યાની કરી જણાવ્યું જોઈએ કે આમાં ભૂલાવો ખવરાવનાર લખાણ શું છે? લખાણ ભૂલાવો ખવરાવનાર અને ખોટું છે એમ સાધારણ આરોપ મૂકવો એથી નિષ્પક્ષપાતી વાંચનારાઓના મનને સંતોષ થાય નહિ.

તે જીલ્લાના ગામડાંના લોકો ગરીબ છે એમ મેં લખ્યું છે તેમાં મીંઠ દાંત્રા શો વાંધો લે છે તે મને સમજતું નથી. શું પોતે એમ કહેવા માગેછે કે એ લોકો ગરીબ નથી પણ સારી સ્થિતિમાં છે? એમ તો પોતે જણાવેછે કે એ જીલ્લામાં કેટલાક લોકો એવા ગરીબ છે કે દુકત તે દહાડામાં એકજ વાર ખાવાનું પામેછે ત્યારે વાંધો શો છે? લોકો ગરીબ છે એ માંડે કહેવું તેને મીંઠ દાંત્રાના કહેવાથી મજબૂતી મળેછે કેમકે પોતેજ જણાવેછે કે થાણાના મજૂરો બારે માસ રોજના ચાર પૈસા કે બે પૈસા કમાયછે. આટલી થોડી કમાઈવાળા લોકોને ગરીબ કહેવાજ નોંધએ. તાં ૧૩ મી મે ૧૮૯૨ ના પોતે છપાવેલા પત્રમાં મીંઠ દાંત્રા જણાવેછે કે “આ હકીકત ઉપરથી ગામડાંના લોકો અતિશય ગરીબ છે એમ સાબીત થાયછે.” ત્યારે હવે મારા લખાણમાં ભૂલાવો ખવરાવે એવું અથવા ખોટું ક્યાં રહ્યું ?

મારી સમજ પ્રમાણે ગરીબાઈ અને તોફાન શીસાદનું એક કારણ છાકટાપણું છે અને તેથી કરીને હું ‘ધાર્છું’ કે જો એ લોકો અતિશય

ગરીબ હાલતના છે તો જેમ અને તેમ દારૂના મોજ શોખમાંથી તેમને દૂર રાખવા જોઈએ. મારા ધાર્યાપ્રમાણે થાણા કરતાં પણ દૂર ગામના લોકો મુંબઈની મિલોમાં કામ કરવા રોજ આવેછે અને રોજ પાવલા કરતાં વધારે કમાયછે તો થાણાના લોકો દૈનિક મનના અને ઉદ્યોગી સ્વભાવના હોય તો મુંબઈમાં મળતી મજૂરીનો લાભ તેમને મળ્યા વગર ક્યમ રહે? મીંઠાં દાંત્રા જે રોજ તેમને મળતી જણાવેછે તેના કરતાં બમણી રોજ આપીને પણ દૈનિક મનના અને મહેનતું મજૂરો મુંબઈની મિલોવાળા ખૂશીથી રાખે.

હવે મીંઠાં દાંત્રાએ જે ત્રણ સ્વાલો પૂછ્યા છે તેનો જવાબ આપવા હું માચું છું :—

પહેલા સ્વાલના જવાબમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે મહૂડા, તાડી કે કોષ્ઠપણુ જાતનો કેરી પદાર્થ થાણા, કોલાબા કે કોષ્ઠપણુ જગોના માણુ-સોની જાંદગીના નિભાવ માટે જરૂરની ચીજ નથી. બધે ઠેકાણે મનુષ્યની જાંદગી એક સરખીજ છે અને એ જાણીતી વાત છે કે દુનિયામાં બધે ઠેકાણે કેરી પદાર્થનો ઉપયોગ કીધા સિવાય કરોડો માણુસ જીવી શકે છે. મને નથી લાગતું કે આ બે જીલ્લાઓમાં એવી કાંઈ ખાસ કુદ્રતની વિચિત્રતા હોય કે નીશો કરવા વગર ત્યાં ચાલેજ નહિ. મારા પ્રથમ જણાવેલા પત્રમાં મેં મીંઠાં ન્યુન્ટનો પત્ર ટાંકી બતાવ્યોછે તે જોશો તો જણાશે કે તેમણે કાઢેલી ગણતરી પ્રમાણે અગાઉ ફક્ત થાણા જીલ્લાની વસ્તીમાં સેંકડે દસ ટકા દારૂ પીનારા લોકો હતા. પણ ૩૦ વર્ષની અંદર હાલ તો તે પ્રમાણ સેંકડે પંચોતેર ટકાનું આવી ચઢ્યુંછે. આ ઉપરથી એમ સાબીત નથી થતું કે પહેલાં આજ થાણા જીલ્લામાં સેંકડે ૯૦ માણુસો દારૂ પીધા વગર રહી શકતા હતા? હું ધારું છું કે કોકણનાં બીજાં ગામોનાં હવા પાણી થાણા જીલ્લાના જેવાજ છે તે છતાં અબકારી રીપોર્ટ ઉપરથી માલુમ પડેછે કે સન ૧૮૮૯-૯૦ ની સાલમાં દારૂની ખપત રત્નાગીરી જીલ્લામાં માણુસ દીઠ ૪૪ ગ્રામ હતી અને થાણામાં માણુસ દીઠ ૨૫.૩ ગ્રામ થઈ હતી. વાત એટલીજ છે કે થાણા જીલ્લાનાં લોકોને દારૂ પી જાકરા બની જવાની લત કમનસીબે પડી ગઈ છે તે જો તેમને સુધારવા માગતા હોઈએ અને તેમને સુખી કરવા ઇચ્છતા હોઈએ તો ધીમે ધીમે તેમની પાસે છોડાવવી જોઈએ.

બીજા સ્વાલના જવાબમાં એટલું જણાવવાનું કે સાધારણ શબ્દોમાં અબકારી બંદોબસ્ત એવા શબ્દો વાપર્યા છે તે બંદોબસ્ત શા છે તે સમજી શકાતું નથી. પણ જો દારૂ ઉપરના કરની બાબત વિષે કહેવાનો એમનો મતલબ હોય તો મારે જણાવવું જોઈએ કે કોઈપણ કારણથી તે ઘટાડવો એ સલાહભરેલું નથી. કર ઓછો કરવાની અજમાશ સન ૧૮૮૯-૯૦ માં કરી જોઈ હતી. અને તેથી કરીને મેં મારા પંદરમી તારીખના પત્રમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે દારૂની ખપત વધી ગઈ હતી. જો દારૂનો ઉપયોગ ઓછો કરવા માગતા હો તો મુંબઈ અને પુનાના જેટલો કર વધારવો પડશે અને આ વાત લોકોના પોતાના સ્વાર્થને માટે જરૂરની છે. ભારે કરથી કેટલાક લોક સમૂળગા અથવા થોડા ઘણા દારૂના વ્યસનમાંથી છૂટા થઈ જશે. અને નવા જમાનાના ગુવાન માણસો દારૂના વ્યસનમાંથી સમૂળગા મુક્ત રહેશે.

કેફ અને વ્યસન કરનારા લોકોને લાગતું હશે કે વેપારની બીજી સાધારણ ચીજોની માફક સરકાર છૂટથી આ પદાર્થ બનાવવા અને વેચવા દેતી નથી એ જૂલમ ભરેલું છે. પણ પ્રગ્તના કલ્યાણ અર્થે આ છૂટ આપી શકાય તેમ નથી. જ્યારે દારૂની કીરતીકર સન ૧૮૮૩માં થાણાના સીવીલ સરજન હતા ત્યારે તેમણે જણાવ્યું હતું કે માથાપ જેમ છોકરાંને શિક્ષા કરી સુધારે છે તેમ આ જીલ્લાના લોકો મૂર્ખ અને અણસમજી છે તેમને સુધારવા જોઈએ. માથાપનો છોકરા ઉપર જૂલમ નથી પણ દયા છે.

ત્રીજા સ્વાલની બાબતમાં મારે ફક્ત એટલું જ જણાવવાનું છે કે થાણા જીલ્લામાં સન ૧૮૯૦-૯૧ ની સાલમાં જે ૪૦૮ બનાવો ચોરીના દારૂના બન્યા હતા તેમાં સેંકડે ૯૦ ટકા એકલા મદ્રાસનો જ દારૂ હતો અને દશ ટકા તાડીનો દારૂ હતો. આ કામ સાફ બીજી કોઈપણ ચીજ વાપરવામાં આવી નહોતી. આ ઉપરથી માલૂમ પડશે કે ગુનહેગાર લોકોને ચોરીથી દારૂ બનાવવાના કામમાં બીજા પદાર્થો આટલા રહેલાઈથી અને સોંધા મળતા નથી. એમ આશા રાખવામાં આવે છે કે જેટલો મદ્રાસમાંથી લોકો ચોરીથી દારૂ બનાવે છે તેટલો બધો બીજા પદાર્થોમાંથી બનાવવાની છૂટ મુકાશે તો તે બનાવવામાં તેનો ખરાબ ઉપયોગ કરશે નહિ. જો કદી ભવિષ્યમાં કોઈ પણ બીજા પદાર્થમાંથી દારૂ બનાવવાને લોકો આપું તો જાન કરે તો લોકહિતાર્થે માટે સરકારે જરૂર તે કામમાં વચ્ચે પડવું જોઈએ.

અત્યાર સૂધી કાઉનસિલમાં જે બાબત ચાલે છે તે બાબત વિષે કાઉનસિલના નોન-ઓફીસીઅલ મેમ્બરને પોતાના વિચાર જણાવવાને હું ધારું છું કે કોઈ હરકત નથી. નવી ખબરો મળેથી વિચાર બદલવા

પણ પડે. પણ તે બાબતનું બધું સ્વરૂપ સમજાવવાને માટે લોકોને તેની જાણ થવી જોઈએ એ જરૂરનું છે જેથી કરીને નિષ્પક્ષપાતપણે તેઓ વિચાર કરી શકે.

છેવટે મારે જણાવવું જોઈએ કે મેં જે લખ્યું છે અને હું જે લખું છું તે મારા પોતાનાજ વિચાર છે અને તેને માટે બીજા કોઈ જવાબદાર નથી. સર સી. બી. પ્રીચર્ડ સાહેબનું નામ મીંઠાંત્રાએ દીધું છે તે સાહેબને ધનસાક્ષ આપવા ખાતર મારે જણાવવું જોઈએ કે મારો ૮ તારીખનો પત્ર લોકોની જાણને માટે તા. ૮ મીએ પ્રસિદ્ધ કરી છપાવ્યો તે પહેલાં તેમાં શું લખ્યું છે તે પોતે જાણતા નહોતા.

Poona, June, 19.

R. C.

મેર્યાન “ મુબંધ ગેઝટ ” ના અધિપતિ સાહેબ,—

મને લાગે છે કે મહૂડા બિલના પ્રતિપક્ષીઓ મહૂડા બિલ બંધ રખાવા કલકત્તા સરકારને ચરજ કરવાને હજી પ્રયત્ન કરે છે અને ફેટલીક ભૂલભરેલી હકીકત દેખાડે છે તે સુધારવી જરૂરની છે. તેથી તમારા વાંચનારની જાણને માટે લેઝસલેટિવ કાઉન્સિલમાં આવેલા ફેટલાક તમાર ઉપરથી મેળવેલી અને તે સરકારી ગેઝટમાં છપાયેલી એવી ફેટલીક હકીકત આ નીચે જણાવા માગું છું:—

આ મહૂડાનો કામદો થાણા જીલ્લાને માટે છે. થાણા જીલ્લા વિષે નીચે પ્રમાણે હકીકત છે:—

વરસની સાલ.	ફેટલા ગેલન દારૂ વપરાયો.	મુબંધલોકોમાં બધા મળી ચોરીની બનાવટના દારૂના કેસ ફેટલા.	ચોરીના દારૂના કેસ થાણામાં ફેટલા.	આખા હિંદોના કેસો લેતાં તે પ્રમાણમાં થાણામાં ફેટલા ટકા કેસ.	થાણામાં ફેટલા ગુપ્તો બન્યા.	જાપતાને માટે રાખેલાં પોલીસ થાણાનું ખર્ચ.
૧૮૮૫-૮૬	૩૨૩૫૯૨	ખબર નથી જણી	૩૧૦ ૬૪૮
૧૮૮૬-૮૭	૩૨૭૭૦૮	„	૨૩૪	...	૭,૦૦૯	„
૧૮૮૭-૮૮	૨૬૨૨૬૦	૬૯૦	૩૭૩	૫૪ ટકા	૭,૩૦૧	„
૧૮૮૮-૮૯	૧૪૦૪૪૬	૧,૧૮૬	૬૦૬	૫૧ „	૮,૦૬૧	„
૧૮૮૯-૯૦	૪૩૩૪૯૩	૧,૦૧૪	૪૯૨	૪૮ „	૯,૦૩૭	૧૨,૩૩૫
૧૮૯૦-૯૧	૪૦૭૧૫૪	૫૭૫	૪૦૮	૭૦ „	૧૦,૩૫૦	૧૫,૫૨૫

સન ૧૮૮૭-૮૮ અને ૧૮૮૮-૮૯ એ વર્ષમાં દારૂની કીમ્મત વધારીને અને તાડી ઉપરનો જપતો ઓછો કરીને અજમાશ કરી જોઈ હતી. સન ૧૮૯૦-૯૧ માં જે ચોરીના દારૂની બનાવટના ૪૦૮ કેસ જણાવ્યા છે તેમાં સેંકડે ૯૦ ટકા તો મદ્રાસમાંથી એવો દારૂ બનાવ્યો હતો.

મદ્રાસ બિલના કેટલાક પ્રતિપક્ષીઓએ એવી ફરિયાદ એક ઉઠાવી છે કે છેલ્લી સાલોના આંકડા સરકારે લોકોની જાણને માટે પ્રસિદ્ધ કરી નથી. આ કેવી પાયા વગરની ફરિયાદ છે તે ઉપરના કોષમાં બતાવેલા આંકડા ઉપરથી ખુલ્લું જણાશે. તેમાં ૩૧ મી જુલાઈ ૧૮૯૧ ની તારીખે પૂરી થતી ૧૮૯૦-૯૧ ની સાલ સૂધીની હકીકત છે. સરકારી ગધું વર્ષ એજ કહેવાય અને એનાજ આંકડાનો સૂમાર એ કાઉનસિલમાં તાજામાં તાજી રજુ થઈ શકે એવી હકીકત છે. તેથી કરીને એજ આંકડાઓને આધારે મદ્રાસ બિલ વિષે ચર્ચા થવી જોઈએ.

ઉપલા આંકડા ધ્યાનમાં લેતા પહેલાં આપણે સન ૧૮૮૭-૮૮ અને અને સન ૧૮૮૮-૮૯ના વર્ષોના આંકડા બાતલ કરવા જોઈએ, કારણ એ વર્ષોમાં દારૂની કીમ્મત વધારીને અને તાડી ઉપરનો જપતો ઘટાડીને અજમાશ કરી જોવામાં આવી હતી.

આપણને માલૂમ છે કે સન ૧૮૮૫-૮૬ અને ૧૮૮૬-૮૭ ના વર્ષમાં દારૂની ખપત ફક્ત ૩૨૭,૯૫૨ અને ૩૨૬,૭૦૮ ગેલન હતી તે વધીને છેલ્લામાં છેલ્લું વર્ષ જેના તાજા આંકડા મળી શકે તે સન ૧૮૯૦-૯૧ ના વર્ષમાં ૪૦૭,૧૫૪ ગેલન જેટલી થઈ ગઈ છે. જે જલ્લામાં આટલું બધું છાકટાપણું ચાલે છે ત્યાં આગળ ચાર વર્ષની અંદર દારૂની ખપતમાં આટલો બધો વધારો થાય તે દીલગિરી ભરેલી વાત ન કહેવાય? હવે ચોરીની બનાવટના દારૂની ગણતરી જુઓ. જ્યારે પોલિસનાં જપતાનાં થાણાં સમૂહમાં ન હોતાં ત્યારે ચોરીની બનાવટના ગુન્હા ૨૩૪ અને ૩૭૫ હતા તે હવે એવા ગુન્હા અટકાવવા માટે એ થાણાં એસાડવાનું ૩૧૦ ૧૫,૫૨૫ નું ખર્ચ કર્યા છતાં પણ વધીને ૪૦૮ ના આંકડાપર આવી ગયા છે.

એમ જણાય છે કે સન ૧૮૮૮-૮૯ માં ચોરીની બનાવટના ગુન્હા વધીને ૬૦૬ ઉપર આવી ગયા હતા. એ વર્ષમાં અને એની પાછળના વર્ષના થોડા ભાગમાં તાડી ઉપરનો જપતો કાઢી નાંખવાથી દારૂનો ભાવ ચઢી ગયો હતો ત્યારે મદ્રાસ છૂટથી વપરાતાં હોવાથી મદ્રાસની સાથે ઘણી

તાડી ચોરીની બનાવટનો દારૂ બનાવવાને વાપરવામાં આવી હશે એ સંભ-
વિત છે. સન ૧૮૮૮-૮૯ માં ચોરીની બનાવટના દાખલા ૬૦૬ સૂધી થઈ
ગયા હતા તે છતાં છેલ્લા વર્ષમાં એટલે ૧૮૯૦-૯૧ ના વર્ષમાં આખા
ધલાકાના દાખલા લેતાં સેંકડે જેટલા ટકા પ્રમાણુ આવ્યું છે તેના કરતાં
તે વર્ષમાં પ્રમાણુ ઓછું હતું.

ઉપલા પત્રકમાં વધારે ધ્યાન આપવાની બાબત એકંદરે ત્યાં બનેલા
ગુન્હાઓની છે. ગુન્હાઓ ત્યાં ઝડપબંધ વધતા જાય છે. ગયા પાંચ વર્ષમાં
૭,૦૦૯ ના આંકડા ઉપરથી વધીને ૧૦,૩૫૦ ના આંકડા પર આવી ગયા છે
જે સેંકડે ૪૭ ટકા વધારો બતાવે છે. ગયાં પાંચ વર્ષમાં પોલિસનાં થાણાં
ખરચ કીધું છે તે છતાં પણ આ અતિશય મ્હોટો વધારો થયો છે.

આ ઉપરથી જોવામાં આવશે કે આ જીલ્લામાં દારૂની ખપતમાં
અને ગુન્હાઓમાં વધારો થતો જાય છે અને ત્યાંના દાકતરી અમલદારો
અને ન્યાયખાતાના જ્યુડિશિયલ અમલદારો મજબૂત રીતે ભલામણ
કરે છે કે સરકારે છાકટાપણાં વ્યસન અટકાવવું જોઈએ. દારૂની ખપત
ઓછી કરવાનો ખરો ઉપાય એ છે કે દારૂનો ભાવ વધારી દેવો જેથી
લોકો તે વાપરતા અટકે. પણ મહૂડામાંથી હાલ સેંકડે ૯૦ ટકા જેટલો
ચોરીનો દારૂ બને છે તે મહૂડાનો ચોરીની બનાવટનો દારૂ બંધ કરી શકે
નહિ ત્યાંસૂધી સરકારથી દારૂનો ભાવ વધારી શકાશે નહિ.

આ પ્રમાણેની હકીકત જોઈને કયો નિષ્પક્ષપાતી અને સમજી
માણસ કહેશે નહિ કે મહૂડા ઉપર જાપતો નાંખવાની જરૂર છે. કોઈથી
એમ કેમ કહી શકાય કે ગુન્હાઓ અને દારૂની ખપત છો વધે જાય.

મહૂડા બિલના પ્રતિપક્ષીઓ ઉપર બતાવેલા આંકડાઓ ખોટા છે
એમ કહેવા શકિતવાન થયા નથી તેમજ મહૂડા બિલને માટે જે દલીલો મેં
બતાવી છે તેમાં ભૂલ બતાવી શક્યા નથી.

મહૂડા બિલના પ્રતિપક્ષી મી. ડાંગ્રાએ લેજસલેટિવ કાઉન્સિલની
સરકારી કાયદા બાંધનારી સભાને એક પત્ર લખ્યો છે તેમાં તે એમ
સૂચવે છે કે મહૂડા ગામમાં આવવાજ ન દેવાં જોઈએ અને સરકારી

જમીન ઉપરનાં સઘળાં મહૂડાના ઝાડ કાપી નાંખવાનાં જોઈએ. આ ઉપરથી સાફ જણાય છે કે મહૂડા તુકસાનકારક પદાર્થ છે એમ તો પોતે માને છે. કાયદામાં રાખેલી યોજના એમણે સૂચવેલી યોજના કરતાં ઘણી નરમ છે. જો મહૂડાનો કાયદો પસાર થશે તો મહૂડા ગામમાં સમૂળગાં આવતાં બંધ કરવાને બદલે તે પાસથી આવવા દેવાનો રિવાજ ચાલશે અને તેનાં ઝાડજ કાપી નાંખવાને બદલે મહૂડાનાં ફૂલ ઉપરજી જીપતો રાખવામાં આવશે ને એ ઝાડની બાકીની કીમતી ચીજો જેવી કે તેનાં બીજાં અને કોકડીઓ તેનાપર કાંઈ પણ જીપતો રાખવામાં આવશે નહિ.

પુનાની સાર્વજનિક સભા જે લોકોનું સુખ અને તનદુરસ્તી વધારવા પ્રયત્ન કરેછે તે સભા લોકોનું દુઃખરૂપ એવું દારૂનું વ્યસન તેનો ફેલાવો અટકાવવાને લક્ષ આપતી નથી એ જરા તાગુબી જેવું છે. કલકત્તાની સરકાર ઉપર તેમણે તા. ૨૬ મી જુલાઈ ૧૮૯૨ ની તારીખની અરજી મોકલી છે તેમાં બતાવેલી તેમની સૂચનાઓ અમલમાં લાવવામાં આવે તો મહૂડાના ચોરીની બનાવટના દારૂના બનાવો નિરંકુશ રહે એટલુંજ નહિ પણ તાડી અને દારૂ સોંધા ભાવના થઈ જાય. જો આ પ્રમાણે થાય તો છાકટાપણું ઘણું વધી જાય અને દારૂના વ્યસનમાં પડેલા થાણાના લોકો તદ્દન પાયમાલ થઈ જાય. કલકત્તા સરકાર એવું વગરવિચારનું કામ નહિ કરે એવી આશા છે. તા. ૬ ડી મે ૧૮૮૯ ની નામદાર સ્ટેટ સેક્રેટરી સાહેબની હાલની સૂચના એવી છે કે દારૂ પીવાના વ્યસનનો ફેલાવો ઓછો કરવો જોઈએ. આશા છે કે હમેશ આ સલાહ પ્રમાણે ચાલવામાં આવશે.

એમ જણાય છે કે કેટલાક વર્તમાનપત્રવાળાઓ અને કેટલીક સાર્વજનિક સભાઓ હાલના મહૂડાના કાયદાના મુસદ્દાનું સ્વરૂપ જોયા પહેલાં અને તેને માટેની દલીલો અને ગણતરીઓપર વિચાર કર્યા વગર ફક્ત પગલા હતા. તેઓના ધારવામાં એમ હતું કે આજથી દશ વર્ષ ઉપર ૨૬ ગયેલા મહૂડા બિલના જેવું આ બિલ હશે માટે તે નકામું છે અને તેથી કરીને સીલેક્ટ કમિટીએ બનાવેલો કાયદાનો મુસદ્દો જોયા પહેલાં અને તેના ટેકામાં બતાવેલી હકીકત તપાસ્યા પહેલાં તેના વિરૂદ્ધ ઉઠ્યા હતા.

મહૂડા બિલના કાયદાનો મુખ્ય હેતુ કાયદેસર બનાવટના અને ચોરીની બનાવટના દારૂની ખપત ઓછી કરવાનો છે અને દારૂનું વ્યસન એ એક મહોટો દુરાચાર છે તેથી દેશના ખરા બલુ કરનાર અને હિતેચ્છુએ તેની વિરૂદ્ધ પડવું જોઈએ નહિ.

અમદાવાદ, ૩ જી અગષ્ટ.

લખનાર

દારૂના વ્યસનનો એક પ્રતિપક્ષી.

મેરબાન “મુંબઈ ગેઝટ” ના અધિપતિ સાહેબ,—

મુંબઈની પ્રેસિડેનસી એસોસિએશનની સભાના ચોનરરી સેક્રેટરી સાહેબોએ નામદાર વાઘસરોય સાહેબ ઉપર મુંબઈની લેજિસલેટિવ કાઉન્સિલે તા. ૨ જી જુલાઈ ૧૮૯૨ ને રોજ પાસ કરેલા મહૂડા બિલના કાયદાને બંધ રખાવવાને મોકલેલી તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૨ ની તારીખની અરજીની નકલ તેમણે મને મેરબાની કરીને તા. ૧૧ મી અક્ટોબરે મોકલી છે. આ અરજીમાં એમ જણાવ્યું છે કે સરકારી અમલદાર સિવાય બીજા જે કાઉન્સિલના મેંબરોએ એક મતે તે બીલ પાસ કરવાને મત આપ્યો છે તેમણે તે બિલના ટેકામાં કાંઈ પણ દલીલો બતાવી નથી. હું આ મેંબરોમાંનો એક મેંબર છું તેથી તમારી અને તમારા વાંચનારની જાણને માટે નીચેની હકીકત જણાવાની રજા લઉં છું. અને પ્રેસિડેનસી એસોસિએશનની અરજી રોજીંદાં વર્તમાનપત્રોમાં છપાઈ ગઈ છે તેથી હું વિનંતી કરું છું કે તમે આ મારો પત્ર પણ તમારા પત્રમાં છાપશો. ગયા જૂન અને અગષ્ટ મહિનામાં “મુંબઈ ગેઝટ” માં અને “ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા” પેપરમાં મેં જે પત્રો છપાવ્યા છે તેમાં મહૂડા બિલના કાયદાને ટેકો આપવાનાં મારાં કારણો મેં દર્શાવ્યાં છે. ૮ મી અગષ્ટના “મુંબઈ ગેઝટ” માં મેં જે છેલ્લો પત્ર છપાવ્યો છે તેમાં કેટલાક આંકડા અને ગણતરી બતાવી છે તેટલા ઉપરથી મારા ધાર્યા પ્રમાણે બિલ પસાર થઈ શકવું જોઈએ. પણ એ પત્ર પ્રેસિડેનસી એસોસિએશનના લક્ષમાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. અરજીની સંક્ષેપ મતલબમાં એસોસિએશન જણાવે છે કે (૧) થાણામાં હાકટાપણા વિષેનો આરોપ સાબીત થયો નથી. (૨)

અધી જાતના ગુન્હાઓ વધે છે તે છાકટાપણાને લીધે છે એ વાત પણ સાબીત થઈ નથી.

હવે પહેલી બાબત વિષે મારે એટલું જણાવવાનું છે કે જો તમારા વાંચનારા ૧૮૯૦-૯૧ નો અબકારી રીપોર્ટ વાંચશે તો તેમને માલૂમ પડશે કે આખા મુંબઈ ઇલાકાના જિલ્લાઓમાં થાણા જિલ્લામાં સૌથી વધારે દારૂ ખપેછે. જે જે જિલ્લાઓમાં માથાદીટ દશથી વધારે દ્રામ દારૂ વપરાય છે તેની વિગત નીચે આપી છે:—

જિલ્લો.	૧૮૮૯-૯૦ માં માથા દીટ કેટલા દ્રામ.	૧૮૯૦-૯૧ માં માથા દીટ કેટલા દ્રામ.
થાણા.	૨૫.૩	૨૩.૮
સુરત.	૨૩.૧	૨૭.૦
કોલાબા.	૧૩.૮	૧૨.૯
પંચમહાલ.	૧૧.૯	૧૩.૧
ખાનદેશ.	૧૦.૪	૧૦.૪
ભરૂચ.	૧૦.૨	૧૦.૩

ઉપરની વિગત ઉપરથી જણાશે કે સન ૧૮૮૯-૯૦ માં થાણાનો નંબર પહેલો આવેછે અને ૧૮૯૦-૯૧ માં સુરતથી નીચે આવેછે. પણ સુરત જિલ્લાની સરાસરીમાં સુરત શહેર અને કાંપની ગણતરી આવી જાયછે અને ત્યાં માથા દીટ ૩૫.૯ દ્રામ ગણાય છે. થાણા જિલ્લામાં આવું શહેર કે કાંપ નથી. વળી સન ૧૮૯૦-૯૧ માં સુરતમાં ચોરીની બનાવટના દારૂના ગુન્હા ફક્ત ૨૪ બન્યા હતા અને તે વર્ષમાં થાણામાં ૪૦૮ બન્યા હતા. આ બધી વાતો ધ્યાનમાં લેઈએ તો એમ કહ્યા વગર ચાલતું નથી કે થાણાના લોક સૌથી વધારેમાં વધારે આખા મુંબઈ ઇલાકામાં માથા દીટ દારૂ વાપરે છે; તેથી કરીને એમ કહીએ તો ખોટું નથી કે આખા ઇલાકામાં આ જિલ્લાના લોકો વધારે દારૂડિયા છે. જો કોઈ ટમી

જૂન ૧૮૯૨ ની તારીખના “ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ” માં પ્રગટ થયેલો મારો પત્ર વાંચશે તો તેને જણાશે કે સન ૧૮૭૬ની સાલથી જુદા જુદા સરકારી અમલદારોએ થાણાના લોકોના દારના વ્યસન વિષે વારંવાર મજબૂત ટીકાઓ કીધી છે. સન ૧૮૮૩ માં જ્યારે દારૂતર કીરતીકર થાણાની જેલના સુપ્રીટેન્ડેન્ટ દારૂતર હતા ત્યારે પોતે સાંના રહીશ હોવાથી તેમને સાંનો ઘણા વર્ષનો અનુભવ મળ્યો હતો તે ઉપરથી તેમણે એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો હતો કે થાણાના લોકોનું દારૂનું વ્યસન હદપાર વધી ગયું છે તે છોડવાને માટે વેળાસર સખત કાયદો કરવાની જરૂર છે અને જેમ માયાપ શિક્ષા કરીને મૂર્ખ અને નાદાન છોકરાંને સુધારે છે તેવી રીતે તેમને સરકારે સુધારવા જોઈએ. જ્યારે આ મહૂડા બિલનો વિચાર ચાલતો હતો ત્યારે મારી સાથેના એક કાઉનસીલર સાહેબે મને જણાવ્યું હતું કે હજુ પણ દારૂતર કીરતીકરનો એવોજ અભિપ્રાય છે.

જ્યારે દારૂની ખપતની હકીકત જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે ૧૮૮૫-૮૬ માં ૩૨૩,૯૫૨ ગેલન અને ૧૮૮૬-૮૭ માં ૩૨૭,૭૦૮ ગેલન ખર્ચ્યો હતો, ત્યારે ૧૮૮૯-૯૦ માં ૪૩૩,૪૯૩ ગેલન અને ૧૮૯૦-૯૧ માં ૪૦૭,૧૫૪ ગેલન ખર્ચ્યો હતો. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે દારૂનું વ્યસન વધતું જાય છે અને તેથી કરીને સરકારની ફરજ છે કે તે અટકાવવું જોઈએ.

એસોસિએશનની બીજી તકરાર એવી છે કે બધી જાતના ગુન્હાઓ વધે છે તે બાબતને અને લોકોના છાકટાપણાની બાબતને કશો સંબંધ નથી. આ વિષે એ સભાના સદ્ગૃહસ્થોને માન આપીને મારે એટલું કહેવાનું છે કે એ અભિપ્રાયને હું મળતો આવતો નથી. એ વાત તો જગત પ્રસિદ્ધ છે કે છાકટાપણું એ ગુન્હાઓનું, ગરીબાઈનું અને રોગનું મૂળ છે. ઇંગ્લાંડના મ્હોટા મ્હોટા જડજેના મતનું પ્રમાણ હું બતાવી શકીશ કે ગુન્હાઓ છાકટાપણાને લીધે ઘણા બને છે. થાણા જીલ્લાનીજ બાબતમાં જોઈશું તો જણાશે કે ૧૮૭૩ ની સાલમાં જે વખતે મહૂડા બિલના કાયદાનો નોંધણું તો જણાશે કે ૧૮૭૩ ની સાલમાં જે વખતે થાણાના સેસન જડજ મીં કોગલન સ્વાલ્ક પણ ઉડ્યો નહોતો તે વખતે થાણાના સેસન જડજ મીં કોગલન સાહેબે એક કેસના જજમેંટના ટરાવમાં (૧૮૯૨ ના જૂનની ૪ થી તારીખનું “ ગવર્નમેંટ ગેઝીટ ” ભાગ ૫ પાનું ૧૯૬ જુઓ) એવું જણાવ્યું છે કે મારા સમજ્યા પ્રમાણે થાણા અને કોલાબા જીલ્લાના લોકોનું છાકટાપણું એ મ્હોટી એબની વાત છે તે સરકારે લક્ષમાં લેવી જોઈએ અને તેને

માટે સખત અંદોષસ્ત કરવો જોઈએ. વળી વધારે તે એમ પણ જણાવે છે કે જો દારૂ વેચવાની બાબતમાં કાંઈપણ બરાબર નપતો રાખ્યો હોય તો તોફાનના ગુન્હાઓ બને છે તેમાં સેંકડો પચાસ ટકા ઘટાડો થવાની હું આશા રાખું છું.

લેજસલેટીવ કાઉનસીલ અને લોકોની રૂબરૂ આવેલી લડકીકત ઉપરથી નીચેની બાબતો સાબીત થાય છે:—

૧. આખા મુંબઈ ઇલાકામાં થાણા જીલ્લાના લોકો સૌથી વધારે દારૂની લતમાં પડેલા છે.

૨. મુંબઈ ઇલાકાના પ્રમાણમાં થાણાની વસ્તી સેંકડો પાંચ છ ટકા છે ત્યારે ચોરીનો દારૂ બનાવવાના ગુન્હાનું પ્રમાણ સેંકડો સિતેર ટકા છે.

૩. ચોરીની બનાવટનો દારૂ સેંકડો ૯૦ ટકા મહૂડામાંથી બને છે.

હું ધારું છું એ સરકારની ફરજ છે કે જેથી અતિશય દારૂ પીવાની લતમાં લોકો ના પાડે તેવી રીતે કાંઈ અંદોષસ્ત કરીને થાણા જેવા જીલ્લાના લોકોની સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ. આને માટે એક ઉપાય તો એ છે કે દારૂનો ભાવ વધારી દેવો અને દારૂનાં પીકાં ઓછાં કરવાં. પણ બધાં સૂધી ચોરીની બનાવટના દારૂનો અટકાવ થાય નહિ ત્યાં સૂધી આ ઉપાય નકામા છે.

મહૂડા બિલના સામાવાળાઓની મુખ્ય તકરાર એવી છે કે એ કાયદામાં જણાવેલા નપતાથી થાણાના લોકોની સ્વતંત્રતા જતી રહેશે. પોતાની અરજમાં પ્રેસિડેનસી એસોસિએશનવાળા એક ટેકાણે એમ જણાવવાનો મતલબ ધરાવતા દેખાય છે કે લોકોના સ્વતંત્રપણામાં ખસેલ પોચે તેના કરતાં તો ચોરીની બનાવટનો દારૂ પીવાનો ચાલ વધે તે સાઈ. દારૂની લતમાંથી મુક્ત થયેલું અમે થાણાને જેવા ઇચ્છીએ તેના કરતાં થાણાને સ્વતંત્ર જોવાને વધારે ઇચ્છીએ છીએ. જો આવો મત બધે પસરે તો દરેક માણસ પછી છૂટથી દારૂ બનાવશે ને વેચશે અને પછી કાયદાના નપતા બધા કાઢી નાંખવા પડશે. આ પ્રમાણે જો ચાલે તો આખો દેશ જલદીથી પાયમાલ થઈ જાય. દારૂનું વ્યસન એ દેશનો મ્હોટામાં મ્હોટો શત્રુ છે અને હું અંતઃકરણથી ઇચ્છું કે હિંદુસ્તાન આવી જતના સ્વતંત્રપણામાંથી

બચે. હું જાણીને ખૂશી થાઉં છું કે નામદાર સ્ટેટ સેક્રેટરી સાહેબની હાલની સૂચના હિંદુસ્તાનમાં કેફી દારૂ પીતાં અટકાવવાની છે.

એસોસિએશનની અરજના ત્રીજા પેરેગ્રાફમાં વળી એ જોવાનું છે કે ગુન્હા વધતા થવાનું કારણ પોતે થાણામાં મદૂડાનાં ઝાડ છે એમ બતાવે છે અને મદૂડા બિલના એક પ્રતિપક્ષી મીંઠ દાંત્રાએ લેજસલેટીવ કાઉન્સિલમાં એક પત્ર લખ્યો છે તેમાં એમ સૂચવેછેકે મદૂડાનાં ઝાડ કાપી નાંખાવવાં જોઈએ અને મદૂડા ગામમાં આવતાં કાયદાથી અટકાવવા જોઈએ.

આ સૂચનાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે મદૂડા બિલના પ્રતિપક્ષીઓ એમતો માને છે કે મદૂડા એ નુકસાનકારક ચીજ છે. હવે ત્યારે આપણને સમજાવવું નથી કે આ કાયદો એમણે જણાવેલી સૂચનાઓ કરતાં ઘણોજ રહેમિયત ભરેલો અને નરમ છે તો એ પસાર થવાના સામે વાંધો લેવામાં એમની શી દલીલ છે. જો એ કાયદો પસાર થાયતો મદૂડા વેચનારાઓને માત્ર પાસ લેવો પડશે અને એ પાસ મફત મળશે અને બીજાં એ કે મદૂડા કોને કેટલાં વેચ્યાં તેનો હિસાબ રાખવો પડશે. હવે જો મીંઠ દાંત્રાની સૂચના જે સૂચનાને માટે પ્રેસિડેનસી એસોસિએશન વાંધો લેતી નથી તે સૂચના પ્રમાણે કરવામાં આવે તો બધાં મદૂડાનાં ઝાડનું નિરંતર મૂળ નીકળી જાય. મદૂડાનાં લાકડાં ઇમારતના કામમાં આવેછે અને તેનાં બીજાંમાંથી ઉપયોગી તેલ નીકળેછે. હું ધારૂં છુંકે મદૂડા બિલના કાયદા જેવા નરમ ઉપાયથી ધારેલી મતલબ પાર પડતી હોય તો પછી આ પ્રમાણે હાડ જવાનો ઉપાય કરવો હાલમાં જોઈતો નથી. કેફનો નિષેધ કરવાના મતનો હું છું તેથી બધાં મદૂડાનાં ઝાડ અને તાડીનાં ઝાડ એ જલ્લામાંથી કાપી નાંખવાની વિરૂદ્ધ મારે પડવું જોઈએ નહિ પણ નરમ ઉપાયથી ધારેલી મતલબ પાર પાડવાને જ્યાં સુધી આશા રહે છે ત્યાં સુધી સખત ઉપાય ન લેવા જોઈએ.

છેવટે ફરી હું જણાવવાની રજા લઉં છું કે હું કેફ નિષેધ કરવાના મતનો માણુસ છું તેને લીધેજ મેં મદૂડા બિલને ટેકો આપ્યો છે કારણ કે મારી ખાત્રી છે કે જો ચોરીની બનાવટનો દારૂ બનાવવાનાં સાધન ઓછાં થાય અથવા અટકે તો દારૂ ઓછો પેદા થશે અને વપરાશે. આથી નીતિમાં વધારો થશે અને ગુન્હાઓ, ગરીબાઈ અને રોગ ઘટી જશે.

R. C.

અમદાવાદ, અક્ટોબર ૧૮.

વળી રાવબહાદુરે પોતાની કાઉનસીલની કારકિર્દીમાં ‘કરનસી કવેશચન’ એટલે નાણાંના ચલણની ડામારોળ સ્થિતિ વિષે ચરચા ચલાવી પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા હતા તે નીચેના તેમના પત્રોપરથી જણાશે:—

૧

મેરબાન “ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા” ના અધિપતિ સાહેબ,—

રૂપાના ભાવમાં ઘણો ઘટાડો થઈ જવાથી ઈંગ્લાંડ સાથે વટાવતો દર એટલો બધો ઘટીગયોછે કે વેપારને મોટો ઘોઝા લાગ્યો છે અને સરકારી તીજેરીમાં નાણાંની એટલી બધી તાણ ચાલેછે કે દહેસત લાગેછે કે તેવી ખોટ પૂરી કરવાને સરકાર શા ઉપાય લેશે! તે સંબંધી તરેહ તરેહવાર બૂમાટા અને સૂચનાઓ ચાલે છે. ઘણા કાબેલ માણસો તરફથી વર્તમાનપત્રો મારફત કેટલીક સૂચનાઓ થઈ છે તે હિંદુસ્તાનની સરકાર એશક ધ્યાનમાં લેવા મેરબાની કરશે. આવી નાણાં સંબંધી બાબતમાં હું પ્રવીણ છું એવો દોંગ હું કરવા નથી માગતો પરંતુ એ બાબત વિષે મારા કેટલાક વિચાર લખી જણાવવાને મારી ઇચ્છા છે અને એનો જેવો યોગ્ય લાગે તેવો વિચાર લેવો. આ સ્વાલ લોકોના હિતને માટે અતિ ઉપયોગી છે તેથી હું આશા રાખું છું કે મેં આ બાબતમાં લીધેલી છૂટ દરચુગ્ગર કરવામાં આવશે.

પહેલો સ્વાલ એ છે કે સરકારી ટંકશાળો પાછી ઉઘાડવી કે નહિ. કેટલાક લખનારા અને કહેનારા કહે છે કે સન ૧૮૯૩ ના પહેલાં જેમ ચાલતું હતું તેમ સરકારે ટંકશાળો ફરી ઉઘાડીને છૂટથી રૂપાના સીકા પાડવા નેહએ. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે આ રસ્તો લેવો એ ઘણાજ નેહમકારી છે અને ડહાપણભરેલો નથી. જે સરકાર છૂટથી જે માગે તેને અને જેટલા માગે તેટલા રૂપાના સીકા પાડવાનું શરૂ કરશે તો રૂપીઆની કીમ્મત દશકે અગિયાર પેન્સ જેટલી થઈ જશે અને તેથી દરેક ચીજની કીમ્મતમાં એટલો બધો ફેરફાર થશે કે તેને લીધે મોટી ઉથલપાથલ થઈ જશે. વિલાયત ભરવાનાં નાણાં સંબંધી સરકારની સ્થિતિ ઘણી કંફેડી થઈ જશે અને એનો પરિણામ શો આવે તે કહી શકાય નહિ. તેથી કરીને મારો દૃઢ અભિપ્રાય તો એવો છે કે ૧૮૯૩ ના જૂન માસમાં હિંદુસ્તાનની સરકારે જે પદ્ધતિ ચલાવી હતી તે જેમ બને તેમ કરીને કાયમ રાખવી.

બીજો સ્વાલ એ છે કે રૂપું પરદેશથી આપણા દેશમાં આવે તે ઉપર આયાત નકાત લેવી કે નહિ? ૧૮૯૩ ના જૂનમાં સરકારે ચલાવેલી

પદ્ધતિ વાજબી હતી અને સરકારે રૂપાની આયાત ઉપર જકાત નાંખવી એ જરૂરનું છે. ઇંગ્લંડ અને અમેરિકામાં રૂપાની કીમ્મત એટલી બધી ઘટી ગઈ છે કે આગળ જે સો તોલા રૂપાની કીમ્મત ૧૦૬ રૂપીઆ ખેસતી તે હાલ મુંબઈમાં ૮૫ કે ૮૬ રૂપીએ મળે છે અને કેટલાક અણસમજી લોકો આ ધાતુની ખરીદીનો સફો કરે છે. આનો પરિણામ એ આવ્યો છે કે રૂપાની આવક આપણા દેશમાં અતિશય વધી પડવાથી આગળ આપણે ત્યાં પરદેશ માલ ત્યાંથી આવ્યા કરતાં વધારે રૂપીઆનો ચઢતો હતો તેને લીધે હિંદુસ્તાન ખાતાના પ્રધાનને જેમ વિલાયતમાં ખરચવાની રકમ જોઈએ તેટલી મળતી હતી તેમ તે હવે મળી શકતી નથી. વટાવનો ભાવ ચઢી ગયો છે તેનું આ એક કારણ છે. હું ધાઈંછું કે આયાત જકાત નાંખીને રૂપાની આયાત રોકવી જોઈએ અને તે એટલે સુધી કે ગયાં સાત વર્ષની સરાસરી કરતાં વધારે આયાત થવા દેવી ના જોઈએ.

આ પદ્ધતિ ચલાવવાથી નીચે પ્રમાણે ફાયદાઓ થશે:—(૧) રૂપાની આવક વધી ગયેલી છે તે પાછી તેની અસલની સ્થિતિમાં આવશે અને વટાવનો ભાવ રીત ઉપર આવશે. (૨) હિંદુસ્તાનમાં રૂપાનો ભાવ વધશે એટલે દેશી રાજ્યવાળા આગળ કરતાં વધારે સીકા પાડે છે તે બંધ થશે. (૩) રૂપાનો ભાવ વધશે એટલે લોકો સરકારી ચલણના ખોટા રૂપીઆ પાડે છે તે પાડવાની લાલચ થવાનો સંભવ ઓછો થશે. (૪) રૂપાની આવક ઉપર જકાતનો ખોળે ફક્ત રૂપાનાં ઘરેણાં અને વાસણો કરાવવાનો શોખ રાખનારા માણસો ઉપરજ પડશે.

એવી આશા રહે છે કે જો રૂપાની આવક ઉપર બરાબર જપતો રાખવામાં આવે તો સોંઘા રૂપાના સીકા પાડવાની સ્વતંત્ર સત્તાથી સરકારને એટલો બધો લાભ થાય અને વટાવનો ભાવ એટલો બધો સ્થિર થાય કે પછી બીજા વધારે કર નાંખવાની કશી જરૂર રહે નહિ. પણ સરકારનો લાથ હજી વધારે જોડે રહે તેમ કરવાની જરૂર હોય તો હું એવી ભલામણ કરું છું કે પરદેશી બનાવટનો જેટલો માલ હિંદુસ્તાનમાં આવે છે તે બધા ઉપર આયાત જકાત નાંખવી. પણ માલ બનાવવાની ચીજો ઉપર જકાત નાંખવી નહિ. સાંચાકામનો માલ અને રેલ્વેના કામનો સામાન જે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ સુધારવાના કામનો છે તેમને આ જકાતમાંથી બાતલ કરવો જોઈએ. બીજી જાતના માલને માટે મારી ભલામણ એવી છે કે જે દેશમાં આપણા હિંદુસ્તાનનો માલ વગર જકાતે જવાદે છે તેવા દેશના માલ

ઉપર હાલતો જકાત લેવી નહિ. જેવીકે વિલાયતના ગ્રેટબ્રિટનના માલ ઉપર હાલ જકાત લેવી નહિ કેમકે ત્યાં આપણા દેશનો માલ વગર જકાતે એ સોક જવા દેછે પણ અમેરિકા, ફ્રાન્સ, જર્મની, આસ્ટ્રીઆ, રશીઆ, વગેરે બીજા દેશો આપણા માલ ઉપર ભારે જકાત લેછે તો તેમના દેશના માલ ઉપર જકાત ન નાંખવી એનું કાંઈ કારણ નથી. સન ૧૮૯૨-૯૩ ના મુંબઈ ઇલાકાના એડમીનીસ્ટ્રેશન રીપોર્ટ ઉપરથી માલૂમ પડેછે કે તે વરસમાં મુંબઈ ઇલાકામાં સત્તાવીસ કરોડ રૂપીઆનો પરદેશી માલ આવ્યો હતો તેમાંથી અગિયાર કરોડનો માલ તો જે દેશમાં આપણા માલ ઉપર જકાત લેછે તે દેશથી આવેલો હતો; ત્યારે આવા દેશમાંથી આવેલા માલ ઉપર જકાત લેવી એ ગેરવાજબી કે ડહાપણથી વિરુદ્ધ ના કહેવાય. આપણે જાણીએછીએ કે રશીઆ અને જર્મની જેવા દેશો હિંદુસ્તાનનો માલ એમના દેશમાં જતો રોકવાને અટકાવ જકાત નાંખે છે, જે એ દેશમાં વગર જકાતે હિંદુસ્તાનનું સૂતર જવા દેતા હોયતો યુરોપમાં અને મધ્ય એશીઆમાં આપણા દેશનું પુષ્કળ સૂતર જાય તેથી હિંદુસ્તાનની જાવક ઉપજ વધે અને વટાવનો ભાવ ધીમો થાય. પણ આ સોકો પોતાના દેશના માલને કિતેજન આપવાને આવી અટકાવ જકાતની પદ્ધતિ કાયમ રાખી રહ્યા છે તો સરકારને ઉપજ ખાતર આવી વખતે તેમના માલ ઉપર જકાત નાંખવી એ વાજબી અને રીતસર છે. હું ધાંદું કે સરકારની તીજેરીખાતાવાળા જે સંભાળથી કામ ચલાવે તો સરકારનો હાથ એટલો બધો છૂટો થઈ જાય કે વિલાયતના માલ ઉપર જકાત નાંખવાની જરૂર પડે નહિ. તે છતાં કદાપિ વિલાયતથી અહીંયાં આવતા માલ ઉપર જકાત નાંખવી પડે તો જે દેશમાં આપણા માલ વગર જકાતે જાયછે અને જ્યાં તેના ઉપર જકાત લેવાય છે તેવા દેશો વચ્ચે કાંઈ ભેદ રાખવો જોઈએ, એટલે કે જે દેશોમાં હિંદુસ્તાનના માલ ઉપર જકાત લેવાય છે તે દેશોના માલ કરતાં વિલાયતના માલ ઉપર ઓછી જકાત લેવી જોઈએ.

છેલ્લે મારી ભલામણ એ છે કે રૂપાની આયાત ઉપર જકાત દરાવતાં પહેલાં હાલ જે સરકારની પાસે મોટી રોકડ રકમની સીલક છે તેમાંથી થોડી રકમનું રૂપું લેઈ સીકા પાડવા જોઈએ. હમેશનાં કરતાં હાલ સરકારની તીજેરીમાં રોકડ સીલકમાં દશ અગિયાર કરોડ વધારે છે. જે આ દશ કરોડનો વધારો છે તેનું હાલના સો તોલાના રૂપીઆ પંચાસી-

છાસીને ભાવે હિંદુસ્તાનમાં મળે તેટલું રૂપું ખરીદી લે અને તેના સીક્કા પાડેતો રહેજ એ કરોડ રૂપીઆનો નફો મળે અને આ રકમથી મને આશા લાગે છે કે વઠાવ વધી જવાથી જે ખોટ આવી છે તેનો ખાડો ઘણે દરજ્જે પૂરી શકશે.

જો સરકાર રૂપું વિલાયતમાં હાલના એક આંઉસના અઠાવીસ પેન્સને ભાવે ખરીદ કરે અને સીક્કા પાડવા સાથે હિંદુસ્તાનમાં મોકલી દે તો મોટો નફો થાય. પણ આમ કરવાથી વિલાયતની સરકારને આપણે બીજું વધારે નાણું મોકલવું પડે તેથી વઠાવનો ભાવ વધી જાય તેથી હાલ એમ કરવું ઠીક નથી. માટે થોડા નફાથી સંતોષ રાખી જ્યાંસુધી હિંદુસ્તાનમાં રૂપાનો ભાવ સોંધો રહે ત્યાંસુધી હિંદુસ્તાનમાંજ રૂપું ખરીદ કરવું.

હિંદુસ્તાનની હમેશની ઉપજમાં કાંઈ ઘટાડો નથી તેમ દુકાળ અથવા લગાઈ સંબંધી કાંઈ બીજો ખરચ થયો નથી. હાલની મુસીબત તો હિંદુસ્તાનની બહાર રૂપાની નીપજ પુષ્કળ વધી ગઈ છે તેને લીધે ઉભી થઈ છે. માટે રૂપાની આયાત ઉપર જકાત નાંખવાથી અને ટંકશાળોની સ્વતંત્ર સત્તાનો બરાબર ઉપયોગ કીધાથી આ મુસીબત દૂર થઈ શકશે અને નવા અને કંટાળાભરેલા કરો નાંખવાની જરૂર પડશે નહિ એવી આશા રાખવાને દરેક કારણ છે. આશા છે કે પરદેશ જતા અનાજ ઉપર જકાત નાંખવાની અથવા રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતાં માણસો પાસેથી કર લેવાની કેટલીક જેરવાજબી ભલામણો સરકાર પસંદ કરશે નહિ.

અમદાવાદ, } (સહી) રણછોડલાલ છોટાલાલ.
તા. ૧ લી માર્ચ ૧૮૯૪.

૨

મેર્યાન “ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા” ના અધિપતિ સાહેબ,—

રૂપીઆના ચલણ સંબંધી ગઈ તારીખ ૧ લીનો મારો પત્ર આપે આપના તા. ૧૩ મીના અંકમાં જે પ્રગટ કીધો છે તેમાં મેં જણાવ્યું છે કે જો સરકાર ટંકશાળ ચલાવવાનો પોતાના સ્વતંત્ર હકનો ઉપયોગ કરશે તો તેમને ઘણો સારો નફો થશે. મેં વધારે તપાસ કરી

તો મારી તે આખતમાં વધારે ખાત્રી થઈ તેથી કરીને સરકાર તેમજ લોકોની જાણને માટે નીચેની થોડીક હકીકત જણાવવા માગુઁછું:—

મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે રૂપાનો ભાવ સો તોલે રૂપીઆ ૮૪ કરતાં પણ ઓછો છે ને તેમાં વળી રૂપાની આયાત ઉપર હાલમાં ન'ખા-યેલી સેંકડે પાંચ ટકા પ્રમાણે જકાત આવી જાય છે. ત્યારે જો સન ૧૮૯૩ ના જૂન મહિના પહેલી જેમ ટંકશાળો ચાલતી હતી તે પ્રમાણે ચાલવા દે તો કોઈ ટંકશાળમાં સો તોલા રૂપું આપી આવે તો તેને તેના ર. ૧૦૬-૫-૦ પ્રમાણે રૂપીઆ પાડી આપવામાં આવે. એવું જાણવામાં આવ્યું છે કે આપણા રૂપીઆમાં $\frac{૧૧}{૧૨}$ ચોખ્ખું રૂપું આવે છે અને $\frac{૧}{૧૨}$ મેળવણી આવે છે. આ દર પ્રમાણે સરકારની ટંકશાળવાળા દર સો તોલાના ર. ૧૦૮-૮-૦ પાડતા હતા. આ રકમમાંથી રૂપીઆ પડામણ ટંકશાળવાળા સો તોલે ર. ૨-૨-૦ લે છે તે બાદ કરીએ તો રૂપું પડાવા જનારને ર. ૧૦૬-૬-૦ રોકડા કોરા મળે જેથી ચોખ્ખો ર. ૨૨-૬-૦ તો નફો થયો એટલે સેંકડે ૨૬ $\frac{૧}{૨}$ ટકા થયા. આ પ્રમાણે જો સરકાર પોતાની છ કરોડ રૂપીઆની સીલક રૂપીઆ પાડવાના કામમાં વાપરે તો ૧,૫૯,૦૦,૦૦૦ રૂપીઆનો મ્હોટો નફો થાય. જો આમાં આયાત જકાત સરકાર સેંકડે પાંચ ટકા લે છે તે ઉમેરીએ તો સરકારને ર. ૧,૮૯,૦૦,૦૦૦ નફો થાય એટલે સેંકડે ૩૧ $\frac{૧}{૨}$ ટકા પડ્યા. આવી રીતે કાયદો છે તો આવી ભીડની વખતે દેશના લાભને અર્થે આવો નફો લેવાનો લાગ શા માટે ચૂકવો જોઈએ તેનું કાંઈ જાણવાલાયક કારણ સમજાતું નથી. કેટલાક લોકો ખોટી ધારતી રાખે છે કે જો સરકાર હવે વધારે રૂપીઆ પાડશે તો કાબિનસીલ ખીલની નોટોનો ભાવ ઉતરી જશે અને સરકારને નુકસાન જશે. પણ આવો વિચાર રાખનાર ગૃહસ્થોના વિચારને માન આપીને સરકાર અને સમજી લોકોની જાણને માટે નીચેની હકીકત હું જણાવવા માગુઁછું:—

૧. સરકારની ટંકશાળો સ્થપાયા પછી વરસો વરસ કરોડો રૂપીઆ પાડવામાં આવે છે. એકે વરસ એવું નથી ગયું કે ટંક-શાળ બંધ રહી છે. હિંદુસ્તાન જેવા વિશાળ દેશમાં રોકડ રૂપીઆની ભાગફેડાં એટલી દરરોજ થાય છે કે ટંકશાળો હમેશાં ચાલુ રાખવી જ પડે. બજારમાં નાણાની તાણ ના પડે તેટલા માટે નાનાં દેશી રાજ્યોને પણ પોતાની ટંકશાળો ચલાવવાની જરૂર પડે છે અને આપણી સરકાર પણ પોતાની ટંકશાળ ચલાવતી હશે એવું ધારવાને સખળ કારણ છે. આ

વાતની ખાત્રી કરવાને માટે આપણે ગયાં પાંચ વરસની સરાસરી જોઈએ અને તપાસીએ કે આપણી ટંકશાળોમાં કેટલા રૂપિયા પડ્યા હતા. અને પછી તે પ્રમાણે સરકારે તેટલા સીકા પાડવાની પોતાની હદ દરાવવી જોઈએ. સન ૧૮૯૨-૯૩ના મુંબઈ સરકારના એડમીનીસ્ટ્રેશન રીપોર્ટ ઉપરથી મારા જોવામાં આવેછે કે તે વરસે રૂપિયા ૯,૬૯,૩૫,૦૮૧ એકલા મુંબઈની જ ટંકશાળમાં પડ્યા હતા.

જેને જોઈએ તેને માટે છૂટથી સીકા પાડવાનું કામ સન ૧૮૯૩ ના જૂનમાં બંધ થયું તેનું કારણ એમ નહિ કે રૂપિયાની જરૂર નહોતી પણ રૂપું અતિશય સૌંદર્ય ધર્મ જવાથી એમ લાગ્યુંકે લોકો રૂપિયા પડાવી જશે તે લાભ લેશે તેથી વટાવનો ભાવ વધી જશે. લોકો ખાનગી રૂપિયા પડાવી જતા તે પાડવાનું બંધ કરીધું તે કામ વાજબી કરીધું છે પણ જ્યારે આવો સરસ નફો મળી શકે એવું છે ત્યારે પોતાને માટે પણ સરકારે ટંકશાળો ન ચલાવવી એનું કાંઈ કારણ નથી.

ત્રાંખાના સીકા સરકાર બીજા લોકોને પાડી આપતા નથી પણ પોતાના ઉપયોગને માટે તેવા ત્રાંખાના સીકા પાડ્યા જાય છે. એક રૂપિયાના ત્રાંખાના પૈસા ૬૪ નું તમે વજન જોશો તો એમાં છ આનાનું પણ ત્રાંચુ વરતું નથી પણ સરકાર આના કરતાં પણ સસ્તા ભાવનું ત્રાંચુ વેચાતું લેછે અને પૈસા પાડેછે તેમાંથી નફો કાઢેછે ત્યારે રૂપાના સીકાની બાબતમાં પણ એમ શા માટે ન થવું જોઈએ.

ઈંગ્લાંડની સાથનો વટાવનો ભાવ હિંદુસ્તાનમાં રૂપિયાની તાણ છે કે છૂટછે તે ઉપર આધાર રાખતો નથી. વટાવનું ચઢવું ઉતરવું બંધ કરીને હિંદુસ્તાનમાંથી પરદેશ માલ ચઢેછે અને પરદેશથી હિંદુસ્તાનમાં આવેછે તે ઉપર આધાર રાખે છે. એ એમાંથી હિંદુસ્તાનમાંથી વિલાયત ખાતે માલ વધારે ચઢેલો હોય અને વિલાયતથી અહીંયાં ઓછો માલ આવ્યો હોય તો પાઉન્ડનો ભાવ ઉતરે અને એથી ઉલટું હોય તો પાઉન્ડ શીલીંગનો ભાવ ચઢે. જે જવક ચઢેલો માલ ૧૦૦ કરોડનો હોય અને હિંદુસ્તાનમાં આવક થયેલો માલ પંચોતેર કરોડનો હોય તો હિંદુસ્તાનને પચીસ કરોડનો ફાયદો છે. તે વખતે જે સેક્રેટરી ઓફ ધી સ્ટેટ ને રૂપિયા પચીસ કરોડની જ જરૂર હોય તો વટાવનો બગ્ગર એવો ને એવો ચાલ્યો જવાનો પણ જે જવક થયેલો માલ ઓછી કીમ્મતનો હોય તો વટાવનો ભાવ વધી જવાનો. પણ એથી ઉલટું હોયતો વટાવ

ધટી જવાનો. ચાલતા વરસમાં ગયા વરસમાં માલનો જે ચઢાવ થયો હતો તેના કરતાં ઓછો છે માટે વટાવ વધી ગયો છે. બેશક વટાવનો ભાવ સુધારવાનો કાયમ ઉપાય તો એ છે કે હિંદુસ્તાનમાંથી વિલાયત માલ વધારે ચઢે અને હિંદુસ્તાનમાં વિલાયતનો માલ ઓછો આવે તેમ કરવું અને તેની સાથે વિલાયતમાં હિંદુસ્તાનની સરકારને જે રકમો ભરવી પડે છે તે ઓછી કરવી. આ બધા ઉપાય કરતાં ઘણાં વરસો જોઈએ પણ હાલમાં તો સરકારે પોતાની ટંકશાળ ચલાવવાની સ્વતંત્ર સત્તા શા માટે ચલાવવી ના જોઈએ અને તેથી થતો નફો શા માટે ના લેવો જોઈએ તેનાં કાંઈ કારણ જણાતાં નથી.

કેટલાક ગૃહસ્થાનું કહેવું એમ છે કે સરકારની તીબેરીમાં પચીસ કરોડ રૂપિયાની સીલક અનામત છે તો બીજા વધારે રૂપિયા તીબેરીમાં શું કરવા ભરવા જોઈએ. પણ આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે જ્યારે નાણાં ખાતાનો પ્રધાન એમ જણાવે છે કે રૂપિયા ૩૬ કરોડની ખોટ છે તો આપણે જાણવું જોઈએ કે વધારે રૂપિયાની જરૂર છે. જો વધારે નાણાંની જરૂર ના હોય તો આટલો કંટાળો આપનારો નવો કર સરકારને શું કરવા નાંખવો પડે ?

આટલી બધી સીલક નકામી રાખી મૂકવાથી સરકાર મોટું વ્યાજનું નુકસાન ખમે છે તે દીલગિરીની વાત છે. બાકીની સીલક બાર કરોડ રૂપિયાની વધારેની છે તે આપણું સો પાઉન્ડના બદલાનું વિલાયતનું દેવું પતાવાને રૂપિયાના ચૌદ પેન્સને ભાવે વિલાયત મોકલી દે અથવા આપણું હિંદુસ્તાનનું દેવું એમાંથી વાળી દેતો પણ સાઈ. આથી લાખો રૂપિયાના વ્યાજનો ખચાવ થાય.

પણ વાત એમ જણાય છે કે દેશનો રાજકારભાર ચલાવવાને માટે સરકારને વધારે નાણાંની જરૂર છે ત્યારે છેલ્લાં પાંચ વર્ષની સરાસરી જેટલા સીકા પાડવાનું શરૂ કરે તો રૂપાના હાલના ભાવે સરકારને એટલો બધો નફો થાય કે કોઈ પણ નવો કર નાંખવાની જરૂર ના પડે.

જો આ મારા વિચારમાં કાંઈ ભૂલ હોય તો આપકે આપના વાંચનારા તે ભૂલ મેર્યાની કરી બતાવશે તો હું મોટો આભારી થઈશ.

અમદાવાદ, } (સહી) રણછોડલાલ છોટાલાલ.
તા. ૨૧ માર્ચ ૧૮૯૮.

મેર્યાન “ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા” ના અધિપતિ સાહેબ,—

નામદાર વાઈસરોય સાહેબની કાઉન્સિલની સભાના નાણાંખાતાના સભાસદે જે હકીકત આ માસની ૨૨ મી તારીખે જણાવી છે તેમાંની નીચે જણાવેલી ત્રણ બાબતો ધ્યાનમાં લેવાની છે :—

(૧) આ માસની આખરે સરકારની તીજેરીમાં સીલક રૂપિયા ૨૬,૨૫,૧૭,૫૬૦ રહેશે.

(૨) વિલાયતની સાથે વટાવતો ભાવ રૂપિયાના ચૌદ પેન્સને ભાવે ગણવામાં આવે છે.

(૩) વિલાયતમાં રૂપાનો ભાવ એવો છે કે રૂપિયાની કીમ્મત સવા દશ પેન્સને ભાવે પડશે.

આ હકીકત ઉપરથી એમ નીકળે છે કે મેં મારા ચાલતા માસની તા. ૨૧ મીના પત્રમાં જણાવ્યું છે તે મુજબ સરકારને મ્હોટો નફા મેળવવાને બની શકે તેમ છે.

છવીસ કરોડ જેવી મ્હોટી રકમની સીલકની તીજેરીમાં જરૂર નથી તો એમાંથી ઓછામાં ઓછા દશ કરોડ રૂપિયા ચૌદ પેન્સના ભાવે વિલાયત મોકલી દેવા જોઈએ એટલે ૫,૮૩૩,૩૩૪ પૌંડ જેટલા થશે. આ રકમમાંથી પછી સરકાર ૪,૨૭૦,૮૩૪ પૌંડનું રૂપું હાલના ભાવે વિલાયતમાંથી ખરીદ કરીને હિંદુસ્તાનમાં મોકલી દે તો એનરેબલ મી. વેસ્ટલાંડ સાહેબે રૂપિયાનો વિલાયતમાં ૧૦ $\frac{૩}{૪}$ પેન્સ ભાવ બતાવ્યો છે તે પ્રમાણે ગણતાં તેથી હિંદુસ્તાનની તીજેરીમાં રૂપિયા દશ કરોડે દશ કરોડ પાછા આવે અને વિલાયતમાં ૧,૫૬૨,૫૦૦ પૌંડ નગદ નફા તરીકે પડ્યા રહે તે જૂદા. આ નફાની રકમ વિલાયતનું પૌંડના વળતરનું દેવું આપવાના કામમાં વપરાય.

હાલના વટાવના ભાવ પ્રમાણે ૧,૫૬૨,૫૦૦ પૌંડનો નફો ૨,૬૭,૮૫,૭૧૪ રૂપિયાની બરાબર થયો. આ રકમ સરકાર જે નવો આયાત વેરો નાંખીને, દુકાળનું ફંડ અંધ રાખીને, અને ઇલાકાની સરકારો પાસેથી દાનલ રકમો બચાવવાની માગણી કરીને, શીનાન્સ પત્રકના રહમા પેરેગ્રાફમાં જણાવ્યા મુજબ રૂપિયા ૨,૬૨,૧૨,૦૦૦ એકઠા કરવા માગે છે તેના કરતાં તો વધારે છે. રૂપિયાની અસલ ખરી કીમ્મત ૧૦ $\frac{૩}{૪}$ પેન્સ અને વટા-

વની કીમ્મત ૧૪ પેન્સ એ બે વચ્ચે એટલે બધો તફાવત છે કે જે સરકાર વઠાવમાં એક ફાર્ધીંગ લેખે છોડી દેવા માગે તોપણ નફો એટલો બધો રહેશે કે લોકોને અણગમતા કરે. સરકારને નાંખવાની કે ઉપયોગી કામ થતાં અટકે એવી રીતે સરકારી ખર્ચમાં કાપકૂપ કરવાની ફરજ બિલકુલ પડશે નહિ.

શીતાન્સ સ્ટેટમેન્ટના એટલે સરકારી નાણાં ખાતાના રીપોર્ટના ૪૨મા પેરેગ્રાફમાં રૂપાનો ભાવ આગળ ઉપર શો રહેશે તે વિષે તે ખાતાના સભા-સદ્ધ પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં ખંચાય છે. રૂપું ઓછામાં ઓછા ભાવ-પર છેવટનું આવી ગયું છે એમ કહેવાય છે એવું તે જણાવેછે પણ કહેછે કે એ બાબત એમને શક રહેછે. હવે રૂપાનો ભાવ આના કરતાં પણ ઉતરી જશે એમ ધારીએ તો રૂ. ૨,૬૦,૦૦,૦૦૦ નો નફો મેળવવાનો હાલનો લાગ ખોલો એ ડહાપણનું અને વાજબી કામ છે કે કેમ એ સ્વાલ રહેછે. જે આગળ ઉપર રૂપાનો ભાવ આના કરતાં પણ ઉતરી જાય અને વઠાવ જે એનોએ રહેતો બીજો વરસે આપણને વધારે નફો મળે એ ખરી વાત છે પણ હાલ જે મળે તે કેમ શા માટે ન લેઈ લેવું નેઈએ ? કદી ને રૂપાનો ભાવ ચઢી ગયો અને જોડે પૌડનો ભાવ વધી ગયો તો નફો ઘણોજ થોડો રહેશે. ત્યારપછી આવો લાગ ખોલાવે લીધે સરકારને આ બાબતમાં સલાહ આપનારા ઉપર ટપકો આવી પડશે.

નાણાખાતાના પ્રધાનનું માનવું એમ જણાયછે કે ટંકશાળો પાછી ચલાવવાથી રૂપીઆની કીમ્મત ઘટી જશે. જે ટંકશાળો ચાલુ કરવી એટલે ખાનગી લોકોને પણ રૂપીઆ પાડી આપવા એવો ભાવાર્થ હોય તો એમનું માનવું વાજબી છે અને હું એમના અભિપ્રાયને મળતો આવું છું. પણ જે એમનું કહેવું એમ હોય કે અત્યારસૂધી દેશના ઉપયોગને માટે જેમ સરકાર રૂપીઆ પાડતી હતી તે પ્રમાણે પણ ના પાડવા તો એ બાબત-માં મારો નમ્ર અભિપ્રાય તેમનાથી જુદો છે. હિંદુસ્તાન જેવા મોટા દેશનો વેપાર અને રોજગાર ટંકશાળો ચાલતી રહ્યા વગર ચાલી શકશે નહિ. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો અમલ શરૂ થયો તે પહેલાં પણ ટંક-શાળો તો ચાલુ ને ચાલુજ હતી અને કંપની સરકારનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં સ્થાપન થયા પછી પણ ટંકશાળો તો રોજ ચાલુ ને ચાલુજ છે. હાલમાં ટંકશાળો બંધ કીધાથી અને સરકારી તીબેરીમાં રૂપીઆ અનામત એકઠા કરી રાખ્યાથી બજારમાં રૂપીઆની ઘણી તાણ છે. મુંબઈ જેવા

શહેરમાં પણ હાલ વ્યાજનો ભાવ સેંકડે દશ ટકા થઈ ગયો છે. આ ઉપરથી રહેલથી જણાશે કે જીલ્લાઓમાં તો રૂપિયાની તાણુ ઘણી વધારે પડવી જોઈએ. નાણાની તાણુથી વેપારનો અટકાવ થવાનો અને તેથી કરીને દેશની આબાદીમાં ખામી આવવાની.

જો નાણાની તાણુથી રૂપિયાની કીમત વધેછે એમ ધારીએ તો ગયા વરસના કરતાં આ વરસ એની કીમત વધારે વધી કહેવાય પણ વિલાયતના વટાવના ભાવ ઉપરથી જોશો તો જણાશે કે ઉલટી આ વરસે રૂપિયાની કીમત ઘટી ગઈ છે. એક દેશના બીજા દેશની સાથે વટાવના દરનું એમ થાય છે કે જે દેશમાં બીજા દેશનો માલ એના કરતાં વધારે કીમતનો ચઢ્યો હોય તો માલ ચઢાવનાર દેશના નાણાના વટાવનો ભાવ ચઢી જાય છે અને એના કરતાં ઓછી કીમતનો ચઢ્યો હોયતો ભાવ ઉતરી જાય છે.

દરેક પ્રકારે ૨૬ કરોડ રૂપિયા જેટલી મોટી સીલક સરકારે હિંદુસ્તાનની તીજેરીમાં નકામી પડી રહેલા દીધી છે એ સાઈ નથી અને આ પત્રના પહેલા ભાગમાં જણાવ્યા મુજબ એમાંનો થોડો ભાગ નિર્ભય નફા મેળવવાના કામમાં શા માટે ના વાપરવો જોઈએ તેનું કાંઈ યોગ્ય કારણ સમજાતું નથી.

નામદાર સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ સાહેબ એટલે હિંદુસ્તાન ખાતાના પ્રધાને હિંદુસ્તાનની તીજેરીમાંથી લેવાની રકમ બજેટમાં ૧૮,૭૦૦,૦૦૦ પૌંડની બતાવી હતી પણ તેમાંથી તે ફક્ત ૯,૪૦૦,૦૦૦ પૌંડજ લેઈ શક્યા છે અને એમાંના ૯,૩૦૦,૦૦૦ પૌંડ બાકી રહ્યા છે. હિંદુસ્તાનમાં મોટી સીલક પડી રહી છે તેનું કારણ આ છે. આથી કરીને થાયછે એમ કે હિંદુસ્તાનમાં આપણું નાણું નકામું પડી રહ્યું છે અને વિલાયતમાં પૌંડનાં સોનાના નાણાંને માટે દેવું કરવું પડેછે. હવે જો હાલના વટાવના ભાવ પ્રમાણે એટલે રૂપિયાના ચૌદ પેન્સ પ્રમાણે બાકી રહેલા ૯,૩૦૦,૦૦૦ પૌંડ આપણી હિંદુસ્તાનની સીલકમાંથી મોકલીએ તો શો પરિણામ આવેછે તે જોઈએ. આ કામને માટે રૂપિયા ૧૫,૯૫,૦૦,૦૦૦ ની રકમ આપવી પડે તોય પણ રૂપિયા દશ અગીયાર કરોડ હજુએ આપણી તીજેરીમાં પડ્યા રહેછે. આ પ્રમાણે વિલાયતનું દેવું ૯,૩૦૦,૦૦૦ પૌંડનું આપીએ તો એકલા વ્યાજનાજ થઈને આપણને પચાસ લાખ રૂપિયાનો વરસે દહાડે બચાવ થાય. જો

હિંદુસ્તાનની તીજેરીમાં વધારે રૂપિયા રાખવાની જરૂર હોય તો તરતજ નવા સીક્કા પાડી શકાય અને તેથી ઉલટો સેંકડો પચીસ ટકા ઉપરાંત ફાયદો પડે.

અમદાવાદ, } (સહી) રણછોડલાલ છોટાલાલ.
તા. ૨૭ મી માર્ચ ૧૮૯૪.

૪

મેરબાન “ ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ” ના અધિપતિ સાહેબ,—

આપના ૧૮૯૪ ના માર્ચની તા. ૧૩ મી, તા. ૨૩ મી અને ૩૦ મીના અંકોમાં છપાયેલા મારા ચલણ સંબંધી બાબતના પત્રોમાં મેં જણાવવાને છૂટ લીધી હતી કે હમેશ કરતાં વધારે સીક્કા પડતા અટકાવવાને માટે રૂપા ઉપર ભારે આયાત જકાત નાંખવી જોઈએ અને છેલ્લાં પાંચ કે દશ વરસની સરાસરી કાઢતાં જેટલા સીક્કા સરકાર વરસો વરસ પાડતી હતી તેટલા રૂપિયાના સીક્કા સરકારે પાડવાનું ચાલું રાખવું જોઈએ. જે આ ભલામણ મુજબ સરકારે કીધું હોત તો મારા ધારવા પ્રમાણે સરકારને અને દેશને તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઘણો સારો લાભ થાત. બજેટ તૈયાર થતાં પહેલાં મારા તા. ૧ લી માર્ચ સન ૧૮૯૪ ના અભિપ્રાય પત્રની નકલ જે તમારા પત્રના તા. ૧૩ મી માર્ચના અંકમાં છપાઈ છે તે મેં હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર મોકલી હતી પણ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલવાને શી હરકત છે તેનાં કારણો નાણા ખાતાના સભાસદ સાહેબે બતાવ્યાં નથી. આપના તા. ૩૦ મી એપ્રિલના અંકમાં રૂટનો તાર પ્રગટ કીધો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે એ અઠવાડિયામાં ૨૦૦,૦૦૦ પૌંડની કીમ્મતનું રૂપું વિલાયતથી મુંબઈ ચઢ્યું હતું એટલે એક પૌંડનો ભાવ અદાર રૂપિયા ગણીએ તો ૩૬,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાનું થયું. જે આ પ્રમાણે બેહદ જથ્થાબંધ રૂપું દેશમાં આવવા દેવામાં આવશે તો આપણા દેશનું વેપારનું ત્રાજવું ઉંચું જશે અને વટાવનો ભાવ સુધરવાની ખિલકુલ આશા રહેશે નહિ. હાલની સ્થિતિ જેતાં દેશમાં આવેલા આટલા બધા રૂપાનો ઉપયોગ માત્ર એટલોજ થવાનો કે તે ખરીદનારાઓ અજ્ઞાન લોકોના ઉપયોગને માટે તેનાં શોભાને સાંઝે ધરેણું બનાવશે, કે વાસણ કે રમકડાં બનાવશે, અથવા કાંતો કાંઈ દેશી રજવાડાની

તીજેરીમાં જઈને તેના સીકા પગલી લાવશે કે કાંતો ચોરીની રીતે તેના ખોટા ચલણના મુ'બદ્દિગરા રૂપીઆ પાડશે. આ રીત જલદીથી બંધ કરવી જોઈએ એ જરૂરતું છે એમ હું ધારું છું; અને આને માટે ઉપાય માત્ર એટલોજ છે કે રૂપા ઉપર ભારે આયાત જકાત નાંખવી.

સરકારે રૂપાની આયાત ઉપર હાલ જે સેંકડે પાંચ ટકા પ્રમાણે જકાત નાંખી છે તેને બદલે સેંકડે પંદર ટકા નાંખી હોત તો એક અઠવાડીઆની રૂપાની આયાત ઉપર ૫,૪૦,૦૦૦ રૂપીઆ ઉપજત અને ખાનગી માણસો જે રૂપું મંગાવેછે તે એકદમ બંધ થઈ જત. સરકારને ઉપજ કરવાના હેતુથીજ રૂપા ઉપર ભારે જકાત નાંખવાની હું ભલામણ કરું છું એમ નથી પણ હિંદુસ્તાનમાં રૂપાનો ભાવ સ્થિર કરી દેવાની ખુદી મતલબથી આ ભલામણ હું કરું છું. હાલ ચાલતી ડોલમડોલા પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં સૌ તોલા રૂપાનો ભાવ હમેશાં રૂ. ૧૦૬ ને આશરે હતો અને રૂપું લગભગ તેવી સ્થિતિમાં પાછું લાવવાને સરકારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ જરૂરતું છે.

હિંદુસ્તાનમાં રૂપાની ખાણો નથી. તેથી કરીને જે રૂપું આપણે વાપરીએ છીએ તે બધું દરીઆ માર્ગે પરદેશથી આવે છે, અને તેથી કરીને તેના ઉપર જોઈએ તેવી ભારે જકાત નાંખીને તેનો ભાવ સ્થિર કરવો એ ઘણું સહેલું છે. જકાતનો દર જેમ જેમ જરૂર પડે તેમ તેમ વરસો વરસ વધારે ઓછો કરી શકાય તેવો રાખવો અને તે એવો ડેરવવો કે જેથીકરી રૂપાનો ભાવ સૌ તોલે રૂપીઆ ૧૦૦ અને ૧૦૫ની અંદર રહે. આવી પદ્ધતિ જે ધારણ કરી હોય તો રૂપાનો ખોટો ઉપયોગ કે સટ્ટા થવો એકદમ બંધ થઈ જશે અને વટાવનો ભાવ પણ સ્થિર કરવાને તે ઉપયોગની થઈ પડશે. રૂપાની પેદાશ તેના ઉપયોગ કરતાં વધારે થાયછે તેથી કરીને જે દેશોમાં રૂપું નીકળતું હશે તે દેશોમાં તેનો ભાવ જરૂર ઘણો ઓસી ગયેલો હોવો જોઈએ. પણ આથી કરીને હિંદુસ્તાને પોતાની અજ્ઞાન પ્રજાને નકામી થઈ પડેલી ધાતુનો મ્હોટો નકામો સંચલ કરીને પાયમાલ કરી નાંખવી જોઈતી નથી. વાસ્તે લોકોના તેમજ પોતાના હિતને માટે રૂપા ઉપર જોઈએ તેટલી ભારે જકાત નાંખીને અસલ હદ ઉપરાંત જે વધારે રૂપું આવેછે તે બંધ કરવું એ સરકારની વાજબી ફરજ છે.

હવે દેશના ઉપયોગને માટે જોઈએ તેટલા રૂપીઆ પાડવાને માટે સરકારે ટંકશાળો ચાલુ કરવી જોઈએ છે તે બાબત ઉપર હું આવું છું.

અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય સ્થાપન થયા પછી એકે વરસ એવું નથી ગયું કે ટંકશાળો બંધ રહી છે. દરેક વરસે ઓછામાં ઓછા છ કરોડ રૂપીઆના સીકા તો પડતા હતાજ; ત્યારે સરકારને ટંકશાળો તદ્દન બંધ કરીને આવી કોઈ દિવસ ન થયેલી રીત પકડવાનું અને પોતાના ઉપયોગને માટે પણ રૂપીઆ ન પાડવાનું શું કારણ છે તે સમજાતું નથી. જે સરકારે ગયા માર્ચ માસમાં ટંકશાળ ઉઘાડીને રૂપીઆ પાડ્યા હતા તો તે વખતે મેં જણાવ્યું હતું તે મુજબ પચીસ ટકા તેમને નફો મળત; પણ કમનસીબે સરકારે સરસમાં સરસ લાગ ખોયો. હજુપણ ટંકશાળો ઉઘાડીને રૂપીઆ પાડવામાં આવે તો કાંઈપણ ડર સિવાય તેમને દશ ધાર ટકા નફો મળે. કેટલેક દેકાણેથી એવો વાંધો જણાવામાં આવ્યો હતો કે જે સરકાર ટંકશાળ ચાલુ કરીને રૂપીઆ પાડવા શરૂ કરે તો નાણાંતો અગ્નર એવો થઈ જાય કે પૌડનો ભાવ વધી જાય. પણ મેં પ્રથમ જણાવ્યું છે કે વટાવનો ભાવ આપણા વેપારના વિસ્તારનું ત્રાજવું નમે કે ઉંચું જાય તે ઉપર આધાર રાખે છે. જે આપણા દેશમાંથી વિલાયત ચઢાવેલો માલ ત્યાંથી આવેલા માલ કરતાં વધારે હોય તો પૌડનો ભાવ ઉતરી જાય અને ઓછો હોયતો વધી જાય. આનો દાખલો પ્રસક્ત છે કે સરકાર હાલમાં એક રૂપીઆ પણ ટંકશાળમાં નવો પાડતી નથી અને તેથી કરીને નાણાંતો અગ્નર પરાણે પરાણે સખત રાખવા જાય છે તે છતાં પણ રૂપીઆનો જે ચૌદ પેન્સ વટાવ એસતો હતો તે ઉતરીને તેર પેન્સ થઈ ગયો છે એટલે પાકડનો ભાવ વધવાને બદલે ચોખી રીતે ઉતરી ગયો છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે નાણાંના અગ્નરની પરાણે પરાણે સખતાઈ કરાવવી એ પદ્ધતિ ફાયદાકારક નથી કારણકે તેથી દેશના વેપાર, ઉદ્યમ અને ખેતીવાડીને નુકસાન છે. હાલમાં અગ્નરમાં નાણાંની એટલી તાણ છે કે સરકારી પ્રોમીસરી નોટના ગીરો ઉપર પણ સેંકડે દશ ટકા વ્યાજથી ઓછા વ્યાજે કોઈ મુંબઈમાં રૂપીઆ ધીરતું નથી. જ્યારે મુંબઈ સરખા દ્રવ્યવાન શહેરમાં નાણાંની આટલી બધી હાલ ભીડ છે ત્યારે જીલ્લાઓમાં વેપારી અને ખેડૂતોને રૂપીઆની કેટલી બધી ભીડ પડતી હશે? જ્યારે નાણાંની આટલી બધી ભીડ હોય ત્યારે વેપાર અને ઉદ્યોગ આગળ ચાલે નહિ અને ખેડૂતોની સ્થિતિ કોઈ દિવસ ન બની હોય તેની દુઃખદાયક બર્ન જાય. વટાવનો ભાવ સુધારવાનો ખરો ઉપાય એ છે કે આપણા દેશનો માલ વિલાયત ખાતે પુષ્કળ ચઢે તેમ કરવું અને દેશનો ઉદ્યોગ વધારીને અને સુધારીને પરદેશનો માલ દેશમાં આવતાં અટકાવવો. પણ હાલ જે

નાણાંની ભીડ ચાલે છે તેવી ભીડમાં આ ઉપાય બની શકે તેવો નથી. જો આવી દુઃખદાયક સ્થિતિ વધારે મુદત ચાલુ રહેશે તો નાણાં વ્યાજે ધીરનાર મરજીમાં આવશે તેટલું વ્યાજ માગશે અને તેથી કરીને ગરીબ ખેડૂતો પોતાનો ધંધો ચલાવવાને કે વધારવાને અશક્ત થશે. આનો પરિણામ એ આવશે કે પરદેશ ખાતે આપણા દેશનો જે માલ ચઢે છે તેમાં વધારો થવાને બદલે તે દિન પ્રતિ દિન ઘટતો જશે. તેની સાથે પૈસાવાળા લોકો બધાં સૂધી નાણાંના બજારની તાણ ચાલુ રહેશે ત્યાં સૂધી નવા ઉદ્યોગ ચલાવવાને માટે હિમ્મત ધરશે નહિ તેથી પછી પરદેશી માલ દેશમાં આવતો ઓછો કરવાનો લાગ મળશે નહિ. આ કારણોને લીધે દેશના ઉપયોગને માટે જોઈએ તેટલા રૂપિયા પોતાના તરફથી પાડવાને માટે સરકારે ટંકશાળો ચાલુ કરવી જોઈએ અને રૂપાનો ભાવ સ્થિર થાય તેવી રીતે રૂપાની આયાત ઉપર જકાત નાંખવી જોઈએ એ જરૂરનું છે. આ પદ્ધતિ ધારણ કર્યાથી મારા નમ્ર વિચાર પ્રમાણે સરકારને સારી ઉપજ થશે અને દેશની આબાદીમાં અટકાવ થતો બંધ થશે. મેં જે રીતો સૂચવી છે તે હરકતભરેલી કે વાંધાભરેલી હોયતો તમારા વાંચનારાઓમાંના કોઈ શાણા અને કાબેલ ગૃહસ્થો પોતાનો અભિપ્રાય આપી મેરબાની કરીને મને અને પ્રબળને જણાવશે તો હું તેમનો મ્હોટો આભારી થઈશ. જો ઉપર બતાવેલી પદ્ધતિ ગયા માર્ચ માસમાં સરકારે ધારણ કરી હોતતો સરકારને અત્યાર સૂધીમાં લાખો રૂપિયાનો ફાયદો થાત.

મહાબળેશ્વર, } (સહી) રણછોડલાલ છોટાલાલ.
તા. ૧૧ મી મે ૧૮૯૪.

૫

મેરબાન “ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ” ના અધિપતિ સાહેબ,—

સન ૧૮૯૪-૯૫ ની સાલનું મુંબઈ ઇલાકાનું બજેટ લેજસલેટીવ કાઉન્સિલની આગળ રજુ કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં જોનારને માલૂમ પડશે કે ટંકશાળના ઉપજખાતામાં ફક્ત રૂપિયા ૧૬,૦૦૦ બતાવ્યા છે (બજેટનું પાનું ૧૭ મું) અને ટંકશાળના ખરચખાતામાં રૂપિયા ૨,૮૦,૦૦૦ બતાવ્યા છે (બજેટનું પાનું ૬૯ મું જુઓ). આ ઉપરથી સરકારને ઓખું રૂપિયા ૨,૬૪,૦૦૦ નું નુકસાન છે. ગયા વર્ષનું એટલે સન

૧૮૯૩-૯૪ નું તપાસી સુધારેલું બજેટ જોઈએ છીએ તો ટંકશાળના ઉપજખાતામાં રૂપીઆ ૧૫,૪૭,૦૦૦ બતાવેલા છે અને ખરચખાતે રૂપીઆ ૩,૫૪,૦૦૦ છે તે ઉપરથી ચોખ્ખો નફો રૂપીઆ ૧૧,૯૩,૦૦૦ નો જણાય છે. આ વર્ષે થયેલા આ મોટા નુકસાનનું કારણ એ જણાય છે કે આ વર્ષે ટંકશાળ ન ચલાવવી એવું ધારી બેસવામાં આવ્યું છે અને તેની સાથે કાંઈપણ ચોગ્ય કામ વગર તેના મોટા કારખાનાના નોકરોનું ખરચ રૂ. ૨,૮૦,૦૦૦ રાખવાનું છે. જો ટંકશાળ નાજ ચલાવવી એવો સરકારનો છેવટનો ઠરાવ હોય તો આવું ભારે ખરચવાળું કારખાનું બિલકુલ રાખવું જ શું કામ જોઈએ તે સમજાઈ શકતું નથી. પણ એમ લાગેછેકે આગળ ઉપર સરકારને ટંકશાળ ચલાવવાનો વિચાર દેખાય છે અને તેથી કરીને આવો ભારે ખરચ રાખી રહ્યા છે. જો આમ હોય તો પોતાની તરફથી રૂપીઆ પાડવાને સાફ સરકાર શા માટે ટંકશાળ ચલાવવાને વિલંબ કરે છે અને સરકારી તીજોરીમાં મોટો નફો આવતો ખૂંચે છે તેનું કારણ મને સમજાતું નથી. આ દેશમાં ટંકશાળો સ્થાપન થયા પછી કોઈ વર્ષે એવું બન્યું નથી કે તે તદ્દન નવરી બેસી રહી છે. સન ૧૮૯૩ ની સાલમાં છપાયેલા એક પાર્લમેન્ટના રીપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે કે સન ૧૮૮૨-૮૩ થી તે ૧૮૯૧-૯૨ ની સાલ સુધીનાં દશ વર્ષોમાં મુખ્યની ટંકશાળમાં નીચે પ્રમાણે રૂપીઆ પડ્યા હતા :—

વરસ.	કેટલા રૂપીઆ.
૧૮૮૨-૮૩	૫,૦૭,૮૫,૫૦૦
૧૮૮૩-૮૪	૨,૩૮,૮૭,૪૦૦
૧૮૮૪-૮૫	૪,૫૫,૭૧,૨૫૦
૧૮૮૫-૮૬	૬,૮૧,૫૮,૩૫૦
૧૮૮૬-૮૭	૩,૫૪,૧૯,૬૪૦
૧૮૮૭-૮૮	૬,૦૮,૩૧,૯૯૦
૧૮૮૮-૮૯	૬,૨૩,૪૭,૯૯૦
૧૮૮૯-૯૦	૭,૪૫,૫૩,૦૦૦
૧૮૯૦-૯૧	૯,૩૦,૮૮,૪૭૦
૧૮૯૧-૯૨	૪,૦૭,૪૯,૫૦૦

કુલ રૂ... ૫૫,૫૩,૯૩,૦૯૦

દર વર્ષે સરાસરી રૂપીઆ ૫,૫૩,૯૩,૦૯૦

જે સરકાર પોતાની તરફથી આટલી સરાસરી રકમના સીકા એટલે પાંચ કરોડ પચાસ લાખ રૂપિયા મુંબઈની ટંકશાળમાં પાડે તો તેમને આશરે અગિયાર લાખ તો રાજ્ય હકનો નફો મળે એટલુંજ નહિ પણ રૂપિયા સાઠ લાખનો બીજો ફાયદો એ ધંધાથી મળે. મુંબઈમાં હાલ ચાંદીનો ભાવ સો તોલે રૂપિયા ૯૫ છે. જે ચાંદી ચાલતે ભાવે વિલાયતમાં ખરીદ કરે તો ખરચ તો લગભગ એટલેજ થાય અને સો તોલાના ચોખ્ખા ૩૧૦ ૧૦૬ પડે એટલે સો તોલે રૂપિયા અગીયારનો નફો રહ્યો. આ પ્રમાણે રાજ્ય હકના રૂપિયા અગિયાર લાખ નફા ઉપરાંત બીજા સાઠ લાખનો મોટો નફો સરકારને મળે એટલે કુલ રૂપિયા સીતેર લાખ ઉપરાંતનો નફો એક વર્ષમાં મળે. છેલ્લાં દશ વર્ષની સરાસરી કરતાં અડધો અડધ જે સરકાર સીકા પાડે તોપણ પાંત્રીસ લાખનો નફો મળે. અરે છેવટે ચોથા ભાગના પાડે તોપણ સરકારને જે વટાવતો બદલો આપવો પડે છે અને કલકત્તા સરકારને નાણાંની ભીડ ખાતે જે હિસ્સો મુંબઈ સરકારને આપવો પડે છે તેમાંથી મુંબઈ સરકાર મુક્ત થઈ શકે એટલો નફો નીકળે. સાધારણ અક્કલથી વિચાર કરતાં બ્યારે સારી આવક થવાનો આવો જોગ છે ત્યારે ભારે ખરચવાળી ટંકશાળ અને તેના ભારે પગારના નોકરો નકામા વગર કામના બેસી રહે તે વહિવટ સારો ના કહેવાય. મેં ઘણીવાર મારો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે કે છૂટથી જે પડાવા આવે તેને સીકા પાડી આપવાને માટે ટંકશાળ ચલાવવાને સરકારને બની આવે તેનું નથી કારણ કે તેથી પૌંડનો ભાવ ઘણોજ વધી જાય. માંડે કહેવું તો એજ છે કે દેશના ઉપયોગને સાઈં જોઈએ તેટલા રૂપિયા પાડવાને માટે સરકારે ટંકશાળ ચલાવવી જોઈએ. પોતાના તરફથી ટંકશાળ ચલાવવાને શી હરકત છે તેનું કારણ સરકારે કદી જહાર પાડ્યું નથી. પણ કેટલાક લોક એમ ધારે છે કે સરકારને એવી ધારતી રહે છે કે જે વધારે રૂપિયા પાડીશું તો નાણાંની છૂટ થશે એટલે પૌંડનો ભાવ વધી જશે. આથી કરીને નવા સીકા પાડવાનું બંધ કરીને સરકાર નાણાંનું બજાર તંગ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ અનુભવ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે આ ધારણા ખોટી છે. છેલ્લા માર્ચ, એપ્રિલ અને મે માસમાં નાણાંનું બજાર એટલું તંગ હતું કે મુંબઈમાં સરકારની પ્રોમીસરી નોટ પણ ગીરો મૂકતાં કોઈને દશ ટકા કરતાં ઓછા વ્યાજે રૂપિયા મળી શકતા નહોતા. આવી રીતે બજાર હોવાથી દેશના ચાલતા વેપારને ધોકો તો લાગ્યો ખરો, પણ વટાવતો ભાવ તો કાંઈ સુધર્યો નહિ. પણ ઉલટો પૌંડનો ભાવ એ મહિનાઓમાં

વધતો ગયો હતો. પણ હાલ જ્યારે નાણાતું બજાર સાફ ચાલે છે ત્યારે પૌંડનો ભાવ ઉતરી ગયેલો છે. આ ઉપરથી માલૂમ પડશે કે પરાંણે નાણાંતું બજાર તંગ રાખ્યેથી વટાવતો ભાવ કાંઈ સુધરવાનો નથી. ભાવ વધવો ઘટવો અહીંઆંથી પરદેશ ચઢતા માલનું લાજવું ઉંચું જવાકે નમવા ઉપર છે અને કેટલાંક બીજાં કારણોને લીધે છે. આ કારણોને લીધે સરકારે મેરબાની કરીને પ્રજાને નીચેની બાબતોનો ખુલાસો સમજાવવો જોઈએ :—

૧. છેલ્લાં દશ વર્ષની સરાસરી પ્રમાણે અથવા તેના અડધ હિસ્સા પ્રમાણે સરકારને પોતાના તરફથી સીકા પાડવાને માટે ટંકશાળ ચલાવતાં શી હરકત છે ?

૨. જો ટંકશાળ આગળ ઉપર ઉઘાડવાનો વિચાર હોય તો તે ક્યારે અને શા ધોરણ ઉપર ?

મુ'બઈ સરકારની બજેટની સભા હજૂર આ બાબત મારે મૂકવાની હતી પણ ટંકશાળ ખાતું હિંદુસ્તાનની સરકારની હકૂમતનું છે તેવું માલૂમ પડવાથી તે વિચાર મોકૂફ રાખવો પડ્યો હતો. પણ આ બાબત ઘણી અગત્યની છે તેથી કરીને આપના પત્ર દ્વારાએ આ હું હિંદુસ્તાનની સરકારના અને લોકોના ધ્યાનપર લાવવા માયું છું.

પુના, } (સહી) રણછોડલાલ છોટાલાલ.
તા. ૨૫ મી આગષ્ટ ૧૮૯૪.

૬

સરકાર દેશના ઉપયોગ નેટલા નવા રૂપિયા પાડે તો શું ખોટું ?

મેરબાન “ ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ” ના અધિપતિ સાહેબ,—

સન ૧૮૯૪ ના “ ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ” માં છપાયેલા મારા પત્રો સરકારે પોતાની ટંકશાળમાં પોતાના તરફથી રૂપિયા પાડવાનો પોતાના હકનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર વિષેના આ સાથે મોકલું છું અને વળી ફરીથી તે બાબત વિષે સરકાર અને દેશના હિતેચ્છુઓને વિચાર કરવાને

માટે હું લખવાની રજા લઉં છું તો નીચે જણાવેલા થોડા મારા વિચાર આપ આપના પત્રમાં દાખલ કરશે :—

ઉપર જણાવેલા મારા પત્રોમાં મેં જણાવ્યું હતું કે સરકાર પોતાના તરફથી અને પોતાને માટે ટંકશાળ ચલાવે તો કેવો ફાયદો થાય પણ તે પ્રમાણે ચાલવાને શી હરકત છે તે હજી હું જાણવા પામ્યો નથી.

હજી પણ મારા જોવામાં આવે છે કે પાંચ ટકા પ્રમાણે આયાત નકાત ગણતાં રૂપાનો ભાવ મુંબઈમાં દર સો તોલાએ રૂ. ૧૦ ૯૪ છે અને જો સરકાર આ ભાવે રૂ. ૧૦ ખરીદ કરે અને રૂ. ૧૦ આ પાડે તો સરકારને સારો નફો થાય.

રૂ. ૧૦ ના ભાવે સો તોલા રૂપાના ટંકશાળમાં રૂ. ૧૦૮ ઉતરે એટલે રૂ. ૧૪ નફો રહે, અને સરકારની તીજેરીમાં જે પાંચ ટકા નકાતના આવે છે તે ગણીએ તો સરકારને ખરેખરો નફો સેંકડે ઓગણીસ ટકા થાય. સન ૧૮૯૩ ના પાર્લમેન્ટના રીપોર્ટ ઉપરથી મને માલૂમ પડે છે કે કલકત્તા અને મુંબઈની ટંકશાળોમાં સન ૧૮૯૧-૯૨ ની આખર થયેલાં છેલ્લાં દશ વર્ષમાં રૂ. ૭૬,૪૦,૪૨,૮૩૦ પડ્યા હતા એટલે એક વર્ષની સરાસરી લેતાં રૂ. ૭,૬૪,૦૪,૨૮૩ થાય છે. જો આટલીજ રકમના રૂ. ૧૦ સરકાર પાડે તો સરકારને એક કરોડ પીસ્તાલીસ લાખ રૂ. ૧૦ આનો ફાયદો પડે. રૂ. ૧૦ ના ભાવમાં વખતો વખત વધઘટ થાય છે તે તથા ટંકશાળ ચલાવવાનું ખર્ચ ગણીએ તોપણ નફો એક વરસે આશરે એક કરોડ પચીસ લાખ રૂ. ૧૦ રહે છે. અને જ્યારે રૂ. ૧૦ આની આટલી બધી ભીડ ચાલે છે ત્યારે સરકારે આ લાભ શા માટે ના લેવો જોઈએ તેનું કાંઈ કારણ નથી.

આ ભલામણ પ્રમાણે ચાલ્યાથી ઇંગ્લાંડ સાથેનો પૈડનો વટાવ વધી જશે એવી ધારતી રાખવામાં આવે છે. પણ સાધારણ અક્ષયથી અને અનુભવપરથી માલૂમ પડે છે કે એ ધારતી ખોટી છે. જો ટંકશાળો લોકોને પણ સીક્કા પાડી આપવાને માટે ચાલુ કરવામાં આવે તો ખેશક રૂ. ૧૦ આનો ભાવ ઉતરી જાય પણ આવી ભલામણ મેં કદી કરી નથી. પણ જો સરકાર પોતાના ખર્ચ જેટલાજ રૂ. ૧૦ દેશના ઉપયોગને માટે જોઈએ તે પ્રમાણે પાડવાનો બંદોબસ્ત કરે તો વટાવના ભાવને કોઈપણ તરેહનું નુકસાન આવશે નહિ.

એ તો ખુલ્લું છે કે વટાવનો ભાવ તો આપણા દેશમાંથી વિલાયત ચઢેલો માલ ત્યાંથી આવેલા માલ કરતાં વધારે હોય તો આપણને લાભ-

કર્તા થાય અને આપણે અહીંઆંથી ત્યાં ચઢેલો માલ ઓછો હોય તો આપણને નુકસાનકર્તા થાય. જે આપણે વિલાયત માલ ચઢાવીએ તેના કરતાં ત્યાંથી વધારે માલ આવે તો પૌડનો ભાવ વધેજ અને ઉલટું હોય તો ઉલટું થાય.

સરકારના તરફથી એક વખત એવું જાણવવામાં આવ્યું હતું કે જે રૂપીઆ પાડવાને માટે સરકાર રૂપું વેચાતું લેવા જાય તો રૂપાનો ભાવ વધી જાય. આમ થાય તેમાં શી હરકત છે? રૂપાનો ભાવ વધશે એટલે પૌડનો ભાવ એની મેજે ઉતરી જશે અને સરકારને જોઈએ છે પણ તેજ. જે રૂપાનો ભાવ વધી જશે તેથી દેશમાં રૂપું આવતું અટકશે તો રૂપાનાં ઘરેણાં ધડાવવાનો ખોટો શોખ વધી પડ્યો છે તે બંધ થશે અને વિલાયતથી રૂપું આવતું અટક્યું એટલે આપણા જીવક માલનું ત્રાજવું આપણા ભણી નમશે તેથી આપણને કાયદો છે. અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય આપણા દેશમાં થયું તે દિવસથી આજસુધી ટંકશાળો તો ચાલુજ હતી. સન ૧૮૯૩ સુધીમાં એવું એકે વર્ષ નથી ગયું કે રૂપીઆ પાડવા બંધ થયા હોય. હિંદુસ્તાન જેવા વિશાળ દેશમાં રૂપીઆનો ઘસારો અને નાશ ઘણો વધારે હોવો જોઈએ તેથી કરીને ટંકશાળોમાં રૂપીઆ પાડવા બંધ થવાથી નાણાની ખોટી ભીડ ઉમ્મત થઈ છે. આથી વેપારને નુકસાન છે અને ગરીબ ખેડૂ-તોનો મરોછે.

નવા બજેટનો વખત હવે પાસે આવ્યો છે તેમાં નાણાં સંબંધી બાબતની ચરચા ચાલશે તેથી કરીને સરકારના અને લોકોના વિચારને માટે આ બાબત વિષે લખવાને મેં છૂટ લીધી છે તે માફ કરશો.

અમદાવાદ, જાનેવારી. } (સહી) રણછોડલાલ છોટાલાલ.

ઉપર પ્રમાણે પત્રો રણછોડલાલે લખીને ટંકશાળો ચલાવી નવા રૂપીઆ પાડવાની ભલામણ કરી હતી. આ બાબતની ચરચા ચલાવવાનો પોતે કાઉનસીલના સભાસદ તરીકે દેશ કલ્યાણાર્થે વિચાર ધાર્યો હતો પણ કાઉનસીલમાં એ બાબત લેઈ જતાં એમના જાણવામાં આવ્યું કે ટંકશાળ ચલાવવાની બાબત ઇંડિયા સરકારના હકૂમતની છે એટલે એમનો કશો ત્યાગ ઉપાય ના ચાલ્યો ત્યારે આ પ્રમાણે જાહેર પત્રો લખી પોતાના એ

બાબતના અભિપ્રાય એમણે પ્રગટ કીધા. મુંબઈ સરકારના બજેટ વખતે પણ ખેડૂતોની દાઝ જાણી તેમણે તેવા પ્રકારનો ચત્ત તે વર્ષે કીધો હતો પણ ફાવ્યા નહિ ત્યારે આખરે આવી રીતે પોતે ભલામણો કરી અને સૂચનાઓ બતાવી. આવા કાબેલ પુરૂષની સૂચનાઓ સરકાર ધ્યાનમાં ના લે એવું બને નહિ. સરકારે તેમની સૂચનાઓ ધ્યાનમાં લીધી હતી. પણ આ બાબત વિલાયત સરકારની ઠેઠની હકૂમતની હતી. હિંદુસ્તાનની સરકારે દેશના ઉપયોગ જોટલા અને લોકોને માટે નહિ પણ સરકારના કામ જોટલા રૂપીઆ પાડવાની ભલામણ કરી હતી. પણ નાણાં સંબંધી બાબતનું કમિશન એસવાનું હતું અને છેવટનો ઠરાવ ત્યાં થવાનો હતો એટલે તેનું નક્કી થતાં સૂધી કોઈની સૂચના અમલમાં આવી શકી નહિ. હવે આપણે માલૂમ પડેછે કે સોનાનું ચલણ હાલ દાખલ કરવાનો ઠરાવ થયોછે તો તે વખતે નવા રૂપીઆ પાડ્યા હોત તો નિરર્થક હતા અને છેવટે બિન ઉપયોગી વધારો થઈ પડત. પણ કદાચ સોનાના ચલણનો વિચાર રણછોડલાલને બાબર નહિ હોય. ગમે તેમ હો પણ આ પત્રો ઉપરથી એમ જણાય છે કે જ્યારે તેમને યોગ્ય લાગે ત્યારે દેશના હિત માટે પ્રયત્ન કરવાને તે કદી ચૂકતા નહિ. આ પુરૂષ ધૂળમાંથી પણ પૈસો પેદા કરી શકે એવી જીણી બુદ્ધિ તેમનામાં હતી. પાછ પાછનો હિસાબ ગણતાં મોટે ગાળે દેશને અને સરકારને લાખો રૂપીઆ ઉમ્મત થાય એમ તેમનું ધારવું હતું. મ્યુનિસિપાલિટીને શહેરના મૂતર અને નરકમાંથી લાખો રૂપીઆની પેદાશ નીકળે એવું બતાવ્યું હતું. કરનલ યૂકેટ જેવા જે મહોટા વિદ્વાન ઇંગ્લેન્ડનારે તેમણે બતાવેલા એસ્ટીમેટના આંકડાથી પણ ખરચ ઓછો થાય એવી ગણતરી આ માન્યવંતા વૃદ્ધ પુરૂષે મ્યુનિસિપાલિટીને બતાવી હતી તે તે વિદ્વાને કબૂલ કરી હતી. આવી તરેહની તેમની સદ્ગત નજર એકજ ઠેકાણે નહિ પણ અનેક ઠેકાણે આપણા જોવામાં આવશે.

ધર્મોદ્ધાર કારખાનાં.

અન્નાશ્રમ—ઈસ્પીતાલ મરદને માટે—ઈસ્પીતાલ બૈરાંને માટે—
સભા મંડપ—છોકરીઓની નિશાળ—ફૂવારો પાણીનો—સ્કો-
લરશિષો—માદક પદાર્થ નિષેધક ભાષણોનું ફંડ—વેદ સનાતન
આર્ય ધર્મ સંરક્ષક સભા—રણછોડલાલ મેડીકલ હોમ રીલીફ
ડીસપેનસરી—લોર્ડ હેરિસ ટ્રાવેલીંગ ડીસપેનસરી—હાઈ
સ્કૂલનું મકાન વગેરે.

રાવ બહાદૂર રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઇ. નાં ધર્મોદ્ધાર કારખાનાં અમદાવાદમાં બીજા કોઈ સખી ગૃહસ્થે બનાવેલાં ધર્મોદ્ધારનાં કરતાં ઘણાં વિશેષ છે. એમનું પહેલ વહેલું ધર્મોદ્ધાર કારખાનું એમનું અન્નાશ્રમ છે. રાવ બહાદૂરે ધર્મોદ્ધાર કારખાનાં કીર્તિને અર્થ કીધેલાં છે એમ કહેનારને એમનું શરૂઆતનું અન્નાશ્રમનું ધર્મોદ્ધાર કારખાનું જ ખાતરી કરી આપશે કે એમનું ધારવું ભૂલભરેલું છે. આંધળાં, લૂલાં, પાંગળાં, અને બીજાવાતે શરીરે અશક્તજનોને ધર્મોદ્ધાર મકાન, ખાવાનું અને કપડાં અને બીજા ધરખારને લગતી જોગવાઈ કરી આપવાનું વલણ શું બતાવી આપે છે? એ એમની મીલના કારખાનાંને કોરે પડી રહેલું અન્નાશ્રમ એમની શી કીર્તિ વધારનાર છે? એમાંનાં ક્યાં ગરીબાં અનાથ બજારમાં કે શહેરમાં જઈને એમની વાહવાહ ગાઈ આવે છે? કાંઈજ નહિ. આજ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે ગરીબ અનાથ અને દુઃખથી પીડાતા-બનોનું રક્ષણ કરવું એજ એમનાં ધર્મોદ્ધાર કારખાનાંનો હેતુ છે, બીજો કાંઈજ નથી.

અન્નાશ્રમ.

રાવ બહાદૂરનું અન્નાશ્રમનું ધર્મોદ્ધારખાનું એમની શાહપુરની મીલને લગતું છે. એની ઉત્પત્તિ એવી છે કે એમની મીલનું કારખાનું સન

૧૮૬૦-૬૧ માં ચાલતું થયું ત્યારે હિંદુ ધર્મના રિવાજ પ્રમાણે નદ્દામાંથી શતાંશ કે એવો કાંઈ ભાગ પુણ્યમાં કે ધર્મદામાં આપવો એ વિચારને અનુસરીને વરસે દહાડે હજાર રૂપીઆ મીલના નદ્દામાંથી ધર્મદા ખાતે કાઢવામાં આવતા હતા. એ હજાર રૂપીઆ ઉપરાંત રૂની દલાલીની ઉપજમાંથી કાંઈ ભાગ એ ડ્રંડમાં ઉમેરાતો હતો. એ ધર્મદા કાઢવાની રકમનો સુદ્ધ બુદ્ધિથી રાવ બહાદૂરે એવો રસ્તો કાઢ્યો કે ખરેખરા ધર્મ-માંજ તે વપરાય. એવા ધર્મદામાં વપરાય કે દરેક માણસ કબૂલ કરેકે આ ખર્ચ ધર્મદાનું કામ છે અને માણસનું અંતઃકરણ જાતેજ કબૂલ કરે કે ખરેખર્ચ ધર્મદા કામ તે આજ. આ ધર્મદા કામ તે તેમણે પોતાની મીલના કારખાનાને લગતું સ્થાપેલું અન્નાશ્રમ છે. આ અન્નાશ્રમની સ્થાપના સન ૧૮૭૦ ના અક્ટોબરની ખારમી તારીખે થઈ હતી. તેની સ્થાપના વખતે મોટો સમારંભ કરવામાં આવ્યો હતો. તે ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા તે વખતના અમદાવાદના કલેક્ટર મીં ખારડોલ સાહેબે કીધી હતી. તે વખતે કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ નીચે મુજબ કવિતા ગાઈ સંભળાવી હતી:—

શાદૃલવિકીડિત છંદ.

છોટાલાલતણા તનૂજ સુગુણી, શ્રીમંત સાહોદરા
આગેવાન થઈ નિરાશ્રિતતણી, સારી કરી શર્ભરા.

પીડાતાજન આપ પાપરણુથી, ટાળીજ તેની વ્યથા,
છાજેછે રણછોડનામ શુભ તે, સાર્થી કર્યું સર્વથા.

દોહરા.

જગત વિષે જન જાતિનો, જાણી ધર્મ જરૂર,
દુઃખ છે દો દુનિયાં તણાં, ઉદારતા ધરિ ઉર.

ઉપજાતિ વૃત.

ઉદારતા અંતરમાંહિ આણો, દુઃખીજનોનાં સહુ દુઃખ જાણો,
અરે દયાળુ દિલમાં થઈને, દો આશરો લોક નિરાશ્રયીને.

પીડા ધણી પામર લોક પામે, ઠરે કહો તે જઈ કોણ કામે,
રહે બિચારા દુઃખમાં રહીને, દો આશરો લોક નિરાશ્રયીને.

સૌ માણસો એક કુટુંબિ છેયે, તે વાતનું તત્ત્વ તજી ન દેયે,
લખાણુ આ લક્ષ વિષે લઈને, દો આશરો લોક નિરાશ્રયીને.
અરે વિચારી ઉરમાંહિ આવું, પ'ડે કદી પેટ ભરાન થાવું,
જનો તણાં દુઃખ જુઓ જઈને, દો આશરો લોક નિરાશ્રયીને.
સુખેથી સંપાદન જે કરો તે, વિચારી તેમાં થકી વાવરોરે,
શતાંશનું દાન સદા દેઈને, દો આશરો લોક નિરાશ્રયીને.

શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

ભાળી એક ભિખારણી ભટકતી, આંખે અપંગા અરે,
પાસે બાળક છેક એ વરસનું કલ્પાંત ભુખ્યું કરે;
દેખી દીલ દયાળુનું દહનતા, પામે બહુ પેરથી,
આપે શેર અનાજ એક દિન તો, શું થાય તે શેરથી.

દોહરા.

એવાં દુખિયાં અતિ ઘણાં, રખડે થઈ હેરાન,
જમવા તેને જોઈએ, સ્થિર રહેવા સંસ્થાન.
સ્થાન નિરાશ્રીત કારણે, આજ થયું આ કામ,
જે ગૃહસ્થે એ નિરમિયું, ધન્ય તેનાં ધનધામ.
બારડોલ બિરાજિયા, સભાપતિ સરદાર,
જરૂર જાણુજો જેહના, ઉમદા અધિક વિચાર.
મુજ કવિતા સંગ્રહ વિશે, મળશે કામોદામ,
બારડોલની વારનાં, ઉમદા આવાં કામ.
આ કારજનો અતિ ભલો, પ્રભુ કરે પરિણામ,
આશિષ આપે એટલી, દિલથી દલપતરામ.

અન્નાશ્રમ એટલે અન્ન મદત ખવરાવાની ધર્મશાળા એ ખરી વાત છે.
પણ અહિયાં મદત અન્ન કોને મળે છે? ડાકોરથી છાપા કરીને લઠ્ઠીઆ સાધુ
આવે છે તેમને નહિ, રોજ લાડુ જમનારા બ્રાહ્મણોને નહિ, પરંતું અપંગ, હાથ
પગ ન ચાલી શકે, શરીરની મહેનત ન થઈ શકે તેવા અનાથ અશક્ત ગરીબ
માણસોને; રસ્તામાં રજાતાં મૂકેલાં માખાપ વગરનાં છોકરાંને પણ તેમાં

દાખલ કરવામાં આવેછે તે ઉછેરવામાં આવેછે. આ છોકરાં પોલિસ તરફથી મોકલવામાં આવેછે અથવા તો કોઈ પરદુઃખભંજન ગૃહસ્થ તરફથી અહીં મોકલવામાં આવેછે. આ અન્નાશ્રમને માટે ધર્મશાળા જેવું એક મકાન એમના રૂના કારખાનાની પાસે રાખવામાં આવ્યું છે. તેમાં એક નાગર રસોઈયો તથા ચાકર પગાર આપી રોકવામાં આવ્યોછે. આમાં રહેતાં અનાથ માણસોને એકલું ખાવા પીવાનું જ મળેછે એમ નહિ, પરંતુ પહેરવાનાં કપડાં તથા ઓઢવા પાથરવાનું પણ મળેછે. તે સિવાય જીંદગીને માટે અવસ્યનાં બધાં સાધન અન્નાશ્રમના અનાથ માણસોને મળેછે, જેવું કે કોઈ માળાપ વગરની છોડી નાનપણથી અન્નાશ્રમમાં ઉછરીને મોટી થઈ હોય અને તેની ઉમ્મર પરણવા લાયક આવી પોચી હોય તો છોડીને ઉમ્મર લાયક થએ પરણાવવી જોઈએ એવું ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું છે, એટલું જ નહિ પણ તે છોડીબતની જીંદગીને અવસ્યનું છે તેમ ધારી એવી છોડીઓને તેમની નાતનો કોઈ યોગ્ય વર શોધી કાઢી યથા-યોગ્ય ખર્ચ કરી પરણાવવામાં આવેછે, અને આ પ્રમાણે પરણાવેલી છોડીને તેના વરને સોંપતી વખતે યથાયોગ્ય લૂગડાંલતાં આપવામાં આવેછે. આવી કોઈ છોડી ઉમ્મર લાયક અન્નાશ્રમમાં થયેલી માલૂમ પડે ત્યારે તેનું નામ ઠામ અને નાત જાહેર કરી કોઈ સ્થાનિક ન્યૂઝ પેપરમાં તેને માટે યોગ્ય વર શોધી કાઢવા સારું જાહેર ખબર છપાવવામાં આવેછે. આવી કોઈ છોડીને અન્નાશ્રમમાંથી વગર પરણે કોઈ ફ્રાસલાવીને લેઈ જાય તો તેનાપર કાયદા પ્રમાણે અન્નાશ્રમના અધિકારી તરીકે રાવ બહાદુર દ્રરિયાદ માંડતા હતા. આવી રીતે આ આશ્રમમાં રાખેલા લોકોની પિતાની પેઠે રાવ બહાદુર રણછોડભાઈ સંભાળ રાખતા હતા.

આ આશ્રમમાં રહેતાં માણસોમાંથી કોઈ ધધો કરી શકે એવી થોડી શક્તિ ધરાવનારાં માલૂમ પડે તો તેને તેની મરજી હોય તો પોતાના કારખાનામાં પગાર આપી રાવ બહાદુર કામે લગાડતા હતા, અને તે પગાર તેની ખાનગી મીલકત તરીકે વાપરવાને તેને છૂટ મળતી હતી. માળાપ વગરનો કોઈ છોકરો ભણવા લાયક હોય તો તેને આશ્રમ તરફથી શી આપી તેના લાયક સાધારણ કેળવણી પણ આપવામાં આવેછે.

નાગર રસોઈયો આ આશ્રમમાં રાખવાનું કારણ એટલું જ કે હિંદુઓમાં કોઈપણ હિંદુ જાતના માણસને નાત જાતના કે ધર્મના બાધને લીધે તેમાં દાખલ થતાં સંકોચ લાગે નહિ. દાખલા તરીકે રાવ

બહાદૂરની નાતનોજ કોઈ વૃદ્ધ માણસ આંખે અપંગ હોવાથી અને ધરમાં કોઈ તેને રાંધી આપી ખવરાવનાર તથા સંભાળ રાખનાર નહિ હોવાથી તેમની પાસે લાં દાખલ થવાની પરવાનગી લેવા ગયેલો અને નાત જાતના તથા ધર્મના બાંધને લીધે પોતાને માટે ખાસ ખાવાપીવાની જુદી સગવડ કરી આપવા વિનંતી કરી, સારે તેને ખબર મળીકે અન્નાશ્રમમાં રસોઈ કરનાર માણસ નાગર બ્રાહ્મણ છે અને લાં નાતજાતનો પ્રતિબંધ સચવાય તેવી તરેહનીજ ગોઠવણ કરેલી છે. આ સાંભળી તે વૃદ્ધ ડોસા ખૂશ થયા અને રાવ બહાદૂરની વિચિક્ષણુતાનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. પણ તે ડોસાજીએ રાવ બહાદૂરને કહ્યું કે મહિને મહિને હું માંડ પોતાનું ખાધા ખરચ આપીને ખાઈશ, સારે રાવ બહાદૂરે ના કહી તેથી તે ડોસાજી લાં જઈ શક્યા નહિ.

રણછોડલાલ ડીસપેનસરી.

રાવ બહાદૂરનું બીજું પ્રખ્યાત ધર્મદા કામ તેમણે સ્થાપેલી રણછોડલાલ ડીસપેનસરી છે. આગળ આપણે એવા પ્રકરણમાં જણાવેલું છે કે પારકાં છોકરાંને જાતિ કરવાં એવો સ્વભાવ રણછોડભાઈમાં બિલકુલ હતોજ નહિ. પહેલું સુખ તે જાતે નર્મ્ય એ કહેવત એમના મનમાં ખૂબ રમી રહી હતી. આરોગ્યતા સાચવવી અને શરીર સંપત્તિ મેળવવી એ દરેક મનુષ્યનું અવશ્ય કર્તવ્ય છે એવો એમનો મજબૂત અભિપ્રાય હતો. પણ ગરીબ માણસોને આરોગ્યતા સાચવવાનાં અને શરીર સંપત્તિ મેળવવાનાં સાધન હોતાં નથી, તથા કેટલીકવાર સમર્થ માણસોને પણ તે સાધન અશક્ય થઈ પડે છે તેજ વિચારથી મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી સાર્વજનિક આરોગ્યતા સાચવવાની ખાતર પાણીના નળ લાવવાનો, ગટરનો અને ટ્રામ-વેનો ભગિરથ પ્રયત્ન તેમણે કરેલો જણાય છે. આરોગ્યતા સાચવવામાં ગફલતનું પરિણામ શરીરના રોગ છે. એવા ગફલતના અને અસ્માની રોગો નિવારણ કરવાને મદદ કરવાને સાં ધર્મદા ઇસ્પીતાલની અમદાવાદમાં જરૂર છે એવું જાણી રણછોડલાલ ઇસ્પીતાલ તેમણે સન ૧૮૭૯ માં સ્થાપી. તે ખુદ્દી મૂકવાની ક્રિયા તે વખતના કલેક્ટર આરડોલ સાહેબે કીધી હતી. ધર્મદા ઇસ્પીતાલો શહેરમાં એ ત્રણ છે, પણ મહોટા શહેરના તમામ લોકોને શાહપર સૂધી તથા રાયપર સૂધી દવા લેવા જવાને અનુકૂળ પડે નહિ. શહેરના કાળુપુર, ખાડીઆ, ગોમતિપુર વગેરે ભાગોના લોકોને એ

ધરૂપીતાલો ઘણી દૂર પડતી હતી અને તે ભાગના આગરી લોકોને અશક્ત શરીરે લાંબાં જતાં ઘણી અડચણ પડતી હતી.

રણછોડલાલ ડીસપેનસરી સન ૧૮૭૯ ની સાલમાં સ્થાપન થઇ. ઉપર જણાવેલા શહેરના ભાગોના લોકોને ખાસ અનુકૂળ પડે તેટલા સારાં પાંચ ફૂવા દરવાજા બહાર ધરૂપીતાલનું સુંદર મકાન બાંધેલું છે. આ મકાન બાંધવામાં રૂપિયા વીસ હજારનું રણછોડભાઈએ ખર્ચ કરેલું છે. તે ઉપરાંત બીજા રૂપિયા વીસ હજાર તેના હમેશના નિભાવને માટે સરકારમાં મૂકેલા છે. રૂ. ૧૦૦ ના પગારથી એક આસિસ્ટન્ટ સર્જન દાકતર તરીકે લાંબું રહેલો.

બીજી સાધારણ ધરૂપીતાલોના કરતાં આ ધરૂપીતાલની એક ખાસ ખૂબી છે તેને લીધે તે ઘણીજ ઉપયોગી થઈ પડી છે. અમદાવાદના રેલ્વે સ્ટેશનપરથી ઉતરતાં તરતજ આ ધરૂપીતાલનું ભવ્ય મકાન આવેલું. આથી કરીને પરદેશથી અમદાવાદમાં દવા કરવા આવવાની ઈચ્છા રાખનાર માણસોને આ ધરૂપીતાલ અત્યંત સુખદાયક થઈ પડી છે. કાઠિયાવાડ અને ચરોતરથી લોકો દવા કરવા આ ધરૂપીતાલમાં આવવા લાગ્યા. પણ દરદીની જોડે તેનાં સગાં વહાલાં તેની સારવાર કરવાને આવે તેમને રેલ્વેપરની ધર્મશાળાઓમાં અથવા વીંશીઓમાં ઉતરવું પડતું હતું અથવા કેટલાક ગરીબ લોકો ધરૂપીતાલના કમ્પાઉન્ડમાં એટલે યોગાનમાં રાંધી ખાતા હતા અને પડી રહેતા હતા. આ દેખાવ રાવ બહાદૂર રણછોડભાઈના જોવામાં આવ્યો તેથી લોકોને પડતી વિપતનો ખ્યાલ તેમના મનમાં આવ્યો અને તે વિપત દૂર કરવાને તે વિચાર કરવા લાગ્યા. તે બાબત મનમાં સારી પેઠે વિચાર કરી પોતે અમદાવાદના કલેક્ટર સાહેબને મળ્યા અને પોતાનો અભિપ્રાય તેમને જણાવ્યો. આથી કલેક્ટર સાહેબને પણ લોકોને પડતી અડચણ અને વિપતને માટે ઘણી દયા આવી તેથી તેમણે રાવ બહાદૂર રણછોડભાઈને કહ્યું કે તમારો વિચાર સારો છે, તમે લોકોની આ અડચણ દૂર કરવાને મદદ કરશો તો થોડી મદદ હું તમને મ્યુનિસિપાલિટીમાંથી અને થોડી લોકલફંડમાંથી અપાવીશ. રણછોડભાઈએ એ વાત કબૂલ કરી. તે ઉપરથી રણછોડભાઈ, મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ ફંડ એ ત્રણે મળી રણછોડલાલ ડીસપેનસરીની સાથે તે ડીસપેનસરીને અંગે દરદીઓની સારવાર કરવાને લાંબું રહેવાની ઈચ્છા રાખનાર તેમનાં સગાં વહાલાંને રહેવાને માટે એક “સેકન્ડ ક્લાસ વોર્ડ” ની ધર્મશાળાનું

મકાન સ્થાપવામાં આવ્યું છે. અહીંનાં પરદેશથી દવા કરવા આવનાર માણસો તથા તેમનાં સગાં રહે છે. એ લોકોને સારું પાસે એક મોઢીખાનું પણ છે એટલે પરદેશનાં માણસોને ખાવા પીવાની બિલકુલ અડચણ પડે નહિ. ઇસ્પીતાલની અંગની આ ધર્મશાળાને લીધે આ ઇસ્પીતાલ સ્થાપવાનો સ્થાપનારનો હેતુ સઘળી રીતે પરિપૂર્ણ થયો છે અને રણછોડલાલ ડીસપેનસરી અત્યંત સુખદાયક આથી કરીને થઈ પડી છે.

વિક્ટોરિયા જીબીલી ઇસ્પીતાલ.

ત્યાર પછીનું ત્રીજું ધર્મોદ્ધાર કામ તેમની જીબીલી ઇસ્પીતાલ છે. તે ફક્ત બાયડીઓ અને નાનાં બાળકને માટે સ્થાપવામાં આવી છે. બાયડીઓ માટે ખાસ જીદી ઇસ્પીતાલ જોઈએ અને તેમની સારવાર કરનાર સ્ત્રી દાકતર જોઈએ એવો મત હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં વરસથી ચાલતો હતો. સ્ત્રીઓને કેટલીકવાર એવાં દરદ થાય છે કે તે દરદ મરદના આગળ તેમનાથી ખુલાસાથી કહી શકાય નહિ અને તે દરદ દાકતર કે વૈદના આગળ કહી ન શકાયથી સ્ત્રી જાતને અત્યંત સંકટ ખમવું પડે છે તે વાત બધા લોકોના ધ્યાનમાં હતી. તેથી એને માટે કાંઈ બંદોબસ્ત સરકાર તરફથી થવો જોઈએ એવી ફરિયાદો લોકો ઉપરાઉપરી કરવા લાગ્યા. આ ફરિયાદો છેક વિલાયત સુધી પહોંચી અને ત્યાંના લોકો પણ આ બાબતને માટે દિલસોજી ધરાવવા લાગ્યા. આખરે નામદાર લોર્ડ ડફ્રીન સાહેબ જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં ગવર્નર જનરલ અને વાઈસરોયની પદવી પર આવ્યા ત્યારે તેમનાં દયાળુ નામદાર પત્નીએ તે વાત ઉપાડી લીધી અને પોતે તનમનથી એને માટે શ્રમ કરવા લાગ્યાં. પોતે સ્ત્રીઓને માટે ખાસ જીદી ઇસ્પીતાલો સ્થાપવાને માટે એક ફંડ સ્થાપ્યું. તે ફંડ “લેડી ડફ્રીન ફંડ” કહેવાય છે. તેમાં રાજ્ય રજવાડાઓએ તથા શ્રીમંત સાહુકારોએ સારી રકમો ભરી છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ માટે ઇસ્પીતાલની બાબતનો પવન હિંદુસ્તાનમાં સર્વ સ્થળે જોશભર ચાલવા માંડ્યો તે પહેલાં પણ રણછોડભાઈના મગજમાં બહુ સુદૃઢથી એ વાત ખૂપી રહી હતી. તેથી કરીને જ્યુબિલીના પ્રસંગનો અવસર સાધી રણછોડભાઈએ જ્યુબિલી ઇસ્પીતાલ સ્થાપવાનો ઠરાવ કર્યો.

આ જ્યુબિલી ઇસ્પીતાલ સન ૧૮૮૫ ની સાલમાં સ્થપાઈ. તેનો પાયો નાંખવાની ક્રિયા તે વખતના અમદાવાદના કલેક્ટર મેરબાન રીડ સાહેબનાં નામદાર બાનુએ કરી હતી કેમકે એ નામદાર બાનુ લેડી ડફ્રીન ફંડને

ઉત્તેજન આપવાને અત્યંત કાળજી ધરાવતાં હતાં. એ ઇસ્પીતાલને ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા તે વખતના ઉત્તર ભાગના રેવીન્યુ કમીશનર મેરયાન શેપર્ડ સાહેબનાં નામદાર બાનુએ કીધી હતી અને તે કામમાં તે વખતના કલેક્ટર મી॰ (હાલ ઑનરેબલ) જેમ્સ સાહેબે મદદ કીધી હતી એવો લેખ ઇસ્પીતાલપર કેતરેલો છે. ત્યાર પછી સ્ત્રી દરદીઓની સગવડને માટે જે જે હાજતો જણાવા લાગી તે તે પ્રમાણે તેમાં વધારે ગોઠવણો અને બાંધકામ કરવામાં રણછોડભાઈએ પાછીપાની કરી નથી. સૂવાવડી સ્ત્રીઓને ત્યાં રહેવાની ઇચ્છા થાય અથવા જરૂર પડે તો તે સાફ જોડે એક ખાસ મકાન કર્યું છે. તે વોર્ડનો પાયો નાંખવાની ક્રિયા તે વખતના ગવરનર નામદાર લોર્ડ હેરિસ સાહેબે કીધી હતી, અને તે ખુલ્લો મૂકવાની ક્રિયા હાલના આપણા ગવરનર સાહેબ નામદાર લોર્ડ સેનધર્સ્ટ સાહેબે કીધી હતી. આ જ્યુબિલી ઇસ્પીતાલનું મકાન બાંધવાને રણછોડભાઈએ રૂપિયા વીસ હજાર ખર્ચ્યા છે અને તેના હમેશના નિભાવને માટે રૂપિયા ૩૦,૦૦૦ સરકારમાં મૂક્યા છે. એક સ્ત્રી દાકતરના હાથમાં ઇસ્પીતાલના દરદીઓની સારવારનો કારભાર સોંપ્યો છે. ગુજરાતમાં આવી સ્ત્રીઓને માટેની ખાસ ઇસ્પીતાલ એકે નહિ હોવાથી પરદેશથી સેંકડો માણસો આઘડીઓને દવા કરાવવાને માટે આ જ્યુબિલી ઇસ્પીતાલમાં આવે છે અને રણછોડલાલ ડીસપેનસરીની સાથે બાંધેલી ધર્મશાળામાં આવીને ઉતરે છે, કારણ રણછોડલાલ ડીસપેનસરી અને જ્યુબિલી ઇસ્પીતાલ બેઉ શહેરમાં પાંચ ફૂવાના દરવાજા બહાર પાસે પાસેજ છે. આ પ્રમાણે અત્યારસૂધી બાયડીઓને પોતાનાં દરદ સંતાડવાં પડતાં હતાં અને તેને લીધે અત્યંત સંકટ સહન કરવાં પડતાં હતાં તે હવે આ જ્યુબિલી ઇસ્પીતાલના સુખથી નિવારણ થયાં છે અને રણછોડભાઈ અને તેમના કુટુંબને દરદથી મુક્ત થયેલી હજારો સ્ત્રીઓના આશિરવાદ મળે છે.

રણછોડલાલ મેડીકલ હોમ રીલીફ ડીસપેનસરી.

રાવ બહાદુર રણછોડભાઈનું ચોથું પ્રસિદ્ધ ધર્મદા કામ તેમણે સ્થાપેલી મેડીકલ હોમ રીલીફ ડીસપેનસરી છે. દરેક શહેરમાં કેટલીક ધર્મદા ઇસ્પીતાલો હોય છે ખરી, પણ કેટલીકવાર એમ બને છે કે દરદી એટલો બધો માંદો કે અશક્ત થઈ જાય છે કે તેનાથી ચાલીને ઇસ્પીતાલમાં જઈ શકાતું નથી કેમકે તેના શરીરમાં એટલી પણ શક્તિ હોતી નથી એવું બને છે. આથી કરી દરદી કંટાળીને નિરાશ થઈ જાય છે અને ગરીબ માણસ

હોય તેથી દવા તેનાથી થઈ શકતી નથી. દાકતરો તો ઇસ્પીતાલમાં દરદી આવ્યા વગર અને તેને નજરે નોંધ્યા વગર દવા આપી શકે નહિ. પૈસાવાળા માણસો હોય તો ગાડી કરીને ઇસ્પીતાલમાં ન્યારે ન્યારે જરૂર પડે ત્યારે જાય અથવા શી આપી દાકતરને ઘેર બોલાવે, પણ ગરીબ માણસને ગાડી કરી જવાનું અથવા દાકતરને ઘેર બોલાવાનું બની શકતું નથી. આવા ગરીબ માણસોને ઘેર દાકતર મફત જોવા જાય અને તેને ઘેર જઈને દવા આપે એવું કાંઈ કામ થાય તો તે ખરા ધર્મનું કામ છે એવું રાવ બહાદૂરના મનમાં આવવાથી તેમણે રૂપિયા વસ હજાર આપીને રણછોડલાલ મેડીકલ હોમ રીલીફ ડીસપેનસરી સન ૧૮૯૪ માં સ્થાપી. આ હોમ રીલીફ ડીસપેનસરી સ્થાપવાનો તેમનો હેતુ એ છે કે શરીરે અતિ અશક્ત એવા ગરીબ દરદીઓને ઘેર વગર શીએ મફત દાકતર તેને જોવાને, તેની સારવાર કરવાને અને તેને દવા આપવાને જાય. આ કામ સાફ એક ખાસ અનુભવી દાકતરને શહેરમાં ગરીબ દરદીઓની તપાસ તથા સંભાળ રાખવાને રાખેલો છે.

લોર્ડ હેરિસ ટ્રાવેલિંગ ડીસપેનસરી.

રાવ બહાદૂરનું પાંચમું પ્રખ્યાત ધર્મદા કામ તેમણે સ્થાપેલી લોર્ડ હેરિસ ટ્રાવેલિંગ ડીસપેનસરી છે. મુંબઈનો મ્યુનિસિપાલ એક્ટનો કાયદો થયા પછી અને શહેર અને કસબાઓમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ સ્થાપાયા પછી ઘણુંકરી દરેક શહેર અને કસબામાં ઇસ્પીતાલો સ્થાપવામાં આવેલી છે. તેથી શહેર અને કસબાના લોકોને તો તેનો સારો લાભ મળી શકે છે. પણ નાનાં નાનાં ગામડાંઓમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ તેમજ ઇસ્પીતાલો હોતી નથી, તેથી ગામડાના લોકોને બીયારાઓને ઇસ્પીતાલનો લાભ મળતો નથી. આથી કરી ગામડાના લોક માંદા થાય તો તેમને દવા કરવાનું બની શકતું નથી. એમાં કોઈ પૈસાવાળો હોય અને ખાસ ભંયકર રોગ હોય તોજ હિંડી ચાલીને શહેરમાં દવા કરવા માટે ખરચ કરી આવે. પણ કોઈ ગરીબ માણસ ગામડાનો હોય તો તે પોતાનું દરદ એમનું એમ તાણે છે અને તેને પરિણામે ગફલતથી અને વેળાસર ઉપાય ન કરવાથી કદાચ મરણ પણ પામે છે અને તેના કુટુંબની દુર્દશા થાય છે.

આવી સ્થિતિ ગામડાના લોકોની જોઈ રાવ બહાદૂરના મનમાં એમનાં સંકટ નિવારણ કરવાનો વિચાર થયો, તેથી કરીને દશકોઈ તાલુકાનાં જુદાં જુદાં ગામડાઓમાં ફરી ફરીને લોકોની મુલાકાત લેવા અને ત્યાંના

દરદીઓને દવા આપવા તેમણે એક દાકતર રાખ્યો અને તેને ફરવાને માટે એક ગાડી પણ આપી છે અને તેની સાથે એક કમ્પાઉન્ડર, એક સિપાઈ અને ગાડીવાન ગામેગામ ફરેછે. તે વખતના મુંબઈના ગવર્નર નામદાર લોર્ડ હેરિસ સાહેબની યાદગિરી કાયમ રાખવાને માટે એ ડીસ-પેનસરીનું નામ “ લોર્ડ હેરિસ ટ્રાવેલિંગ ડીસપેનસરી ” રાખ્યું છે.

રાવ બહાદૂર રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઈ. ની કન્યાશાળા.

આગળ આઠમા પ્રકરણમાં વાંચનાર જોશેકે રાવબહાદૂર હાલના કેટલાક સુધારાઓમાં સામેલ થતા અને તેમને મદદ કરતા હતા. પણ તે સુધારાઓમાં પોતાના અભિપ્રાયને અનુકૂળ પડે તેવો પ્રકાર લાવવાને સદા પ્રયત્ન કરતા હતા, અને જ્યાં પોતાનો અધિકાર સારી રીતે ચાલતો હોય ત્યાં તેવો પ્રકાર લાવવાને ચૂકતા નહિ. સ્ત્રી કેળવણીથી દેશની ઉન્નતિ થાય છે અને ઘરસંસાર સુખદાયક થાય છે એવો તેમનો અસલથીજ અભિપ્રાય હતો તેથી કરીને તેમનાં ધર્મદા કામોમાંના ભાગમાં તેમણે સ્થાપેલી કન્યાશાળા તેમનું સાતમું ધર્મદા કામ છે અને તે ધર્મદા કામોનો એક અગત્યનો ભાગ છે. આ કન્યાશાળાનો વહિવટ અમદાવાદની ગુજરાત વરનાક્યુલર સોસાયટીને સોંપેલો છે, પણ તે સોંપતી વખતે તેમણે કરેલી શરતો ઉપરથી વાંચનારને તેમની અસલ પ્રકૃતિ યાદ આવશે. સ્ત્રી કેળવણીનો ફેલાવો કરવો એ રાવ બહાદૂરનો ઉદ્દેશ હતો ખરો, પણ તે ઉછળતા સુધારા પ્રમાણે નહિ. માટે તેમણે એવી શરત કીધી કે પ્રાચીન હિંદુ ધર્મને અનુસરીને કોઈને બાધ ન આવે એવી રીતે અને સામાન્ય ધર્મનું અને ભકિત નીતિ અને સદાચરણનું શિક્ષણ મળે એવી રીતે વ્યવસ્થા આ કન્યાશાળામાં ચલાવવી.

આ પ્રમાણેની શરતથી સન ૧૮૯૨ ના અક્ટોબરની પહેલી તારીખે આ કન્યાશાળા સ્થાપવામાં આવી. તે દિવસે ખાડિયામાં જોશભાઈની પોળમાં સારો સમારંભ કીધો હતો. આ કન્યાશાળાના ખર્ચને સાડે રાવ બહાદૂરે રૂ. ૧૨,૫૦૦ (સાડા બાર હજાર) ગુજરાત વરનાક્યુલર સોસાયટીને સોંપ્યા છે. શાળામાં મુખ્ય શિક્ષક મહાલક્ષ્મી શ્રીમેદલ ટ્રેઇનીંગ કોલેજમાં સૌથી ઉંચા વર્ગમાં પાસ થયેલી એક બાઈ છે. આ શાળાનો કેટલીક મુદત સુધી ખાડિયામાં જોશભાઈની પોળમાં શેઠ જોશભાઈના ડેલામાં મુકામ હતો, પણ તે મકાન બળી જવાથી સાડોદરા નાગરના

મહાદેવના મકાનની જોડેના ભાડાના ડેલામાં થોડી મુદત તે એસતી હતી. ત્યારપછી હાલ રાવબહાદૂરના તરફથી રૂ. ૫,૦૦૦ (પાંચ હજાર) ખરચી એક કાયમ મુકામ ખાડિયામાં સેવકાની વાડી આગળના રસ્તા ઉપર લીધું છે, તેમાં કન્યાશાળા એસે છે. આ શાળાને લગતી સ્ત્રીઓને માટે એક સરક્યુલેટિંગ લાયબ્રેરી સ્થાપવામાં આવી છે. વળી શાળાને માટે સૌભાગ્ય-વતી દેવલક્ષ્મી સ્મારક ફંડ છે તેમાંથી સાદોદ્રા નાગરની નાતની ત્યાં ભણતી છોડીઓને સ્કોલરશિપો આપવામાં આવે છે. બીજાં ‘સૌ. જડાવબાઈ ફંડ,’ ‘સૌ. તાપીબાઈ ફંડ,’ ‘સૌ. રત્નકુંવર ફંડ,’ ‘સૌ. ચતુરલક્ષ્મી ફંડ’ અને શેઠ મણિલાલ રણછોડાસના ભાણેજ ‘ભાઈલાલ ફંડ’ છે તેમાંથી ત્યાં શીખતી બાળકીઓને સ્કોલરશિપો તથા છનામ આપવામાં આવે છે. આથી કરીને ત્યાં ભણતી છોડિયોની સંખ્યા દિનપર દિન વધતી જાય છે. હાલમાં આ શાળામાં ૧૮૮ છોડીઓ અભ્યાસ કરે છે અને તેની વ્યવસ્થા ઘણી સંતોષકારક ચાલે છે.

બજારનો ફૂવારો.

બજારમાં લોકોને જતાં આવતાં પાણી પીવાને માટે તેમજ ફૂવારાની નીચેના હોજમાંથી જનવરોને પાણી પીવાને માટે આ ફૂવારો રાવબહાદૂરે પોતાને ખરચે અમદાવાદના બજાર વચ્ચે બાંધ્યો છે. આ તેમનું આદમું ધર્મદા કામ છે. તેના ઉપર એવો લેખ કોતર્યો છે કે “ઓનરેબલ રાવબહાદૂર રણછોડલાલ છોટાલાલે બક્ષીસ કર્યો સન ૧૮૯૪.” આ પુસ્તક લખનાર સમજે છે કે વાંચનાર મને પૂછ્યા વગર નહિ રહે કે આવા જુગ ધર્મદા કામનું વર્ણન કરવામાં મેં શું કરવા વખત ખોયો હશે. આવો સ્વાલ અને વિચાર વાંચનારને થાય તે સ્વભાવિક છે તેથી તેનું સમાધાન કરવું એ યોગ્ય છે. વાંચનાર કદી એવો પણ સ્વાલ કરે કે આ પ્રકરણમાં પાછળ વર્ણવેલાં ધર્મદા કામ તો બધાં શુદ્ધ દયાભાવથી અને લોકોની દયાને ખાતર કર્યો છે એ તો સમજવામાં આવ્યું પણ આ ફૂવારો તેવા ભાવથી બાંધ્યો છે કે કીર્તિના હેતુથી? કદાચ રાવબહાદૂરનો એ હેતુ હશે એમ ધારીએ તો શું ખોટું છે? પાણીના નળ શહેરમાં લાવવાના કામમાં અડચણ નાંખનારા અને તે વખતે તેને માટે રાવબહાદૂરને ગાળોદેતા લોકો હવે પાણીના નળથી થયેલું અત્યંત સુખ જોઈને અજાણથી અને

ભૂલથી થઇ ગયેલા પોતાના કૃત્યને માટે પસ્તાવો કરે છે એ વાત તો જગતપ્રસિદ્ધ છે. પાણીનું સુખ કરી આપીને રાવળલાહૂરે પોતાની હયાતીમાંજ અને પોતાને કાને લોકોના આશિર્વાદ લીધા છે અને એથી કરીને તેમને પોતાને પટેલી મુશ્કેલીઓ અને ગાળોનું દુઃખ મનમાં રહ્યું નહોતું પણ ઉલટો તેમના મનને અત્યંત સંતોષ થતો હતો. એકલો સંતોષજ નહિ પણ તેથી તેમને અત્યંત હર્ષનો ઉભરો આવતો હશે તે આ બળરતો પાણીનો ફૂવારો તો નહિ હોય ? એમજ હશે. આ બળરતો પાણીનો ફૂવારો તેમની પાણીકામની ફતેહનો જયસ્તંભ છે !! કદાચ જયસ્તંભ તરીકે એ ફૂવારો બનાવવાની રાવળલાહૂરની મતલબ ના હોય તો પણ અમદાવાદની પ્રજાએ તેને રાવળલાહૂર રણછોડલાલની પાણીના કામની ફતેહના જયસ્તંભ તરીકે માનવો ઘટે છે. એ માન્યવંતા વૃદ્ધ સદ્ગૃહસ્થે અમદાવાદની પ્રજાને માટે લીધેલા પરિશ્રમની યાદગિરી ખાતર તેને રણછોડલાલના જયસ્તંભ તરીકે માનવો જોઈએ. એટલાજ હેતુથી કદાચ તે વખતના ગવરનર સાહેબ નામદાર લોર્ડ હેરિસ સાહેબે આવા નાના કામમાં પણ તે ખુશો મૂકવાની ક્રિયા કરી હશે. તે સમારંભ વખતે પુષ્કળ માણસોનો જમાવ થયો હતો તેટલાજ ઉપરથી સંતોષ માનવાનું કારણ રહે છે કે લોકો જાણે રાવળલાહૂરે પાણીના નળ લાવવાના કામમાં જે અત્યંત ખંતથી પરિશ્રમ લીધો હતો તેની બૂજ જણાવવાને કે તે કામને માન્ય કરવાને એકલા થયા હોય એમ ભાસતું હતું. ફૂવારા ઉપર બેસાડેલું પૂતળું જોઈને લોકો મશ્કરીમાં કે અજાણપણામાં એમ પણ કહે છે કે આતો રણછોડભાઈનું પૂતળું છે. અસ્તુ ! એમ ભૂલથી પણ ખરા અંતઃકરણથી માનવામાં પણ અમદાવાદના લોકોની લાયકાઈ છે. વળી એ રાવળલાહૂર રણછોડલાલનો જય સૂચવનાર જયસ્તંભ છે એટલુંજ નહિ પણ અમદાવાદી પ્રજાને પોતાનેત્યાંના આખા મુંબઈ ઇલાકા મધ્યે સર્વોત્તમ નીવડેલા પાણીકામને માટે અભિનંદન આપનારો સંતંભ છે. અભિનંદન એટલાજ માટે તે આપે છે અને એટલાજ માટે મળવાનો કે અત્યારસૂઝી મુંબઈ ઇલાકામાં જે જે શહેરોમાં પાણીના નળ દાખલ થયા છે ત્યાં આગળ પાણીને માટે કાંઈને કાંઈ બૂમાટા અને ખામીઓ આવતી સાંભળવામાં આવે છે, અને ત્યાં અમદાવાદની માફક રાત દિવસ જ્યારે જોઈએ ત્યારે અખૂટ પાણી આટલો થોડો કર ભર્યે મળી શકતું નથી.

રાવળલાહૂર રણછોડભાઈનું નવમું ધર્મદા કામ તેમણે સ્થાપેલી વેદ સનાતન આર્ય ધર્મ સંરક્ષક સભા છે તેને માટે તેમણે રૂપિયા સાત

હજાર ખર્ચ કીધું છે. તેમનું દશમું ધર્મોદ્ધાર કામ “ આનરેબલ રણછોડલાલ છોટાલાલ આરોગ્યતા વર્ધક અને માદક પદાર્થ નિષેધક ભાષણ ફંડ ” છે. આને સાઈં રૂપિયા એ હજાર તેમણે ગુજરાત વરનાક્યુલર સોસાયટીમાં મૂક્યા છે. તેમનું અગિયારમું ધર્મોદ્ધાર કામ તેમણે ખાડિયામાં પોતાની નાતના મકાનના મેડા ઉપર બાંધેલો સભામંડપ છે. આ કામ સાઈં તેમણે રૂપિયા સાડા પાંચ હજાર ખર્ચ્યા છે. આ ત્રણે કામનું વર્ણન આવતા સાતમા પ્રકરણમાં આવશે. આ સિવાય શાહાપુર વિદ્યાલય વગેરે બીજાં નાનાં તેમનાં ધર્મોદ્ધાર કામ અગણિત છે.

તેમની હયાતીમાં ધારેલું અને બાકી રહી ગયેલું ધર્મોદ્ધાર કામ “ રાવ બહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આર્મ. ઇ. હાઈસ્કુલ ” છે. હાલની સરકારી અમદાવાદ હાઈસ્કુલનું મકાન નાનું અને અગવડ ભરેલું થઈ પડવાથી તે સ્કુલને માટે થોડા સરકારના અને થોડા રાવબહાદુરના પૈસા મળી એક સુંદર સુશોભિત મકાન બંધાવી આપવાને રાવબહાદુરે કબૂલ કર્યું હતું. અને તે મકાન સાબરમતી નદીના મથાળા ઉપર આવેલા જંગલના બાગની જમીન લેઈને ત્યાં બાંધવાને ધાર્યું હતું. પરંતું દુકાળ અને પ્લેગની મરડીના કારણે લીધે સરકારનો હાથ ભીડમાં હોવાથી તે કામ તેમની હયાતીમાં બની શક્યું નથી. તથાપિ રાવ બહાદુરે કરી આપવાને કબૂલ કરેલું કામ સરકારનો હાથ છૂટો થાય ત્યારે અથવા સરકાર કહે ત્યારે પૂરું કરી આપવાને રાવ બહાદુરના પુત્ર શેઠ માધવલાલે પોતાની ખુશી બતાવી છે. આ શેઠ માધવલાલની પિતૃભક્તિ અને તેમના પિતા તરફ તેમનું માન બતાવી આપે છે.

કોઈ એક સદ્ગૃહસ્થે સ્થાપેલાં અથવા સ્થાપવાને ધારેલાં ધર્મોદ્ધાર કામની જુદી જુદી તરેહો તેના મનનું જુદું જુદું વલણ બતાવી આપે છે. તે ગૃહસ્થને શી બાબતનો વધારે શોખ હતો, શી બાબતમાં તેને રસ પડતો અને શી બાબતમાં લોકોની તે દયા લાવતો તે બધું આવાં કામ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. વળી કોઈ અમુક બાબતમાં તેનો પોતાનો અંદરનો મનનો ખરો અભિપ્રાય દેખો હતો તે પણ તેમાંથીજ નીકળી આવે છે. આટલુંજ નહિ પણ તેના મનનો ભરમ (ભ્રમ) અને તે સ્થાપવાનો તેનો ખરો હેતુ તે પણ ઢાંક્યાં રહેતાં નથી.

રાવબહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલનાં ધર્મોદ્ધાર કામની ઉપર જણાવેલી યાદિ પરથી વાંચનાર જોશે કે તેમણે અમદાવાદમાં વાવ, ફૂવા, નદીતીર,

કે તળાવો અંધાળ્યાં નથી, પણ વાંચનાર પોતેજ જાણતા હશે કે અમદાવાદ શહેરમાં હાલ હવે એવાં કામની બીલકુલ જરૂરજ નથી. હાલતો દરેક માણસને ઘેર બેઠાં નહી, તળાવ, વાવ અને કૂવાનું સુખ પાણીના નળને લીધે મળે છે. વગર જરૂરનાં કામ અંધાવીને જ્યાં ત્યાં કરી ધર્મદા કામો આંધ્યાં કહેવરાવવાં એ રાવળહાટ્ટરના મનને રચતું નહોતું. મુસાફર લોકોને ઉતરવાની ધર્મશાળા એ કામ રાવળહાટ્ટરે અંધાવેલાં અથવા કરેલાં ધર્મદા કામની યાદીમાં જણાતું નથી. એ ખરેખર ખામી છે. કદાચ એ કામ છેવટે કરવા પોતે મનમાં ધાર્યું હોય અને તે કરવાનું રહી ગયું એમ પણ હોય. એમણે સ્થાપેલી રણછોડલાલ ડીસ્પેનસરીને લગતી અને એમની બૈરાં છોકરાંને માટે સ્થાપેલી વિક્ટોરિયા જ્યુબિલી ડીસ્પેનસરી અને ઇસ્પીતાલને લગતી ધર્મશાળાઓ એમણે આંધીછે એ વાત ખરી પણ તે ધર્મશાળા તો દવા કરવાને ત્યાં આવેલા દરદીઓ અને તેમનાં સગાંને માટે હશે. એમની અન્નાશ્રમની ધર્મશાળા પણ એવાજ પ્રકારની છે. ત્યાં એમની પરવાનગી મેળવીને અપંગ અનાથ માણસો રહેછે અને ખાયછે. એમના સભા મંડપના મકાનમાં તો એમની નાતનાજ પરગામી બ્રાહ્મણો ઉતરેછે. પણ મુસાફર માણસો પરદેશથી આવે તે ધર્મશાળા છે એવું કરીને હિંદુ રિવાજ પ્રમાણે હક કરીને અંદર ઉતરે એવી ધર્મશાળા એમણે કદાચ કરવા ધારી હશે પણ રહી ગઈ હશે. આટલોજ દક્ષત તર્ક થતો નથી પરંતુ બીજો તર્ક પણ આ ખામીને માટે થાયછે. આપણે ઉપર જણાવ્યુંછે કે કોઈપણ સદ્ગૃહસ્થે કરેલાં અને આંધેલાં ધર્મદા કામ તેના મનનું વલણ, તેનો શોખ, અને તેના મનનો ઉંડો અભિપ્રાય બતાવી આપેછે. હાલનો જમાનો વીશીમાં અથવા હાલમાં ઠેર ઠેર સ્થપાયેલાં હિંદુ હોટેલમાં ઉતરવાનું વધારે પસંદ કરેછે. કેમકે ધર્મશાળા અંધાવનારાઓ ધર્મશાળા આંધીને વેગળા રહેછે અને મુસાફરો અને સાધુઓ ત્યાં રહી ગયા પછી તેને સાફ કરાવવી કે સુધરાવવી એની દરકાર રાખતા નથી તેથી કરીને તે અતિશય ગંદી થઈ જાયછે અને માંખો મચ્છર અને બીજાં જીવડાંઓથી તે ભરાઈ જાયછે, અને તેથી ત્યાં ઉતરનાર મુસાફર કંટાળી જાયછે. આથી કરીને ધર્મશાળા જેવું ધર્મદા કામ તેની દેખરેખ માટે ખાસ માણસ રાખ્યા સિવાય સારી રીતે ઉપયોગી નહિ થઈ પડે અને હાલના જમાનાના લોકોના શોખ પ્રમાણે તેની જરૂર હવે ઓછી થઈ છે જાણીને પણ એ વિચાર તેમણે અંધ રાખ્યો હોય.

દેવનું દેહ કે એવું કાંઈ દેવ દેવસ્થાન તેમના ધર્મોદ્ધાર કામની ટીપ માંથી બાતલ છે. આ બતાવી આપેછે કે વેદ સનાતન આર્યધર્મનું રક્ષણ કરવામાં અને તેનો ફેલાવો કરવામાં એ કામની તેમને ઝાઝી જરૂર નહિ લાગી હોય. વળી એ ઉપરથી એમ પણ નીકળે છે કે દેવાર્યનની વિધિમાં જે ઝકમલાલછની પદ્ધતિ ચાલેછે તેવી તેમને પસંદ નહિ હોય પણ તેને બદલે એક મનથી અને એકાંતમાં શાંત દેવાર્યન કરવું એ વધારે સાઈ છે એવો તેમનો અભિપ્રાય હશે.

લાયબ્રેરી એટલે પુસ્તકશાળા અને વાંચનશાળા શહેરમાં જોઈએ તેટલી બધી છે માટે લાયબ્રેરી કરી કહેરાવવાનેજ માટે લાયબ્રેરી સ્થાપી નકામો પૈસો ખર્ચવાને બદલે હાઈ સ્કુલનું મકાન બંધાવવા જેવા કામમાં તેમણે પૈસા ખર્ચવા ધાર્યાંછે એ તેમની ઉત્તમ વિચાર શક્તિ બતાવી આપેછે. જે કામની લોકોને બિલકુલ જરૂર ના રહી હોય તેવું કામ ફક્ત ધર્મોદ્ધાર કામ કર્યું કહેવરાવનીજ ખાતર તેમણે એકે કર્યું નથી એ તેમના સારી રીતે કેળવણી પામેલા મનનું ફળ છે.

આ ઠેકાણે રાવબહાદુરે કરેલાં ધર્મોદ્ધાર કામો અને તેમણે ન કરેલાં ધર્મોદ્ધાર કામોનો મુકાબલો કરવાનું પ્રયોજન એટલુંજ છે કે તેમની વિચાર શક્તિ અને સમજ શક્તિને માટે લોકોને ઘણોજ ઉચો અભિપ્રાય છે. તેથી કરી અમુક કામ કરવું સાઈછે અને અમુક કામ કરવાની જરૂર નથી એવું ધારનાર વિચાર શક્તિનો તકતો આ સ્થળે વાંચનારની નજર આગળ ધરવાનો પુસ્તક લખનારનો હેતુ છે. એશક બંધા માણસોના અભિપ્રાય અમુક બાબતપર એક સરખા હોતા તેમ નથી; કોઈને કાંઈ વાત પસંદ હોયને કોઈને કાંઈ વાત પસંદ હોય એ સ્વભાવિક છે. તોલ માત્ર એવો અભિપ્રાય અથવા પસંદગી થવાનાં ગુદાં ગુદાં બતાવેલાં કારણોનોજ કરવાનો છે. કેટલીક વખતે આપણને એ વિરુદ્ધ પક્ષનાં એકજ બાબત વિશે બતાવેલાં કારણ એકનાં વાજબી અને ખરાં લાગેછે તેવી વખતે તેનો તોલ કરવાની આપણું મન પણ ખોતાની અશક્તિ કબૂલ કરેછે અને આપણાથી વધારે બુદ્ધિવાળાની સલાહ લેવાને ચલાયછે. લોકોમાં

મનાતું દુનિયાનું પહેલું સુખ લોકોને સંપાદન કરવાને રાવબહાદૂરે સારાં સાધન કરી આપ્યાં છે. ત્યાર પછી વ્યવહારમાં આપાદી મેળવવાને કેળવણીનું જે સાધન છે તેને પુટ્ટી આપવાને માટે મદદ કીધી છે ; અને છેવટે અશક્ત અનાથ અપંગોને જીવતાં સૂઝી પાળવાનું આશ્રમ આપ્યું છે. આટલોજ સંક્ષેપ એમની દયાની વૃત્તિ, ઉદારતા અને અમદાવાદ શહેરના લોકોના કલ્યાણુઅર્થે એમનો અંતઃકરણુપૂર્વકનો ભાવ દર્શાવવાને બસ છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

સ્વધર્મભક્તિ-સ્વદેશભક્તિ-સ્વજ્ઞાતિભક્તિ.

રાવળહાદૂર રણછોડલાલને પોતાના પ્રાચીન આર્યધર્મ ઉપર ઘણી શ્રદ્ધા તથા મમતા હતી. તેમના પૂજ્ય પિતાના ઉપદેશથી અને અનુકરણથી નાનપણથીજ નિત્ય કર્મ કરવામાં તેમનું મન લાગેલું હતું. પોતે હમેશાં યથાવિધિ સંધ્યા તર્પણ વૈશ્વદેવાદિક કર્મ કરતા હતા. પછી જેમ જેમ ઉંમર થતી ગઈ તેમ તેમ ધર્મસંબંધિ સ્વભાવિક વિચારોના તરંગો એમના મનમાં સ્વતંત્ર રીતે આવવા લાગ્યા. જુવાનીમાં એટલે વીસ એકવીસ વર્ષની ઉમ્મરે એમને ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ ચલાવવાનો શોખ વધતો ગયો. વાંચનારે ખીબ પ્રકરણમાં વાંચ્યું હશે કે રાવળહાદૂર કસ્ટમ ખાતામાં નોકર હતા તે વખતે ધર્મ સંબંધી વાદ વિવાદમાં એ એટલો બધો રસ લેતા હતા કે તેમની સાથે પુખ્ત ઉમ્મરના એ ખાતામાં શિવશંકર કરીને એક ગૃહસ્થ હતા તેમણે રાવળહાદૂરના પિતાને પત્ર લખ્યો હતો કે “તમારો છોકરો ધર્મ સંબંધી બાબતમાં લોકોની જોડે બહુ વાદવિવાદ કરેછે ને જોકે ચઢેછે માટે એને જરા શીખામણ લખજો નહિ તો એ નાસ્તિક થઈ જશે.” ધર્મ ઉપર આટલી બધી શ્રદ્ધા-વાળા રણછોડભાઈ નાસ્તિકતો કહેવાય નહિ. પણ ધર્મ સંબંધી એમના કેવા ધોરણ ઉપર અને કેવા પ્રકારના વિચાર હતા તે છેવટ સૂધી પણ ગહન રહી ગયું છે અને કળી શકાયું નથી. સુધારક પ્રાર્થના સમાજમાં પણ પોતે સમાજની શરૂઆતથી સામેલ થયા હતા અને હમેશાં પ્રાર્થનામાં હાજર રહેતા હતા. કલકત્તાવાળી અલ્લસમાજના બાપૂઓ અમદાવાદમાં આવતા તેમની પોતે મુલાકાત લેતા, તેમની સારી રીતે મહેમાનગત કરતા અને તેમનાં ભાષણો સાંભળવાને ખૂશીથી જતા હતા. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી અમદાવાદમાં આવ્યા ત્યારે તેમનો ઉપદેશ હમેશ સાંભળતા હતા અને તેમની સાથે વાદવિવાદ કરતા હતા. આમ ધર્મના જુદા જુદા માર્ગો—તે બધા ઉપર સરખો આદર ભાવ તે દર્શાવતા હતા અને તે કોઈને તિરસ્કાર કરતા નહોતા તેથી કરીને ધર્મ તરફનું તેમનું અસુક પ્રકારનું

વળણુ હતું એમ કહી શકાતું નથી. પોતે નાસ્તિકતો હતાજ નહિ પણ ઈશ્વર ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાળા હતા એમાંતો સંશય નથીજ, કેમકે પોતે સ્થાપેલી સનાતન વૈદિક આર્ય ધર્મ સંરક્ષક સભા અને કેટલાંક તેમનાં ધર્મનાં કામો પ્રત્યક્ષ પૂરાવો આપે છે કે ઈશ્વર ઉપર અને ધર્મ ઉપર તેમની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. પોતે મૂર્તિપૂજક હતા ? પોતે મૂર્તિને માનતા ? આ સ્વાલનો નીવેડો ઘણો આરિક છે અને કઠણ પણ છે. ઈશ્વર નિરાકાર છે કે સાકાર છે. એ સંશયતો એમને છેવટ સૂધી રહી ગયો છે. તે સંબંધી પોતે એકે બાબુ પોતાનો મત કોઈ કેકાણે અને કોઈપણ પ્રસંગે બતાવ્યો નથી અને તે બનતાં સૂધી કોઈને ન બતાવાય તો સાફ એવી પોતાની ઇચ્છા હતી એમ જણાય છે. અમદાવાદની પ્રાર્થના સમાજમાં શરૂઆતથીજ પોતે સામેલ થયા હતા તે વાત ખરી પણ બ્યારે પ્રાર્થના સમાજે જ ચોક મૂર્તિપૂજનો નિષેધ કરવાનો પ્રયાસ માથે લીધો ત્યારે તેમણે ધીમે ધીમે તેમાંથી ખસતી કરી. એજ ઉપરથી જણાશે કે પોતે મૂર્તિ-પૂજની વિરૂદ્ધ તો ખાસ હતાજ નહિ. હવે સારે પોતે મૂર્તિપૂજની તરફેણમાં હતા કે નહિ અને મૂર્તિપૂજ તેમને પ્રિય હતી કે નહિ તે જોવાતું છે. ઉપર લખ્યું છે કે ઈશ્વર સાકાર છે કે નિરાકાર એ સંશય તેમને છેવટ સૂધી રહી ગયો છે. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી અમદાવાદમાં આવ્યા હતા સારે અમદાવાદની ટ્રેઇનીંગ કોલેજના મકાનમાં સાંજરે તેમની સાથે એક દિવસ વાદવિવાદ કરતા હતા તે વખતે આ પુસ્તક લખનાર પણ ત્યાં આગળ હાજર હતા. ઈશ્વર સાકાર છે કે નિરાકાર એ બાબત વિષે ચરચા ચાલતી હતી. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી કહે કે ઈશ્વર નિરાકાર છે. જો તે સાકાર હોય તો તે સર્વવ્યાપક હોઈ શકે નહિ, કેમકે અમુક આકારવાળી ચીજ એકી વખતે સર્વ સ્થળે વિશ્વમાં રહી શકે નહિ. તે વખતે રણછોડભાઈએ ઈશ્વરના સાકારપણા વિષે પોતાના મનમાં કેવા વિચાર રમે છે તે દયાનંદ સ્વામીને ખુલ્લા દીલથી જણાવી દીધું. આ વિચારો અને તેમના મનના તર્ક વિતર્કો ઘણા ખૂબીદાર છે તે જાણવા-લાયક છે. તે પોતાના વિચાર જણાવતા હતા તે વખતે એમને માલુમજ શાનું હોય કે એમનો ચિતારો-ચિત્ર ચિતરનાર અને છાતીમાંની છપ્પી લેનાર એમની પાછળ આવીને બેઠો છે. ! રણછોડભાઈએ ઈશ્વરના સાકારપણા વિષે પોતાના મનમાં રમતા વિચાર જણાવતાં કહ્યું કે સ્વામી, આપ કહો છો કે ઈશ્વર સાકાર ઠરે તો સર્વવ્યાપક હોઈ શકે નહિ પણ એમ ન હોય કે અહમંડળ સઘળું સૂર્યનારાયણની આસપાસ ફરે છે તેમ ઈશ્વર

સાકાર રૂપે વચમાં હોય તે આશપાસ સધળું વિશ્વ તેની પાછળ ફર્યા કરતું હોય ? સૂર્યનું તેજ રાત્રે પણ ચંદ્ર અને ચંદ્રના દ્વારા પ્રદર્શિતજ હોય છે અને આકર્ષણ સદા જારીજ રહે છે તો સાકાર ઇશ્વરની આશપાસ વિશ્વ તેની વ્યાપકતા અનુભવતું ફરતું હોય નહિ ? આનો સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ કાંઈ ખુલાસો તો આપ્યો પણ તે રાવ બહાદૂરના મનને સંતોષ થાય તેવો નહોતો. આ હકીકત તેમના મનનો સંશય બતાવી આપે છે તેમજ સાકાર અને નિરાકાર ઇશ્વર વિષે શા તરફ તેમનું મન વધારે ઢળે છે તે પણ કહી શકાયું નથી એવી તેમની ધર્મ સંબંધી વર્તણૂક અને ક્રિયાવિધિ હતી. જે કોઈ એમ ધારતું હશે કે તે ઇશ્વરને નિરાકાર માનતા તેમની ભૂલ છે તેમજ જે કોઈ એમ ધારતું હશે કે તે ઇશ્વરને સાકાર માનતા તેમની પણ ભૂલ છે. આ બાબતમાં તેમનું મન અને કૃતિ માપી શકાય એવાં નહોતાં. આ બાબત વિષે પોતાના મનનો દૃઢ અભિપ્રાય શો હતો તે ખુલ્લેખુલ્લું કોઈ વખત તેમણે કોઈને કહ્યું નથી તે કહ્યું હશે તો ઘણાજ ભરમમાં. કદાચ એમના મનમાં એમ પણ હોય કે એ બાબત વિષે જ્યાંસૂધી પોતાની ખાત્રી અને દૃઢતા થઈ નથી ત્યાં-સૂધી કોઈને એમ ન જાહેર કરી કોઈ મતે દોરવો કે તે જો ખરો ના હોય તો કોઈને આડે રસ્તે દોરી ગયાનું પ્રાયશ્ચીત લાગે. ત્યારે જે ઇશ્વરના સાકારપણાનો પડઘા તેમના મનપર પડેલો હોય તો મૂર્તિપૂજનની વિરુદ્ધ તો તે હોયજ નહિ. બલકે તે કાંઈકે મૂર્તિપૂજનની તરફેણમાં હોય એમ આપણને ભાસ થાય છે તે એથી કરીને કે તે આરાસરનાં અંબાજી માતાએ જતા અને ત્યાં શતચંડી વગેરે કરાવતા હતા. હિંદુ ધર્મનાં હિંદુસ્તાનમાં આવેલાં બધાં તીર્થોની જત્રા પણ પોતે કરી આવ્યા હતા. સન ૧૮૮૦ સુધી તો તેમની પૂજનમાં વિશ્નુ, શંખ, ચક્ર, ઘંટા વગેરે હતાં તેમની તે ત્યાંસૂધી પૂજ કરતા હતા. તેમણે ગાયત્રી પુરશ્ચન અને મહા રૂદ્રના યજ્ઞો કર્યા હતા. તેથી કરી ૧૮૮૦ માં એમના વિશ્નુની ચોરી થયા પછી પણ એમનો મૂર્તિપૂજનપર ભાવ રહેલો જણાય છે. બ્રાહ્મણના છોકરાએ જનોઈ દીધા પછી રોજ સંધ્યા કરવી જોઈએ એવો એમનો બધા બ્રાહ્મણોના છોકરાને બોધ હતો. તેમને ઉત્તેજન આપવાને સંધ્યાની ચોપડીઓ બધાંને મફત આપતા હતા. કેટલીક મુદત સંધ્યા શીખવનાર એક શાસ્ત્રીને તેમણે પગાર આપી રાખ્યો હતો. વળી જે છોકરા સંધ્યાની અને બીજાં કર્મકાંડ શીખ્યાની પરીક્ષા આપે તો તેને રૂપિયો

કે અડધો ઈનામ પણ આપતા હતા. પૂરાતન ધર્મનો હાલના સમયમાં દિવસે દિવસે લોપ થતો જાય છે એવું રાવબહાદૂરને લાગતું હતું. તેથી તે લોપ અટકાવવાને માટે કાંઈક ઉપાય થવા જોઈએ એવું તેમને થતું હતું. નહાવા ધોવા, ખાવા પીવા, ઝોઢવા પાથરવા તથા બેસવા ઉડવા દરેક આખતમાં ધર્મના નિયમો પૂરાતનથી આંધેલા તે નિયમો હાલ પાળવામાં આવતા નથી. લોકોને તે નિયમોના કારણની સમજ પડતી નથી એટલે તેઓ તેની જરૂર જાણતા નથી. જરૂર જાણતા નથી તેથી તે ઓળંગવાને બહીતા નથી. ધર્મના નિયમ ઓળંગવાને બહીતા નથી એટલે ગમે તેવાં દુષ્ટ કર્મો કરવાની તેમની હિમ્મત ચાલે છે. દુષ્ટ કર્મોથી જય અને કલ્યાણ થતું નથી. માણસોનો જય અને કલ્યાણ ના થાય તો દેશની પડતી થવા લાગે. આવા વિચારો ધર્મની હાની થતી જોઈને રાવબહાદૂરના મનમાં થતા હતા. અને ધર્મનો હાય થતો જોઈ તેમના મનને ઘણો ખેદ થતો હતો. આ પ્રમાણે સમય બદલાવાનું કારણ શોધતાં તેમને એમ જણાયું કે હાલમાં વ્યસનની કુટેવ લોકોમાં વધારે પસરી ગઈ છે અને વ્યસનની લતમાં લોકો ધર્મનું ભાન ભૂલી જાય છે. આ વ્યસનમાં દારૂનું વ્યસન ઘણી ઝડપથી દેશમાં ફેલાવો પામતું તેમને જણાયું. પોતે વિલાયતમાં કેફ નિષેધક સાહેબ લોકોની એક સભા છે તેના સુસ્ત સભાસદ એટલે મેંબર હતા. એ સોસાયટીને વિલાયતમાં ટેમપરન્સ સોસાયટી કહે છે. એ સોસાયટીનો નિયમ એવોછેકે કેશી ચીજોનો વ્યસન તરીકે ઉપયોગ દુનિયામાંથી બંધ કરાવવો અને લોકોને વ્યસનની લતમાંથી છોડવવા. આ સોસાયટીની શાખા હિંદુસ્તાનમાં છે તેને ઇન્ડીઅન ટેમપરન્સ એસોસીએશન કહે છે. આ આસોસીએશનના ઉત્સાહી સભાસદ તરીકે રાવબહાદૂરે દેશમાંથી કેશી ચીજોનું વ્યસન ઓધું કરવાને જબરી બાથ ભરી હતી. લોકોને વારંવાર ઉપદેશ કરતા, ભાષણો કરતા અને પૈસા આપી ભાષણો કરાવતા અને જેમની મરજી હોય તેમની કેશી ચીજના વ્યસનમાં નહિ પડવાની પ્રતિજ્ઞા પત્રમાં સહી લેતા. તેમાં પ્રતિજ્ઞાપર એટલું લખી આપવાનું કે દારૂ, ગાંજો અને અશીણ એ ત્રણ ચીજ વ્યસન તરીકે કદી વાપરીશ નહિ. પણ દવા તરીકે દાકતર આપે તો તે લેવાને બાંધ નથી. રાવબહાદૂરે ગુજરાત વરનાડયુલર સોસાયટીમાં રૂ. ૨,૦૦૦ આપ્યા છે તે ફંડમાંથી કેશી ચીજોનાં વ્યસનથી કેવા કેવા ગેરફાયદા થાય છે તે વિષે ભાષણો કરાવવાનો હેતુ છે. એ ફંડને “રાવબહાદૂર રણછોડલાલ છોટાલાલ આરોગ્યતા વર્ધક અને માદકપદાર્થ નિષેધક

ભાપણુ ફાંડ ” કહે છે. રાવબહાદૂરે એકવાર એવું એક પચીસ રૂપિયાનું ઇનામ કાઢ્યું હતું કે જે કોઈ માણસ કોઈ બાલકને દારૂ પીધો છે એમ પકડી લાવે અને તે બદલ સરકારમાં નિશો કરી રસ્તાપર પડ્યા બાળક સજા કરાવે તેને રૂપિયા પચીસ ઇનામ આપવું, કેમકે એમને એમ લાગતું હતું કે દારૂનું વ્યસન ઉચ્ચ જ્ઞાતિમાં પણ બેહદ વધી ગયું છે. દારૂ પીવો એ કોઈપણ રીતે ફાયદો કરતા નથી પણ તે માણસના શરીરને અને આરોગ્યતાને બિગાડનાર ચીજ છે એવો એમનો અભિપ્રાય હતો. પોતે પુસ્તકો વાંચી અને મોટા મોટા દાકતરોની સલાહ લેઈને શોધી કાઢ્યું હતું કે દવામાં પણ દારૂ વાપર્યાથી શરીરને નુકસાન થાય છે. કોઈ એક મૂલકમાં કોલેરા પુષ્કળ ફાટી નીકળ્યો હતો ત્યાંની ઘરપીતાલોમાં અને ઓફિસોમાં એમણે દારૂના નુકસાન બાબત અભ્યાસ કરતાં તપાસ કરી હતી તો ત્યાંથી એમને એમ જણાયું કે જે ઘરઘીએને દવા તરીકે આન્ડી દારૂ પાવામાં આવ્યો હતો તેમાંથી સેંકડે તેવું જણ મરણ પામ્યા અને જેમણે દારૂ નહિ પીધો હતો અને કુદરતને આધારે જેટલી તરસ લાગે તે પ્રમાણે પાણી પીને ચલાવ્યું હતું તેમાંથી સેંકડે સાઠ જણજ મરણ પામ્યા હતા. આ પ્રમાણે દારૂ પીધાથી શરીરને નુકસાન થાય છે તે વાત લોકોનાં મનમાં ઉતારવાને માટે તેમણે તે બાબતનો ખાસ અભ્યાસ કરી તેનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. વળી દારૂ વેચવાનાં પીઠાં શહેરની વસ્તીના ભાગમાં લોકોની મરજી પૂછ્યા વગર કરવા ન દેવાં જોઈએ એ બાબત તેમણે સરકારમાં ઘણું લખાણ ચલાવ્યું હતું. હાલ મુંબઈ સરકારે એવો દરાવ કર્યો છે કે લોકોની મરજી પૂછ્યા સિવાય દારૂનાં પીઠાં શહેર કે ગામની વસ્તીવાળા ભાગોમાં કરવા દેવાં નહિ. દારૂના વ્યસનથી એકલું શરીર બગડે છે એટલું જ નહિ પણ માણસનું મગજ પણ ખરાબ થઈ જાય છે એવું તેમણે સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું. તે ઉપરાંત મોટામાં મોટું નુકસાન એ તેમણે દારૂનું જણાવ્યું છે કે દારૂ માણસનું તન, મન અને ધન બધું પાયમાલ કરી નાંખે છે. માણસ એથી કરી કંગાળ હાલતમાં આવી જાય છે એના દાખલામાં તેમણે થાણા અને કોલાબાના લોકોની હાલત આપણને વિગતવાર અને આંકડાસહીત બતાવી છે. થાણા અને કોલાબા જિલ્લામાં દારૂના વ્યસનથી લોકો ત્રાસદાયક યુન્હા કરે છે અને શેહરમાં લોકોના જીવને શાંતિ રહેતી નથી અને વેપાર રોજગારની ખુવારી થાય છે એ રાવબહાદૂરે આપણને ત્યાંના તે વખતના કલેક્ટરોના લખેલા અભિપ્રાય

ટાંકીબતાવી જણાવ્યું છે. ત્યાંના કલેક્ટરો અને અમલદારો લોકોના દારૂના વ્યસનથી એટલા બધા કંટાળી ગયા હતા કે તેમાંના કેટલાક અમલદારોએતો સરકારમાં એવી ભલામણ વરીક કરેલી કે દારૂ ઉત્પન્ન કરનારાં તાડીનાં ઝાડો આ જીલ્લામાંથી સરકાર કપાવી નંખાવે તો સારું. દેશમાં આટલો બધો દારૂનો ફેલાવો થતો જોઈને અને તેથી ધર્મ યોગાધ નય છે એવું જાણી એમના જીવને અતિશય ખેદ લાગવાથી રાવબહાદુરે એ કંટાળાનેજ લીધે, દેશની પડતી અટકાવવાને અર્થે અને ધર્મનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી પોતે જ્યારે કાઉનસીલમાં હતા ત્યારે મહૂડા બિલનો કાયદો પાસ કરાવવાને અંતઃકરણથી ટેકો આપ્યો હતો. એ કાયદો પાસ કરીને થાણા અને કોલાબાના લોકોને મહૂડામાંથી છાનોમાનો દારૂ બનાવી પીતાં અટકાવવાને માટે છે. આ બાબત પાંચમા પ્રકરણમાં રણછોડભાઈની કાઉનસીલના મેમ્બર તરીકેની કારકિર્દીમાં વિગતવાર વર્ણવેલી છે.

રાવબહાદુરને એવા શક હતો કે કેટલાક લોકો ધર્મને બહાને અને ધર્મનું નામ દેધ દારૂ પીએછે અને ઉલટો ધર્મ યોજેછે અને તેને વગોવેછે. આથી કરીને તે કેટલીકવાર બ્રાહ્મણો, પુરાણીઓ, શાસ્ત્રીઓ વગેરેને દક્ષણ આપવાની સભાકરીને બોલાવતા અને તેમાં પછી ધીમે રહીને દારૂ ન પીવો એવાં પ્રતિજ્ઞાપત્રનાં ફારમો કાઢી તેમાં સહીઓ કરવાને સભામાં મજેલા શાસ્ત્રીઓને અને પુરાણીઓને વિનવતા હતા. આ જોઈને શાસ્ત્રી પુરાણીઓ ગડબડ કરી મૂકતા અને પ્રતિજ્ઞા પત્રોમાં સહી કરવામાંથી છટકી જવાને બારીઓ શોધતા. તેઓ એમ તકરાર લેતા કે આમાં સહીઓ કરીએ તો એમ માલૂમ પડે કે અમે અત્યારસૂધી દારૂ પીતા હતા અને હવે દારૂ નાપીવાની પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ. રાવબહાદુર એમને ઘણાંએ ઉપદેશ કરતા પણ તે કબજામાં આવતા નહિ. દારૂનો નિષેધ કરવાની બાબતમાં શંકરાચાર્ય સ્વામિનો આશ્રય મેળવવાનો તેમણે એક વખત વિચાર કીધો હતો. પણ શંકરાચાર્ય સ્વામીની આગળના જેવી બ્રાહ્મણો ઉપર સત્તા હાલના સમયમાં ચાલી શકશે નહિ એમ સમજી એ વિચાર માંડી વાળ્યો. પોતાને શુદ્ધ સન્યાસી, જોગી, અથવા સાધુ ઉપર શ્રદ્ધા ઘણી સારી હતી અને તેમાં શુદ્ધ શંકરાચાર્ય ઉપર તેમને વિશેષ શ્રદ્ધા હતી. અમદાવાદમાં ખાડિયામાં ધોજેશ્વર મહાદેવમાં સન્યાસી તરીકે રહેતા અને ત્યારપછી શારદા મહાના શંકરાચાર્યની પદવી પામેલા સ્વામી રાજરાજેશ્વર ઉપર તેમને ઘણી આહના હતી. કોઈપણ સાધુ કે સન્યાસી

પરદેશથી આવે તેની પોતે શ્રદ્ધાપૂર્વક આગતાસ્વાગતા કરતા. વેદ શીખેલા બ્રાહ્મણોનો એમની પાસે સારો આદર સત્કાર થતો. કોઈ બ્રાહ્મણ સવારમાં એમને ત્યાં જઈ એ પૂજનમાંથી ઉઠે ત્યારે વેદ ભણી એમને આશિર્વાદ દે તેને ચાર આના કે અડધો એની યોગ્યતા પ્રમાણે દરરોજ દક્ષણ આપતા. કોઈ સાધુસંત જગત્રા વગરે કોઈ સ્થળે જવા આવ્યો હોય અને તેને વાટ ખરચી ના હોયતો જે જગ્યાએ તેને જવું હોય તે જગ્યાની તેને પોતાનો માણસ કે રેલ્વેસુધી મોકલી ટીકટ કરાવી આપતા હતા. એવી બ્રાહ્મણો અને સંત સાધુ ઉપર તેમને શ્રદ્ધા હતી. પણ કોઈ સાધુના વેષે ઢોંગ કરીને કે કોઈ જીંદુ બોલી પોતાને છેતરી ના જાય તેની પોતે ખાસ સંભાળ રાખતા હતા. પોતાના જમવા બેસવાના સંધાનમાં કોઈ અભ્યાગત અજ્ઞાને માટે આવે તેને ભોજન કરવાનો બંદોબસ્ત કરી આપ્યા પછી પોતે જમવા બેસતા. છેલ્લા પુરુષોત્તમ માસમાં મહિનાના ત્રીસે દિવસ દરરોજ અકેક ગોદાન પોતે આપતા અને દરરોજ રૂપિયા બસોસુધી દાન કરતા હતા. આમાં પણ ગાય વેચી ખાય અથવા દાન લીધા પછી ગાયને ભૂખે મારી દુઃખ દે એવા બ્રાહ્મણ ન હોય તેની તેમણે સારી પેઢે સંભાળ રાખી હતી. ઓછામાં ઓછી છ મહિનાતો બ્રાહ્મણે ગાય ઘેર રાખવી અને તેને ઘાસ પાણી સંતોષ થાય તેટલું નીરવું એવી શરત કરીને બ્રાહ્મણને ગોદાન આપતા હતા. છ મહિનાસુધી ગાયનો ઘાસ પાણી ખવરાવી નીભાવ કરવાને માટે ગાય પછવાડી દરેક બ્રાહ્મણને રૂપિયા પચાસ જેટલી રોકડી રકમ આપતા હતા. આ ઉપરથી જણાશે કે રણછોડભાઈને પૂરાતન ધર્મ ઉપર સારો ભાવ હતો. પણ તે પૂરાતન ધર્મ હાલના સમયને અનુસરીને પાળવો જોઈએ એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો. હાલના સમયને અનુકૂળ ના હોય તેવી વેદવિહીત ક્રિયા ચાલવા દેવાનો તેમનો મત ન હતો.

અમદાવાદમાં તેમણે વેદસનાતન આર્યધર્મસંરક્ષકસભા પૂરાતન ધર્મનું રક્ષણ કરવા સ્થાપેલી છે. આ સભાની સ્થાપનાની ઉત્પત્તિ એવી છે કે આજથી આઠ નવ વર્ષ ઉપર તેમના પુત્ર શેઠ માધવલાલની તબિયત ઘણી બીમાર થઈ ગઈ હતી. દવાદારનો ગુણ બરાબર લાગી શકતો નહોતો. આવી હાલતમાં ઇશ્વર સિવાય બીજું કોઈ સહાય કરી શકે એમ નથી એવું ધારી રણછોડભાઈ રાત દિવસ ઇશ્વર પ્રાર્થના કરતા હતા. ઇશ્વરે આખરે આ સદ્ગુણી અને ધર્મિષ્ઠ ડોસાણની સ્તુતિ સાંભળી અને

તેમને સહાય થયા અને શેઠ માધવલાલની તબિયત સુધરવા લાગી. તેથી ઇશ્વરનો ઉપકાર માની અથવા બાધા માની રણછોડભાઈએ શેઠ માધવલાલના શરીરના વળન બરાબર ભારોભાર રૂપિયા તોળી આહ્મણોને દાન તરીકે આપી દેવાનો વિચાર કીધો. એથી કરી શેઠ માધવલાલની બરાબર કાંઠામાં રૂપિયા તોળ્યા તો આશરે સાતેક હજાર થયા. તે રૂપિયા તોળી આહ્મણોને આપી દેવાને કાઢ્યા. તે વખતે વળી તેમને વિચાર થયો કે અકેકા આહ્મણને દશ દશકે વીસ વીસ રૂપિયા આપી આ સાતે હજાર આમ ખરચી દેઈશું તો તેમાં દશ વીસ રૂપિયામાં આહ્મણ શું નહાલ થઈ જશે અથવા એમાં લોક કડયાણુ કે ધર્મનું કામ શું થશે? માટે એવું કરશું આ રૂપિયાનું કરવું કે જેથી ધર્મને નિરંતર પુષ્ટિ મળ્યે જાય. આમ વિચાર કરી તેમણે એ રૂપિયા સાત હજારનું એક ટુંડ કાઢી તેમાંથી આ વેદ સનાતન આર્યધર્મ સંરક્ષક સભા સ્થાપી. આ સભા સાડોદ્રાનાગરના મહાદેવમાં રણછોડભાઈએ બાંધેલા સભામંડપમાં ભરાય છે. એમાં શહેરના બધા શાસ્ત્રીઓ, પુરાણિયો, શુકલો વગેરે આવે છે. મહિનામાં ચાર વખત સભા એકઠી મળે છે, એટલે દર પડવોએ અને દર આઠમે. જે શાસ્ત્રીઓ ભાપણુ આપે છે તેમને ટુંડમાંથી રોકડ રૂપિયા ધનામ આપવામાં આવે છે. આ ભાપણુમાં રાવબહાદૂર હમેશાં આવતા હતા અને તેમાં હમેશાં પૂરાતન ધર્મની બાબતો ચર્ચાતી હતી. આ સભા સ્થપાયા પછી કેટલેક વર્ષે રાવબહાદૂરને શુંચવણ પડે એવા એક બે બનાવ બન્યા. સિદ્ધપૂરમાં એક આહ્મણે પશુ મેધ યજ્ઞ કર્યો. ત્યારપછી થોડે દલાડે બીજો પણ એવો બીજો દેકાણુ થયો. પશુવધની વાત, તે વળી આહ્મણથી, અને ખુદ્દી રીતે ધર્મશાસ્ત્રના આધારથી, સાંભળતાંજ રાવબહાદૂરને તો જીવ જાય એટલો ગભરાટ થવા લાગ્યો. તેની સાથે આહ્મણોએ તે વધ કર્યા પછી તેના માંસનો પ્રસાદ લીધો એ વાત સાંભળતાંતો રણછોડભાઈને આકાશને પાતાળ એક થઈ ગયું. આ શું? આહ્મણોમાં દારૂનું વ્યસન પેશી ગયું છે ને વળી આ માંસ ખાવાનું ચાલ્યું!! હવે તો સત્યાનાશ વળી જશે!! દુનિયાનો પાર આવ્યો!! ધર્મનું આવી બન્યું!! બધા ભ્રષ્ટ થઈ જશે ને હવે વટલાઈ જશે!! શિવ, શિવ!! આહ્મણોમાં માંસને દારૂ!! આવી મુજબણુ રણછોડભાઈના મનમાં થવાથી તેમણે શાસ્ત્રીઓ અને આહ્મણોને ખોલાવ્યા અને તેમની સલાહથી ચોરાશી પંચના અમદાવાદના આહ્મણોની એક મહોટી સભા ભરી. ગુજરાત કલબના મકાનના વિશાળ ચોકમાં સભા મળી તેમાં બધી નાતના આહ્મણોમાંથી આગેવાન પુરૂષો આવ્યા હતા. રણછોડ-

ભાઈએ સિદ્ધપુરમાં બનેલા બનાવોની લકીકત કહી સંભળાવી અને જણાવ્યું કે ભાઈઓ! દારૂ ને માંસનો અનાચાર આપણા બ્રાહ્મણોમાં પેશી જશે એવી હવે બીક રહે છે, માટે આપણે ચેતતા રહેવું જોઈએ અને તેનો નિષેધ અને અટકાવ કરવાને માટે દરેક નાતમાંથી ભેત્રણુ આગેવાનો નીમી એવા બધી નાતોના આગેવાનોના પંચ ઠરાવવા કે તે બધો તપાસ રાખે. આ પ્રમાણે તે દિવસે સભામાં ઠરાવ કર્યા, પણ તે અત્યારે અમલમાં આવતા નથી.

ત્યારપછી રણછોડભાઈએ સિદ્ધપૂરમાં બનેલા આ બનાવ વિરૂદ્ધ “ગુજરાતી” નામના વર્તમાન પત્રમાં ચર્ચા ચલાવી અને પશુમેધ હાલના સમય પ્રમાણે નિષિદ્ધ છે એમ સાબીત કરી આપ્યું. પોતાના દેશની આબાદી વધે અને તેનું કલ્યાણ થાય તેવી બાબતોમાં રણછોડભાઈ સાફ લક્ષ આપતા હતા. અમદાવાદમાં હાલમાં જે ગુજરાત કોલેજ છે તે સ્થપાવવાને રણછોડભાઈએ ઘણો આગ્રહ બતાવ્યો હતો. આ કોલેજની શરૂઆત આજથી ચાલીસ વર્ષ ઉપર અમદાવાદમાં થઈ હતી. પણ તેમાંથી મુંબઈ યૂનિવર્સિટીની બી. એ. વગેરેની પરીક્ષામાં જવાતું ન હોતું. એ કોલેજ રાવબહાદૂર જેવા અમદાવાદના આગેવાન ગૃહસ્થોએ કીધેલા શ્રમનો પરિણામ હતી. એ ગૃહસ્થોએ એ કોલેજના ફંડમાં સારી સારી રકમો ભરી હતી અને દેશદેશાવરથી અને રાજ્યજવાણમાંથી મ્હોટી રકમો તે ફંડમાં ભરાવી લાગ્યા હતા. તે વખતે તે કોલેજ ગુજરાત પ્રૌવીનશિયલ કોલેજ કહેવાતી હતી. તેમાં સંસ્કૃત, ગણિત, અંગ્રેજી, તર્કશાસ્ત્ર વગેરે જુદા જુદા વિષયો જુદા જુદા પ્રતિષ્ઠિત શિક્ષકો શીખવતા હતા. પણ આ કોલેજથી ગુજરાતના લોકોને મુંબઈ કોલેજસૂધી ખરચ કરીને ભણવા જવું પડતું હતું તે દુઃખ ટળ્યું નહિ. તે દુઃખ ટાળવાને રાવબહાદૂરે સારી આગેવાની કરી શહેરના બીજા શેડીઆઓ અને ગૃહસ્થોની મદદથી અમદાવાદમાં એક આર્ટ્સ કોલેજ સ્થાપવાને સરકારને વિનંતી કરી અને સરકારે પૈસાની માગેલી મદદ ઘણી સારી રીતે તેમણે પૂરી કરી આપી. આમ છેવટે અમદાવાદમાં ગુજરાત કોલેજ સ્થપાઈ.

શહેરના પછાત ભાગમાં કેળવણીની હાલત સારી નથી એમ તેમના મનમાં આવવાથી રાવબહાદૂર રણછોડલાલે શાહપૂરમાં એક વિદ્યાલય સ્થાપ્યું તેનું નામ રાવબહાદૂર રણછોડલાલ છોટાલાલ વિદ્યાલય છે. આ વિદ્યાલયને માટે તે ઘણી કાળજી રાખતા હતા અને ત્યાં થતા ધનામના મેળાવણામાં પોતે હમેશાં હાજર રહેતા હતા અને પોતાની પદ્ધતી છોકરાઓને ધનામ તથા સ્કોલરશિપો આપતા હતા.

સ્ત્રીઓને કેળવણી આપ્યાથી દેશીઓનો ઘર સંસાર સુધરે છે અને દેશની પણ સારી આબાદી થાય છે એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો. તેથી કરી પંડિતા રમાબાઈ અને મિસ મેનિંગ જેવી વિદ્વાન સ્ત્રીઓ અમદાવાદમાં કોઈ વખત આવતી તો તેમનો પોતે સારો આદર સત્કાર કરતા હતા. રાવબહાદુરે અમદાવાદમાં ખાડિયામાં સ્થાપેલી છોડિયોની નિશાળ સ્ત્રીકેળવણી ઉપર તેમની અત્યંત પ્રીતિ ખતાવી આપે છે.

કોઈ છોકરાઓ અમદાવાદમાં શી નહિ મળવાના સખબથીજ ફક્ત આગળ ભણી શકતા નથી અને જે તેમને શી મળે તો સારો અભ્યાસ કરી શકે તેવા છે એવા કોઈ છોકરા સાઈ ઓળખાણુ આપી રણછોડભાઈ પાસે જતા તો તેમને સ્કુલની શી આપી ભણવામાં મદદ કરતા હતા. પણ દરેક મહિને શી આપતી વખતે વર્ગમાં તેમનું કેટલાયું નામ છે, કેટલો નંબર રોજ રાખે છે, કેવો અભ્યાસ છે એ બધો તપાસ કરી તેમને શી આપતા હતા. આમાંના કોઈ નકામાજ શી લેખ જાય છે, ને ભણતા નથી એવા માલૂમ પડે તો તેના મહેતાજ કે માસ્તરની ચીઠ્ઠી મંગાવતા હતા. એ ચીઠ્ઠીમાં જે મહેતાજ કે માસ્તર તે છોકરાના અભ્યાસ વિષે સારો અભિપ્રાય ના આપે તો તે તેની શી તરતજ બંધ કરતા હતા. સુસ્ત માણસને મદદ કરી પૈસા નકામા ગુમાવવા નહિ એમ તેમનું કહેવું હતું. પોતે પોતાનું એક ખાનગી વિદ્યાતેજક ફંડ રાખતા હતા તેમાંથી આ ખર્ચ પોતે નિયમસર કરતા હતા. મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે અમદાવાદની ખાનગી નિશાળોમાં પણ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી નાણાંની મદદ અપાવતા અને અમદાવાદની ગુજરાતી નિશાળો જે મ્યુનિસિપાલિટીના તાબામાં છે તેમને માટે જે જે કરવું યોગ્ય હોય તે કરવામાં તે હમેશાં તત્પર હતા અને એ કામમાં કરકસર કરતા નહિ.

અંગ્રેજીમાં જેને ટેકનીકલ એજ્યુકેશન કહે છે, એટલે ગુજરાતીમાં હુન્નર કળાનું જ્ઞાન એ વિદ્યાનો, ખહેળો ફેલાવો થયેલો જેવાને રણછોડભાઈને ઘણી ઈચ્છા હતી. આ પુસ્તકના પહેલા પ્રકરણમાં આપણે જણાવી ગયા છીએ કે તેમને જીવાનીમાંથીજ હૂન્નરકળાની વિદ્યા સંપાદન કરવાનો ઘણો શોખ હતો. પોતે સારા હોદ્દાની નોકરીમાં હતા તે છતાં નોકરીમાં સદા પડી રહેવાનું પસંદ નહિ કરતાં પોતાના ઉપરી સાહેબ લોકો સાથે વિલાયતના સાંચા અને હુન્નરકળા વિષે હમેશાં વાતો કરતા અને તેમની સલાહ લેતા. આખરે જોગ બની આવ્યો ત્યારે પોતે હુન્નરકળાની વિદ્યાનો

અભ્યાસ કરી પોતે હુન્નરી વેપારનો ધંધો લીધો. જુવાનીમાંથીજ આવી વિદ્યાની ધૂન લાગેલી તેથી દેશમાં લોકો પોતાનો ધંધો છોડી દેખને પણ સરકારી નોકરીઓને માટે વલખાં મારે છે એવું તે જોતા હતા સારે દેશની આબાદી વધવાની આશામાં એ એક જાતનું ખસેલ જેવું તેમને લાગતું. નિશાળોમાં અને કોલેજોમાં સારી વિદ્યા બધી જાતના લોકોએ સંપાદન કરવી ખરી, પણ તે વિદ્યા સંપાદન કીધા પછી નોકરીપરજ આધાર રાખી એસવું એ તેમને પસંદ નહોતું. નિશાળ અને કોલેજોમાં લીધેલી કેળવણી દેશના હુન્નર વેપારને ખીલવવામાં કામ લગાડવી જોઈએ એમ તેમનું કહેવું હતું. તેથી કરીને તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૮૬ નો સરકારી ડ્રાવ નં. ૩૮ હુન્નરકળાની કેળવણીને માટે સરકારે બહાર પાડ્યો સારે રાવબહાદુર રણછોડલાલે તેને ઉલટથી ટેકો આપ્યો. સ્પીનીંગ અને વીવીંગ એટલે સાંચામાં ૩ કાંતવાનો અને કપડાં વણવાનો હુન્નર રણછોડલાલએ સારી પેઢે હાથ ક્યો છે અને તે હુન્નરનો પોતે ખાનગીમાં સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી તે બાબતમાં સારી પ્રવીણતા મેળવી છે એ વાત સરકારને સારી પેઢે ખબર હતી. તેથી કરીને સરકારે પોતાના ઉપલા ડ્રાવમાં જણાવ્યું કે હુન્નરકળાની વિદ્યાની કેળવણી મુ'બઈમાં દાખલ કર્યા પછી અને ત્યાંની અજમાસ કરી જોયા પછી તેવી કેળવણી આપવાની ગોડવણ પાછળથી અમદાવાદમાં શરૂ કરવી જોઈએ. પણ સરકાર ધારતી હતી તેટલી ઉલટ લોકોની આ વિદ્યા માટે ન જણાયાથી મુ'બઈ ઉપરાંત બીજે ટેકાણે આવી સ્કુલો કાઢવાનું કામ ધીમું પડ્યું છે. પણ તેને ઉત્તેજન આપવાને રણછોડલાલએ અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી એ સ્કોલરશીપો કાઢી છે. એ એ સ્કોલરશીપો અમદાવાદના જે વિદ્યાર્થી મુ'બઈની વિક્ટોરિયા જીબ્લી ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં અભ્યાસ કરવા જાય તેને આપવામાં આવે છે.

દેશમાં લોકોની આરોગ્યતા સુધારવા વધારવાનાં કામમાં રણછોડલાલ ઘણો ખંત રાખતા હતા. જે બાબત ઉપાડવાનો પોતાનો વિચાર થાય તે બાબતનો સારી પેઢે અભ્યાસ કીધા સિવાય અને તેમાં સંપૂર્ણ માહિતી મેળવ્યા સિવાય તે કામમાં પોતે કદીપણ પડતા નહિ. ખોટો ઢોંગ અને ખોટો ડોળ બતાવવો એ તેમને ગમતું નહિ અને એ એમનો સ્વભાવજ નહોતો. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં દર વર્ષે સેંકડે મરણનું પ્રમાણ કેટલું છે તે આંકડાઓ તો તેમને મોઢે જેવા થઈ ગયા હતા. કઈ કઈ

સાલમાં ક્યે ક્યે ઠેકાણે કોલેરાનો રોગ જન્મ્યો હતો અને તે વખતે કેટલાં માણસ મરી ગયાં હતાં તે બધી વિગતવાર હકીકત તે યાદ રાખતા હતા અથવા નોંધી રાખતા હતા. ફલાણે ઠેકાણે મરણનું પ્રમાણ સેંકડે વધી ગયું છે તેનું શું કારણ હશે તે સેનીટરી કમિશનર કે કલેક્ટરને પૂછીને ખબર મેળવતા, અને દેશમાં આરોગ્યતા વધારવાને શા શા ઉપાય લેવા જોઈએ તેને માટે ધનામો આખી ભાષણો કરાવવાને પોતે ગુજરાત વરનાક્યુલર સોસાયટીમાં રૂ. ૨,૦૦૦ આપ્યાછે. બ્રીનારાયણની જતના કરવા પોતે ગયા હતા તે વખતે ત્યાંની સ્થિતિ લોકોની આરોગ્યતા સાચવવાની બાબતમાં ખામી ભરેલી જોઈ પોતે અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે અમદાવાદના કલેક્ટર મી० (હાલના ઍનરેબલ) જેમ્સ સાહેબની મારફત તે પ્રાંતના કમીશનર ઉપર રૂ. ૨,૦૦૦ મોકલાવ્યા, તેમાંથી થોડી રકમ થાટ બાંધવાને અને બાકીની લાં જતા જત્રાણુઓની આરોગ્યતા સચવાય એવી કાંઈ ગોઠવણ કરવામાં વાપરવાની સૂચના હતી.

રાવ બહાદુર રણછોડલાલ જ્ઞાતે સાડોદરા નાગર હતા. સાડોદરા નાગર જ્ઞાતિમાં તે શ્રેષ્ઠ અને સૌથી આગેવાન ગૃહસ્થ હતા. નાતની ધણું કરીને દરેક સભામાં એટલે ધણુંકરીને જ્યારે નાત એકઠી થાય તે વખતે હાજર રહેતા હતા અને નાતના કલ્યાણની દરેક બાબતને ટેકા આપતા હતા. એમની નાતમાં મરણના પ્રસંગે દશમા અગિયારમાના દિવસે સગાંબહાલાં જમાડવાનો ધણા વખતથી ચાલ પડી ગયો છે. પ્રથમતો એ દશમા અગિયારમાને દિવસે આખી નાત જમાડવાનો તેમનામાં રિવાજ હતો. તે તો ધણું વર્ષથી બંધ થઈ ગયો છે. પણ દશમા અગિયારમાને દિવસે સગાં જમાડવાનો ચાલ હજુ પણ મોજુદ છે. રણ-છોડલાલનો અભિપ્રાયતો મૂળ એવો કે મરણ પ્રસંગે નાતો કરવાનો ચાલ છે તે તદન જંગલી ચાલ છે અને તે નાબૂદ થવો જોઈએ. પણ કોઈ કામ ઉતાવળથી એકદમ ન કરી નાંખવું એ તેમનો સ્વભાવજ હતો. તેટલા માટે દશમું, અગિયારમું ને બારમું એ દિવસોએ જમવાનો ચાલ કાઢી નાંખવાની હીલચાલ તેમણે સંવત ૧૯૩૮ ની સાલમાં એટલે સન ૧૮૮૨ ની સાલમાં કરી. તેને માટે નાત એકઠી કરી. તેમાં દશમા, અગિયારમા અને બારમાને દિવસે બ્રાહ્મણો અને મરનારના કુટુંબી સિવાય બીજા કોઈ એ જમવા જવું નહિ એ બાબત વિષે ચરચા ચાલી, ત્યારે છેવટે વાદવિવાદ થતાં એવો ફરાવ થયો કે બારમાની તો છૂટી રાખવી પણ

દશમું અગિયારમું અંધ કરવું. આ વાત રણછોડલાલએ કબૂલ કરી કેમકે તેમની પ્રકૃતિ એવી હતી કે વગર વિરૂદ્ધતાએ જેટલો સુધારો થઈ શકે તેટલો ઘણો સારો કહેવાય એમ માનવું. આખરે એવો દરાવ તે દિવસે મળેલી નાતે કયો, પણ કોઈપણ પદને કે કોઈપણ માણસને આ દરાવ વિરૂદ્ધ પાછળથી બડબડવાનું કાંઈ કારણ ન રહે અને લોક એમ ના કહે કે કોઈપણ કામ એમણે આપ મતથી કે દુરાગ્રહથી કર્યું એવી રીતે પ્રમાણિકપણે કામ કરવાની એમની સ્વભાવિક પ્રકૃતિને લીધે ઉપલો દરાવ કર્યા બાદ તમે એવી એક કલમ મૂકી કે આ દરાવ વિરૂદ્ધ કોઈને કાંઈ હકીકત જાહેર કરવી હોય તો આ દરાવની તારીખથી પંદર દિવસની અંદર ખબર આપવી અને એ પંદર દિવસમાં કોઈનો વિરૂદ્ધ અભિપ્રાય નહિ આવે તો આ દરાવ છેવટનો બહાલ દરાવ ગણાશે. ત્યારપછી આઠ દિવસની અંદર એમની નાતમાં ખગભગાટ ઉઠ્યો. દશમું અગિયારમું જન્મવાનું છોડવાનું પસંદ નહિ કરનારાઓએ વિરૂદ્ધ બૂમાટ કીધો. ફરી નાત એકઠી થઈ. દશમું અગિયારમું અસલ પ્રમાણે જરૂરી રાખવું એવી માગણી ચાલી. તેમાં એક તાબુબ કરનારો દેખાવ એવો થયો હતો કે એમના કારખાનામાં એમના હાથ નીચે નોકરી કરનારા અને એમનો પગાર ખાનારા એમની નાતના કેટલાક એમના વિરૂદ્ધ થયા હતા. બહુ તાંતણ બળિયું. મત લેવાયા તેમાં દશમું અગિયારમું અસલ પ્રમાણે કાયમ રાખવું એ તરફેણમાં થોડાક વધારે મત પડ્યા. તેથી રાવ બહાદુર રણછોડલાલની અસલ દરખાસ્ત મારી ગઈ. તેવી વખતે તેમની નમનતાનો નમૂનો જોવાનો છે. તેમણે પોતાના વિરૂદ્ધ મત વધી ગયલા જોઈને કહ્યું, “ત્યારે અમે હાર્યા, બાવા. અમારે કાંઈ એ બાબત મમત નથી.” કોઈ પણ બાબતમાં પોતાનું ફાવે નહિ ને પોતાનું ધાર્યું ના થાય તોપણ પોતાનું અપમાન થયું એમ પોતે કદી ગણતા નહિ અને ફરી હવે નાત મળે તો નાતમાં જવું નહિ ને નાતના કામમાં પડવું નહિ એમ તે કદી કરતા નહિ. આટલા ઉપરથીજ નાત કસ્યાણને માટે તેમની કાળજી જણાઈ આવતી હતી. નાત ટૂંકી ટૂંકી થઈ જતી જોઈ તે વારંવાર પોતાનો ખેદ અતાવતા હતા અને પોતાની જ્ઞાતિના માણસોને પોતાની દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વારંવાર સૂચના આપતા હતા કે જો જો બીજાં કેકાણાંની માફક અમદાવાદમાં આપણી નાતમાં કદાચ કન્યા વિક્રયનો પાપી દુરાચાર પેસી જાય નહિ માટે ચેતતા રહેજો. અગાધ દિર્ઘ દૃષ્ટિ.

વાળા મહા પ્રતાપી પવિત્ર પુરૂષ ! તમે તો સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા ! તમારી ભવિષ્ય વાણી !!

અમદાવાદમાં રાવબહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઈ તથા રાવ સાહેબ મહિપતરામ રૂપરામની હયાતીમાં આજ્ઞા સમસ્તની નાતો એકઠી કરી દેઈ આજ્ઞાની એકજ નાત આંધવી એવો સુધારો કરવાની એક વખત હીલચાલ થઈ હતી. તેને માટે શહેરની મુખ્ય લાયબ્રેરીમાં ભાપણો થયાં હતાં. તે વાતને ટેકો આપતાં રાવ બહાદુર રણછોડલાલે એવો મત દર્શાવ્યો હતો કે પ્રથમ ધીમે ધીમે પગલું ભરવું જોઈએ. શરૂઆતમાં નાગરોની હાલમાં તો ત્રણ જુદી જુદી જાત છે, તે ત્રણેને ભેગા કરી નાગરની એક નાત બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી કરી સંપ વધે અને નાતો ટૂંકી થઈ જતી અટકે.

દેશાટન કરવામાં અને વિલાયત અને અમેરિકા સુધી જવામાં નાતનો પ્રતિબંધ દેશની આબાદીને નુકસાનકારક છે એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો. તેથી કરીને જ્યારે તેમની નાતના ગૃહસ્થ મરહુમ રાજેશ્રી હરિલાલ હર્ષદરાય દ્રવ વિલાયત જઈ આવ્યા ત્યારે તેમને નાતમાં દાખલ થતાં અડચણ પડી હતી તે વાતથી તેમને અણગમો થયો હતો તેથી તેમને નાતમાં દાખલ કરવાને ઘણી સારી સહાય કરી હતી. ઉપરા ઉપરી નાત એકઠી કરવામાં આવી હતી અને નાતના લોકોનાં મન સમાધાન કરવાને ફરી ફરી રણછોડભાઈ ઉપદેશ કરતા હતા. નડિયાદ, ડભોઈ, વાંણોદ, કન્યાળી વગેરે સ્થળોના સાડોદરા નાગરોની સલાહ લીધી હતી. છેવટે ઘણી મુશ્કેલીથી કેટલાક માણસો નારાજ છતાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે આજ્ઞાના આદ્યગુરૂ શ્રીમંત શંકરાચાર્યનો અભિપ્રાય આ બાબત લેવો, અને એ અભિપ્રાય લેવાજવા સાડું અને એ બાબતની ખબર નાતને જાહેર કરવા સાડું એક પંચ નીમવું. એ પ્રમાણે પંચ નીમાયું. પંચના માણસો શ્રીમંત રાજ રાજેશ્વર સ્વામી પાસે ગયા. ત્યાં જઈ રાજેશ્રી હરિલાલ દ્રવ વિલાયત જઈ આવેલા તેમને નાતમાં લેવા બાબત તેમનો શો અભિપ્રાય છે તે પૂછી જોયું. સ્વામીએ કેટલુંક પ્રાયશ્ચિત કરવાનું બતાવ્યું અને કહ્યું કે એ પ્રાયશ્ચિત યથાયોગ્ય કીધા પછી તેમને નાતમાં લેવાને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કશી અડચણ નથી. તે પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત કીધું અને રાજેશ્રી હરિલાલ નાતમાં ઘણી મહેનતે પાછા દાખલ થયા. આ બધો પ્રતાપ તેમની નાતના આગેવાન ગૃહસ્થ રાવ બહાદુર રણછોડલાલનો.

આ ઉપરથી જણાશે કે રાવ અહાદૂર છેક દુરાગ્રહપણે જુના મતને વળગી રહેનારા કે જહેમી હોસા નહોતા. ધર્મને તારણ કરી કરીને એમણે વાંચ્યો હતો અને જોયો હતો. તેમાં લખેલો વિધિ અને નિષેધ હાલના સમયને કેટલો અનુકૂળ છે તે વિશે વિચાર કરીને નાત જતની આબતમાં તે ધર્મનું ધોરણ ચલાવતા. પોતે પોતાની નાતના રસોયાની રાંધેલી રસોઈ સિવાય બીજા કોઈ નાગર કે બીજા કોઈ બ્રાહ્મણની રાંધેલી રસોઈ જમતા નહિ. વડનગરા નાગર કે વિસનગરા નાગરની પણ રસોઈ પોતે જમતા નહિ. એ કશા જહેમને લીધે નહિ, પણ ફક્ત સ્વજ્ઞાતિ રક્ષણાર્થે એવી તેમને પોતાની જ્ઞાતિને માટે મમતા હતી. પોતાની જ્ઞાતિના કોલેજમાં શીખતા વિદ્યાર્થીઓ માટે તેમણે એ સ્કોલરશિપો કાઢી છે. દર વર્ષે હાટ-કેશ્વરના વાર્ષિક આચ્છવને દિવસે નિશાળમાં શીખતા છોકરા છોડિયોને તેમના તરફથી ધનામ મળે છે. તેમની નાતનાં વીસ પચીસ માણસોનો તેમના કારખાનામાં નીભાવ થાય છે. તેમની નાતના ભૂજના દિવાન સાહેબ રાવ અહાદૂર મોતિલાલ લાલભાઈ તેમના મરણની દીલગિરી જણાવતાં રાવ અહાદૂરના પુત્ર શેઠ માધવલાલને લખે છે કે “ સાહોદરા નાગરની નાતનો તેજસ્વી મૂગટ જતો રહ્યો !! ”

પ્રકરણ ૮ મું.

પરચુરણ અવલોકન.

આપણા લોકમાં કહેવત છે કે દેશાટન કીધાથી અને જુદા જુદા દેખાવનું અવલોકન કીધાથી માણસમાં હોંશિયારી સારી આવે છે. તે પ્રમાણે રાવ બહાદૂર રણછોડભાઈએ આખા હિંદુસ્તાનમાં સીસોન, કાશ્મીર અને સિંધ સિવાય બધે મુસાફરી જુદે જુદે વખતે કરી હતી. કાશી અને કલકત્તાં તે પોતે એક કરતાં વધારે વખત જઈ આવ્યા હતા. સન ૧૮૮૪ ની કલકત્તા એક્ઝીબીશનમાં તે ગયા હતા. તે વખતે ત્યાં તેમના મિત્ર સર થીઓડર હોપ સાહેબને મળ્યા હતા. તેમની સાથે કલકત્તાની ગઠરો સંબંધી વાતચિત્ત કરી હતી. કલકત્તામાં કચરો પૂંને અને ગંદકી રેલ્વે મારફત બહાર જવાની પદ્ધતિ જોઈને અમદાવાદમાં પણ તેમ થાય તો લોકોની આરોગ્યતામાં સુધારો થાય એવો એમનો અભિપ્રાય થવાથી અમદાવાદની ગંદકી દૂર લેઈ જવા માટે ટ્રામવે બાંધવાનો તેમના મનમાં વિચાર આવી રહેલો હતો તે તેમણે પૂરો કર્યો.

કલકત્તામાં બ્રાહ્મણો માંછલાંતો ઉપયોગ કરે છે તે જોઈ તેમને ઘણો તિરસ્કાર આવ્યો હતો, અને તે નાપસંદ રિવાજ વિષે અમદાવાદમાં આવ્યા પછી તેમણે એ ત્રણવાર ટીકા કીધી હતી.

કાશ્મીરમાં તેમના પૌત્ર મુસાફરી કરવા ગયા હતા ત્યાં તે મૂલકમાં પંડિત બ્રાહ્મણો માંસ ભોજન કરે છે તે સાંભળી તેમના મનને અતિશય ખેદ થયો હતો અને તે વાત અમદાવાદમાં ઘણાના મ્હોં આગળ તેમણે કરી હતી.

મુસાફરીમાં રતો પાક જ્યાં નીપજતો હોય તેવા મૂલકમાં જતા અને ત્યાં કપાસ કેમ વચાય છે, પાક કેવો ને કેટલો થાય છે અને ત્યાંની ધરતી કેવા પ્રકારની છે તેનો તપાસ કરતા. મુસાફરીમાં વળી લોહું અને કોયલા જે ધરતીમાંથી નીકળી શકે તેના સંભવવાળી ધરતીનો પણ પૂછપરછ કરીને તપાસ કરતા. લોકોની રીતભાત-તેમાં ખાસ કરીને પર મૂલકના લોકોનો ધર્માચાર કેવો છે, ત્યાંનાં હવા પાણી કેવાં છે, હવા સારી રહેવાનાં કુદરતી

તથા કૃત્રિમ શાંશાં સાધનો છે, ત્યાંનો મુખ્ય વેપાર શો છે વગેરે તમામ આબતનું અવલોકન કરતા હતા.

જનરાઓ પણ એમણે બંધી કરેલી હતી. હિંદુસ્તાનમાં જેટલાં તીર્થ-નાં નાનાં મોટાં સ્થળો છે તે બધે ડેકાણે એ જનરાઓ જઈ આવ્યા હતા. ડેક બદ્રિનારાયણથી તે શ્વેતપિંદુરામેશ્વર સૂધી જઈ આવ્યા હતા. બદ્રિનારાયણ ગયા ત્યાં લોકોની અને જનરાઓની આરોગ્યતા સચવાય તેવી ગોઠવણના કામમાં રૂ. ૨,૦૦૦ અમદાવાદના કલેક્ટર મી. (હાલ ઓનરેબલ) જેમ્સ સાહેબની મારફતે મોકલાવ્યા હતા તે વાત આગળ જણાવી છે. જનરાઓ દ્વારા અવલોકન અને ધર્મ એ બેઉ કાર્ય એમણે સાધ્યાં હતાં. કાશી ક્ષેત્રમાં એકથી વધારે વાર તેઓ જઈ આવ્યા હતા અને ગ્રહણનો જોગ સાધી ગંગામાં સ્નાન કરી આવ્યા હતા, કારણ આપણા લોકોમાં ગ્રહણનો દિવસ એકાદ કાશીમાં રહેવું એનું મોટું પુન્ય ગણાય છે; પહેલ વહેલા કાશીયાત્રાએ પોતે સન ૧૮૬૨ ની સાલમાં ગયેલા જણાય છે. તે વખતે તેમની સાથે તેમની જ્ઞાતિનું પચાસ સાઠ માણસનું મંડળ હતું અને એ ત્રીજા ક્લાસની ગાડીઓ વાટમાં તેમની સાથેના મંડળને માટે રીઝવે કરવી પડતી હતી. ગયાજીમાં શ્રાદ્ધ કરવા માટે તેઓ ગયા હતા. એકાદ મકર સંક્રાંતના દિવસે પ્રયાગમાં પણ વાસો રહી આવ્યા હતા, કેમકે જેમ ગ્રહણ કાશીમાં કરવાનું મહાત્મ ગણાય છે તેમ મકર સંક્રાંતનો દિવસ પ્રયાગમાં રહેવાનું મહાત્મ મનાય છે. શ્વેતપિંદુરામેશ્વરની જનરાઓ પોતે પોતાનું આખું કુટુંબ લેઈને સન ૧૮૭૮ માં ગયા હતા. રસ્તામાં તેમણે આખા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં, મદ્રાસ, ટ્રીચીનોપોલી, માદ્રસોર વગેરે ડેકાણે મુસાફરી કરી હતી. સન ૧૮૮૧ માં જગન્નાથપુરી વગેરે તે તરફની જનરા કરવા ગયા હતા. અને સન ૧૮૮૭ ની સાલમાં દ્વારકાં અને કચ્છના નારાયણ સરોવર સૂધી ગયા હતા. જનરાઓમાં પુરાણોમાં વર્ણવેલાં દેવોનાં સ્થળો જોવાની તેમને બહુ જ્ઞાસા થતી હતી.

દેશાટન અને જનરાને માટે આખા હિંદુસ્તાનમાં ફરી આવ્યાથી દેશને, વેપારને, ધર્મને, લોકને અને પ્રત્યેક જનને હાલના સમયને અનુકૂળ આવે એવી લાભ કરતી શી શી ચીજો છે તેનું તેમણે સારી પેઠે મનન કીધું હતું. તેથી કરીને હાલના સુધારાવાળાઓએ હિંદુસ્તાનના જન મંડળમાં કરવા ધારેલા સુધારા કેટલે દરજ્જે લોકોની હાલની સ્થિતિને

અનુકૂળ આવશે એનું તે બરાબર તોલ કરી શકતા હતા. આવું હોવાથી હાલના સુધારાવાળાના દરેક સુધારા તે માન્ય કરતા નહિ અને પોતાનો ટેકો તેને આપતા નહિ. આ ઠેકાણે વળી પાછું વાંચન વર્ગને મારે સંભારી આપવું જોઈએ કે રણછોડભાઈના જન્મ ચરિત્રમાં વારંવાર પદે પદે આપણે જોઈશું કે જે બાબત કોઈ ગંભીર પ્રકારની હાની ઉત્પન્ન કરે તેવી નથી અને તેવી બાબત કોઈ સારા માણસોએ ઉપાડી તો તેની ખુદી રીતે વિરૂદ્ધ પડી કોઈને માહું લગાડવું એવી તેમની મૂળથીજ પ્રકૃતિ હતી નહિ. તેથી આવી જે બાબતો તેમને નાપસંદ હોય તેને માટેની પોતાની નાપસંદગી પોતાના મનમાંજ રાખતા હતા કે જેથી કોઈ સાધારણ માણસ તો કળીપણ શકે નહિ કે કોઈપણ અમુક બાબતની તરફણમાં કે વિરૂદ્ધમાં રાવ બહાદૂર છે, કેમકે એમનું મન માપી શકવું બહુ મુશ્કેલ હતું. દાખલા તરીકે પુનર્વિવાહની બાબત તેમને અવિદ્વાંનાં પુનર્લગ્નની હદ સૂધી પસંદ હતી, તે છતાં તેમના મિત્રો મરહુમ રાવ બહાદૂર ગોપાળરાવ હરિદેશમુખ, રાવ સાહેબ મહિપતરામ રૂપરામ અને રાવ બહાદૂર લાલશંકર ઉમિયાશંકરથી તેહદ ઉપરાંત પણ તે વિરક્ત છે એવું કોઈપણ દિવસ જણાયું નથી. એક વખત રાવ બહાદૂર ગોપાળરાવ હરિદેશમુખના વખતમાં રાવસાહેબ મહિપતરામની ટ્રેધનીંગ કોલેજમાં એક પુનર્લગ્ન થવાનું હતું. તેને માટે ખરચને સાડાં ઉધરાણીની ટીપ રાવ સાહેબ મહિપતરામે કરી અને શહેરના સુધરેલા નામાંકિત માણસોમાં રૂપીઆ ભરાવા તે ટીપ ફરતી ફરતી રણછોડભાઈ પાસે આવી અને ટીપ લાવનાર માણસે કહ્યું કે “રાવ બહાદૂર ગોપાળરાવ હરિએ અને રાવ સાહેબ મહિપતરામે મને આ ટીપ લેઈ આપની પાસે મોકલ્યો છે.” રણ-છોડભાઈએ ટીપ હાથમાં લીધી. તેમાં કેટલાક સુધારાવાળા સજ્જનોએ ભરેલાં નામ જોયાં. થોડીવાર કાગળ હાથમાં ઝાલી રહી વિચાર કર્યો અને છેવટે તે ટીપ લાવનાર માણસને તે કાગળ પાછો આપ્યો અને કહ્યું કે “રાવ બહાદૂર ગોપાળરાવજીને અને રાવ સાહેબ મહિપતરામભાઈને મારી સલામ કહેજો અને તેમને મારા તરફથી એમ જણાવજો કે મારે મારી મિલના સંબંધ કરીને વાણિયા અને શ્રાવક લોક સાથે વ્યવહાર રહ્યો અને એ લોકોને અને સામાન્ય વર્ગને પુર્નવિવાહની બાબત હાલ પસંદ પડે તેવી નથી, અને તેથી જો હું આ ટીપમાં નાણાં ભરી સામેલ થાઉં તો મારા મિલના વેપારને નુકસાન લાગે, માટે આ ઠેકાણે તમે કહો તેમ હું કરું.” આવો જવાબ આપી તે માણસને વિદાય કર્યો. આવી રીતે

કોઈના દીલને માઠું ન લાગે તેવો વચ્ચો રસ્તો લેવાની તેમની મૂળથીજ પ્રકૃતિ હતી.

કોંગ્રેસમાં રાવ બહાદૂર કેટલીક વખતે ભાગ લેતા હતા તે પણ તેવીજ રીતે. અમદાવાદમાં પ્રોવિનશિયલ કોનફરન્સ ભરાઈ તેમાં પોતે હાજર થયા હતા. પણ આ દરેક પ્રસંગે સરકાર તરફ વફાદારી સાચવીને જેટલો ભાગ લેવાય તેમ લીધેલો છે. મરહુમ રાષ્ટ્રિય આંદોલનની માફક પોતાના રાગને વફાદાર રહી જેટલું દેશને માટે કરી શકાય તેટલું અને તેવી રીતે તેમણે કૃત્ય કરેલું છે. મરહુમ રાષ્ટ્રિય આંદોલનના જન્મચરિત્રમાં એજ ખૂબી જોવામાં આવે છે કે જે કે જે એજ સ્ટેટ સાહેબ ચુસ્ત દેશભક્ત હતા તથાપિ નામદાર મહારાણીશ્રીના અંગતી કોઈપણ બાબત આવે તેમાં પોતાની યોગીના માણસોને માઠું લગાડીને પણ તે વાતને મજબૂત ટેકો આપી તે પાર ઉતારતા. તેવીજ રીતે આપણા રાવ બહાદૂર રણછોડભાઈની પણ કૃતિ હતી. તેની સાથે એટલું પણ જણાવવું જોઈએ કે અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં જે રીતસર છૂટ અને હક આપ્યા છે તેનો હકસર લાભ લેવાને રાવ બહાદૂર કોઈથી અને કશાથી ડરતા નહિ. પોતાના તાબાની મ્યુનિસિપાલિટીના સંબંધમાં કલેક્ટર સાહેબે કરેલો દૂકમ તેમને ગેરવાજબી લાગે તો તે સામે કમીશનર સાહેબને અપીલ કરવાને તે ચૂકતા નહિ.

જે સુધારો તેમને ચોખ્ખી રીતે પસંદજ પડતો તેને પોતે તન મન અને ધનથી મદદ કરવાને ચૂક્યા નથી. સ્ત્રી કેળવણી તેમને ઘણી પસંદ હતી તેથી તેમના મિત્ર મરહુમ રાવ બહાદૂર શેઠ મગનભાઈ કરમચંદને એક કન્યાશાળા ઉઘાડવાને તેમણેજ સલાહ આપી હતી. સ્ત્રીઓને ભાપણ કરવાની સમાજમાં હાજર રહી સ્ત્રીઓને માટે ઇનામની સ્પર્ધાવાળાં ભાપણો પોતે સાંભળતા હતા. તેમજ પોતે પણ ખાડિયામાં સ્ત્રી કેળવણીને માટે પોતાના નામથી એક કન્યાશાળા બનાવી છે તે વાંચનારે તેમના ધર્મદા કામના પ્રકરણમાં વાંચ્યું હશે.

વિલાયત સુધી દેશાટન કરવા જવામાં કાંઈ હરકત નથી અને તેવા કામને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ એવો તેમનો મત હતો. તેથી કરીને તેમની નાતવાળા મરહુમ રા. ૨૦ હરિલાલ ધ્રુવ ઓરિએન્ટલ કોનગ્રેસમાં હાજર થવા વિલાયત ગયા હતા, તે જ્યારે વિલાયતથી પાછા આવ્યા ત્યારે

તેમને પાછા નાતમાં લેવાને પોતે બનતી મદદ કીધી હતી તે વાત સાતમા પ્રકરણમાં દર્શાવેલી છે.

બાળ લગ્ન નિષેધક મંડળીને રાવ બહાદુર અંતઃકરણથી ટેકો આપતા હતા. પોતે બાળ લગ્નની તદ્દન વિરુદ્ધ હતા. છોકરાઓની કેળવણીમાં વિદ્ય પાડનાર અને તેમની શરીર સંપત્તિ બગાડનાર બાળ લગ્નજ છે એવું પોતે વારંવાર બોલતા હતા. છોકરાની ઉંમર ઓછામાં ઓછી છોડીથી સાતેક વર્ષે મ્હોટી હોય તેવી રીતે લગ્નનાં જોડાં થવાં જોઈએ એવો તેમનો મત હતો. જમણવારોના ગળ ઉપરાંત ખરચ ના કરવા એવો પોતે વારંવાર ઉપદેશ કરતા હતા. દેશમાં, પોતાના શહેરમાં, અને પોતાની નાતમાં જમણવારોના ખોટા ખરચ પોતાના ગળ ઉપરાંત ખોટા મુમતથી લોકો કરે છે અને તેને પરિણામે તેઓ પાયમાલ થઈ જાય છે અને દુઃખ પામે છે અને પોતાનાં છોકરાં છૈયાંને પણ દુઃખમાં મૂકી જાય છે એવાં દૃષ્ટાંતો તેમણે નજરે જોયાં હતાં તેથી તે સામે પોતે વારંવાર પોકાર ઉઠાવતા હતા.

નાચ-તાનના રંગના રિવાજને તે નાપસંદ કરતા હતા અને તેવી મીઠાસોમાં પોતે કદી પણ ભાગ લેતા નહિ. પણ કોઈ કેકાણે હરદાસજીની કથા અથવા એવો કાંઈ હરિકીર્તનનો મેળાવડો હોય ત્યાં ભાગ લેતા હતા. દરેક લોકહિતાર્થના જાહેર મેળાવડામાં ગમે તેમ કરી વખત બચાવી પોતે ભાગ લેવા ચૂકતા નહિ. ફલાણા સ્વામી, કે ફલાણા બાબુ, કે ફલાણા પ્રેક્ષિસર, કે ફલાણા પંડિતાણી ખાસ ભાષણ કરવાને અમદાવાદમાં આવવાનાં છે એમ પોતાને ખબર મળે તો તેમને સ્ટેશનપર સામા લેવા જવું, તેમને શહેરમાં ઉતરવાની તથા જમવાની સોંપ કરી આપવી, તથા તેમને ભાષણ કરવાને અનુકૂળ વખત, જગો અને અનુકૂળ શ્રોતાજનોની સગવડ કરી આપવી-એ બધું કામ પોતે માથે લેતા હતા, તેમાં સામેલ રહેતા હતા અને છેવટે તે સંજ્ઞન શહેરમાંથી વિદાય થાય ત્યારે તેમને સ્ટેશનપર વળાવવાને માટે પણ જતા હતા. આવાં જાહેર લોકોપયોગી કામોમાં રાવ બહાદુર રણછોડભાઈ, મરહુમ રાવ બહાદુર ગોપાળરાવ હરિ, રાવ બહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઈ, રાવ સાહેબ મહિપતરામ રૂપરામ અને રાવ બહાદુર લાલશંકર ઉમિયાશંકર એ બધાની એક ટોળી હતી. જ્યાં જ્યાં આવાં જાહેર લોકોપયોગી કામ બાબતનો મેળાવડો હોય ત્યાં આ ટોળી સાથે હોયને હોયજ. મેળાવડાનું કામ શરૂ થાય કે બધા શ્રોતાજનો મુખ્ય

બેઠકની ખુરશીઓ તરફ નજર કરે. તેમાં તે ટોળીનો એકાદ ગૃહસ્થ ના આવ્યો હોય તો લોકો કહેશે કે ફલાણા આવજ નથી. એમ લોકો બોલતા હોય કે વિચારતા હોય તેટલામાં તો ધડધડ ગાડી ખખડે અને એકાદ મીનીટમાં ખૂટતા નર આવીને ટપ ખૂરસી ઉપર બેસી જાય. એ ટોળી અમદાવાદ શહેરનો એક પંચ રત્નનો હાર હતો. તે હાર વડે અમદાવાદ ઘણું શોભતું હતું. તે હાર બહુ દિવસથી તૂટવા માંડ્યો હતો તે છતાં ટકી રહ્યો હતો, તેથી બાકી રહેલાં રત્નને ધસારો વધારે પોચતો હતો.

અમદાવાદની ગુજરાત વરનાકચુલર સોસાયટી જે જૂના વખતથી ઇસ્વી સન ૧૮૪૮ માં સ્થપાયેલી છે તેના રાવ બહાદૂર રણુછોડભાઈ સન ૧૮૬૮ ની સાલથી લાઈફ મેમ્બર હતા, અને સોસાયટીનું હિત અને આબાદી વધારવાને ઘણી કાળજી રાખતા હતા. સન ૧૮૮૮ થી તે આવજ સૂધી પોતે તેના પ્રેસિડેન્ટ હતા. સોસાયટી માટે તેમનો ઘણો ઉંચો મત હતો. તે અભિપ્રાય તેમણે સોસાયટીના સન ૧૮૮૮ ના વાર્ષિક રીપોર્ટમાં આ પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે:—“આખા મુંબઈ ઇલાકામાં દેશી ભાપાનું હિત અને આબાદી વધારવાને પ્રયાસ કરનાર ગુજરાત વરનાકચુલર સોસાયટીની સભા જેવી એકે ખીજ સભા નથી. દક્ષિણમાં આના જેવી સભા સ્થાપવાને કેટલીક મુદ્દત ઉપર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, પણ તે ફતેહમંદ થયો નથી. દેશની કેળવણી અને તેને પરિણામે દેશની આબાદીનાં સાધનો અતે દેશી ભાપાઓજ છે. પર ભાપાના અભ્યાસનો ફેલાવ કરીનેજ કોઈ દેશ ઉન્નતિ પામેલો હોય એવો દાખલો જાણ્યામાં આવ્યો નથી. અંગ્રેજ પ્રજા અને યૂરોપની ખીજ પ્રજાઓમાં ઉંચા પ્રકારનો હાલનો સુધારો અને આબાદી તે તેમની દેશી ભાપાઓ ખીલવવાને લીધેજ છે. તેજ ધારણે જોઈશું તો આપણને માલૂમ પડશે કે દેશની ભવિષ્યમાં ઉન્નતિ કરવાને માટે સાધનો દેશી ભાપા છે એમ ધારવું ખોટું નથી. આથી કરીને જે સોસાયટીનો હેતુ અને પ્રયત્ન દેશી ભાપાનો ફેલાવો કરવાનો અને તેને લીધે દેશની ભવિષ્યની ઉન્નતી કરવાનો છે તેવી સોસાયટીમાં વિદ્ય નાંખવાં એ સારા માણસોને ધાન્ય નથી. પણ તેમ નહિ કરતાં પોતાના દેશનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા ગુજરાતના દરેક રહેવાસીની મારા ધારવા પ્રમાણે ઉલટી ફરજ છે કે પોતાથી બનતી મદદ ગુજરાત વરનાકચુલર સોસાયટીને આપવી.”

અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રેસિડેન્ટ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રેસિડેન્ટ, તેમજ અમદાવાદની મીલ ઓનર્સ એસોસીએશનના પણ તે પ્રેસિડેન્ટ હતા. અમદાવાદમાં રૂના સાંચાની મીલનો ઉદ્યોગ દાખલ કરનાર રાવ બહાદુર પોતેજ હતા એ આપણે ત્રીજા પ્રકરણમાં કહી ગયા છીએ. ત્યાર પછી તેમનું જોઈને અને તેમની સલાહ લેઈને બીજા ધનાઢ્ય શેડીઆઓએ અમદાવાદમાં પોતાપોતાની મીલો સ્થાપી તેમાં વખતો વખત તેઓ રણછોડભાઈની સલાહની મદદ લેતા હતા અને પોતે ખૂશીથી પોતાની કીમતી સલાહ આપતા હતા. આ પ્રમાણે અમદાવાદમાં લગભગ સોળ સત્તર મીલો સ્થપાયા પછી બધા મીલના માલિકોએ મળી રાવ બહાદુરની સલાહથી અંદર અંદર મસલત ચલાવવાને અને અરસ્પરસ એક બીજાને મદદ કરવાને મીલ ઓનર્સ એસોસીએશનની સભા સ્થાપી. આથી કરીને બધી મીલના માલિકોને અરસ્પરસ સલાહ તથા મસલતનો ઘણો લાભ મળે છે. આ સભાના પ્રેસિડેન્ટ એ મિલના ઉદ્યોગના પિતા રાવ બહાદુરને ઠરાવ્યા. એ એસોસિએશનને માંહોમાંહી મસલત કરતાં એમ માલૂમ પડ્યું કે મીલના મજૂરોને આડે આડે દહાડે પગાર આપવાનો રિવાજ બધી મીલોમાં ચાલે છે તેથી કરીને મજૂરો કામમાં ઘણું બેદરકારપણું બતાવે છે તથા વારંવાર ગેરહાજર રહે છે તેથી મીલના કામને ઘણી અડચણ પડે છે, કેમકે આઠ દહાડાનો પગાર મળ્યો એટલે તે લેઈને અમુક મજૂર બીજે ઠેકાણે જતો રહે છે અને તેને ઠેકાણે નવો મજૂર શોધી કાઢતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે. આવા વિચારથી મીલ ઓનર્સ એસોસીએશનની સભાએ એવો ઠરાવ કીધો કે મીલ મજૂરોને જે આડે દહાડે પગાર આપવાનો રિવાજ છે તે બંધ કરી પંદર દહાડે કે મહિને મહિને પગાર કરવાની રીત રાખવી. આ ઠરાવ સાંભળીને બધી મીલના મજૂરોએ એક સંપ કરી મીલની મજૂરી સમૂળગી ના કરવી અને હડતાલ પાડવી એવો નિશ્ચય કીધો. આ પ્રમાણે મિલ મજૂરોએ હડતાલ પાડ્યાથી બધી મિલોનું કામ અટકી પડ્યું અને ઘણું નુકસાન થવા લાગ્યું. મજૂરો ખૂબ ઉશ્કેરાઈ ગયા અને તોફાન મચાવવાને તૈયાર થઈ ગયા, અને બધા એકઠા થઈ રાવ બહાદુર પાસે ગયા. રાવ બહાદુરે તેમને ધીમા પાડ્યા અને ધીરજ દીધી કે તેમની દાદ પર સારી રીતે લક્ષ આપવામાં આવશે અને એ બાબત પર થોડી વખતમાં ફરી વિચાર કરવા સભા મેળવવામાં આવશે. તે મુજબ મિલ ઓનર્સ એસોસીએશનની સભા મેળવી રાવબહાદુરે એકે બાબતે નુકસાન કે અડચણ ના થાય

તેવો એક રસ્તો શોધી કાઢ્યો અને તે પ્રમાણે પગાર આપવાનો રિવાજ રાખ્યો. આથી મજૂરો હડતાલ છોડી દેઈ પાછા કામે લાગી ગયા. આવી રીતે અમદાવાદની બધી મિલોના માલિકોને તેમની સલાહ વારંવાર ઘણી ઉપયોગી થઈ પડતી હતી. વળી બધાની તરફથી મિલોના લાભ માટે ફેક્ટરી એક્ટમાં ફેટલીક છૂટ મુકવાને માટે તે સરકારમાં લડત પણ લડતા હતા. ચૌદ વર્ષની અંદરનાં છોકરાંને અને સ્ત્રીઓને મિલોમાં આખો દિવસ કામ કરવા દેવાની કાયદામાં મનાઈ છે તેને માટે રાવ બહાદૂરે ચૌદને બદલે બાર વર્ષ કરવાની અને સ્ત્રીઓને આખો દિવસ કામ કરવા દેવાની રજૂઆત આપવા માટે સરકારમાં લખાણ કીધું હતું. તેમાં એવી દલીલો જણાવી હતી કે સરકારે છોકરાંઓને નિશાળમાં ફેળવણી લેવાને વખત આપવાના હેતુથી આવો કાયદો કીધો છે, પરંતુ જે છોકરાંઓ નિશાળમાં બિલકુલ ફેળવણી લેવા જતાં નથી અને મિલમાં નથી આવતાં તો બારણે રજાળતાં ફરે છે તે પોતાનાં માબાપને સંતાપે છે તેવાંજ છોકરાં પૈસાની લાલચે રજાળવા ના જતાં મિલમાં કામ કરવા આવે છે, તો બાર વર્ષની ઉપરાંતના આવા છોકરાંઓ આખો દિવસ કામમાં રોકાય તો રજાળવાને અને તોફાન શીખવાને બદલે ઉલટા તેઓ સુધરે, કામ શીખે તે પૈસો કમાય. તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ પણ ઘર આગળ આખો દિવસ મરદના કરતાં પણ વધારે વખત કામમાંને કામમાં રોકાયલી રહે છે અને તેમના ઘણી પણ તેમની જોડે ઘણું કરી મિલમાં કામે લાગેલા હોય છે તેથી તેમને આખો દિવસ મિલમાં પુરૂષોની પેઠે કામ કરવા દેવાની કશી હરકત નથી એવી દલીલ જણાવી હતી.

વળી તેમણે સૂતર ઉપર જકાત નાંખવાની બાબતમાં પણ સરકારમાં પોતાનો અભિપ્રાય લખી એસોસિએશન તરફથી અરજ મોકલી હતી. આ પ્રમાણે મિલઓનર્સ એસોસિએશનની સભાના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે પોતે તેની ઘણી સારી સેવા બજાવી હતી.

બહારમાં લોક સેવા બજાવવાને જેમ જેમ તેમણે પોતાનો વખત રોકવા માંડ્યો તેમ તેમ પોતાના ઘર કારભાર અને ખાતગી વ્યવહારમાંથી રાવબહાદૂરે પોતાનું લક્ષ્ય ધીમે ધીમે ખસેડવા માંડ્યું. વિશેષ કરીને તેમનાં સૌભાગ્યવંતાં પત્ની જેદીબાના સ્વર્ગલોક પામ્યા પછી તેમણે ઘર વ્યવહારની બાબતમાંથી પોતાનું લક્ષ્ય ખસેડવાને શરૂ કીધું હતું. તેના પરિણામે પોતાની શાહપુર મિલનો ફેટલોક કારભાર તેમણે પોતાના પૌત્ર

શેઠ ચિનુભાઈને સોંપ્યો. ત્યારપછી મિલની બાબત સિવાય ઘર વ્યવહારના કામમાં પોતે ઝાઝા વચમાં પડતા નહિ. ઘરનો કારભાર પોતાના પુત્ર પૌત્રાદિકને સોંપી દીધો હતો અને પોતે તટસ્થ રહી બધું જોયા કરતા હતા. ધ્રુવ જરૂર જોવું લાગે તે વખતે કાંઈ ભૂલભરેલું કામ થતું જણાય તો સૂચના કરી સુધારતા હતા.

પોતે રોજ સવારમાં સૂર્યોદય પહેલાં પથારીમાંથી ઉઠતા હતા. દિશા પાણી અને દાંતણુ કરી તરત ઉંને પાણીએ સ્નાન કરતા હતા. સ્નાન કરી પોતાનું નિલ કર્મ સંધ્યાતર્પણાદિક કરતા હતા. તે થઈ રહ્યા પછી ગાડી જોડાવી બારણે ફરવા જતા હતા અને કાંઈ મ્યુનિસિપાલિટી સંબંધી કોઈ ફેકાણે જોવા તપાસવા જવાનું કામ હોય તો તે કરતા હતા ; અને તે ના હોય તો કાકરિયા તરફ કે એવી કોઈ બીજી ખુલ્લી હવાવાળી જગો-માં ફરવા જતા હતા. કોઈ અસ્વચ્છ હવાવાળી કે ગંદકીવાળી જગોમાં થઈને જવાનું હોય તો ત્યાં આગળ પોતે મોઢે લૂગડું રાખતા હતા. ઘરમાં તે પાસાબંડી પહેરતા હતા અને બારણે જાય ત્યારે ઘણુંકરી હમેશાં બનાતનો ડગલો પહેરતા હતા. લાંબો વખત થયાં પોતે ખેસ કે દુપટ્ટાને ફેકાણે હમેશાં ભૂખરા રંગની શાલ રાખતા હતા. બહારથી ફરી-ને દશ વાગે પાછા આવતા હતા. સવારમાં હમેશ ચાહ પીવાનો એમને મહાવરો નહોતો. એમનો હમેશ જમવાનો વખત બપોરે બાર સાડાબાર વાગ્યાનો હતો. જમવામાં મિતાહાર અને સાચવણી, એ તેમના ઘરમાં પેઢીઓગતથી ચાલતું આવ્યું છે. નાનપણથીજ રાવ બહાદૂરના પિતાજી-એ તેમને મિતાહારનો અને જીભનો સ્વાદ ન કરવાનો બોધ આપ્યો હતો. બોધ આપ્યો હતો એટલુંજ નહિ, પણ ઘરમાં પણ ખાસ એ બાબતની તાકીદ કરેલી હતી અને એવો રિવાજજ પાડી દીધો હતો. અને તેજ પ્રમાણે ગણત્રીથી તેમના પિતાજીના વખતમાં રસોઈ કરવામાં આવતી હતી. રાવબહાદૂરનાં બહેન મહોટીબા સાંજે વાળૂની રસોઈ કરતાં પહેલાં દરેક જણને પૂછી જુએ કે તે કેટલી દશમી ખાશે. આપણા રાવ બહાદૂરને નાનપણમાં એમનાં ઘરનાં અને નાતનાં બધાં આપાભાઈ નામ કહીને બોલાવતાં હતાં તે વાત પહેલા પ્રકરણમાં આવી ગઈ છે. આપાભાઈને મહોટી બેન હમેશ વાળૂની રસોઈ કરતાં પહેલાં પૂછે કે, “આપાભાઈ, તમે અત્યારે કેટલી દશમી ખાશો?” ત્યારે આપાભાઈ બે કે ત્રણ કહે. એ પ્રમાણે આખા ઘરનાંને પૂછી જુએ અને તે પ્રમાણે ગણત્રીબંધ દશમીઆ

થાય, અને જેટલી જેણે કહી હોય તેટલીજ દશમીઓ તેને મળે અને વધારે મંગાય નહિ. આ પ્રમાણે મિતાહાર અને શરીર સાચવણી તેમના ઘરમાં વંશપરંપરાથી ચાલે છે, તે મુજબ રાવળહાદૂર જમવામાં ઘણીજ સાચવણી રાખતા હતા. બપોરે બાર સાડાબાર વાગે જમે તે વખતે દાળ, ભાત, રોટલી, શાક તે દૂધ એ તેમનો દરરોજનો ખોરાક હતો. હમેશાં ગણત્રી અને માપ પ્રમાણેજ તેમની થાળી પીરસવાનો રસોયાને કે ઘરનાં માણસને દૂકમ હતો. પોતે પણ થાળી પીરસેલી હોય તે ઉપર સુમાર મુજબ છે કે નહિ તેને માટે નજર ફેરવી જોતા. સૂમારથી વધારે હોય તો તરતજ પકડાઈ જતું અને તેટલું થાળીમાં પડી રહેતું—ગમેતો થોડો કડકો હોય કે એક કોળિયો હોય તોપણ. જમતાં પહેલાં હરકે દ્રાક્ષનું ચૂરણ પોતાને હમેશાં ખાવાનો મ્હાવરો હતો. જમી રહ્યા પછી ફેલોઝ સાધરપ નામની દવા થાય છે તે પીતા હતા. જમી રહ્યા પછી પોતે પાન ખાતા નહિ, પણ ફક્ત એકલી સોપારી ખાતા હતા. જમીને બપોરે સૂવાની એમને કદી ટેવ ન હોતી. બપોરે જમી રહીને જરા એસે એટલામાં ટપાલ આવે તે પોતે વાંચે અને ટપાલમાં આવેલા રૂના નમૂના તપાસે. ટપાલના કાગળ જે જેના સંબંધના હોય તેને બોલાવીને આપી દે તે જવાપ લખવાની કે જે સૂચના બીજી આપવાની હોય તે આપી દે. મ્યુનિસિપાલિટી બાબતના કાગળ હોય તે પોતાની પાસે રાખે. ત્યાર-પછી ટપાલમાં આવેલાં ન્યૂઝપેપરો વાંચવા એસે. ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા, એડવોકેટ્સ અને બોંબે ગેઝીટ એ ત્રણ અંગ્રેજી ન્યૂઝપેપરો રોજ એમને ત્યાં આવતાં હતાં. ન્યૂઝપેપર એટલે વર્તમાનપત્રો વારા ફરતી ઉપર ટપકે વાંચી ગયા પછી પોતાની ખાનગી ઓફિસની ઓરડીમાં જઈ એસતા. સન ૧૮૮૦ ની સાલથી પોતે પોતાના ખાડિયામાંના દેશાઈની પોળના ઘરમાંથી શાહાપુરમાંના પોતાના બંગલામાં આવીને રહ્યા હતા. આ બંગલામાં પેસતાં જમણા હાથની એક ઓરડીમાં તેમની ખાનગી ઓફિસ એટલે લખવા વગેરે કામકાજ કરવાની એક હતી. જમ્યા પછી થોડીવાર માંહેલા ખંડમાં ત્રણે બાપ દીકરા એકઠા એસતા અને વાતો કરતા હતા. પછી ટપાલ આવ્યા પછી બારણે વચલા ખંડમાં આવીને એસતા હતા. ત્યાં રોજ ત્રણે જણાએ એકઠા હમેશાં એસવું એવો કાંઈ નિયમ નહોતો. પણ રાવળહાદૂર તો વચલા ખંડમાં ટપાલ વખતે આવતાજ, ત્યાંથી પછી પોતાની ખાનગી એકઠામાં જઈ એસતા. ત્યાં મ્યુનિસિપાલિટી સંબંધનું કાંઈ કામકાજ હોય તે કરતા હતા અને મ્યુનિસિપાલિટીના કોઈ માણસ

મળવા આવ્યા હોય તેમને મળતા. પછી સાંજરે ચાર વાગે બગીચાં ખેતી મ્યુનિસિપાલિટીની ઓફીસમાં જતા, ત્યાં છેક રાતના આઠ વાગ્યા સુધી ખેસતા અને કામકાજ કરતા હતા. ત્યાંથી ઉડી બારેબાર ઘેર આવતા હતા. રાત્રે નવ વાગે એમના ઘરમાં વાળૂ કરવાનો રિવાજ છે તે પ્રમાણે રોજ નવ વાગે વાળૂ કરતા હતા, અને રાત્રે દશ વાગે સૂઈ જતા હતા. આ પ્રમાણે પોતાની નિયમિત રીતભાતથી અને ઘણી સાચવણીથી રાવબહાદૂર પોતાનું શરીર પોતાની ૭૫ વર્ષની ઉંમર સુધી જાળવી રહ્યા હતા. છેવટ સુધી તેમનાં બધાં અવયવ સાજાં અને સહિસલામત રહ્યાં હતાં. તેમના દાંતને, કાનને કે આંખને ઘડપણની અસર લાગી ન હોતી. જાડું કાત્રેલું સોપારી તે ભયડભયડ દાંતવતી ચાવતા હતા. કાને તિવ્રપણે ઝીણા સાદથી બોલેલું પણ સાંભળતા હતા. ચરમાં વગર સ્હેલથી તે વાંચી શકતા હતા. ચરમાં બેવડાં પોતે પહેરતા હતા તે દૂરથી જોવાને માટે. એમની (short sight) આંખની કીકી ટૂંકી હતી. છેલ્લાં દશ બાર વર્ષથી એમને કલેજનું સ્હેજ સાજ કાંઈ દરદ જણાવા માંડ્યું હતું. તેને માટે તે રોજ જમ્યા પછી ફેલેઝ સાધરપ નામની દવા ખીતા. આ સિવાય એમના શરીરમાં બિલકુલ કોઈપણ જાતનો વ્યાધિ તેમની પચોતેર વર્ષની ઉંમર સુધી જણાયો નથી, એવી તેમની શરીર સાચવણી હતી. પોતે અગિયારસ કે એવો કોઈપણ જાતનો વ્રતનો અપવાસ કરતા નહોતા, પણ અગિયારસ કે એવા કોઈ અપવાસને દિવસે દશમી ને શાક ને દૂધ ખાતા હતા. આવા દિવસે દાળ ભાત પોતે જમતા નહોતા, એવી રીતે કરીને તે અપવાસનો દિવસ પાળતા હતા. છેલ્લાં સત્તર અઢાર વર્ષથી તેમણે પોતાને ઘેર સેવામાં દેવ કે મૂર્તિની પૂજા કરવી છોડી દીધી હતી. આ છોડી દેવાનો પ્રસંગ એમ બન્યો કે સન ૧૮૮૦ ની સાલમાં પોતે પોતાના ખાડિયામાં દેશાઈની પોળવાળા ઘરમાંથી પહેલ વહેલા શાહાપૂરને બંગલે રહેવા ગયા ત્યારે ત્યાં શરૂઆતમાં એક રાત્રે પોતે અને પોતાના પૌત્ર શેઠ ચિતુભાઈ બંગલામાં સૂઈ રહ્યા હતા ત્યાં ચોરી થઈ. રાવબહાદૂરની ખરા પરસેવાની અને જાતી મહેનતની કમાઈ, તેથી તેમને સારે ભાગ્યે હળુસૂધી બંગલામાં કાંઈ જોખમભરેલો સામાન આણ્યો નહોતો. રાવબહાદૂરને સહવારમાં જાહેલું નહાવાનું અને પૂજા કરવાની તેથી તેમનો પૂજા કરવાનો સામાન અને સેવા બંગલામાં આણી હતી. આ સેવાની પોટલી ચોર લેઈ ગયો. તેમાં રાવબહાદૂરને રોજ પૂજા કરવાના વિશ્નુ, શંખ, ચક્ર, ઘંટા અને એક રૂપિયો હતો. દેવની આ પ્રમાણે ચોરી થયાથી ફરીથી

પછી રાવબહાદુરે બીજા વિશ્વનું, શાંખ, ચક્ર, ઘંટામાંનું કશું વસા-
યું નહિ. પોતે કહેતા કે વિશ્વનું જ્યારે એમજ મરણ થઈ ત્યારે હવે
આપણે નવા દેવ વસાવવા નહિ. સંધ્યા ધ્યાન કરતી વખતે પોતે કપા-
ળમાં ચંદનનું ઘોળું ઉભું તિલક અંગૂઠા વતી કરતા હતા. પૂજા કરીને
ઉઠ્યા પછી કોઈપણ આદ્ય બિંદુક આવી ચઢે તો તેની પાસે કાંઈ
મંત્રાદિ બોલાવી તેને પાવલી દક્ષણા આપતા એ તેમનો હમેશનો
રિવાજ હતો.

પોતે શાલાપૂરમાં અંગણે રહેતા હતા તથાપિ દર રવિવારે પોતાના
ખાડીઆમાં દેશાધના પોળના ઘરની મુલાકાત લેવા જતા હતા, અને કેટ-
લીક વખતે તો રવિવારે રાત્રે વાળૂ પણ લાંજ કરવાનું રાખતા હતા.
રવિવારે સાંજરે ઘણું કરીને આખું કુટુંબ લાં આવતું હતું અને રાત્રે
વાળૂ કીધા પછી બધાં ઘરનાં ગાડીમાં બેસી અંગણે જતાં.

આ પ્રમાણે દરરોજ એમનો દિવસ ઉદ્યોગ અને સદુદ્યમમાં જતો
હતો. એમનો ઉદ્યોગ, સખાવત, પરમાર્થ અને ધનસંપત્તિમાં પ્રવીણતા,
મનની કેળવણી અને ઉત્તમ બુદ્ધિબળ અને વિવેકની લાયકાઈ જાણીને
મુ'બઈની નામદાર સરકારે તેમને સન ૧૮૮૬ ની સાલમાં સી. આઈ. ઇ. તો
માન્યવંતો ઇલકાબ આપ્યો. તે પ્રસંગે તા. ૫ મી જૂન ૧૮૮૬ ને
રોજ નગર શેઠ મણિભાઈ પ્રેમાભાઈના પ્રમુખપણા નીચે તેમને માનપત્ર
આપવાને તથા નામદાર મુ'બઈ સરકારનો ઉપકાર માનવાને શહેરના આ-
ગેવાન ગૃહસ્થોની સભા મળી હતી. ત્યારપછી એમની કાઉનસિલમાં
પણ ત્રણવાર ફરી ફરીને નીમણુંક સરકારે કીધી. નાનપણમાં લગભગ
સોળ વર્ષની ઉમરમાંથી તેમણે પોતાનો ઉદ્યમી સ્વભાવ અતાવવા માંડ્યો
હતો. કોઈપણ જાતની શરીરની અને મનની મહેનતથી પોતે કદી પાછા
હસતા નહિ. ભણવામાં પણ એવો ઉદ્યોગ અને મહેનત. નોકરીમાં હતા
ત્યારે નોકરીના કામની મહેનત ઉપરાંત ખાતગી વખત ખાતગી ઉદ્યોગ
શોધી કાઢવામાં, તેનો વિચાર કરવામાં અને ટુલ જેમ્સ સાહેબ જેવા
પ્રવીણ માણસોની તેવા ઉદ્યમની બાબતમાં સલાહ લેવામાં ગાળતા હતા.
સુસ્તી કે આળસ કે દગ્ગદર એવા શબ્દ યુજરાતીમાં ભાષામાં છે એવી
તેમને બબરજ નહોતી એમ કહીએ તોપણ એમની સ્ફુરતી અને એમના
છેવટ સૂઝીના અખંડ ઉદ્યમી સ્વભાવના સ્વરૂપનું પૂરેપૂરું વર્ણન
આવી શકતું નથી. સુસ્ત માણસો ઉપર એમને ઘણો તિરસ્કાર આવતો.

શરીર અને મનને તે અથાગ મહેનત આપતા. એ એ મહેનતના ઓગળાઈ અસર એમના મનપરનો બિલકુલ થયેલી જણાઈ નથી, પરંતુ તે અસર છેલ્લાં બાર વર્ષથી એમના શરીરપર એમાલૂમ જણાતી હતી. એમાલૂમ રીતે પેટેલા ચોરનો પડછાયો તો પકડાયો, પણ તેને ગણકારવામાં આવ્યો નહિ અને જવા દીધો.

અથાગ ઉદ્યોગ કરવાના સ્વભાવને લીધે તેમનામાં ચાલાકી ઘણી સારી હતી. કદાચ એમ પણ કહીએ તો ચાલે કે જેમ જેમ એ ઘરડા થતા ગયા તેમ તેમ એમની ચાલાકી નરમ પડવાને બદલે કલટી વધતી ગઈ, અને એ એક ઘણી તાગુબીની વાત છે. એમની વિચક્ષણતા અને ચાલાકી જેઈ મ્હોટા મ્હોટા યુરોપિયન અમલદારો મોઢ પામી જતા હતા અને તેમને માન આપતા અને ચહાતા હતા. છેક મીં બારડોલ સાહેબથી માંડીને તે મીં ગીમ્સ સાહેબસૂધી અત્યારસૂધી જેટલા કલેક્ટર અમદાવાદમાં થઈ ગયા તેટલા બધાનો રાવ બહાદૂરને માટે ઘણો ઉંચો અભિપ્રાય હતો અને બધા તેમને ચહાતા હતા ને તે એટલે સૂધી કે ઘણાખરા તેમના મિત્ર જેવા થઈ ગયા હતા.

મુંબઈની કાયદા બાંધનારી લેજલસલેટીવ કાઉન્સિલની તા. ૨૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૯ ની સભામાં મ્યુનિસિપાલીટીના કારભારમાં સુધારો કરવાના કાયદાનો ખરડો રજુ કરતાં આનરેબલ મીં એચ. ઈ. એમ. જેમ્સ સાહેબે કરેલાં ભાષણમાં રાવ બહાદૂર વિષે તેમણે કેવો ઉંચો અભિપ્રાય બતાવ્યો હતો તે તે ભાષણમાંથી લીધેલા નીચેના છંતેબાબ ઉપરથી જણાશે:—

“ At Ahmedabad, for instance, where could a better President have been found than the late Mr. Ranchorelal Chhotalal? I look upon it as a public misfortune that, in considering this Bill, we are deprived of his ripe, practical experience owing to his lamented death full of years and honours. Thanks to him and the public confidence deservedly reposed in him by his fellow-citizens and to his ability in securing the hearty and unwearied co-operation of all public officers of Government. Ahmedabad may boast that as a Municipality she is far ahead of any mofussil town in the Presidency Proper for public improve-

ments, and has been able till now to keep the plague outside her gates. ”

“કેટલેક ડેકાણે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની અજમાસ ફત્તેહમંદ પણ નીવડી છે. દાખલા તરીકે અમદાવાદમાં મરદુમ રાવબહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલના કરતાં બીજા કયો સારો પ્રેસિડેન્ટ મળી શકતો? એ ગૃહસ્થ વૃદ્ધ ઉમ્મરે પોંચી અને મોટું માન સંપાદન કરી મરણ પામ્યા છે તેથી આ કાયદાના ખરડા વિષે વિચાર ચલાવવામાં તેમના દરેલ જાતિ અનુભવની સલાહનો લાભ આપણને મળી શક્યો નહિ તે હું આખા દેશનું કમનસીબ સમજી છું. તેમને—તેમના ઉપર તેમના દેશી ભાઈઓએ યોગ્ય રીતે બતાવેલા વિશ્વાસને—અને જે હોંસિયારીથી તેમણે તમામ સરકારી અમલદારોની તનમનથી મદદ મેળવી હતી તે હોંસિયારીને—ધન્યવાદ ઘટે છે! અમદાવાદને મગરબ થવાનું છે કે મ્યુનિસિપાલીટીનો કારભાર ચલાવી લોક સુખના સુધારા કરવાની આબતમાં મુંબઈ ઈલાકાની બધી મ્યુનિસિપાલીટીઓમાં તે પહેલે નંબરે ગણાયું છે અને અત્યાર સુધી ખેંગરને દૂરને દૂર રાખી શક્યું છે.”

રાવ બહાદુરે કરોડો રૂપિયાની પૂંછ એકઠી કરી છે તે બધી સ્વ-કપાળત એટલે પોતાની જાતે મેળવેલી પૂંછ છે. એમના પિતાજીની કેટલીક પૂંછ હતી તે ખરી વાત છે, પણ એમના પિતાજીએ મરતી વખતે રાવ બહાદુરને પૂછ્યું કે તમારી શી મરજ છે? ઇશ્વર કૃપાથી તમારે લીલાદહેર છે તો મારી પાસે જે કાંઈ છે તેમાંથી તમે કહેવો આ એ ગાયોને પૂજા નાંખી દઈ. મતલબ કે મારી પાસે જે કાંઈ છે તે તમારી એ જાહેનોને આપી દઈએ. આ વાતની રણછોડભાઈએ ખૂશીથી હા કહી અને એક ઘર અને સામાન સિવાય બીજું બધું પોતાની જાહેનોને આપવા દીધું. આટલા ઉપરથી જણાશે કે રણછોડભાઈની પાસેની બધી પૂંછ તેમની પોતાની જાત મહેનતની મેળવેલી હતી. પૈસાનું સુખ અને વૈભવ રાવ બહાદુરે મોજમજાઓ ઉડાવીને કે રંગ તાન કરીને કે એશારામમાં પડીને ભોગવ્યાં નથી. પૈસાના વૈભવમાં લોકરીતિ કે નીતિની હદ તેમણે કદી ઓળંગી નથી. ઠાઠમાઠનો કે ભપકાનો રણછોડભાઈને બિલકુલ શોખ નહોતો, એટલુંજ નહિ પણ તે તેમને ગમતોજ નહિ અને તેનો તેમને તિરસ્કાર હતો. પોતે પોતાની રહેણી, કહેણી અને કરણીમાં એટલા બધા સાદા હતા કે આપણા લોકની સાદાઈની કહેવત પ્રમાણે તે એ

હાથે પાઘડી ઝાલીને હીંડતા હતા એમ કહી શકાય. એમની સાદાઈ જગત્પ્રસિદ્ધ છે. એ સત્તા અને જશના ભૂખ્યા હતા એ ખરી વાત છે. જશ અને સત્તા મેળવવાને તે પ્રયત્ન કરતા એમાં સંશય નથી. પણ તે પ્રયત્ન કરતાં પહેલાં પોતે તેને માટે યોગ્યતા અને લાયકાઈ મેળવતા, અને જ્યારે પોતાની ખાત્રી થાય કે એવી યોગ્યતા પોતાના સમજ્યા પ્રમાણે તેમણે મેળવી છે ત્યારે તે મેળવવાનો ખત કરતા અને તેમાં ઘણુંકરીને ફતેહ પામતા હતા. યશને માટે અભિરૂચી રાખવી એ હિંદુશાસ્ત્રમાં સદ્ગુણ ગણાયછે.

તેમની સમજશક્તિ ઘણા કાંચા પ્રકારની હતી એવા અભિપ્રાયથી કોઈનો મત જુદો પડી શકે તેમ નથી. એમની દીર્ઘદષ્ટિ વિસ્મય પમાડી નાંખે એવી હતી, એવી આખા હિંદુસ્તાનમાં તેમની ખ્યાતિ થઈ ગઈ છે. એમની સમજશક્તિ અને દીર્ઘદષ્ટિની કસોટી અનેકવાર થઈ ગઈ છે, અને એમના પ્રતિપક્ષીઓએ પણ તે શક્તિયો અપાર છે એમ કબૂલ કરેલું છે. ઇંકી ઇંકીને અને સાચવીને પગલું ભરવું અને કોઈપણ કામમાં અયોગ્ય ઉતાવળ ન કરવી એ તેમનો હમેશનો નિયમ હતો. અયોગ્ય ઉતાવળ એ નુકસાનકારક અને કામ બિગાડનાર છે એવો તેમનો મત હતો. અયોગ્ય ઉતાવળ વિષે સન ૧૮૮૮ માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની વાર્ષિક સભામાં ભાષણ કરતાં તેમણે નીચે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો હતો :—

“ Inexperienced young men might regard the management of the Society's affairs as wanting in energy. But they were, he thought, quite mistaken. No work could be well done if it was done in haste. Haste would often lead to error. Whatever work might, therefore, be undertaken should never be hurried over, but done judiciously, regardless of the time it might take, so as to avoid its miscarriage through undue haste. Thoughtless haste is often the source of evil consequences. ”

“ અનુભવગરના જુવાનિયાઓને સોસાયટીનું કામ મંદમંદ ચાલતું લાગતું હશે. પણ મારા સમજવા પ્રમાણે તેમાં તેમની ભૂલ છે. ઉતાવળમાં કરેલું કામ સાઈ થતું નથી. ઉતાવળમાં ઘણીવાર ભૂલ થઈ જાય છે, તેથી કરીને જે કોઈ કામ લઈએ તે પૂરું કરી દેવાની ઉતાવળ ના કરવી

પણ તે કામ થણો વિચાર કરીને કરવું જોઈએ અને તેમ કરતાં વખત જાય તેની ફિકર નહિ રાખવી, નહિતો અયોગ્ય ઉતાવળથી કામ કથળે. વિચાર કર્યા વગરની ઉતાવળથી થણીવાર માંડાં પરિણામ થાય છે.”

રાવ બહાદુરની ધીરજ અને હીમ્મત પણ વખાણવા લાયક હતાં. કોઈપણ મુશ્કેલી કે આફતની વખતમાં તે કદી હીમ્મત હારતા નહિ અને ધીરજ છોડતા નહિ. એમની હીમ્મત અને ધીરજના આગેદૂળ દાખલાઓ નોકરી છોડ્યા પછી તેમણે સ્થાપેલાં સૂતરનાં કારખાનાં અને મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે પાણીના નળના અને ગરના કામમાં તેમણે વેડેલી મુશ્કેલીઓ અને અંતે પોતે મેળવેલા વિજય ઉપરથી જણાઈ આવશે. પોતે દરેક કામમાં ધીરજ રાખતા હતા અને કદી કોઈ કામમાં વિરહ પક્ષ પડે તો તે પક્ષની દલીલો સારી રીતે સાંભળી ધ્યાનમાં લેતા. કોઈ પણ વાતમાં ખોટો મુમત કે દુરાચલ તે કરતા નહિ. મુમતે ચઢી કોઈ દિવસ કોઈને માફું લાગે તેવું કરતા નહિ, પણ એવું હોય ત્યાં પોતે હારી છૂટતા પણ સામી મીર બાંધતા નહિ. જેમ અને તેમ ધીરજ પકડી કામ થાય તેમ કરતા હતા. સામા પક્ષને જોઈએ તેટલો વિચાર કરવાને અને તપાસ કરવાને વખત આપતા હતા. કોઈપણ કામ ઉતાવળથી કોઈની આંખમાં ધૂળ નાંખી પોતે કદીપણ કરતા નહિ એવા પોતે પ્રમાણિક હતા. હારિ છૂટવામાં કે નમનતા બતાવવામાં પોતે કશી નહાનમ માનતા નહિ. પોતાનોજ મત ખોટો હોય તો પણ ખરો કરવો એવી તેમની રીત નહોતી.

એમના મત અને વિચાર જૂના અને નવા વિચારોનું મિશ્રિત રૂપી હતું. એમના મૂળ વિચાર તો જૂની પદ્ધતિના હતા. પણ સમયાનુસાર રહેણી કરણી રાખવી એવો તેમનો સ્વભાવ હતો, તેથી સમયને અનુકૂળ આવે એવા હાલના સુધરેલા વિચારો અને તેવીજ રીતે અનુકૂળ આવે એવી પૂરાતન પદ્ધતિ એ એ એકઠાં કરી પોતે વર્તતા હતા. જે પૂરાતન પદ્ધતિ હાલના સમયને અનુકૂળ પડતી ના હોય પણ ઉલટી હાલના સમય પ્રમાણે નુકસાનકારક હોય તેવી પદ્ધતિ કાઢી નાંખવાને પોતે પ્રયત્ન કરતા હતા. તેજ પ્રમાણે જે હાલની સુધારાની પદ્ધતિ હાલના સમયને અનુકૂળ ના હોય પણ ઉલટી નુકસાનકારક હોય તેના સામે થતા.

કોઈપણ વાતની પોતે સામે હોય તેવે ટેકાણે પોતાનો મત ઉચારતાં કોઈપણ દિવસ કોઈ કે અકળામણ તેમણે બતાવી નથી. શાંત સ્વભાવ

અને અતિશય સભ્યતા એ એમની ધનાઢય પદવીનાં સુશોભિત ભૂષણ હતાં. એમનામાં સભ્યતા એટલી બધી બેહદ હતી કે નાના છોકરાની સાથે પણ વાત કરતાં તેને ટૂંકારો કરતા નહિ. દ્રવ્યનો મદ તેમને કદી ચઢતો નહિ અને દ્રવ્ય મહેનત વગર મળતું નથી એ વાતનો બોધ બધાને કરતા હતા અને કરકસરનો ફાયદો સમજાવતા હતા. નાનાની જોડે નાના અને મ્હોટાની જોડે મ્હોટા થઈ દરેક ફેકાણે અને દરેક જાણની જોડે મળતા રહેતા હતા એવા તે નિરાભિમાની હતા. અભિમાનનો અવગુણ એમનામાં કદી પ્રવેશ કરવા પામ્યો નથી. કોઈના ઉપર કોઈ તકસીરને માટે કદી આકળા થાય તો “મૂર્ખ” એટલા અક્ષર સિવાય બીજી એમનાથી કહીજ શકાય નહિ. એટલો બધો તેમનો શાંત સ્વભાવ હતો. સત્ય અને સદ્ગુણ ઉપર તેમને ઘણી પ્રીતિ હતી અને દરેક કામમાં ઇશ્વરની સહાય માગતા હતા, અને ઇશ્વરથી ડરીને ચાલતા હતા. કાકિનસિલ્લર નીમાયા ત્યારે તેમને માનપત્ર આપ્યું તેના જવાબમાં એમણે એજ કહ્યું હતું કે હું જે કરું છું તે શુદ્ધ અંતઃકરણથી અને ઇશ્વરથી ડરીને કરું છું. એકાંતના અને શાંતિના વખતમાં તે હમેશાં ઇશ્વરને યાદ કરતા હતા. ઇશ્વર ઉપર એમનો ઘણો ભાવ હતો અને મનુષ્ય માત્ર ઉપર તેમની દયાવૃત્તિ હતી. આવી સદ્ગુણી વૃત્તિઓમાં કોઈ વ્યાધિ કે વ્યાધિને લીધે કદી વિકાર થયો નથી. વ્યાધિ માત્ર એમને ફક્ત સ્હેજસાજ કલેજના દુખાવાનો હતો. આ વ્યાધિથી ચોરે એમનામાં દશ આર વર્ષથી પ્રવેશ કીધો હતો. એ વાત એમના કબ્જામાં તો આવી હતી, પણ લોકહિતાર્થનાં કામ પૂરાં કરી દેવાની અતિશય ઉત્કંઠાને લીધે એ તરફ એમણે બેદરકારી બતાવી હતી. એ ઉત્કંઠાને લીધે એમની દીર્ઘદૃષ્ટિની સૂચનાઓ પણ એમણે ગણકારી નહિ. એમની ઉત્કંઠાએ કદાચ એમની દીર્ઘદૃષ્ટિને છેતરી હશે અથવા કાંતો લોકકલ્યાણનાં કામમાં પોતાની જાતનો ભોગ આપવાને એ ઉત્કંઠાએ એમને તત્પર કર્યા હશે. એટલું તો ખરું કે મ્યુનિસિપાલિટીનું કામ અને પોતે કરવા ધારેલાં ધર્મીકા કામ પૂરાં કરી રહ્યા પછી તદ્દન નિવૃત્તિ માર્ગ પકડી એકાંત વાસમાં ઇશ્વરનું રટણ કરવામાં પોતાની બાકી રહેલી જીંદગી શાંતિથી ગુજારવી એવી તેમની ઇચ્છા હતી. પણ એમના શરીરમાં પેટેલા હાર્ટ ડીસીઝના વ્યાધિથી ચોરે અંતે દગલબાજી કરી અને અચાનક બચકર ઘેરો ધાલ્યો. ભયાનક વાદળનો ધમધોર ચારે તરફ દેખાવા લાગ્યો. દાક્તરોએ લથિયાર છોડી દીધાં. કુટુંબીઓ, સગાંવડાલાં અને મિત્રમંડળ લમણે લાથ

દેખી શાંત બેસી ગયાં. લોકોમાં હાલાકાર થઈ ગયો. આવો ગભરાટ અને ઉગ્રાટ એક દિવસ રહ્યો. અંતે સન ૧૮૪૮ ના અક્ટોબર ની ૨૬ મી તારીખને બુધવારની રાત્રે પોતાની પાછળ એક પુત્ર, એક પૌત્ર અને એક નાની પ્રપૌત્રી એટલે વિસ્તાર મૂકીને પોતાની પંચોતેર વર્ષની વૃદ્ધ ઉમરે આ સદ્ગુણી મૂર્તિના શાંત સ્વરૂપે આપણી આ દુનિયાં દુનિયાં સાથનો પોતાનો સંબંધ છોડી દીધો અને તેમનું જીવ સ્વરૂપ ઇશ્વરી સ્વરૂપમાં ભળી જઈ શાંત થઈ ગયું અને સ્વર્ગલોક પામ્યું. આ ખબર સાંભળતાં શહેર આખું શોકાતુર થઈ ગયું અને દીલગિરીથી બધું શાંત થઈ ગયું. મળસડું થયું એટલે શહેરના મ્હોટા મ્હોટા ગૃહસ્થોની ગાડિયો ત્યાં આવવા લાગી. યૂરોપિયન અમલદારો અને બીજા મ્હોટા સરકારી અમલદારો ત્યાં આવી હાજર થયા. શહેરના બીજા લોકોની અને તેમની નાતના લોકોની હૃદય ત્યાં ભરાઈ. અંતે ઘણીજ શાંતિ ભરેલું શય બંગલામાંથી બહાર કાઢ્યું તે વખતે બહાર દારબંધ ઉભા રહેલા યૂરોપિયન અમલદારો અને ગૃહસ્થો અને બીજા તમામ લોકોની આંખમાંથી દરદર આંસુ પડવા માંડ્યાં અને બધા તે શયને માન્યપૂર્વક નીચા નમી નમન કરવા લાગ્યા. લક્ષાધિપતિના ધરના લોક-રિવાજ પ્રમાણે શય આગળ રૂપીઆ પૈસા ઉછાળ્યા અને પાછળ દાણાનાં ગાડાં લૂટાવ્યાં. તે દિવસે આખા શહેરમાં નાનાં મ્હોટાં બધાં માણસોએ ખરા અંતઃકરણથી એમના માનની ખાતર શોક પાલ્યો. આખા શહેરમાં પાકી પડી. શહેરની તમામ મિલવાળાઓએ પોતાની મિલો બંધ રાખી. નિશાળો સઘળી બંધ થઈ. તમામ સરકારી એફિસો બંધ રાખવામાં આવી. આવી રીતે આખા શહેરે પોતાનો કામ ધંધો તે દિવસે બંધ રાખ્યો હતો તેથી કરી તે દિવસ આખો ગમગિનીમાં ગયો હતો અને બધું શોકાતુર લાગતું હતું.

રાવબહાદુરના એકાએક થયેલા મરણની ખબર દેશ દેશાવર ફેલાતાં વર્તમાનપત્રોએ પણ પોતાની દીલગિરી બતાવી અને તેમના મિત્રોએ તેમના કુટુંબ ઉપર દલાસા પત્ર મોકલ્યા. મુબંદની નામદાર સરકારે પણ તેમના મરણને માટે દીલગિરી જાહેર કરનારો અને તેમનાં ઉત્તમ કામોની નોંધ બતાવનારો એક હાવ સરકારી ગેઝીટમાં પ્રગટ કર્યો. તે આ નીચે ટાંક્યો છે :—

“ His Excellency the Governor in Council has learnt the news of the death of Rao Bahadur Ranchorelal Chotalal,

C.I.E., with great regret. As the pioneer who introduced spinning and weaving mills in North Gujarat, he developed the industrial wealth of his native province. But not engrossed by his own private enterprises alone, for many years he applied himself with equal zeal to the welfare of the City of Ahmedabad, so that on the introduction of the revised system of local self-Government in 1884, the Governor in Council had no hesitation in selecting him as the first President of the Municipality under its new organization. This post Mr. Ranchorelal held uninterruptedly for fourteen years, and the Governor in Council is aware that to his initiation, perseverance, and energy combined with excellent tact and judgment and to his steadfastness in the face of factious opposition, the City of Ahmedabad owes its water works and drainage-system, which have been so successful in putting an end to epidemics of cholera, and improving the general health of the town. As a Member of the Legislative Council, Mr. Ranchorelal was conspicuous for supporting any measure calculated to improve the social or moral condition of his fellow-countrymen, and the Government have to acknowledge his independent and valuable advice given on many occasions. Mr. Ranchorelal also founded and liberally endowed various institutions for medical relief, and was an influential supporter of the Gujarat College and the schools of Ahmedabad. At an advanced age, when his sense of public duty alone prevented him from seeking that retirement which he had for a long time justly earned, Mr. Ranchorelal's energy, combined with his intimate knowledge of all classes of the community and of their prejudices and customs enabled him to organize measures against the plague which hitherto have happily prevented the disease from becoming epidemic in Ahmedabad. As a leader of public opinion whose teaching and example were always for good, no less than as a public-spirited citizen, the Governor in Council deplores his loss."

“ રાવ બહાદૂર રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઇ. ના મરણના સમાચાર સાંભળીને સરકાર ઘણી દીલગિર છે. ગુજરાતના ઉત્તરના મૂલકમાં ૩ના સાંચા પહેલ વહેલા સ્થાપનાર પુરૂષ તરીકે તેમણે પોતાની સ્વભૂમિમાં ઉદ્યોગનો મ્હોટો ફેલાવો કરીએ હોતો. પોતાના ખાનગી ઉદ્યમમાંજ એકલા મંડ્યા નહિ રહેતાં કેટલાંક વર્ષ થયાં અમદાવાદ શહેરના હિતને માટે એટલીજ ઉલટથી પોતે પરિશ્રમ લેતા હતા, તેથી કરીને જ્યારે ૧૮૮૪ ની સાલમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી ત્યારે આ નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે તેમને મ્યુનિસિપાલિટીના પહેલ વહેલા પ્રેસિડેન્ટ નીમવાને સરકારને ખીલકુલ અડચણ પડી નથી. આ પ્રેસિડેન્ટનો હોદ્દો રાવબહાદૂર રણછોડલાલે લાગટ ચૌદ વર્ષ સૂધી ભોગવ્યો અને સરકાર જાણે છે કે તેમની પ્રવીણતા, ખંતીલાપણું, બુદ્ધિ અને સમજ શક્તિ સાથે ઉત્સાહ અને વિરૂદ્ધ પક્ષ સામે પડવા છતાં દૃઢતા એવા ગુણોને લીધેજ અમદાવાદમાં પાણીના નળ અને ગટરો દાખલ થઈ ગઈ છે અને તેમને લીધે કોલેરાનો રોગ નાશ થઈ ગયો છે અને શહેરની સામાન્ય તનદુરસ્તી સુધરી ગઈ છે. કાઉનસીલની કાયદા બાંધનારી સભાના મેમ્બર તરીકે પોતાના દેશીભાઈઓની નીતિની અને સંસારી સ્થિતિ સૂધરે એવાં જે કામ હોય તે કામમાં પોતાનો ટેકો આપવામાં રાવ બહાદૂર નામાંકિત ગણાતા હતા. ઘણા પ્રસંગે એમની કીમતી અને સ્વતંત્ર વિચારની સલાહ સરકારને મળતી હતી. દવાખાનાનાં ઘણાં કામો મીં રણછોડલાલે સ્થાપ્યાં છે અને ઘણી ઉદાર રકમો એમના નીભાવને માટે આપેલી છે. વળી પોતે ગુજરાત કોલેજ અને અમદાવાદની નિશાળોના કામમાં મ્હોટા ઉત્તેજન આપનાર હતા. ઘણા વર્ષથી પોતે જે આરામ અને એકાંત વાસને માટે ખરી રીતે યોગ્ય થયા હતા તે એકાંત વાસ અને આરામ ઘડપણની વખતે પણ ફક્ત લોક કલ્યાણને માટેજ નહિ ભોગવતાં મીં રણછોડલાલ પોતાના શ્રમથી અને તેની સાથે પોતે લોકોની રીત-ભાત અને ટેવો અને લોકોને કઈ વાતો ના પસંદ છે તે બધું જાણતા હોવાથી પ્લેગને માટે સારો બંદોબસ્ત કરી શક્યા હતા અને તેથી કરીને સારે ભાગ્યે અમદાવાદમાં પ્લેગ ફેલાવા પામ્યો નથી. સારી સલાહ આપી અને સારો દાખલો કરી બતાવી લોક મતને દોરવનાર તરીકે તેમજ જાહેર કામમાં ભાગ લેનાર સજ્જન તરીકે તેમની ખોટ પડશે તેને માટે સરકાર દીલગિરી બતાવે છે.”

રાવ અહાદૂરના મરણની મુંઝવણનાં જાણીતાં વર્તમાન પત્રોએ લીધેલી નોંધ.

The Bombay Gazette.

We regret to record the death of Rao Bahadur Ranchorelal Chotalal, for many years President of the Ahmedabad Municipality, which took place at Ahmedabad on Wednesday night last, from failure of the heart's action in the seventy-sixth year of his age. The deceased was a native of Ahmedabad, a Sathodra Nagar Brahmin by caste, and was a self-made man, being reputed to be a millionaire of that city at the time of his death. He was educated at Ahmedabad, but his English education was of a limited extent only. He joined the Government service on first starting in life, and rose to be Dufterdar of the Political Agent of the Revakantha, but his services were subsequently dispensed with. On relinquishing Government service, Mr. Ranchorelal went back to Ahmedabad and commenced life again as a merchant. He was a man of a powerful intellect, and was the first native of India to start in Ahmedabad a Cotton Spinning Mill even before the time that Mr. Cowasji Nanabhai Davur ventured upon a similar undertaking in Bombay. Soon after the establishment of the Spinning Mill, Mr. Ranchorelal started a second Mill and named it after his only son, the Madhubhai Mills, which was followed at no distant date by the opening of a third Mill under his guidance. The deceased became a large proprietor in all the three Mills of which he was the Agent. He amassed a large fortune in the Mill industry. During the last fifteen years he took a warm personal interest in the affairs of the Ahmedabad Municipality of which he had been the President during the whole period. About eight years ago he designed and carried out a water works scheme for Ahmedabad. Practically Mr. Ranchorelal was

in charge of the works during their execution ; and they have proved the most economical under his management, the Municipal taxation on account of the works being comparatively very light. Mr. Ranchorelal next took up a drainage scheme for Ahmedabad, about four years ago, with closed porcelain sewers on Mr. Baldwin Latham's principle. The work is yet in progress, but Mr. Baldwin Latham, in a letter written to Mr. Ranchorelal last year, stated his opinion that the Ahmedabad drainage system had avoided all the shortcomings and blunders of the Bombay system, and that it was about the most perfect system of drainage he had known. In recognition of his devoted services to the Municipality, Government conferred upon him several years ago the title of Rao Bahadur, and in May 1886 they further honoured him with a Companionship of the Order of the Indian Empire. He was nominated a member of the Legislative Council for three successive terms, that is, for six years from July 1892 to June 1898, being succeeded in his seat in Council in the latter month by Mr. Chunilal Venilal, of Broach. Mr. Ranchorelal took an interest in politics also and attended the meeting of the Indian Congress held in Bombay in 1889 and spoke on the occasion. He was the Chairman of the Reception Committee of the Provincial Conference which was held in Ahmedabad in 1893, and took an active part in the deliberations. Mr. Ranchorelal was the President of the Gujrat Vernacular Society, in the success and usefulness of which he evinced at all times a lively interest. He also took a warm interest in the Mechanical education, and about three years ago started a glass factory in Ahmedabad. He took an interest in the discussion on the currency question, and about four years ago wrote several letters and published a pamphlet on the subject. It is said that so engrossing was the interest he took in the Municipal affairs of his city, that he spent five or six hours every day in personally attending to their details.

Mr. Ranchorelal had been a widower for the last twenty years. He leaves behind him an only son, Mr. Madhubhai, and a grandson, Mr. Chinnobhai. Out of respect to his memory the schools, mills and public offices at Ahmedabad were closed yesterday.

The Times of India.

(A SPECIAL TELEGRAM.)

Rao Bahadur Ranchorelal Chhotlal, C.I.E., died last night at the ripe age of 78 years, and was cremated this morning. The Municipal Offices, Schools, Mills and all the shops in the city were closed to-day as a mark of respect to his memory. He was made a C.I.E. in 1886, and was elected Municipal President, when local self-Government was first introduced and was twice appointed Member of Council.

The Native Opinion.

Sad news comes from Ahmedabad of the death of the Hon. Mr. Ranchorelal Chhotlal of heart failure. The news will come as a surprise to many of our readers, for it was not even known that he was unwell. He had been nominated to the Bombay Legislative Council several times to represent Gujarat, and though a nominee member, he did his duty to the public at large unflinchingly. He enjoyed long and worthily the trust alike of Government and the people, and his demise so closely following on the death of the late lamented Mr. Javerilal has created a wider gap in the social life of Gujarat.

The Gujrati.

In the late Rao Bahadur Ranchorelal Chhotlal, C.I.E., Gujarat has lost her Grand Old Man. Though a man of

limited education, he was endowed with a very shrewd and keen intelligence. He belonged to the older generation, and as such had in him its best features to the fullest extent. Those who might perhaps be disposed to dissent slightly from this estimate must make all allowances for the times and circumstances in which he and his contemporaries were bred up as well as for the conditions of life in the mofussil. Looked at from this standpoint, it will have to be admitted that the death of Mr. Ranchorelal has caused a gap in the social, industrial and Municipal life of Gujarat, which it would not be easy to fill up for years. Although he inherited a small fortune from his father, he was essentially a self-made man. As a pioneer of Mill industry in Gujarat, when Bombay itself could not boast of more than five or seven mills, he has rendered invaluable service to the presidency, and the existence of 25 mills at Ahmedabad to-day bears unmistakable testimony to the fruitfulness of the enterprising example he set in the early sixties. He is gone, but the impetus which he gave to the Mill Industry will remain. There is another direction in which his services were still more valuable. There is no other Municipal Board in the Presidency except the Bombay Municipality which can show such good work as the Ahmedabad Municipality. Since he became associated with it as President in 1882, he regularly devoted three or four hours almost every day to its work. He brought a rare tact and devotion, watchful independence and intimate knowledge of the people to bear upon the duties that devolved upon him. He understood officials as well as his countrymen but too well and piloted the Municipal shop with a skill and sagacity all his own. No doubt experts like Mr. Baldwin Latham were consulted in planning and executing sanitary works. But it will be a news to many outside Ahmedabad that Mr. Ranchorelal personally studied with the utmost care a number of books on the drainage and other questions, and discussed them

intelligently with the experts that were consulted. If the pitfalls into which some of the Municipalities have been led, owing to ignorant zeal, were avoided at Ahmedabad, that was entirely due to the keen foresight and intimate knowledge he brought to bear upon the problems that were to be solved. When the question of water-supply was first mooted, there was a storm of indignation in Surat owing to the apprehensions of increased taxation. But his amiable and unruffled temper, his sympathy and tact disarmed all oppositions and convinced the people that he had after all conferred a very great blessing upon the city. He never relied for success upon a spirit of defiance and contempt for the people, but made them appreciate the importance and utility of an abundant water-supply by first not levying any water tax and afterwards by imposing slight taxation when the inhabitants had themselves learnt by practical experience to set a high store on considerations of their own health and convenience.

મુ'બઈ સમાચાર.

૨૧૦ બા. રણછોડલાલ છોટાલાલના મરણની નોંધ લેતાં અમને સંતોષ ઉપજે છે. સ્વર્ગવાસી ગ્રહસ્થ જે કે અમદાવાદના રહીશ હતા અને પોતાની છંદગીનો લગભગ સધજો ભાગ સ્વંયે તેઓએ ગુજાર્યો હતો તોપણ તેઓ પોતાની ચાલાકીથી ઇલાકાના ઘણા ભાગોની પ્રજા વચ્ચે જાણીતા થયા હતા અને નામદાર સરકાર વચ્ચે યા પ્રજાઓ વચ્ચે મત મેળવવાને તેઓ શક્તિવાન થયા હતા. ગુજરાતની મ્યુનિસિપાલિટીઓ કરતાં અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટી પહેલી પંકતી ધરાવે છે. અને તેવી પંકતી ઉપર તેને આજુબામાં સ્વાં અમદાવાદમાં પાણીનાં તથા ગટરનાં બાંધકામ કરવામાં આગેવાન ભાગ તેઓએ લીધો હતો. અને મુખ્ય કરીને મ્યુનિસિપાલિટીનાં સંબંધમાં તેઓએ બજાવેલી સેવા ઉપરથી અમદાવાદની બાહુરના બીજા ભાગોના લોકોની તથા સરકારની જાણમાં તેઓ પ્રથમ આવ્યા હતા. મુ'બાઈની ધારાસભા મધ્યે સરકાર તરફથી તે પછી તેમને નીમવામાં આવ્યા હતા. અને તે સભા મધ્યેનું કામ સરકારને

પસંદ પડ્યાથી છ વરસ સુધી તે ઝોદ્ધા ઉપર તેમણે તેમને કાયમ રાખ્યા હતા. મરહુમની કારકિર્દીને લગતી વિગત નીચે પ્રમાણે છે :—

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ રાવ બહાદૂર રણછોડલાલ છોટાલાલ, જેઓ ગઈ પરમ રાત્રે સાડા દસ કલાકે અમદાવાદ ખાતે સ્વર્ગવાસ પામવાની ખબર અમો ગઈ કાલના અંકમાં આપી ગયા છીએ, તેમનો જન્મ ઇસ્વી સન સને ૧૮૨૩ માં અમદાવાદ શહેરમાં થયો હતો. તેઓ નાતે સાડોદરા નાગર હતા. બાળપણમાં તેઓએ પોતાની સ્વભાષા ગુજરાતી ઉપરાંત ફારસી ભાષાનો પણ થોડો ઘણો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમના વખતમાં અંગ્રેજ કેળવણી આપવા માટેની શાળાઓ અમદાવાદમાં હસ્તી ધરાવતી નહોતી. પણ એ સ્વર્ગવાસી ગૃહસ્થે અંગ્રેજીનો ખાનગી અભ્યાસ કરી સંસ્કૃત અને મરાઠી ભાષાનું પણ સારું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. કેળવણી પુરી કરી વીસ વરસની ઉંમરે તેઓ સરકારી નોકરીમાં જોડાયા હતા. અને લગભગ બાર વર્ષ સુધી તેમણે સરકારી નોકરી બજવી હતી. પોતાંકા આપીકા વતનમાં ઉદ્યોગ હુન્નરોનો વધારો કરવાની તેમને અત્યંત અભિલાષા હોવાથી તેઓએ આ દેશમાં સુતર કાંતવાનાં તથા વણવાનાં કારખાનાં ઉભાં કરવા માટે શરૂઆતમાંથી ગોઠવણો કરવાની જરૂર છે તે વિષે જાતે છેક વિલાયતથી કેટલી હકીકત મેળવી ભેગી કરી હતી અને વર્તમાનપત્રોમાં તે છપાવી તેનો લાભ પ્રજાના લોકોને આપ્યો હતો. એટલાથી સંતોષ નહિ પામતાં અમદાવાદમાં એવાં કારખાનાં સ્થાપવા માટે શેડીઆઓને સમજાવવાનું તેઓએ માથે લીધું હતું. પણ ઘણીક મહેનત કરવા છતાં તેમનું કાંઈ નહિ વળવાથી તેઓ ૧૮૫૨ ની સાલમાં ભર્ય ગયા હતા. અને ત્યાં મીં લાંડન સાહેબને સમજાવીને પહેલ વહેલું કારખાનું ઉભું કરવામાં આખરે ફતેહ મેળવી હતી. તેમની આગેવાની હેઠળ શરૂઆત થવા પછીજ મુંબઈમાંએ કારખાનાંઓ સ્થાપી મીલ ઉદ્યોગ ચલાવવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. ભર્યમાં પોતાને ફતેહ મળેલી જોઈ તેઓએ હીમત પકડી અમદાવાદમાં પણ એવાં કારખાનાં ચાલુ કરવાનો પ્રયત્ન જારી રાખ્યો હતો. અને આખરે ૧૮૫૯ ના વરસમાં પોતાના કેટલાક મીત્રોની સહાયતાથી તેઓએ અમદાવાદમાં એક કારખાનું જાતે સ્થાપ્યું હતું. જાતી ઉમંગ અને મહેનતથી તેઓએ કારખાનાનો વહીવટ એવી તો ઉત્તમ રીતે ચલાવ્યો હતો કે ભાગીદારોને એથી ઘણો સારો નફો હાંસલ થયો હતો. પાછળથી એ કારખાનાના

સઘળા શેરો ખરીદી લેઈ તેઓ તેના સ્વતંત્ર માલિક થયા હતા. અને વખતના વહેવા સાથે તેમાં બહેળા પ્રકારના સુધારા વધારા દાખલ કરવા ચાલુ રાખ્યા હતા. સ્વર્ગવાસી શેઠ રણછોડલાલનો દીલગુરદો બહુ સખી હતો અને અમદાવાદમાં રૂ. ૪૦,૦૦૦ ને ખરચે તેઓએ પોતાની ગીરોથી એક દવાશાળા સ્થાપી હતી. એ ઉપરાંત તેના નીભાવ ફંડમાં તેઓ વરસોવરસ સારી જેવી રકમ ભરતા રહ્યા હતા. તેઓએ ગરીબ લોકોને આશ્રમ આપવા માટે અમદાવાદમાં નીરાશ્રીત આશ્રમ નામે એક આશ્રમસ્થાન બંધાવ્યું હતું. જ્યાં આશરે ૩૦ નીરાશ્રીત માણસોને રાખી તેમની બરદાસ લેવામાં આવે છે.

પ્રથમ દવાશાળા સ્થાપવા પછી થોડાં વરસ રહીને તેઓએ સ્ત્રીઓ માટે એક બીન્ટું અલાહેદું દવાખાનું રૂ. ૨૦,૦૦૦ ને ખરચે બંધાવ્યું હતું. ત્યાં સ્ત્રી તબીબ મારફતે તેનો વહીવટ ચલાવવાને ગોઠવણ કરી હતી. આવા ઉદાર ધર્મકૃત્યો ઉપરાંત તેઓએ ગુજરાત કોલેજ, પ્રાર્થના સમાજ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી વિગેરે વિદ્યા વધારા માટેનાં ખાતાંઓને યોગ્ય મદદ આપી હતી. અમદાવાદની પ્રજાને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો હક બક્ષવામાં આવ્યો ત્યારથી તે પોતાના મરણની ઘડી સુધી તેઓએ તેના પ્રમુખનો ઓઘો ધરાવ્યો હતો. સરકારે પ્રથમ તેમને રાવ બહાદુરનો ખેતાબ આપી તેમની સેવાની પીછાણ કરી હતી. અને તે પછી ૧૮૯૬ માં મુંબઈ સરકારની બલામણ ઉપરથી વડી સરકારે તેમને સી. આઈ. ઇ. નો ખીતાબથી નવાજ્યા હતા. ૧૮૯૨ માં મુંબાઈ સરકારે તેમને સ્થાનિક ધારા સભાના એક સભાસદ નીમ્યા હતા અને ત્યારથી તે ગયે વરસ સુધી તેઓએ એ માન ચાલું ભોગવ્યું હતું. તેઓ ગઈ પરમ દીને રાતે સાડા દશ વાગતે ૭૫ વરસની ઉંમરે હૃદયના રોગથી દેવલોક પામ્યા હતા. અને ગઈ કાલે સવારમાં તેમનો અગ્ની સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેમના માનમાં ગઈ કાલે અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલ ઓફીસ, શાળાઓ, મીલો, અને શહેરની લગભગ સઘળી દુકાનો બંધ રાખવામાં આવી હતી.

જામે જમશેદ.

રાવ બહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઇ. ના મરણથી ગુજરાતે અને મુખ્ય કરી અમદાવાદ ડીસ્ટ્રીક્ટે એક ઉપયોગી નર ખોયો છે.

મરનાર શેઠના મુખ્ય ગુણ વેપારી કુતેહ વેપારી કારસાજી તથા લોકોનું ભલું કરી તેઓની પ્રીતી સંપાદન કરવા સાથે બની શકે તો પોતે પણ લાભ મેળવી જવાના હતા. મરહુમ શેઠ રણછોડલાલે અમદાવાદ શહેરના ઉદ્યોગ હુન્નરોમાં છેલ્લાં એ દાયકામાં કેવો આગેવાન હીરસો આપ્યો હતો તે હવે પછી વધારે અસરકારક રીતે પ્રગટી નીકળશે. એ શહેરની હાલની આબાદી મરહુમ શેઠ રણછોડલાલને સારે દરજ્જે આભારી હતી. તેવણ એક ચુસ્ત હીંદુ હોવાથી ટેમપરન્સની હીલચાલમાં સદા ઉલટમંદ ભાગ લેતા હતા. ગુજરાતની મ્યુનિસિપાલિટીઓનો ટેક વધારવામાં મરહુમ શેઠે આપેલો જતી હીરસો વરસો સુધી વિસરાવાનો નથી. અમદાવાદ શહેર પોતાનાં પાણીનાં બાંધકામ માટે તેમજ ગટરનાં બાંધકામ માટે એ મરહુમ હીંદુ શેઠીઆને આભારી રહેશે. તેવણને માનપાનનો શોખ હતો. પણ પ્રજાનું ભલું કરી સરકારની યોગ્ય શાખાથી મેળવી તેવણ માનપાન ખાટતા હતા, જે તેવણને વધારે માનભર્યું થઈ પડતું હતું. વગર થાકે રાવ બહાદૂર રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઇ. ના મરણથી ગુજરાતે એક બહુ ઉપયોગી નીવડેલો ખેડો ખોલ્યો છે. જેની જગ્યા કદાચ વરસો સુધી પુરાશે નહિ. મરનારના માનમાં ગઈ કાલે ત્યાંની સઘળી શાળાઓ, મીલો, દુકાનો વગેરે બંધ પાડી મહાજને જાણે હડતાળ પાડી હતી. જે તેવણની લોકપ્રીયતાની પુરતી સાબેતી આપે છે.

ગુજરાતી.

ગુજરાતને માથે જાણે ખરી અવદશા બેઠી હોય તેમ આ બે વરસમાં એક પછી એક પ્રસિદ્ધ પુરૂષો પરલોક તરફ સીધારતા જાય છે. એક માસ એવો ખાલી ગયો તો બીજા માસમાં કોઈના મરણના સમાચાર સાંભળવામાં આવે છે. હાલમાં જે ભારે ખોટ જાય છે તે પૂરનારાં માણસ ન હોવાથી આખું ગુજરાત આવાં વટિલાં જાણતાંમાં શોકચુસ્ત થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. હજી મીંઠ મણીલાલનાં આંસુ સૂકાયાં નથી ત્યાં ઉત્તરોત્તર ગયા ગુરૂવારે એક મહાન્ રાજદ્વારી નરના મરણથી ગુજરાતમાં શોક છાંછ રહ્યો હતો. ગયા બુધવારની રાતના અમદાવાદના આગેવાન, અમદાવાદની મીલોના પિતા, શહેર સુધરાઈના કામમાં તનમનથી કામ કરનાર, રાજ્યકાર્યમાં પણ વખતોવખત વિચાર આપવામાં શક્તિ ધરાવનાર, એવા રાંઠ બાંઠ રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઇ. ગયા બુધવારની રાતના

હરદય રોગથી મરણ પામ્યા છે. અમદાવાદને ભારે ખોટ એમના મરણથી ગઈ છે, તે આજ કાલ તો પૂરી શકાય તેવી નથી. સામાન્યતઃ જેમ અમદાવાદની પ્રજાએ એક મોટો માણસ ખોયો છે તેમજ મુ'બાઈ સરકારે એક ઠરેલ સલાહકારક નર ખોયો છે. અને ગુજરાતે એક આગેવાન પુરૂષ ખોયો છે. ૨૦ બાં રણછોડલાલનું જીવન વિદ્વતાથીભરેલું નહોતું. તેઓ કાંઈ ગ્રંથકર્તા તથા સાહિત્યના પોસીદાએ નહોતા. પણ તેઓ એક ઠરેલા વિચારના, અમદાવાદની પ્રજાના કલ્યાણ માટે આતુર, લોકોને સુખ આપવાનો વિચાર કરનારા ડાહ્યા માણસ હતા. એ સુધારાવાળા નહોતા, તેમ જુના વિચારનાએ નહોતા. પણ મધ્ય રસ્તે ચાલનારા હતા. વિલાયત સાથે વેપાર કરી મોટું નામ કાઢનારા નહોતા પણ પોતાના દેશમાં ઉદ્યોગો ખીલવી લોકોને ઉદ્યોગ સંબંધનો ખૂમાટો બંધ પડે તેવી કાળજી ધરાવનારા હતા. એ મોટા વકતા નહોતા પણ વકતાઓને સલાહ આપનારા હતા. કાયદા કાઉન્સિલમાં જળરીથી બાથ ભીડનારા નહોતા, પણ સામોપચારથી કાર્ય સાધવામાં કુશળ હતા. અને અમદાવાદમાં મોટા માણસમાં ગણાયા છતાં મોટાઈના હુ'પદથી તે વિરક્ત હતા. તે જોડે સૌ સાથે સમાન ભાવથી વર્તનારા હતા. એવા માણસના મરણથી અમદાવાદ શોકગ્રસ્ત થયું છે. ને તેના ચીન્હ તરીકે એમના માનમાં ગયા ગુરવારે હડતાલ પાડી હતી, એ જેવી તેવી વાત ગણાશે નહિ.

૨૦ બાં રણછોડલાલનો જન્મ ૧૮૨૩ માં સાડોદરા જ્ઞાતિમાં થયો હતો. એમનું બાળવયનું શીક્ષણ કેવું હતું તે આપણે જાણતા નથી. પણ તે વેળા લોકમાં ફારસીનો પ્રચાર હોવાથી તેનો તેમણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. ને તેની ઠેઠ સુધી પ્રીતી રાખતા હતા. એમનો અંગ્રેજ અભ્યાસ પાછળનો હતો. સાધારણ જેમ સૌને ઇચ્છા થાય છે તેમજ એઓ પણ નોકરી કરવામાં લલચાયા હતા. પણ ફેટલાક કારણસર એમને અંગ્રેજ સરકારની નોકરી છોડવાની ફરજ પડી. એઓ જો તે વેળા ધરમાં બેઠા હોત તો આજે અમદાવાદ ઉપર જે ઉપકાર કરી શક્યા છે તેવો કરવાનો સમય ભાગ્યેજ આવત. બાર વર્ષ સુધી નોકરી કર્યા પછી અમદાવાદમાં આવીને દેશમાં ઉદ્યોગની જે તાણ હતી તે તરફ એમનું લક્ષ ખેંચાયું હતું ને અમદાવાદમાં એક મીલ ઊભી કરવાનો વિચાર કીધો. એ સંબંધે અમદાવાદના શેડીઆને ઘણા સમજાવ્યા હતા, પણ જે અમદાવાદીઓ આજે મીલનાં થોબલાં કાઢવાને અળસીયાં પેટે ઉભરાઈ આવ્યા છે તેઓનાં મનમાં ઉતર્યું નહિ; તેથી મીં રણછોડલાલને ભર્યના વેપારી મીં લાનડાનનો

આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. તેઓએ મીલના લાભ લોકોને સમજાવ્યા. ને મુંબઈમાં પહેલી મીલ ઉભી થઈ ત્યાર પછી ૧૮૫૯ માં એઓએ અમદાવાદમાં મીલ ઉભી કરી. એ મીલનો પોતેજ વહિવટ કરતા હતા. અને હાલમાં બહુધા એ મીલ મુંબઈની મીલને ટક્કર મારે તેવા સારા વહીવટથી ચાલે છે. એ મીલમાંથી જે જાતનું કાપડ નીકળે છે તે મુંબઈની મીલને શરમાવે છે. આ પ્રમાણે મીલોનો ઉદ્યોગ ખીલવવાનું માન લીધા પછી ૧૮૭૫ માં મ્યુનિસિપાલ રાજકારભારમાં લક્ષ આપવામાં કેટલાંક વરસ સુધી તો તે ફાવ્યા નહિ પણ એમનામાં મંડ્યા રહેવાનો ખાસ ગુણ હોવાથી તે પર મંડી રહી અમદાવાદની પ્રજાને ઘણા મોટા ઉપકાર કરવા સમર્થ થયા છે. અમદાવાદની પ્રજાને જે પાણીની તાણ હતી તે માટે નળ લાવી ત્યાં શહેરની ગંદકીને ઘણું દૂર લેઈ જઈ શહેરને ગંદકીથી બચાવવાની એઓએ પુરતી કાળજી બતાવી હતી. અને જે કે પ્રથમમાં પાણીના મુંબઈમાં અમદાવાદની પ્રજાએ એમના સામે ઘણો પોકાર કર્યો હતો. પણ આજે સર્વત્ર આશિષ આપે છે. અને આજે સુલભતાથી પાણી મળે છે, તે તરફ જોતાં મીં રણછોડલાલની કારકીર્દિમાં અમદાવાદને ઘણો લાભ થયો છે. અમદાવાદ શહેરને સૌ પ્રકારે સુધારાની ટોચ પર આણવામાં તથા ત્યાંની હવા સુધારવામાં પુરતું કીધું છે ને તેઓએ રાજ તથા પ્રજાને બંનેને યોગ્ય સંતોષ આપ્યો છે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે મીં રણછોડલાલે જે પદ્ધતિથી કામ કર્યું છે તે પદ્ધતિ આખા ગુજરાતમાં વખણાઈ છે. ને સરકારે તેની કદર ખુબ પ્રથમમાં રાવબહાદુરનો તથા પાછળથી ૧૮૮૭ માં સી. આઈ. ઇ. નો ચાંદ આપીને એમનું માન વધાર્યું હતું. એમની જાહેર સેવાઓની એઓની સરકાર તરફની નીમણુંક છે. આ સેવાઓ બહુ નોંધવા જોગ નથી. તથાપી આટલું તો જાણીતું છે કે ધારા સભામાં એઓ સરકાર પક્ષના સભાસદ છતાં છેકજ હાજર કરનારા ન હોતા, પણ સ્વતંત્રપણે કાર્ય કરનારા હતા; કેટલીક બાબતમાં એઓએ નીડરતાથી કામ કીધું છે. તે સાથે સરકારથી ડરી જઈને રાજકીયકાર્યમાં ભાગ લેતાં અચકાય તેવા કંઈ તે ન હોતા. અમદાવાદમાં ગ્રેવીનસીઅલ કોનફરન્સ ભરવામાં એમની પુરતી મદદ હતી, ને કોનગ્રેસના વગર શંકાનાં સહાયક હતા. આટલું છતાં એઓ કદી મદી માંખણથી ફસાઈ જતા. જેનો મુખ્ય દાખલો આનંદેશ્વર મીં પીરોજશાહ મહેતાની વાઈસરોયની કાઉન્સિલની ઉમેદવારી વેળાએ આનંદ મીં પીરોજશાહ જેવા સંભવીત પુરૂષને પોતાનો મત ન આપતાં

એક બીજેજ ગ્રહસ્થ જે સાધારણ રીતે દેશના રાજ કારભારમાં ભાગ લેવામાં ને દેશના કલ્યાણમાં પાછળ છે એટલુંજ નહિ પણ પ્રજાના હકમાં એછો આતુર છે તેને માન આપવામાં લલચાયા હતા. જે માટે આખું ગુજરાત દીલગીર થયું હતું. જે કે એએના કેટલાક નિયમો હતા અને તેથી કેટલીક વખતે તેથી જુદીજ પ્રકારે વર્તતા હતા. અને તેમાં વખતે આદાની સુંઠ પણ થઈ જતી હતી. મીં રણછોડલાલ સ્વામી દ્વં વિચારના અને અમદાવાદની પ્રજાને માટે પુષ્કળ કાળજી બતાવનારા હતા. મીલના ઉદ્યોગમાં એમણે જેટલી શાખાસી મેળવી છે તેટલી બીજાએએ મેળવી નથી. પોતાના પૈસાનો પણ સારો ઉપયોગ કીધો છે.

અમદાવાદમાં એક ધર્મદા ડીસપેન્સરી; ત્યાં નિરાશ્રીતાશ્રમમાં ૩૦ ગરીબ માણસનું નિત્ય પોષણ થાય છે. જોકે એએ પ્રાર્થના સમાજના મેમ્બર હતા ને સુધારાને ચહાતા હતા તોપણ મીં હરિલાલ વિલાયત જઈ આવી પ્રાયશ્ચિત કીધા છતાં પણ તેમને નાતમાં લેવામાં હામ ભીડી શકતા નહોતા. તથાપી મીં ધ્રુવ તરફ એમની લાગણી હતી ખરી, પણ પોતાની નાતમાં પ્રતિષ્ઠાને હાની ન પોએ માટે બહુ સંભાળ રાખતા હતા. ધર્મ માટે એમને સારી લાગણી હતી, ને ધર્મ વિરૂદ્ધ થતાં કેટલાંક કામોમાં સામા થતા હતા. અમદાવાદના ધર્મ સમાજના મુખ્ય વ્યવસ્થાપક હતા, ને ધર્મ માટે મોટી લાગણી ધરાવતા હતા. મરણ સમયે એમનું વય ૭૬ વર્ષનું હતું. એએ પોતાની પાછળ બહોળું કુટુંબ ને સારી દોલત, સાઈં માન મૂકીને મરણ પામ્યા છે, ને ઉદ્યોગી માણસ શું કરે તેને સાઈં ઉદાહરણ પણ મૂકી ગયા છે.

ગુજરાત મિત્ર.

રા. બા. રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઈ. જી.
શોકજનક મૃત્યુ.

ગુજરાતના એક મોટા અનુભવી, સરકાર તથા પ્રજાનો અત્યંત વિશ્વાસ ધરાવી પેહેલા નંબરના આગેવાન તરીકે પોતાનું નામ આગેવાન ધરાવનાર, ગુજરાતમાં મીલના ઉદ્યોગને વધારનાર તથા ખીલવનાર, અને અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રેસીડન્ટનો અધીકાર ૧૬ વર્ષ સુધી બહુ બાહોશીથી બજાવી પ્રજાને સુખનાં સાધનો કરી આપનાર ગુજરાતના સેતારા

રા૦ આ૦ રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઈ. ગઈ તા૦ ૨૬ મીની રાતે ૧૧ કલાકે હૃદય બંધ પડી જવાથી ૭૯ વર્ષની વૃદ્ધ વયે પુરતી તનદુરસ્તી હોવાની આશામાં સ્વર્ગવાસી થયા છે. રા૦ આ૦ રણછોડલાલનું વૃદ્ધ વયે મરણ થવા છતાં તેમના મરણે તમામ કેળવાયલી કે વગર કેળવાયલી પ્રજાને એક જબરો આચકો લગાડ્યો છે, અને રા૦ આ૦ રણછોડલાલની જગા પુરાવાની નથી. પણ તેમની જગા ખાલીજ રહેવાની એવો ભવિષ્યનો વખત તેઓએ સઘળાની દલગીરીની વચે જલદી લાવી મુક્યો છે. ઊંચી કેળવણી પામેલાના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિ, પાકટ અનુભવ, ભારે કુનેહ અને રાજા પ્રજાને રાજ કરી કામ કાઢનાર આ સુરા નરની ખોટ માત્ર અમદાવાદને નહિજ પણ આખી ગુજરાતની પ્રજાને લાગી છે. અને ત્યાંની હીંદુ કોમજ નહી, પણ સઘળી વર્ણના લોકો આ લોકપ્રીય અને પ્રજાકોયોગી રાવખહાદૂરના મરણના શોકનો વિલાપ કરે છે.

રા૦ આ૦ રણછોડલાલ છોટાલાલ સાહેદરા નાગર જ્ઞાતના હતા. તેઓએ પ્રથમ સરકારના પોલીટીકલ ખાતામાં નોકરી શરૂ કરી હતી. પણ ૧૮૭૦ ના સાલથી પોતે વેપારમાં પડ્યા હતા. તેઓએ મીલનો ઊદ્યોગ ગુજરાતમાં વધારવાનું ખી રોપ્યું, અને અમદાવાદમાં સૌથી પેહેલી મીલ તેમણેજ સ્થાપી હતી, જેના પ્રતાપથી અમદાવાદમાં આજે પચીસ મીલો ઉભી થઈ છે, અને ખીજી દશ ઊભી થાય છે. મીલોના વહીવટમાં મરનારે એક ફત્તેહમંદ કારભાર કરનાર તરીકે નામ કાઢ્યું છે. મરનારે ઇજ્જતપરીયન રૂનું સુતર તથા કાપડ બનાવવાના સાહસને ધણું ઉત્તેજન આપ્યું છે. અને એવો માલ બનાવવામાં પાંચ છ વર્ષ થયાં તેઓએ ખાસ ધ્યાન આપી ધણી ઊલટ બતાવી છે.

રા૦ આ૦ રણછોડલાલને દર બંને વરસની મુદત માટે ત્રણ વખત મુબઈ સરકારની ધારા સભામાં અધિકારી નીમવાનું માન સરકારે આપ્યું હતું, જે વખત પોતાની કારકીર્દીની દરમિયાન તેઓ એક પુતળા જેવા મેમ્બર નહોતા, પણ કાયદાસરની શાંત દલીલો તેઓ ધારા સભામાં રજુ કરી પ્રજાના લાભ સંભાળતા હતા. તેઓના બહોળા અનુભવને લીધે હુડીઆમણ, આયાત—જકાત વીગેરે ધણાક મોટા સવાલો ઉપર નામદાર સરકાર તેવણની સલાહ લેતી હતી. મરનાર કેરીપણ વિરૂદ્ધની મંડળીના અગ્રેસર હતા તથા ફરજિયાત કેળવણીના જબરા હીમાયતી, દયાળુ સ્વભાવના, નિયમીત કામ કરનાર હતા.

મરનારની કારકીર્દીમાં સર્વેથી યાદગાર બનાવ આજ સોળ વર્ષ થયાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યના કારભારની શરૂઆતથી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના નોન-ઑફીશીયલ પ્રેસીડન્ટ હોવાનું માન ધરાવવાનો હતો. તેમની પ્રેસીડન્ટ તરીકે કારકીર્દીની દરમિયાન રા. ૦ આ. ૦ રણછોડલાલે અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી લોકો ઉપર આકરો કર મુકવાને બદલે ચાલુ આવકમાંથી પાણી તથા ગટરની યોજના પાર ઉતારી પાછળથી પાણીનો હલકો દર મુકી ઘણી નામના મેળવી છે. અને એ યોજનાઓ કરવામાં તેઓએ પોતાની બહોશીનો એવોતો રૂડો ઉપયોગ કરી બતાવ્યો છે કે અમદાવાદમાં કદાચ બીજો નોન-ઑફીશીયલ પ્રેસીડન્ટ નીમાય તો તેનાથી મરનારા જેવી કુનેહથી કામ થઈ શકે એ ઘણું શકભરેલું છે. અમદાવાદના પાણીના બાંધકામ ઉપર રૂ. ૧૧,૦૦,૦૦૦ તથા મી. ૦ બાહડવીન લાંબામવાળી ગટરની યોજના ઉપર રૂ. ૩,૦૦,૦૦૦ એઓએ ખરચ કરાવી ગુજરાતના એક મુખ્ય શહેરની પ્રગતિ જાણકું સુખ કરી આપ્યું છે.

મરનારે લગભગ રૂ. ૬૦,૦૦૦ સખાવતથી ધર્માદા દવાખાનું તથા સ્ત્રીઓને માટે જુબીલી ડીસપેન્સરી સ્થાપી ગરીબોને ઉપયોગી ખાતાંની બક્ષીસ કરી છે, તથા બીજાં ઘણાંક ધર્માદા કામો કરી પોતાની દોલતનો ભાગ તેમાં ખરચ્યો છે. મરનાર લગભગ ૮૦ વરસની વય છતાં છેલ્લીઘડી સુધી ચાલાક, બુધીમાન, અને દરેક કામ કરવાને તત્પર હોવાની સ્થિતિમાં હતા. તેમના અચબુચ મરણથી અમે ઉપર જણાવ્યું તેમ આખા ગુજરાતને મોટી ખેટ ગઈ છે.

ગયા ગુરુવારે મરનારના માનમાં તમામ જાહેર ઑફીસો, નિશાળો, સ્કુલો તથા મીસો વગેરે ખાતાંઓ બંધ રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

હિતેચ્છુ.

મરહુમ રા. ૦ આ. ૦ રણછોડલાલ છોટાલાલ જાતે સાહોદરા નાગર હતા. તેમનો જન્મ સન ૧૮૨૩ ની સાલમાં થયો હતો. તે વખતે તેમના પિતા સાધારણ સ્થિતિમાં હતા. અને આ પ્રાંતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય તુરત થયેલું તેથી કેળવણીનો પ્રસાર નહોતો. આપણમાં જન્મની હકીકત લખવાનો રીવાજ ન હોવાથી તેમના બાળપણનો વૃતાંત મળી શકતો નથી. તોપણ તેઓએ તે મુજબ અપાતી કેળવણી મુજબ ગુજરાતી ભાષાનું

જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, અને તે વખતમાં આ શહેરમાં ફારસી જ્ઞાન અપાતુ હતું તે તેમણે થોડુંક મેળવ્યું હતું. તે સિવાય તેમણે ખાનગીમાં અંગ્રેજ અને મરાઠીનું પણ જ્ઞાન સારી પેઢે મેળવ્યું હતું. આ પ્રાંતમાં તે વખતે અંગ્રેજ રાજ્યની તુર્તની સ્થાપનાને લીધે બુદ્ધિમાન નોકરોને વધવાનો સારો લાગ હતો. તેઓ વીસ વર્ષની ઉમ્મરે નોકરીમાં જોડાયા, અને પોતાની ભલી ચંચળાઈ અને બુદ્ધિના યોગે ઠીક વધ્યા. પરંતુ આપણામાં અદેખાઈએ ઘણાનું માડું કર્યું છે. તેમ તેઓ પણ પોતાની નોકરીમાં બીજાની અદેખાઈનો ભોગ થઈ પડ્યા હતા અને તેમને નોકરી છોડવી પડી. આ વખતે જોકે તેમને ખોટું લાગ્યું હશે, પણ ઈશ્વર કોઈનું ખોટું કરતો નથી. અને આપણામાં કહેવત છે કે ખોટું થાય તે સારાને માટે. તેમ તેમનું પણ એમજ થયલું જણાય છે. તેમણે તુરતમાંજ ભલી ચંચળાઈથી અને યુરોપીયનોના સહેવાસથી આ દેશમાં સૂતર કાંતવાના સંચા વિષે અને તે માટે શું ખરચ થાય, કેટલું કામ નીકળે એ સઘળી બાબતમાં ઈંગ્લાંડમાં પોતાના મળતીયાઓથી તપાસ કરાવી તે વિષયમાં ઠીક માહિતી મેળવી. પછી તેવણે તેવું એક કારખાનું સ્થાપવા અહિના શેડીયાઓને સમજાવ્યા. પરંતુ અહિના લોકો દીઠે રસ્તે જનારા તેથી આ વિષય તેમને ઠીક લાગ્યો નહિ. પણ મરહુમમાં પોતાના કામમાં ખાસ મંડ્યા રહેવાના ગુણ હોવાથી તેઓ હારી ન જતાં ભરૂચમાં મી. લેન્ડન સાહેબને મળીને તેને તે વાત સમજાવી, અને તેની મારફતે તેમણે એક પહેલવહેલું સ્પીનીંગ અને વિવિંગનું કારખાનું કરાવ્યું. આ જોઈ બીજા પણ તેમાં પડ્યા, અને હિંદમાં અને વિશેષમાં મુંબઈ ઇલાકામાં એ કારખાનાં નીકળવા લાગ્યાં. અમદાવાદના વેપારીઓએ એ વાત જોઈને જાણી એટલે એ બાબતમાં રા. બા. રણછોડલાલની પાછળથી સલાહ કબૂલ કરી અને એક મીલ ઉભી કરી, જેથી સન ૧૮૫૯ માં અમદાવાદમાં એક એમની બાગેવાની નીચે મીલ સ્થપાઈ. મુજે બુદ્ધિવાન ને ઉદ્યોગી હોવાથી તેમણે એ મીલમાં સારો નફો મેળવ્યો હતો, જેથી રહેતે રહેતે તેવણે બધા શેર ખરીદી લેઈ હાલ તેમાં ઘણો સુધારો ને વધારો કર્યો છે. એટલુંજ નહિ પણ એક બીજી મીલ પોતાના પુત્રના એજંટપણામાં સ્થાપી છે, અને તેમાં પણ ઘણા શેર તેમના છે. આ પ્રમાણે એમણે અમદાવાદ અને વિશેષ કરી મુંબઈ ઇલાકામાં ૩ કાંતવાના સાંચાની મારફત ઉદ્યોગનો પાયો નાંખ્યો, જેથી

તેમાં લાખો ગરીબોની રોજી જગી છે અને આ દેશને મોટા ફાયદો થયો છે. તેમ અમદાવાદને પણ તેમનાથી મોટો ફાયદો થયો છે. અને તેમનું જોઈને હાલમાં બે ડઝન મીલો ઉત્પન્ન થઈ છે, અને બીજી થશે એમાં શક નહિ. તેઓ લગભગ અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીમાં ૨૫ થી ૩૦ વરસ સૂધી જોડાયા હતા. અને છેલ્લાં ૧૪ વરસથી પ્રજામાં મેમ્બરો ચુંટી કહાડવાનો ધારો થયા પછી તેમના પ્રમુખપણા નીચે તેઓ તેમનું કામ કરતા આવ્યા છે. તેમણે પહેલવહેલાં આ શહેરમાં ગટરને પાણી-કામ કરવાનો વિચાર જણાવ્યો. અમદાવાદને ચોખ્ખા પાણીની જરૂર હતી, પણ તેથી પ્રજા પર કરનો વધારો થવાની બીકથી લોકો સામા થયા. પરંતુ તે વખતે તેમણે થોડોજ કર જણાવ્યો, અને પાછળથી કનેક્શનના નામથી બેવડો કર પ્રજા પર નાંખવામાં આવ્યો હતો. તેમજ પ્રથમ ઘરનાં ભાડાંની કીમત ઓછી જણાવી, પણ પાછળથી તે સંબંધમાં સખતાઈ ચાલવાથી હાલ તે ખાતે પેદાશ વધારી દીધી છે. ગટર માટે પણ લોકો કર પડવાના કારણે નારાજ હતા. અને હાલમાંજ તે ખાતાનો કર તેમને આકરો જણાયો છે; તોપણ સાફ પાણી મળવાથી અને મેલાં પાણી છૂટાં ઢોળાવાથી થતી ગંદકી એટલી બધી અડચણવાળી હતી અને છે કે તે માટે લોકો ચુમાઈનેજ રહ્યા છે. તોપણ બધરીઓ તો એમને આશિરવાદ આપવાનીજ, કારણકે તેમને મેલું પાણી બહાર ઢોળવા જવાની, તેમજ ખાળ કહાડવા જવાની, તેમજ પીવા વિગેરેનું પાણી કૂવા-માંથી કે ટાંકામાંથી કાઢવાના ભાંજગડ જતી રહી છે. લોકોને પાણીના નળ લેવાની ભલામણ કરતી વખતે ઘડા ભાગવાનો તેમજ દોરડાનો ખરચ ગણાવી તેથી લાભ જણાવ્યો હતો, પણ તેના બદલામાં પાણીની ચકલીઓ વરસ બે વરસે ટપકતી હોવાથી તેના બદલાતું ખરચ ને દોરડાંનું સાદું વાળી આપે છે. તોપણ ટાંકાનાં ને કુવાના અસ્વચ્છ પાણી કરતાં હાલનું સ્વચ્છ પાણી લોકોને મળે છે તે ભૂલવું ના જોઈએ. પ્રથમમાં તેમણે અત્રે નવા દરવાજા બહાર ૩૦ ૨૦,૦૦૦ ખરચીને દવાખાનું બંધાવ્યું અને તેનું નામ રણછોડલાલ હોસ્પિટાલ રાખ્યું છે. તેના નીભાવ માટે ૩૦ ૨૦,૦૦૦ આપ્યા છે, તેમજ તેના પાસે સ્ત્રીઓ માટે મહારાણીની જીબીલી વખતે કેટલુંક ફંડ થયું હતું તેમાંથી સ્ત્રીઓ સાફ હાલ ઇસ્પિટાલ કરવાનું નક્કી થવાથી તેમણે તે માટે ૩૦ ૨૦,૦૦૦ આપી મકાન બંધાવ્યું. તેમજ બે બીજા સૂવાડ માટે વારડ બંધાવ્યા છે. તેમના પ્રજાની સારી સેવાના બદલામાં નામદાર સરકારે તેમને રાવ બહાદુરનો ખેતાબ આપ્યો હતો,

અને સન ૧૮૮૭ માં સી. આઈ. ઇ. નો ખેતાબ આપ્યો હતો. છેલ્લા વખતમાં તેમણે ખાડીઆમાં પોતાના નામથી એક કન્યાશાળા સ્થાપી છે અને તેના મકાન માટે આશરે રૂ. ૧૫,૦૦૦ સુધી આપવાને રા. આ. લાલશંકરને જણાવ્યું હતું. એમ સાંભળ્યું છે કે તે માટે જમીનની તપાસ ચાલે છે. આ સિવાય તેઓ તરફથી રૂ. ૧૦ સોસાઈટી, પ્રાર્થના સમાજ વિગેરેને પણ ઘટતી મદદ મળી હતી. વળી તે સિવાય પોતાની મીલના અંગે એક અનાથાશ્રમ બાંધ્યું છે જેમાં હાલ ત્રીસ બાલુસ રહે છે. તેમના વિચાર ઘણે અંશે ઈશ્વર ઉપર હતા, પણ કુટુંબને અને લોકોને નારાજ કરવાને તેઓ અચકાતા અને તેથી ચાલે તેમ ચાલવા દેતા. તેઓ પેપારમાં ઘણા પાવરધા હોવાથી તેમની મીલો પ્રખ્યાત ગણાતી. તેમને નામદાર સરકારે છ વરસ લાગટ ધારાસભામાં નીમ્યા હતા, જે વખતમાં તેમણે યથા-શક્તિ પ્રગ્ન સેવા બળવી હતી. તેમનો સ્વભાવ શાન્ત, વિચારમાં દ્રઢ, અને પોતાના ધારેલા કામમાં મંડ્યા રહેવું એ તેમના અતી ઉત્તમ ગુણ છે. તેઓ કીર્તિતો ઇચ્છતા હતા, પણ તે લોકોનું ભલું કરીને જ ઇચ્છતા હતા, તે વખાણવા જોગ છે. તેમના મરણથી હિંદને, મુખ્ય ઇલાકાને અને વિશેષ કરી અમદાવાદને મોટી ખોટ ગઈ છે. તેમનું મરણ ઓચીતું પ્રગ્નમાં જાણતાં જ શોક સાથે આશ્ચર્ય લાગતું હતું, કારણકે તે સોમવારે સારી રીતે બહાર ફરતા જણાયા હતા, અને મંગળવારે સવારમાં ઠીક હતું. પણ પાછળથી તેમને છાતીનું દરદ જણાવવા લાગ્યું હતું, જે હાર્ટડીસીસનું દુઃખ તેમને ઘણા વખતથી હતું. પરંતુ તનદુર-સ્તીના નિયમ સારી પેઢે જાળવવાથી જ તેઓ આટલી લાંબી વય સુધી પુગ્યા હતા. યુધવારે પણ મ્યુનિસિપાલ કાગળોમાં સહીઓ કરી હતી, પરંતુ તે દીવસે રાતના અગીઆર વાગ્યામાં તેઓએ પોતાનો આત્મા પરમાત્માને અર્પણ કર્યો. શહેરમાં ખબર પડતાં જ લોકોએ હડતાલ પાડી હતી. મ્યુનિસિપાલ સ્કુલો ને મીલો પણ બંધ હતી. તેમજ તેમને અગ્ની-સંસ્કાર કરતી વખતે ઘણાક અમલદારો અને શેઠ સાહુકારો હાજર થયા હતા. તેથી સરકારી ઓફીસો પણ બંધ હતી. તેમજ અગ્નીસંસ્કાર કરી ઘેર આવતી વખતે ઘણાક લોકો ઘર આગળ આવ્યા હતા, જેઓની સંખ્યા લગભગ ૮૦૦ થી ૧,૦૦૦ સુધી હતી. આવા એક નરના મરણથી સર્વત્ર શોક વ્યાપી રહ્યો હતો, પણ કુદરતના આગળ ઇલાજ નથી. પ્રભુ તેમને સદ્ગતિ આપો.

રાવ બહાદૂર રણછોડલાલના મરણની દીલગિરી બતાવવાને
અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીએ કરેલો અંગ્રેજી હરાવ.

Proceedings of a public meeting held on the evening of the 1st November 1898, in the Municipal Office compound to express the sense of grief felt by the citizens of Ahmedabad at the death of Rao Bahadoor Ranchorelal Chotalal, C. I. E.

PRESENT :

H.F. Silcock, Esq., I.C.S., Comr., N.D.	M. C. Gibb, Esq., I. C. S., Collector.
T. D. Fry, Esq., I. C. S., Dist. Judge.	P. J. Mead, Esq., I. C. S., Assistant
A. G. L. Emanuel, Esq., I. C. S.,	Collector.
Assistant Collector.	The Revd. Dr. G. P. Taylor, B. D.
J. Oliver, Esq., Educl. Insr., N. D.	The Revd. E. T. Davies, M. A.,
Sheth Manibhai Premabhai.	Principal, Gujarat College.
Sheth Lalbhai Dalpatbhai.	Sheth Mansookhbhai Bhagoobhai.
Sheth Jayshangbhai Hathising.	Sheth Umabhai Hathising.
R. B. Lalshanker Umiashanker.	Sheth Shambhuparsad Bechardas.
R. B. Bhimbhai Kirparam.	K. B. Jahangirji Pestanji Vakil.
R. B. Choonilal Dulputram.	K. B. F. C. Tarapoorwala.
Bhaishanker Nanabhai, Esq.	R. B. Mansookhram Moolji.
E. D. Talati, Esq.	Hon. Mr. Gokaldas Kahandas.
	L. M. Wadia, Esq.

&c.

&c.

&c.

&c.

Proposed by Nagar Sheth Manibhai Premabhai and seconded by Sheth Mansukhbhai Bhagubhai, that Mr. Gibb our worthy Collector be requested to take the chair. Carried unanimously.

Mr. M. C. Gibb took the chair and in appropriate words expressed the sense of the loss to the entire community by the sudden death of Mr. Ranchorelal who had, for years, been recognized as the leading citizen of Ahmedabad and asked Sheth Manibhai to move the 1st Resolution.

Proposed by Sheth Manibhai Premabhai and seconded by Sheth Lalbhai Dalpatbhai—

That the citizens of Ahmedabad, in public meeting assembled, express their sense of profound grief at the

death of their beloved and esteemed fellow citizen R. B. Ranchorelal Chotalal, C.I.E., who, as their leader, worked for more than 30 years, incessantly and ungrudgingly, and at great personal sacrifice for the material, economic and educational advancement of the city. His name will ever be honorably associated with the introduction and development of the Mill-Industry in the city, while the Local Water Works, the Drainage System, and the Medical Institutions endowed by him will remain as monuments of his untiring zeal and devotion. His philanthropy, zeal and public spirit were an example to his countrymen, and by his sad death the city has sustained a very great and irreparable loss.

The above proposal after it was supported by Rao Bahadoor Lalshanker Umiashanker, Mr. L. M. Wadia and Revd. Dr. Taylor, was passed unanimously.

Proposed by Sheth Mansukhbhai Bhagubhai and seconded by Khan Bahadoor Jehangirji Pestanji Vakil—

That the Chairman of this meeting be requested to send a copy of the Resolution to the members of the family of the deceased gentleman with an expression of the sincere sympathy of the public of Ahmedabad.

Proposed by Sheth Chimanhbai and seconded by Mr. Krishnarao Bholanath—

That a committee of the following gentlemen, with power to add, be appointed to collect funds in order to raise a suitable memorial to the deceased Rao Bahadoor Ranchorelal Chotalal, C. I. E.

This was supported by Honourable Mr. Gokaldas Khandas and carried unanimously.

M. C. Gibb, Esq.	T. D. Fry, Esq.
Bri. Surgeon Lt.-Col. Bartholomeuz.	Sheth Manibhai Premabhai.
Sheth Mansookhbhai Bhagoobhai.	Sheth Lalbhai Dalpatbhai.
Sheth Umabhai Hathising.	Sheth Jeysingbhai Hathising.
Sheth Shambhuparsad Bechardas.	K. B. Navroji Pestonji Vakil.
Sheth Lalbhai Trikamal.	R. B. Lalshanker Umiashanker.
K. B. F. C. Tarapoorwala.	R. B. Krishnamukhram Atmaram.
R. B. Bhimbhai Kirparam.	R. B. Choonilal Dalpatram.
R. B. Mansookhram Moolji.	Mr. Bhaishanker Nanabhai.
Hon. Gokaldas Kahandas.	Divan Bahadoor Manibhai Jasbhai.
R. B. Varajray Trambukrai.	R. B. Keshavlal Hiralal.
Mr. Desaihbhai Kalidas.	Mr. Trikamal Damodar.
Mia Abdool Latif.	Nanamia vulde Mia Abdool.
Mia Moosladin vulde Goolam Majoodin.	Mr. Virchand Dipchand, C. I. E.
R. B. Khushalray Sarabhai.	R. B. Motilal Lalbhai.
Revd. Dr. G. P. Taylor.	Prof. Abaji V. Kathavtay.
Mr. Ghelabhai Haridas.	R. B. Nandshanker Tooljashanker.
Mr. Madhavlal Harilal.	R. B. Narsilal Rewadas.
Mr. Varajray Sakerlal.	R. B. Harilal Ambashanker.
Mr. E. D. Talati.	Mr. L. M. Wadia.
Dr. N. C. Mody.	Dr. Solomon.
Mr. Krishnarao Bholanath.	Dr. Tribhovandas.
Hon. Mr. N. N. Wadia, C. I. E.	K. S. Musa Mia.
Sheth Keshavlal Khushaldas.	Mr. Khushaldas Gokaldas.
	Mr. Manilal Ranchoddas.

SECRETARIES.

1. Sheth Mansookhbhai Bhagoobhai.	4. Mr. Keshavlal Motilal.
2. Sheth Jahangirji Pestonji.	5. Mr. Joogaldas Damodardas.
3. Sheth Mangaldas Girdhardas.	6. Mr. Pranjivandas Purbhudas.

It was proposed by Rao Saheb Madhavlal Harilal Desai and seconded by Mr. Bhaishanker Nanabhai—

That a vote of thanks be passed to the Chairman for his able conduct in the chair. Carried unanimously.

Before dissolving the meeting the Chairman announced that Rs. 5,500 had been subscribed towards the Rao Bahadoor Ranchorelal Chotalal Memorial Fund.

M. C. GIBB,

Chairman.

CIRCULAR.

Ahmedabad.

November 1898.

Dear Sir,

We beg to forward herewith for your information a copy of the proceedings of a public meeting held on the evening of the 1st November 1898, in the Municipal office compound to express the deep sense of grief and loss felt by the people of Ahmedabad at the death of their distinguished fellow citizen Rao Bahadur Runchorelal Chotalal, C. I. E.

With a view to raise a suitable memorial to the deceased gentleman, it is proposed to collect subscriptions. What form the memorial should take will depend upon the amount that will be subscribed and will be decided upon hereafter by the Committee appointed for the purpose.

Well known as the deceased gentleman was to you, we need hardly state here, in what high esteem he was held both Europeans as well as Natives, who knew him, and it is the desire therefore of his friends and admirers, by raising a suitable memorial, to pay a fitting tribute to his memory. Subscriptions are cordially invited and shall be thankfully received by the undersigned and duly acknowledged.

The following amounts have already been subscribed :—

Sth Manibhai Premabhai	501
Sth Mansookhbhai Bhagoobhai	1,000
Sth Sarabhai Maganbhai Karamchand	1,000
Sth Dalpatbhai Bhagoobhai	201
Sth Shambhooparsad Bechardas	500
Sh Damodardass Mohanlal	301
MGirdarlal Amaratlal	401
MHiralal Tricumlal	251
Baṛoolab	251

Khan Bahadoors Nowrojee and Jahangirjee	
Pestanjee Vakil	50
Mr. Popatchand Motichand of Dhoraji	40
Hon. H. E. M. James	25
M. C. Gibb, Esq.	100
R. B. Bholanath Sarabhai	100
Sheth Premabhai Hirabhai	151
Mr. Malichand Jechand	150
Hon. Mr. Gokaldas Kahandass Parekh	100
R. B. Lalshanker Umiashanker	100
Mr. W. Hudson	125
Sheth Motilal Hirabhai	100
Parekh Joitadass Sakaldass	100
Mr. Girdharlal Harivalabhdas	101
Mr. Somnath Bhoodardass	100
Mr. Pranjivan Parbhudas	60
Dr. Jivraj Ghelhabhai Doshi	60
Mr. Choonilal Soorchand	75
Messrs. Moolchand and Vrijavalabh	51
Mr. Bhagoobhai Hathising	25
Dr. Solomon Abraham Erulkar	50
R. B. Kasanlal Nyalchand	25
Mr. Vavabhai Haridas	22
Mr. Bammonjee Shapurjee	17
Mr. Chunilal Dalichand	16

 7,186

The Honourable H. E. M. James in kindly remitting Rs. 250 as his subscription towards the memorial fund through M. C. Gibb, Esq., I. C. S., Collector, Ahmedabad, expresses his feelings towards the deceased Rao Bahadur in the following terms :—

“ I see that a public meeting has been held to raise a fund to commemorate Mr. Ranchorelal and I beg you will kindly subscribe the enclosed mite from me.”

I only wish it could be equal to the esteem in which I held Mr. Ranchorelal, for I have seldom met in any country a gentleman for whom I had so much respect and regard, and I am very glad that the citizens of Ahmedabad appreciate his work. Exceptionally, although a business man, he will ever be remembered for his unfailing modesty, courtesy, patience and gentleness and in spite very often of delay, obstruction and even abuse and at the risk of his own personal comfort and interests he steadily persevered in what he thought to be right and for the benefit of others and laboured on long after he had attained an age at which most men feel themselves justified in retiring. Solely on public grounds, toiling unselfishly to the last, loyal to the Government, he voted for their measures in Council when he felt them for the public good and was ever ready to advance reform of any kind. I trust that the example of such a man will long live in the memories of rising generation of Ahmedabad and I should wish for nothing better than that they should strive to follow it continually."

The Government of Bombay have published a resolution expressing in fitting terms their regret at the death of the late Rao Bahadur Ranchorelal Chotalal, C. I. E.

We are,

Dear Sir,

Yours very faithfully,

Honorary Secretaries,

RANCHORELAL MEMORIAL FUND.

રાવ અહાદૂરના મરણની દીલગિરી બતાવનારા દિલાસા પત્રમાંના કેટલાક જાણવા લાયક પત્રો ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા મારફત તે લખનાર ગૃહ-સ્થાની સામાન્ય પરવાનગીથી કોપીરાઇટ મેળવી આ નીચે પ્રગટ કરીધા છે :—

સર ચાર્લ્સ ઓલીવન્ટ સાહેબનો તાર.

FROM SIR CHARLES OLLIVANT.

Grieved to hear your father's life of great public usefulness has ended gently. Accept my sympathy.

ઑનરેબલ જેમ્સ સાહેબનો તાર.

FROM THE HONOURABLE H. E. M. JAMES.

Very much shocked at sad news. Loss of my old friend grieves me much. Accept my deepest sympathy. Loss to Ahmedabad irreparable.

ખેડાના કલેક્ટર પાનસે સાહેબનો તાર.

FROM G. D. PANSE, Esq.,

Collector, Khaira.

Extremely sorry to hear Ranchorelal's death. Accept condolence.

ભૂજના દિવાન રાઠ બાબા મોતીલાલ લાલભાઈનો તાર.

FROM RAO BAHADOOR MOTILAL LALBHAI.

Extremely sorry to hear of your most respected father's demise. Please accept my deepest sympathy.

ભૂજના રાવ સાહેબના પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી સાહેબ છોટાલાલ
સેવકરામનો તાર.

FROM CHHOTALAL SEVAKRAM, Esq.

Extremely regret your worthy father's demise. Deeply sympathise.

ભાવનગરવાળા દીવાન વજેશંકર ગવરીશંકરનો તાર.

FROM VAJESHANKER GAVRISHANKER, Esq.

Extremely sorry for your honourable father Ranchorlal's premature death. Sincere condolence.

મી० ચીમનલાલ સેતલવાડનો તાર.

FROM CHIMANLAL H. SITALVAD, Esq.

Extremely grieved to learn your worthy father's death.
Accept my and Prof. Gajjar's hearty sympathy.

મી० રતનશાહ દાદાભાઈનો તાર.

FROM RATANSHA DADABHOY, Esq.

Please accept deep sympathy for irreparable loss you
and public doth sustain in death of your revered father.

શેઠ વીરચંદ દીપચંદનો તાર.

FROM SHETH VEERCHUND DEEPCHUND, C.I.E.

Extremely sorry for your venerable father's death.
Accept my sincerest sympathy and condolence in your
bereavement.

શેઠ ધર્મસી મોરારજી ગોકળદાસનો તાર.

FROM DHARAMSEY MORARJEE GOCULDAS, Esq.

Extremely sorry for demise, its great loss to Bombay
Presidency. Accept condolence.

નાગર શેઠ મણિભાઈ પ્રેમાભાઈનો તાર.

FROM NAGARSHET MANIBHAI PREMABHAI.

Extremely sorry for irreparable loss sustained by
family and city. Accept condolence.

મી० અર્નેસ્ટ ઓગસ્ટસ ગોલનો તાર.

FROM ERNEST AUGUSTUS GOLL, Esq.

Please accept and convey to your family the expres-
sion of my sincere condolence and sympathy at the

irreparable loss sustained in the death of your revered grandfather.

ફ્લેમીંગ કંપનીનો તાર.

FROM MESSRS. FLEMING SHAW & Co.

Much regret Ranchorelal's death. Accept sincere sympathies father and self.

ભાવનગરના મીં શંકરપ્રસાદ હરીપ્રસાદ દેશાઈનો તાર.

FROM SHANKARPRASAD H. DESAI, Esq.

My hearty condolence for Ranchorelalbhai's death. Great loss.

મુંબઈના તામદાર ગવર્નર સાહેબ તરફથી પત્ર.

GOVERNMENT HOUSE,

MAHABLESHWAR, 28th October, 1898.

DEAR SIR,

I am desired by His Excellency the Governor to acknowledge the receipt of your telegram and to say that he has learnt with regret of the death of Rao Bahadur Ranchorelal Chhotalal, and desires that his sympathy be conveyed to you and the other members of the family in their sad bereavement.

Yours faithfully,

A. M. T. JACKSON.

MR. MADHAVLAL RANCHORELAL.

મૌનરેખાલ મીં એચ. ઈ. એમ. જેક્સ સાહેબનો પત્ર.

MAHABLESHWAR, 5th November 1898.

MY DEAR MR. MADHAVLAL,

I thank you very much for your letter, and am grateful to you for telling me about your father's last illness. For

his sake I am very glad, though that word is out of place. I should rather say it is a melancholy satisfaction that his illness was not prolonged, and painful as Angina Pectoris is, I trust that in him the disease was painless.

Your father was such a great friend of mine ; I admired him so much for his private virtues and his public worth, and for the unique example he set of modesty in spite of his exceptional gifts, of courtesy, patient and unfailing gentleness of temper notwithstanding the obstructions and violent abuse and even unpopularity with which his efforts for good were sometimes met, his steady, unflagging perseverance in what he felt to be the right course, undismayed by provoking delays and want of assistance, when he might have expected to receive it, his laborious toil for his fellow-men long after he had attained an age when most men expect to retire and live at ease, his munificent and judicious benevolence, his public spirit—all wholly apart from the capacity and sound judgment as a man of business with which he was endowed.

I most deeply regret his loss as that of a beloved friend, and I keenly sympathise both with you and his relations, and with the citizens of Ahmedabad, who owe such a deep debt of gratitude to him.

Yours very truly,

H. E. M. JAMES.

MADHAVLAL RANCHORELAL, ESQ.

માણ કમીશનર સાહેબ મી. જી. રીડ સાહેબનો પત્ર.

THE VILLA, CAMBERLEY, SURREY,

24th November, 1898.

MY DEAR MADHAVLAL,

I did not see the sad news of your father's death till too late to write by last mail. Since then I have heard

from Mr. Gibb, giving me the latest particulars. My wife and I sympathize with you and your family in your distress, but your father had the good fortune to live longer than the allotted space of human life without the dimming of any of the intellectual faculties, and he has left behind a highly honoured name, and I should think not a single enemy. There are not many officials in the Presidency who have had so good an opportunity as I have had of watching his career since he first took up the Presidentship of the Municipality and of appreciating all that he has done for Ahmedabad. When I look back to the bitter opposition that he met with from some of his oldest associates and friends, it is wonderful to think how his tact and patience enabled him to live it all down, and to convince every sensible man that his schemes were for Ahmedabad's real good.

Every official who had much to do with Ahmedabad recognized at once that Ranchorelal was equally the friend of the people and of Government.

For myself I shall never forget his gentle wisdom, and my only grief is that Mr. Lely and myself did not succeed in our great wish to see him honoured with the title of K.C.I.E.; but it will long before Ahmedabad will forget the man who founded her most valuable industry, destroyed cholera, endowed her with her water-supply, and who at an age when most men rest from their labours was so successful in keeping the curse of plague from her gates. Please remember me to your son and to any of my old friends, and believe me to be,

Yours sincerely,
G. BOILEAU REID.

કમીશનર સાહેબ ઑનરેબલ મીં એફ. એસ. પી. લેલી સાહેબનો તાર.

EAST INDIA UNITED SERVICE CLUB,

ST. JAMES'S SQUARE, S.W.,

November 21st, 1898.

MY DEAR SIR,

I have heard with much sorrow of the death of your honoured father. To the public of Ahmedabad his loss is irreparable, and so it must also be to his family. Will you please convey to the other members of it my sincere condolence. I feel I have lost a friend whose public spirit, loyalty, wisdom and kindly disposition were recognised by every one who knew him.

Believe me,

Yours very truly,

F. S. P. LELY.

ડાયરેક્ટર ઑફ પબલીક ઇન્સ્ટ્રક્શન ઑનરેબલ મીં ઈ. માધવલલ
સાહેબનો પત્ર.

POONA, 4th November.

DEAR MR. MADHAVLAL,

I send a line to express my very deep sympathy with you and your family in the great loss you have sustained in the death of Rao Bahadur Ranchorelal Chhotalal, C.I.E., your honoured father. I was in hopes that I should soon have seen him again as I am expecting to come to Ahmedabad shortly, but as this is not to be, I must express to you how much I feel his loss, for he was one of the best of men, and his work in life was constantly directed to secure the benefit of his fellow-creatures. Ahmedabad will long regret him and find it hard to fill his place.

Yours sincerely,

E. GILES.

માણ કલેક્ટર મીં આરટોલ સાહેબનો યત્ર.

44, VICTORIA ROAD,
KENSINGTON, W., 5th August, 1899.

DEAR MR. MADHAVLAL,

I have to offer you my best thanks for your kind letter with the details so full of interest to me of your dear father my good friend's last days.

Pray do not believe that I am ungrateful. Of all the friends I made in Ahmedabad he was the one for whom I felt the greatest esteem, and whom I now mourn sincerely.

In Municipal life it will be difficult to replace him, but he will have left an honoured name and an example to follow.

Accept my best wishes to you and yours, and believe me,

Yours truly,

A. A. BORRADAILE.

કલેક્ટર મીં ગીબ સાહેબનો યત્ર.

27th October, 1898.

DEAR MR. MADHAVLAL,

I was shocked to hear your sad news this morning. Mr. Ranchorelal will be an irreparable loss to Ahmedabad. In your sorrow for his death you must be able to take some pride in thinking that he kept up his usefulness to the last. I am sure I don't know what Ahmedabad would have done without him the last two years.

With the deepest regret and sympathy

Believe me,

Yours sincerely,

M. C. GIBB.

ગુજરાત કોલેજના પ્રીન્સીપલ રેવરંડ મીઁ ડેવીસ સાહેબનો પત્ર.

GUJARAT COLLEGE,
AHMEDABAD, 27th October, 1898.

DEAR SIR,

It was with feelings of the greatest surprise and grief that I heard this morning of the death of your father. I had a letter from him only a week ago, and I have seen him since out driving. I had no idea that he was not in the best of health. I can only express my sympathy with you in your sudden bereavement, and ask you to convey the same to the other members of your family.

To Ahmedabad, and I may say to the Bombay Presidency, your father's loss will be irreparable.

He has been foremost in so many ways in all public affairs, in the Legislative Council no less than in Municipal affairs, and in the mill industry at Ahmedabad. He was a man for his countrymen to be proud of, and I have no doubt that some fitting memorial will be raised to him, if, indeed, his works of charity and beneficence do not constitute his noblest record.

He has done much for our College. We always felt his sympathies were with us in our work here, and, as you are aware, he evinced that sympathy repeatedly in a substantial manner.

Again, assuring you of our share in your sorrow.

I remain,

Yours sincerely,

E. T. DAVIES.

MADHAVLAL RANCHORELAL, ESQ.

આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર મીઠ કરટીસ સાહેબનો પત્ર.

NUNGUMBAKUM,

MADRAS, 30th October, 1898.

DEAR MR. MADHAVLAL,

I was very much grieved to see in the newspaper the announcement of your father's death. He was one of the first native gentlemen whose acquaintance I made in this country, and among my many native friends I don't think that there was any one for whom I had a greater respect and affection. For moral courage and probity, absolute integrity and devotion to the common weal he was absolutely unsurpassed in his generation, and his loss to Ahmedabad will be absolutely irreparable. For myself, I feel I have lost a very staunch friend, and if I ever return to Ahmedabad, as I hope to do, some day, I shall feel the loss of such an experienced counsellor very much indeed. To you, of course, his death must be a terrible blow. Will you kindly accept yourself and convey to your son and all your family my very deep sympathy in your trouble. We cannot grieve for him. After his long life's labour he sleeps well.

Yours sincerely,

G. S. CURTIS.

મીઠ ઓર સાહેબના કુટુંબનો પત્ર.

MAHABLESHWAR, 29th October, 1898.

DEAR MR. RANCHORELAL,

We were very sorry, indeed, to read in the *Times of India* about the death of your good father, and sincerely condole with you and your family in your sad loss. It was only a short time ago that I received a letter from your father mentioning that he hoped to come up and occupy "The Oaks" next hot season. We hope he passed away

peacefully and without any suffering. He was of a good old age, and must have lived a good life.

With kind regards, and trusting yourself and family are all in the enjoyment of good health.

I remain,

Yours truly,

F. ORR.

મહમ સાહેબ મેકકોરમેક સાહેબનો પત્ર.

AHMEDABAD, 22nd November, 1898.

DEAR MR. MADHAVLAL,

I was, indeed, sorry to hear of the sad and sudden death of your father, Mr. Ranchorelal, as I only travelled down from Baroda with him about two months back, and kept each other very good company. You probably know I also lost my father only three months ago, and so can sympathise with both Mr. Chiminbhai and yourself.

Yours truly,

F. McCORMACK.

ઑનરેબલ હાઉસર ભાલચંદ્રનો પત્ર.

BOMBAY, 30th October, 1898.

MY DEAR MR. MADHAVLAL,

I was very sorry to learn of the sad death of your revered father. It is a great loss to the family and to Ahmedabad, and in fact to the whole of Gujarat.

I beg to offer you deep sympathy and sincere condolence in your bereavement.

Yours sincerely,

B. K. BHATAWADEKAR.

ઑનરેબલ મીં રહીમતુલ્લા મહમદ સયાનીનો પત્ર.

27th October, 1898.

MY DEAR SIR,

Please accept my sincere condolence in the sad bereavement you have sustained by the death of your esteemed father, the late Rao Bahadur Ranchorelal. His death is a public loss, and in many departments of public activities his place will be difficult to fill.

Yours sincerely,

R. M. SAYANI.

MADHAVLAL RANCHORELAL, ESQ.

ઑનરેબલ મીં વાડીઆનો પત્ર.

GARDEN REACH,

POONA, 28th October, 1898.

DEAR MR. MADHAVLAL,

Let me offer you and to Mr. Chinoobhai my sincere and heartfelt sympathy in the great loss you have sustained by the death of the greatest and the most useful citizen of Ahmedabad your good father.

I looked upon him as one of my best friends, and his loss will be deeply felt by many.

That he did a good man's work during his long and industrious life must be a source of solace to you all. "May his soul rest in peace" is the prayer of

Yours very sincerely,

NOWROSJEE N. WADIA.

ખાનખહાદૂર નવરોજ પેસ્ટનજ વકીલનો પત્ર.

25, NAPIER ROAD,

POONA, 28th October, 1898.

MY DEAR MADHOOBHAI,

I am extremely sorry to learn of the death of your good father. The news came like a thunder-bolt upon me, as I had not heard that he was ill. By his demise Ahmedabad has lost one of its greatest sons, and the people a most able and conscientious administrator who never spared himself to ensure their welfare. I had in him a life-long friend and adviser, and I feel keenly his loss.

I deeply sympathise with you, Chinoobhai and all your family ; may God give you all strength to bear this Calamity with resignation to His august will, and may He bless his soul, and may he enjoy every happiness in the other world is the sincere prayer of

Yours very sincerely,

NOWROJEE PESTONJEE VAKIL.

દિવાન ખહાદૂર મણિભાઈ જશભાઈનો પત્ર.

BARODA, 28th October, 1898.

MY DEAR MADHOOBHAI,

I was extremely sorry to learn the sad news of your worthy father's sudden demise. In him Guzerat loses one of her brightest sons, and the whole country a patriotic and wise leader. In such matters we mortals are helpless. You have my hearty sympathy in your bereavement. He was always kind to me and took fatherly interest in my welfare. May his soul be in peace is the sincere prayer of

Yours ever sincerely,

MANIBHAI JASBHAI.

ભૂજના દિવાન રાવબહાદૂર મોતીલાલ લાલભાઈનો પત્ર.

BHUJ, 31st October, 1898.

MY DEAR MADHOOBHAI,

I have wired to you my condolences on the demise of your revered father, and I write this to say how sorry I was to receive the painful news. It came as a surprise and cast a deep gloom over me as it must have over all his friends and admirers. His is a noble and of a most noble and brilliant life, and the good work that he has done will ever remain a telling monument of it. But it is sad to reflect that not only your family but the whole of our caste has lost a brilliant crown, and the city of Ahmedabad is deprived of a vividly shining star whose place it will be difficult to fill.

May his soul have rest and peace, and may God give you strength to bear your loss with resignation to His will, is my prayer to the Almighty. With best wishes.

Yours very sincerely,

MOTILAL LALBHAI.

પ્રોફેસર આબાજી વિજયુ કાથવટેનો પત્ર.

288, SOMVAR PETH,

POONA, 31st October, 1889.

MY DEAR MADHAVLALBHAI,

I cannot describe the extreme pain I felt when, all of a sudden, I noticed in the Bombay dailies the paragraph of our most highly respected Bapaji having been snatched away from amongst us. Let me open my heart and tell you that ever since I came in contact with him I looked upon him with extreme reverence and love, and I relied on him no less than on my own father as a source of instruction and guidance in every case of difficulty ; and

he, too, behaved with me with the same tenderness, and interested himself in me and those related to me. I feel disconsolate ever since I heard the sad news, and his calm and ever peaceful and cheerful face is always present before my mind's eye. Government have just put me on the Poona Municipal Board, and I was about to run to Ahmedabad and avail myself of his sound advice on the subject of the drainage of this unfortunate city, when most unexpectedly I was shocked by this sad news. Religion, Education, Reform, Industry, Temperance, what department is there on which he has not made his impression? One who endeavours to write an account of his activities, will be writing an account of the country in all her circumstances; and it is not unlikely that some one of the young men, whom he is leaving behind there nearer his sphere of action, will undertake the task. But the minds of those connected with him are too much moved just yet to think of any thing else but the one sad event—the loss which the country has undergone in his sudden death. But, dear Madhavlalbhai, great as the bereavement is, we have to reconcile ourselves with the state of things to which we are committed. We must not forget the gravity and complacency with which the saintly hero we mourn bore such cases of bereavement. Any excess in mourning will be forgetting the lesson—dishonouring the example. Therefore, every one of us who respects him must consider himself as bound to do all he can to further the numerous movements he initiated and devoted himself to so heartily. So pray maintain the firmness of your mind and give support to the relations and dependants who must be overcome by grief and feeling exceedingly forlorn.

Please convey to Mr. Chinoobhai my sincere sympathy. His tender heart must be affected beyond measure by this separation of one for whom he had such deep reverence and love.

Believe me to be,

Yours very sincerely,

ABAJI V. KATHAVATE.

ઇડરના દિવાન રાવબહાદુર કેશવલાલ હિરાલાલનો યત્ર.

IDAR, 27th October, 1898.

MY DEAR MADHUBHOY,

If anything could have given me especial pain it was the news of your very sad bereavement. If any consolation can be afforded under so heavy an affliction it must come from a higher power than mine. Your own strong sense of religion, and of our duty of resignation to a power that is beyond our control, and a will that is ever beneficently directed towards our good, must uphold you in this most bitter trial.

It were a melancholy pleasure to dwell upon the virtues and accomplishments of your late revered father; but the subject is too painful for me, and in the confidence that he is in the enjoyment of an everlasting happiness, such as could not be realized on earth, I hope that you will support your spirits.

I can say no more. Human consolations are weak and poorly. May God comfort you.

With best regards for Chinoobhai and yourself,

I remain,

Ever sincerely yours,

KESHAVALAL HIRALAL,

સોલીસીટર માધવજી વીરજીનો પત્ર.

67, APOLLO STREET,
BOMBAY, 5th November, 1898.

MY DEAR SHETH MADHAVLAL,

Sorry, indeed, to hear of your father's death. Damodar's mother and widow have asked me to convey to you their sincerest and most heartfelt condolence and sympathy in this sad bereavement to you and the other members of your family. Full of years and wisdom the loss to you must be, indeed, inestimable. He was the pride of Gujarat. Ahmedabad has lost in him its best citizen. Against the decrees of Heaven there is no help for us mortals, but to bear them patiently.

Very sincerely yours,

MADHAVJI VIRJI.

ખાનખાહાર સૈયદ શમસુદ્દીન કાદરીનો પત્ર.

SURAT, 28th October, 1898.

MY DEAR MR. MADHUBHAI,

I am extremely sorry to hear of the unexpected death of your honourable father.

Our native place, Ahmedabad, nay, Gujarat, has lost in him a real gem.

I sincerely sympathise with you and your family in this sad bereavement.

Yours truly,

SYED SHAMSUDDIN KADIR.

રાવબહાદૂર હીમતલાલ ધીરજરામનો પત્ર.

CHOWPATI,

DAOOD ZARIWALLA'S BAUG,

BOMBAY, 28th October, 1898.

MY DEAR MADHUBHAI SAHIB,

I have heard with sincere regret of the death of your respected father and sympathise with you in your bereavement. In fact, this is a public loss, and the whole of Gujerat and particularly Ahmedabad, has suffered much, as the loss is irreparable. It is really very difficult to enumerate all the innumerable advantages Ahmedabad derived from his keen-sighted foresight and disinterested exertions on behalf of the people, and suffice it for me to mention here that Gujarat lost a gem of the first water by his death, and it will be many years before one can expect to find a suitable successor to him in public affairs. Hoping you, Mr. Chinoobhai and all the other members of your family are in the enjoyment of the best of health, and most heartily and sincerely regretting the loss.

I remain as ever,

Yours very sincerely,

HIMATLAL DHIRAJRAM.

મી. હયુગો હેબરલેનનો પત્ર.

BOMBAY, 27th October 1898.

DEAR MR. MADHAVLAL,

I am very sorry to read from to-day's paper the death of your father, Mr. Ranchorelal, and request you to accept on the sad occasion my as well as Mr. Ostermayer's sincerest condolences.

Ahmedabad has lost in your father not only his first citizen, but the pioneer who made out of the old town that what it now is. Mr. Ranchorelal's life was a life of work and success, and Providence has meant it well with him after all that it let him live to see the fruits ripen which he had sown with an energetic hand ; as the deceased gentleman will certainly leave a memory behind him like very few of his countrymen, and this must be a consolation for you as well as your family during these days of sorrow.

Believe me,

Dear Mr. Madhavlal,

Yours sincerely,

HUGO HEBERLEIN.

શ્રી. હીન્ડ સાહેબનો પત્ર.

AHMEDABAD, 31st October, 1898.

DEAR MR. MADHAVLAL,

I was shocked to hear of your father's death, but under the circumstances we might have expected it at any time. He fortunately was spared to a great age to make himself a useful member of Society.

His loss will be deeply felt by his many friends, and we sympathise with you and your family in the bereavement. With all good wishes,

I remain,

Yours truly,

T. G. LYNDE.

મીઁ મદુઅઈ સાહેબનો પત્ર.

MY DEAR MR. MADHAVLAL,

I heard of the death of your father this morning with a feeling of deep sorrow for you, Mr. Chinubhai and your family, and hope you all will accept my sincere sympathy with you in your sad bereavement. I regret that I heard the sad news too late to attend his funeral, as I should have liked to have paid a last respect to the earthly remains of a man whom I have always admired and respected as one of the most zealous and honourable gentlemen it has my good fortune to come in contact with. It must be a great comfort to you to know that many mourn with you, as Mr. Ranchorelal's demise will be an irreparable loss to the whole of Gujerat, for which he has done so much by his energy. The noble example of charity and interest in the public welfare, which he has set to his fellow-citizens, is sure to bear fruit, and will cause all to remember him as the greatest man that Gujerat produced in this century.

It is difficult to express one's personal feelings in such sad troubles, but I trust you and Mr. Chinubhai will accept my deep and sincere sympathy.

Yours sincerely,

H. C. STEWART.

ઝાનરેબલ મીઁ જાન ઝીન્જ સાહેબનો પત્ર.

BOMBAY, 28th October, 1898.

MY DEAR MR. MADHAVLAL,

I am very grieved to hear of the death of your respected father. He won universal esteem, and our friendship goes back into the early years when my own father first made acquaintanceship.

Kindly accept my deepest sympathy for yourself and family in your bereavement.

Yours sincerely,

JOHN R. GREAVES.

MADHAVLAL RANCHORELAL, ESQ.,

Ahmedabad.

શ્રેષ્ઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજીનો પત્ર.

BOMBAY, No. 10, CHURCH-GATE STREET.

MADHAVLAL RANCHORELAL, ESQ.,

AHMEDABAD.

DEAR SIR,

I am extremely sorry to learn of the death of your worthy father—the “Grand Old Man” of Ahmedabad. Please accept my sincere condolence and sympathy in your affliction. I need hardly mention the many good qualities and virtues my friend the deceased gentleman possessed of. His efforts towards Mill Industry were praiseworthy. Our Presidency has lost one of her best and beloved sons.

I hope you, with all your brothers and family children, will live peaceably and happily, of course enjoying the fruits of the labour of your dear father.

Yours faithfully,

લક્ષ્મીદાસ ખીમજી,

i.e., LAKHMIDAS KHIMJI.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલીટીના વાઈસ પ્રેસિડેન્ટનો પત્ર.

No. P/166 of 1898-99.

MUNICIPAL OFFICE.

From

THE VICE-PRESIDENT,

AHMEDABAD MUNICIPALITY.

To

MADHAVLAL RANCHORELAL, Esq.,

AHMEDABAD.

DEAR SIR,

It is with sorrow I discharge the duty of sending you the accompanying resolution passed at the first General Meeting of this Municipality, held after the decease of your revered father.

Let me assure you of the deep regret felt by this Municipality at the irreparable loss it has thereby sustained. It is, however, on you and the other members of his family that this blow falls with an especial severity. But if the appreciation entertained by every member of this Municipality—an appreciation which at least finds public expression of the strong intellect, the high integrity and the nobility of character that so markedly distinguished your esteemed father—can afford any consolation under your heavy bereavement, I beg to tender it to you with the heartfelt sympathy of us all. May God in His gracious mercy grant you patience and fortitude in your sad affliction.

I have the honour to be,

Sir,

Your most obedient servant,

(Sd.) MANIBHAI PREMABHAI,

Vice-President.

Extract from the Proceedings of the Quarterly General Meeting of the Ahmedabad Municipality, held on Friday, the 28th October 1898.

At the commencement Mr. L. M. Wadia proposed in feeling terms—

“ That this meeting do stand adjourned without transacting any business as a token of respect to the memory of its recently deceased President, Rao Bahadur Ranchorelal Chhotalal, C.I.E., and that a letter of condolence be sent by the Chairman of this meeting to the members of his family, expressing the deep and sincere regret felt by this Municipality at the irreparable loss it has sustained in the death of its first citizen—President,—who for more than 30 years had rendered invaluable services to this Municipality and the City. ”

This was seconded by Rev. Dr. Taylor in suitable terms, and *carried* unanimously.

True copy.

(Sd.) PRANJIVANDAS,

SECRETARY, AHMEDABAD MUNICIPALITY.

અમદાવાદની મીલઓનર્સ એસોસીએશન તરફનો પત્ર.

To

MADHAVLAL RUNCHORELAL, Esq.,

AHMEDABAD.

DEAR SIR,

On behalf of the Ahmedabad Millowners' Association and Local Mill Agents we beg to tender you and the members of your family our sympathy at the death of your late revered father.

The deep grief that fell upon this day on the death of our late beloved Rao Bahadur Runchorelal Chhotalal, C.I.E., has been given voice to by the whole public of this city. But your late father's connection with us was so close and his continuous efforts for the advancement of the Mill Industry of this town were so beneficial to us that we should deem ourselves failing in our duty if we neglected offering you and your bereaved family our special and sincere sympathy. It would be no figure of speech to say that Rao Bahadur Runchorelal Chhotalal was the *father* of the Mill Industry of this city.

Of his other claims to our love and respect it is un-necessary here to dilate upon them, as these have been sufficiently and unanimously recognized by the press and the public. Suffice it to say that years will pass away before we see another like him—a man who most fittingly took his place at the head of men wherever he went and whatever movement he joined.

His life was a striking instance of a harmonious combination of noble qualities, old and new—qualities that have come down to us from our worthy ancestors, and qualities that are to be found in the great men of the West.

Pray accept, dear Sir, our heartfelt condolence at the loss that you have sustained.

Yours sincerely,

MANSOOKHBHAI BHAGUBHAI,

Chairman.

AHMEDABAD, 3rd November 1898.

અમદાવાદ ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ ક્લબ તરફનો પત્ર.

MADHAVLAL RUNCHORELAL, Esq.

CHINOOBHAI MADHAVLAL, Esq.

DEAR SIRs,

The news of the sudden and sad death of your father came to us at a time when his services to the Mill Industry and other public movements of the city in general were simply indispensable. We in a body as the members of the Ahmedabad Industrial Club sadly deplore the death of the Rao Bahadur, which is, in fact, a heavy blow to the growing industry. In truth, the prosperity of Ahmedabad in commercial matters is due to his exertions and his successful management of the mills under his charge which operated as a great incentive to the growth of these cotton concerns which form the staple industry of the city.

It is needless to dilate upon the various acts of charity and public utility which has endeared him to the city and made his name a household word. Suffice it to say, that his moral courage and probity, absolute integrity and devotion to the country was absolutely unsurpassed in this generation.

We can conceive of the heavy loss you have suffered in his death, but in this sad bereavement it would be no small source of satisfaction and consolation to you to be reminded of the fact that your worthy father's whole life was spent for the good of his country, and that his memory will ever be cherished with gratitude and reverence by generations to come.

We pray sincerely to God that He may give you

strength to bear this heavy blow with fortitude and resignation. May his soul rest in peace in heaven.

We subscribe ourselves,

Dear Sirs,

Yours very sincerely,

(Sd.) RAMCHANDRA NURSEY, *Chairman.*

(Sd.) SHAMRAV PARBHUDASS, *Hony. Secretary.*

(Sd.) DINANATH MOHONLAL MEHTA,
Asst. Secretary.

2nd November 1898.

અમદાવાદ ટેક્સટાઈલ ક્લબ તરફનો પત્ર.

SHETH MADHAVLAL RUNCHORELAL.

DEAR SIR,

The members of the Textile Club, Ahmedabad, wish to tender their sincere sympathy on the death of your worthy father, Rao Bahadur Runchorelal Chhotalal, C.I.E.

By you his loss will be felt a long time, for he has been, not only a father, but a friend and companion to you all the years of your life, and though not with you now in this life, may his spirit always be with you in the years to come.

As a public man Ahmedabad has, in him, lost a good and upright citizen, the world at large a bright and brilliant light, that always pointed onward. All classes have lost a faithful friend whose memory will ever be honourably remembered.

Many will often wish for a touch of the vanished hand and long for a sound of the voice that is still. Truly can it be said of him :—

He prayeth most who loveth best
All things, great and small,
For the Good God Who loveth us,
Made and loves them all.

May the memory of his life prove an example to others to persevere, try to do good and bring comfort to all mankind.

On behalf of the members of the above Club, believe me to remain,

Yours sincerely,
(Sd.) G. C. BERGER.

AHMEDABAD TEXTILE CLUB,
November 2nd, 1898.

મી. મેક્લે સાહેબનો પત્ર.

BOMBAY, 27th October, 1898.

DEAR MR. MADHAVLAL,

I was much shocked to see from this morning's paper the announcement of the death of your respected father. Allow me to convey to you my condolence with you and your family in the sad loss you have sustained in your estimable parent and such a splendid man. I have vivid recollections of many pleasant interviews I had with your father, and shall always remember him as one of my earliest and best friends in India.

Yours sincerely,
J. B. R. MACLAY.

MADHAVLAL RUNCHORELAL, ESQ.,

Shapur, Ahmedabad.

મી. હોર સાહેબનો પત્ર.

8, ELPHINSTONE CIRCLE,
BOMBAY, *October 28, 1898.*

No. 85.

MADHAVLAL RUNCHORELAL, Esq.,

AHMEDABAD.

DEAR SIR,

Allow me to add my word of sympathy, to the many you will receive from various parts of the Presidency, on the death of Mr. Runchorelal Chhotalal, C.I.E.

I have most pleasant reminiscences of the kind and courteous manner in which I was invariably received by this gentleman whenever I visited Ahmedabad, either on business or on pleasure.

Yours truly,
ARTHUR HOARE.

 ઝલેડ કંપની તરફનો પત્ર.
BOMBAY, *1st November, 1898.*

MESSRS. RUNCHORELAL CHHOTALAL & Co.,

AHMEDABAD.

GENTLEMEN,

It is with regret that we learn from the local papers the demise of your senior, the Honourable Rao Bahadur Runchorelal Chhotalal, and in view of the pleasant relations existing between us for years past, desire to place on record our respect and esteem for the deceased gentleman.

This sad occurrence, mellowed only by the fact that it occurs in ripe old age after a life of exceptional utility in business and otherwise, once more recalls to us the

unvarying kindness and courtesy always extended to representatives of our firm when visiting your city.

Concluding we may express the desire that the agreeable relations of the past will continue between us for many years to come.

We are,
Gentlemen,
Yours faithfully,
GLADE & Co.

લેસલી કંપની તરફનો પત્ર.

1, FORBES STREET,
BOMBAY, 28th October 1898.

MY DEAR MR. MADHAVLAL,

Permit me on behalf of my partners and myself to assure you of our deep sympathy with you and your family in the great loss you have sustained by the lamented death of your distinguished father, Rao Bahadur Runchorelal Chhotalal, C.I.E.

He has passed away at a green old age, honoured and respected alike by Government and his fellow-citizens, and your loss must be tempered by the knowledge that his good work and his good name and all that he has permitted to do to advance the fortunes of his native city of Ahmedabad will live for many years to come in the grateful memory of the inhabitants of Gujerat and Kattiawar.

With kind regards,
I am,
Yours sincerely,
A. LESLIE.

MADHAVLAL RUNCHORELAL, ESQ.,

Ahmedabad.

વિલાયતનો કાગળ.

TODMORDEN, 23rd November 1898.

MESSRS. THE AHMEDABAD GINNING AND
MANUFACTURING Co., LIMITED,
AHMEDABAD.

GENTLEMEN,

We are exceedingly sorry to learn of the death of the
Honourable Rao Bahadur Runchorelal Chhotlal, C.I.E.

We can assure you that no Indian name is better
known in Lancashire, and none more respected. The
undersigned has had the honour of his acquaintance, and
can well understand the magnitude of the loss you have
sustained.

Your senior was undoubtedly a man to command the
respect of all who came in contact with him.

Yours faithfully,

p. pro. WILSON BROTHERS BOBBIN Co., LD.,

H. W. WILSON.

વિલાયતનો કાગળ.

BLACKBURN, 17th November 1898.

MESSRS. THE AHMEDABAD GINNING AND
MANUFACTURING Co., LIMITED,
AHMEDABAD.

GENTLEMEN,

Yours of the 28th ultimo to hand. We are extremely
sorry to note the sad news of the death of your senior,
the Honourable Rao Bahadur Runchorelal Chhotlal,

C.I.E., and we tender you our condolence and deepest sympathy in your bereavement. We have often heard and read of him as a most brilliant representative of the Indian Empire, and we are sure you will feel his loss very greatly, but we hope you may have the divine strength given you to bear it.

Yours faithfully,
KIRK & Co.

વિલાયતનો કાગળ.

29, PETER STREET,
MANCHESTER, 18th November 1898.
MESSRS. THE AHMEDABAD GINNING &
MANUFACTURING Co., LD.,
AHMEDABAD,
INDIA.

GENTLEMEN,

We are in receipt of your letter, dated the 28th ultimo, from which we were pained to learn of the death of your senior, the Honourable Rao Bahadur Runchorelal Chhotalal, C.I.E., whom one of our principals, Mr. W. H. Whitby, had the pleasure of meeting on several occasions during his sojourn in India in 1884-85, and for whom he learned to have a very high regard.

We are convinced that it will be no less a blow to the town and neighbourhood of Ahmedabad than it will be to his family, to whom we offer our sincere condolence.

We remain, Gentlemen,
Yours truly,
FELBER, JUCKER & Co.

વિલાયતનો કાગળ.

LYON WORKS, WERNETH, OLDHAM,

19th November 1898.

MESSRS. AHMEDABAD SPG. & MFG. Co., LD.,

AHMEDABAD.

GENTLEMEN,

With profoundest regret received the sad news of your senior partner, Mr. Runchorelal Chhotalal's death.

I am sure his death will be very much felt and regretted by all who knew him on account of his uprightness and of his strictly moral character.

I feel it almost a personal loss, though I never had the pleasure of meeting him, but my father who received at his hands very many kindnesses whilst on a visit to your town never tired of speaking of him in highest praise.

I sincerely trust you will be able to bear up in a loss so great and unexpected.

Yours very faithfully,

WILLIAM DODD.

વિલાયતનો કાગળ.

LINDLEY, HUDDERSFIELD,

16th November 1898.

TO MADHAVLAL RANCHORELAL, Esq.

MY DEAR SIR,

I have heard with deep regret of the death of your revered father, the grand old man, and I feel that I must write you a few lines personally to express how fully I sympathise with you all in your sad bereavement.

I feel that I have lost one of my oldest and dearest of my Indian friends. It is just about 33 years since I was first introduced to your late father, and many are the pleasant memories of his genial courtesy and kindnesses of those few years when it was my pleasure and privilege to visit Ahmedabad to see him ; from time to time he has sent to me pleasant messages shewing that he had not forgotten me.

This must be a great trial to you all, but it is comforting to know that he had led a pure and blameless life, and that he has no doubt entered into rest and peace, leaving all around him, in this world, better than he found them.

Again, assuring you of my sincere and true sympathy, and trusting that the Great Architect of the Universe may give you comfort. Believe me to remain in friendship and every sympathy.

Yours sincerely,

JOHN SYKES.

વિલાયતનો કાગળ.

HARTFORD IRON WORKS,

OLDHAM, 18th November 1898.

THE AHMEDABAD GINNING &

MANUFACTURING Co., LD.,

AHMEDABAD.

DEAR SIRs,

We have received with real sorrow the sad intelligence of the death of your most worthy and esteemed prior, the Honourable Rao Bahadur Ranchorelal Chhotalal, C.I.E., on the evening of October 26th.

With yourselves we deeply deplore his sudden decease, conscious that in him we have lost one of the most loyal and true of the many estimable friends we have ever had.

Kindly convey to the various members of your firm the assurance of our sincere condolence in their great sorrow.

We are, Dear Sirs, Yours truly,
PLATT BROTHERS & Co., LD.,
Her J^{uo}. WYNNE,
Secretary.

વિલાયતનો કાગળ.

BOLTON, *November* 15, 1898.

MESSRS. THE AHMEDABAD GINNING &
MANUFACTURING Co., LD.,
AHMEDABAD.

DEAR SIRs,

It was with extreme regret we received your letter, dated October 28th, informing us of the death of your senior, the Honourable Ranchorelal Chhotalal. We offer you our sincerest condolence in the loss your firm has sustained,

and remain, Dear Sirs,
Yours respectfully,

DOBSON & BARLOW, LD.
W. HIGGINSON,

Director.

વિલાયતનો કાગળ.

SOHO IRON WORKS, BOLTON,

17th November 1898.

MESSRS. THE AHMEDABAD GINNING & MANU-
FACTURING Co., LD.,
AHMEDABAD, INDIA.

DEAR SIRs,

WE duly received your letter dated 28th October, from which we were extremely sorry to learn of the death of your senior, the Honourable Rao Bahadur Ranchorelal Chhotalal, C.I.E., with whom we have had such long and pleasant business relations, and we shall be glad if you will convey our sincere sympathy to the members of his family, and hope the relations which have existed between your company and ourselves may be continued for a long time to come.

Believe us to remain,

Yours sincerely,

For HICK HARGREAVES & Co., LD.

A. REDSON,

Secretary.

વિલાયતનો કાગળ.

12 & 14, TOWN HALL STREET,

BLACKBURN, November 14, 1898.

THE AHMEDABAD GINNING &
MANUFACTURING Co., LD.,
AHMEDABAD.

DEAR SIRs,

I very much regret to receive your letter informing me of the death of your senior, the Honourable Rao Bahadur

Ranchorelal Chhotalal, C.I.E., in which loss you have my deepest sympathy.

Yours very truly,

THOMAS HART.

વિલાયતનો કાગળ.

GUIDE BRIDGE,

near MANCHESTER, 17th November 1898.

MESSRS. THE AHMEDABAD GINNING &
MANUFACTURING Co., LD.,
AHMEDABAD.

DEAR SIR,

We received your favor of the 28th ultimo, announcing to us that your respected senior passed away on the 26th ultimo. We can assure you that in the death of Mr. Chhotalal we have lost a friend indeed, and we can quite understand that to those with whom he was more intimately connected this loss is well nigh irreparable ; you have our deepest sympathy ; and may Providence sustain you all in this time of your trouble.

Yours faithfully,

SCOTT & HODGSON.

વિલાયતનો કાગળ.

November 18, 1898.

DEAR SIR,

I am duly in receipt of your letter dated October 28th, and I was very sorry to note contents, and I wish to be allowed to tender my sincere condolence with you in your sad bereavement through the death of the senior member of the firm, the Honourable Ranchorelal Chhotalal, C.I.E. I have not had the pleasure of meeting him per-

sonally, but I am well aware of his kind nature and his goodness of heart, and I can join with the citizens of Ahmedabad in deploring the sad loss sustained by his death which may be considered irreparable. I can only repeat your own lines in conclusion, *viz.*, May God give you strength to stand the sad bereavement.

Yours in sympathy,

ROBERT BUCKLEY.

વિલાયતનો કાગળ.

MANCHESTER, 18th November 1898.

GENTLEMEN,

It is with feelings of deep regret that I learn of the sad loss which you have sustained through the death of your senior partner. I regret that I never had the pleasure of meeting him when in your City, but that did not prevent my hearing of his high character, both as a public man and as a large employer of labour. Again, assuring you of my deepest sympathy,

I remain, Gentlemen,

Yours sincerely,

PETER EADIE (Junr.)

શ્રી દીવાન મણુખાન શ્રી સર સેરમહમદ ખાનજી સાહેબ,

કે. જી. સી. આર્ક. ઇ.—સ્વસ્થાન પાલણપુર.

અમદાવાદ મધે લીયાકત દીસાર વ. દીયાનત સાર માધવલાલજી રણછોડલાલજીને માલુમ થાએ કે અમોએ ઘણીજ દીલગીરીની સાથે જાણ્યું કે તમારા પીતાજી ઓનરેબલ રાઓ બહાદુર રણછોડલાલજી સી. આઈ. ઇ. નો સોગકારક કારણ બન્યો તેથી અમને મોટી રંજદગી પેદા થઈ છે. પરંતુ ઇશ્વર ઇચ્છામાં માણસનો કંઈ ઉપાય છેજ નહીં સબબ સચુરી અખત્યાર કરતાં સનેહીયો અને કુટુંબવાળાઓને દીલાસો આપશો.

આ રાજ્ય સાથે તમારો જુનો સંબંધ છે માટે આ તરફનું જે કંઈ કામ ખાએસ હોએ તેની ખુશીની સાથે ખબર આપતા રહેશો.

મુંબઈ, તા. ૨૭-૧૦-૯૮.

રાજમાન રાજેશ્રી માધવલાલભાઈ,

મુંબઈ અમદાવાદ.

જત લખવાનું જે આપના પુણ્ય પીતાજી આનરેબલ રણછોડલાલભાઈ સી. આઈ. ઈ. ના ગઈ રાતના ૧૦ વાગે સ્વર્ગવાસ થયાના દુઃખદાયક સમાચાર આજે સવારના છાપામાં વાંચી અમોને અતીશય દીલગીરી થઈ છે તે અમો લખી શકતા નથી. એજી સાહેબના ગુજરાવાથી આપના કુટુંબમાં મોટી ખોટ પડી છે, એટલુંજ નહીં પણ આખા શહેરને મોટી ખોટ પડી છે, તે કોઈ પણ રસ્તે પુરાવાની નથી. તેઓ સાહેબ મોટું કુટુંબ મુકી મોટી વયે ગુજરી ગયા છે. પરમેશ્વરની ઈચ્છા આગળ આપણો કાંઈ ઉપાય નથી. મારી તરફથી સરવેને દીલગીરી સાથે દીલાસો આપશો. અમારો દીલગીરીનો તાર આજે પોંચે હશે.

લા. સેવક,

વીરચંદ દીપચંદ

ના પ્રણામ વાંચવા.

રા. ૨૦ માધવલાલભાઈ રણછોડલાલભાઈની સેવામાં,

શ્રી અમદાવાદ.

લડનથી લા. સેવક વીરચંદ રાધવજી ગાંધીનું પાએલાગણું વાંચશો.

વિશેષ મુરખી શ્રી રણછોડલાલભાઈના સ્વર્ગવાસના સમાચાર સાંભળી મને ઘણી દીલગીરી થઈ છે. આપને તો મોટી ખોટ પડી છે એમાં નવાઈ નથી, પરંતુ અમદાવાદ શહેરને બલકે આખા ગુજરાતને કારી થા પડ્યો છે. એમણે અમદાવાદને આવા સારા પાયા ઉપર મૂક્યું તેનો ઉપકાર વાળવો મુશ્કેલ છે. આપની દીલગીરીમાં પાર રહ્યો નહિ હોય અને તેથી મારા જેવો આપને દીલાસો આપે એ નકામું છે, તો પણ તેઓ

પોતાની કીર્તિ પાછળ મૂકી ગયા છે અને તેમની ફરજો આપને વારસામાં સોંપી ગયા છે એવું જાણી આપ મનનું સમાધાન કરશો. ગુજરાતના ઉદ્યોગના મુખ્ય શ્રી હીમાયતી હતા અને હવે આપ તેમની જગ્યા લેશો એવી ઉમેદ રાખું છું. અહીં કેટલાક હિંદુસ્તાનના રીઝાયર થયેલા સરકારી અમલદારો ઘણી દીલગિરી જાહેર કરતા હતા. પરમ દીવસે મી. શેપર્ડ સાહેબ મળ્યા હતા તેમજ મી. રોજર્સ સાહેબની મુલાકાત થઈ હતી તેઓ પણ ઘણી દીલસોજી બતાવતા હતા.

હું અમદાવાદ હતો ત્યારે ઉદ્યોગ વર્ધક સભા સ્થાપી હતી અને તેમના પ્રમુખ તરીકે મુરખી શ્રી રણછોડલાલભાઈ નીમાયા હતા. તેમના સ્વર્ગવાસથી એ સભાને મોટો ધક્કો લાગ્યો છે. પરંતુ હું આશા રાખું છું કે હિંદુસ્તાનનું હિત ધ્યાનમાં રાખી આપ એ સભામાં આગેવાનીનો ભાગ લેશો.

મારે લાયક સેવા ફરમાવશો. હું તા. ૨૬ નવેમ્બરના રોજ અમેરિકા જઈ છું. પરંતુ તા. ૩ જાન્યુઆરીના રોજ પાછો અહીં આવી પહોંચીશ. પત્ર લેવના શીરનામાથી લખવા કૃપા કરશો.

c/o. Thomas Cook & Son,
Ludgate Circus, London, E. C.

એજ તા. ૧૮ નવેમ્બર ૧૮૯૮ શુકર.

પારેખ ડીસપેનસરી,
સુરત, તા. ૨૮-૧૦-૯૮.

મેહેરખાન માધુભાઈ,

મુખ્ય અમદાવાદ.

સુરતથી લા. મણીલાલ ગંગાદાસ દેશાઈના નમસ્કાર કબુલ કરશો.

આજ આવેલાં વર્તમાન પત્રો ઉપરથી આપના પૂજ્ય પિતા તથા ગુજરાત અને મૂખ્યત્વે કરી અમદાવાદનો માનવંત સ્તંભ (જેને મરહુમ મી. ગ્લાડ્સ્ટનની માફક “Grand Old Man of Gujrat” નું નામ આપી શકાય) દેવલોક થયાની હકીકત વાંચી જીવને કલેશ થયો.

આપને તથા આપના કુટુંબને તો એ ખોટ મોટીજ છે, પરંતુ અમદાવાદ શહેરને તેમજ ગુજરાતને કાંઈ નાની સુતી ખોટ નથી. એમની ખાનગી તથા ખીજી લોકોપયોગી વૃત્તિ એવી હતી કે શહેરમાં અથવા ગુજરાતમાં થોડાનીજ હશે, તેમજ ગુપ્ત તથા માલમ પડે તેવાં ધર્મનાં કામ પણ એમને હાથે ઘણાંજ થયેલાં છે. ઇશ્વર એમના આત્માને બ્રહ્મરૂપ બનાવી જન્મ મરણના દુઃખથી મુક્ત કરે.

આપને દુઃખ ભારે છે, પણ આપ જેવા શાન્ત ગુણી તથા બ્રહ્મરૂપે મારા જેવા તરફથી કાંઈ પણ લખવું યોગ્ય નથી. ફક્ત એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે ઇશ્વર આપને આ દુઃખ ખમવાની શક્તી આપે.

લા૦ મણીલાલ ગંગાદાસ દેશાઈ

ના નમસ્કાર.

મુંબઈ, તા૦ ૨૭ અક્ટોબર સને ૧૮૯૮.

મેહરબાન રાજમાન રાજેશરી માધવલાલભાઈ રણછોડલાલભાઈ

જોગ.

મું૦ અમદાવાદ.

મુંબઈ બદરેથી લા૦ શેવક ધરમસી મોરારજી ગોકળદાસના પ્રણામ વાંચજો.

વીશેષ આજ દીને હમો છાપા મધે ખપ્પર વાંચી જે આપના માનવંતા પીતાજી સ્વર્ગવાસી થયા તે ઉપરથી હમોએ આપના ઉપર તાર કરી હમારી દલગીરી જાહેર કરી છે.

મેરબાન ઑનરેબલ રાવ બાહાદુર રણછોડલાલભાઈના સ્વર્ગવાસ થવાથી ખરેખર આપના કુટુંબને તથા આખા અમદાવાદ તથા ગુજરાતના લોકોને મોટી ખોટ પડી છે એમ માનવું વાજબી છે. પોતાની મોટી ઉમર છતાં ગામનાં તથા લોકોનાં કલ્યાણ અરથે આજ દીન સુધી મોટી દીલસોજીથી મેહેનત લીધી છે એટલે શારો ભાગ પોતે ગૃહરણ કરેલો છે.

આપ જેવા સદ્ગુણી પુત્ર છો—સતવાદી છો—તો હવે તમારે ધીરજ રાખવી અને આખા કુટુંબને ધીરજ આપવી.

હમારી તરફથી કુટુંબમાં શરવેને દલગીરી દેખાડવી. હાલ એજ.
આ તરફનું કામકાજ બતાવશે. દા. શેવક જમનાદાસના પ્રણામ વાંચજે.

લી. સેવક,

ધરમસી મોરારજી ગોકળદાસ

ના પ્રણામ વાંચજે.

ગા. નં. ૧૦૨૭ સને ૧૮૯૮.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ઓફીસ,
અમદાવાદ, તા. ૯ મી નવેમ્બર સને ૧૮૯૮.

રાજમાન રાજેશ્રી માધવલાલ રણછોડલાલ

તથા

રાજમાન રાજેશ્રી ચિનુભાઈ માધવલાલ,

મુ. અમદાવાદ.

વિશેષ આપના પૂજ્ય વડિલ શ્રી રાવ બહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલ
સી. આઈ. ઇ. પરલોકવાસી થયા એ બંને સાંભળીને ગુજરાત વર્નાક્યુ-
લર સોસાયટી અત્યંત દિલગીર છે, અને તે દિલગીરી પ્રદર્શક રૂપે તા.
૨૯ મી ઓક્ટોબર સને ૧૮૯૮ ની મીટિંગમાં કરવામાં આવ્યો છે.
તેની નકલ આપને આ સાથે મોકલી છે.

તેમની ખોટથી આપને અને આપના કુટુંબને શોક થાય એ સ્વ-
ભાવિક છે. પરંતુ તેમના ઉત્તમ ગુણો, જનહિતકારી કાર્યો તથા લોક
સેવાને લીધે તેઓ એટલા બધા લોકપ્રિય હતા કે, તેમની ખોટ સમસ્ત
પ્રજાને લાગે છે અને તેમને માટે તે અંતઃકરણ પૂર્વક શોક પ્રદર્શિત
કરે છે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સાથે તેમનો સંબંધ ઘણાં વર્ષ સુધી
હતો અને છેલ્લાં દશ વર્ષ તેઓએ પ્રમુખ તરીકે સોસાયટીની સેવા બજાવી
છે. તેમની લોક કલ્યાણની કાળજી અને અસાધારણ બુદ્ધિ સામર્થ્યથી
સોસાયટીને અનેક પ્રકારના લાભ થયા છે, અને સોસાયટીને પોતાના
હેતુ પાર પાડવામાં ઘણી મદદ મળી છે અને તેથી સોસાયટીને તેમજ
બીજી સાર્વજનિક સંસ્થાઓને તેમની મોટી ખોટ પડી છે.

આવા લોક કલ્યાણકારી અને જનપ્રિય પિતાને માટે આપની સાથે સમસ્ત પ્રજા શોક કરે છે, એ જાણીને આપને કંઈક સમાધાન થશે અને આપના દુઃખમાં દિલાસો મળશે.

લાલશંકર ઉમીયાશંકર,

ઑનરરી સેક્રેટરી,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

૨૧૦ ૨૧૦ માધવલાલ રણછોડલાલ,

અમદાવાદ.

આપના પૂજ્ય પિતા ૨૧૦ બા. રણછોડલાલ છોટાલાલના મૃત્યુથી અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજની મેનેજિંગ કમિટીને અતિશય ખેદ થયો છે. એઓ આ સમાજની શરૂઆતથી સમાજના સભાસદ હતા, સમાજને તેઓ નિરંતર સહાયતા કરતા, અને સમાજને ઉપદેશસ્થાને વિરાજી અનેકવાર ઇશ્વર પ્રાચણતાના ભક્તિ પૂર્ણ બોધ કરતા. તેમના અનેક સદ્ગુણો અને સુકૃત્યોથી તેમનું સમસ્ત જીવન ઉપદેશરૂપ બન્યું હતું. લોક કલ્યાણનાં અનેક મોટાં કાર્યો આપના પિતાએ કર્યા છે, અને તેમનાં મૃત્યુથી આ શહેરને જે ખોટ પડી છે તે પુરાવી અધરી છે. આપને અને આપનાં કુટુંબને એથી વિશેષ ખોટ પડી છે. પરંતુ ઇશ્વરેચ્છાને આધીન થવું એ કર્તવ્ય છે. આ અતિ શોકને પ્રસંગે ધૈર્ય રાખી કુટુંબ મંડળને દિલાસો દેવો એ આપની ફરજ છે. જગ નિયંતા પરમેશ્વર તેમના પવિત્ર આત્માને સનાતન શાન્તિ આપે એ અમારી પ્રાર્થના છે.

લાલશંકર ઉમીયાશંકર.

કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ.

રમણભાઈ મહીપતરાય.

મદહાર લીકાજી બેલસરે.

પીતાંબરદાસ ત્રીલુવનદાસ.

રેવાશંકર અંબારામ ભટ.

ગણેશ ગોપાળ પંડિત.

૨૧૦ ૨૧૦ માધવલાલ રણછોડલાલ.

આપના પિતાના એકાએક સ્વર્ગવાસથી સર્વત્ર દીલગિરી પેદા થઈ છે અને હું અત્યંત દીલગિર છું. આપના પિતા મારી ઉમરના હતા. ફક્ત છ મહિને મારાથી નહાના હતા. તેમના સંબંધમાં મારો જનન અનુભવ લગભગ પચાસ વરસ ઉપરાંતથી હતો. તે દરમિયાન તેમણે જે યશસ્વી કારકીર્દી ચલાવી છે એવી અગાઉ કોઈએ ચલાવી હોય એમ જણાતું નથી અને હવે પછી કોઈ ચલાવશે તે વિશે મહાશંકા રહે છે.

૨. આપના પિતા ખરી પાકી વયે પોહુંગ્યા હતા. પરંતુ પિતા પુત્રનો સંબંધ એવો છે કે સો વરસનો પુત્ર થાય તોપણ તેના માથા ઉપરથી છત્ર જાય ત્યારે તેના મનની સ્થિતિ શોકજનક થાય છે એ સ્વભાવિક છે. અને એ પ્રમાણે આપને પણ થવું જોઈએ અને થતું હશે. મારા સમજવા પ્રમાણે આપને આપના પિતા પ્રત્યે જેવો દીર્ઘકાળ પર્યંત એકત્ર સહવાસ અને પ્રેમ ભાવ હતો અને તેમનો આપની પ્રત્યે જેવો હતો તેવો આજના જમાનામાં કવચિતજ જોવામાં આવે છે. માટે આવા અન્યો અન્ય શુદ્ધ પિતા—પુત્રના પ્રેમ ભાવનું બંધન માયાના આવરણને લીધે એકદમ દૂર કરી શકવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ આપ સમગ્ર છો અને શાસ્ત્રવલોકન યથા શક્તિ અહર્નિશ કર્યા કરો છો તેથી તે સર્વ જ્ઞાનનું અવલંબન કરી આપના પૂજ્ય પિતાના સ્વર્ગવાસથી થતા સ્વભાવિક સંતાપની શાંતિ કરવી ઘટે છે.

૩. આપના પ્રતાપી પિતાના સ્વર્ગવાસથી સારી ગુજરાતમાં—તેમાં વિશેષે કરી અમદાવાદ શહેરના જનસમુદાયમાં—એક મોહોટી ખોટ પડી છે, તે કાળાંતરે પણ પુરાવી મુશ્કેલ છે. અને પ્રત્યેક સમગ્ર કુટુંબ એમ જાણે છે કે તે હાનિ તેમનેજ થઈ છે.

૪. સ્વર્ગવાસી મહાન્ પુરૂષ ઘણા વિવેકી હતા; અગાધ યુદ્ધિ-વાળા હતા; અદ્ભુત ધૈર્યતા ધરાવતા હતા; દેશની દાઝવાળા હતા; ક્ષમાના સમુદ્ર હતા; શાંતિનો ભંડાર હતા; સદાચારોનો અખૂટ ભંડાર હતા; ધર્મના સ્તંભ હતા; લોક હિતાર્થ કામો કરવે અતિ જ્ઞારા હતા; સર્વના પ્રત્યે સમાન ભાવથી વર્તનારા હતા; દરદીઓનાં દરદાનાં વિદારણ કરવા-વાળા હતા; નિરાશ્રિતોને આશ્રય આપનાર હતા; વિદ્યા દેવીની ઉપાસના કરનાર માન વધારનાર અને વૃદ્ધિ કરવા અહર્નિશ તત્પર હતા;

શહેરની સુખાકારીના ખેરખાહ હતા ; આર્તિને રસ્તે ચડાવનાર હતા ; દેશના રૂબતા વ્યાપાર ઉદ્યોગનો જીર્ણોદ્ધાર કરી તેની વૃદ્ધિ અને વિસ્તાર પરાયણ હતા ; દેશની પડી રહેલી લક્ષ્મીનું તેજ વધારતાં અને તેનો સદુપયોગ કરી તેની વૃદ્ધિનો માર્ગ દેખાડનાર હતા ; જ્ઞાતિ વિજ્ઞાતિ પ્રલે સ્વધર્મ પરધર્મ પ્રલે, સ્ત્રી પુરૂષો પ્રલે, મહોટા નહાના અને બાળક વૃદ્ધ સર્વ પ્રલે અમી દૃષ્ટિથી જોવાવાળા હતા.

૫. શરીર પોતાનું છતાં પોતાનુંજ કર્યું ન હતું. મનવાણી અને કર્મ ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી સાર્વજનિક હિતાર્થે વાપરતા હતા. પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં તે ધનનો ઉપભોગ પોતેજ ન કરતાં જ્ઞાતિ પરજ્ઞાતિ દેશ અને વિદેશ સર્વ પશુ પ્રાણી માત્રના સુખાર્થે વાપરનાર હતા.

૬. દેહની અંદર અભિમાની જીવ છતાં દેહાભિમાન, લક્ષ્મીમદ અને ઉચ્ચ પદનો અહંકાર તેમને નહોતો. ઉજ્જવલ કીર્તિ અતિ પ્રખ્યાત યશ અને દેશ વિદેશ ખાનગી સરકારી માન અને ઇલકાઓ પુષ્કળ પ્રાપ્ત થયાં છતાં, સરસ્વતી સ્વભાવવાળા, સાદી પ્રકૃતિના અને કૂર યા કંઠોર વચન અને અસહ્યવિચાર વગરના હતા.

૭. માનાપમાનની દરકાર વગરના, પોતાની ફરજ નિરૂપતાથી બળવનાર, ધારેલો હેતુ અગણિત અડચણોના મધ્યમાં થઈને પારપાડનાર, એમના જેવા વિરલા પુરૂષો પાકવા મૂશ્કેલજ છે.

૮. દૂનિયાંની અંદર ઘણા સ્થળોમાં લાખો અને અસંખ્યાત યુદ્ધો થઈ ગયા અને થાય છે, પરંતુ એવા શારીરીક બળ પ્રદર્શિત કરવાના સ્થળોમાં મહાન યોદ્ધાઓને જે શૌર્યતા બતાવી સહનશીલતા રાખવી પડી છે, અને તેમણે જે જ્યો મેળવ્યાછે તે કરતાં વોટર વર્ડસ અને ડ્રેનેજ, ઇત્યાદી, મહા ઉપયોગી જન હિતના કાર્યોની લડાઈઓમાં એકલા પોતાનાજ માનસિક અને બુદ્ધિના બળ ઉપર ધ્રુઝી જન સમુદાયના આક્ષેપ, આરોપ, અને તિરસ્કારની વચ્ચે આ મહાન્ સ્વર્ગવાસી પુરૂષે જે લડાઈ ચલાવી હતી તે કાંઈ ઓછી દાણ ન હતી. અને તેમાં તેમની શૌર્યતા, પરાક્રમ અને વીરપણું અણહદ ક્ષમા અને મનની શાંતિ એ સર્વ ઓછાં સ્તૂતિ-પાત્ર ન હોતાં.

૯. લોક હિતનાં, દવાશાળાઓનાં, વિદ્યાશાળાઓનાં, ધર્મનાં, ઇત્યાદિ, અનેક પ્રકારનાં નાહાનાં મોટાં જે જે પુન્યશાળી કૃત્યો આપના પરાક્રમી

પિતાએ ક્યો છે તે સર્વમાં તેઓ જીવેજ છે અને દીર્ઘકાળ સૂધી રહેશે, એમ સમજવું યથા યોગ્ય છે. અને જ્યાંસૂધી અમદાવાદ શહેરની સ્થિતિ રહેશે અને શુદ્ધ પાણીનાં આંધકામ અને ગટર વર્કસનો વિસ્તાર કાયમ રહેશે, ત્યાંસૂધી અને તે ઉપરાંત આપના દેવાંશી પિતાની કીર્તિ અમર રહેવાની, અને તે સર્વ શુભ કાર્યોમાં તેમનો અંતરાત્મા છે એવું સમજી આપે દીલાસો લેવો ઘટે છે અને કુટુંબી જનોને તે આપવો ઘટે છે.

૧૦. આપના પિતાએ પોતાનાં જે કાંઈ કર્તવ્યો હતાં તે તેમણે અતિ શ્રમ વેડી તનમન અને ધનથી સારી ફતેહમંદીથી આટોપી લીધાં છે. આવા વીર પુરૂષોની ખોટ સહજમાં પૂરી પડે તેમ નથી. પરમાત્મા તેમના જીવને શાંતિના પદને લેઈ જાઓ અને આપના જેવા તેમના સત્પુત્રો તેમના ચાલેસે રસ્તે ચાલી વંશમાં એવા વીર પુરૂષોની વૃદ્ધિ કરી તેમનું શુભ અને યશસ્વી નામ રાખે એવી મારી પ્રભુને પ્રાર્થના છે.

૧૧. મારી તબીયત ત્રણ ચાર માસથી લગાર બગડી છે તેથી બહાર નિકળી શકાતું નથી, અને જાતે આવી આપ સર્વે કુટુંબનું આશ્વાસન થઈ શકે તેમ ન હોતું, તેથી તે આ લખાણથી ક્યું છે, પરંતુ સ્વર્ગવાસી મહાન્ પુરૂષને જોઈએ તેટલો ઇનસાફ મારાથી થઈ શક્યો નથી, તેમના ગુણોનું અને શુભ કાર્યોનું વર્ણન કરતાં પાર આવે નહીં, માટે આ ટુંકામાં મારા દીલના વિચારોનો આ ઉભરો મેં કહાડ્યો છે તે સ્વીકારી લેજો.

લા૦ હરીલાલ અંબાશંકર.

તા૦ ૩ જી નવેમ્બર ૧૮૯૮.

				રૂપીઆ
શેઠ મોતીલાલ રણછોડ...	૧૫
શેઠ ઝવેરીલાલ યુલાખીરાય	૨૫
શેઠ પુન્નલાલ ત્રીભોવનદાસ	૧૫
શેઠ મોતીલાલ વ્રજભુખાણુ	૧૦
શેઠ દલસુખરાય જસરાજ	૧૦
મી० સમસુદીન કાલુભાઈ	૧૫
મી० રોબર્ટ બકલી	૪૦
મી० ફેલબર જકર	૧૦૦
મી० થોમસ હાર્ટ	૨૫૦
મેશર્સ પ્લાટ અધર્સ પૌંડ ૫૦
મેશર્સ ઈ. ડી. અધર્સ	૫૦
મી० જી. એચ. બાવર...	૨૫
મેશર્સ બેસફ સાધફ્સ અધર્સ	૧૫૦
મેશર્સ પુલસન અધર્સ	૨૦૦
મેશર્સ કર્ક કંપની પૌંડ ૫
મેશર્સ હાવર્ડ એન્ડ યુલો	૫૦૦
મી० એમ. એસ. ખેસવાળા	૧૫
મેશર્સ સ્કૉટ અને હોગસન પૌંડ ૨૦
મેશર્સ નવરોજી વાડીયા અને સન્સ, મુંબઈ	૧૦૦
મી० જેનન	૫૦